

UREDILI: ANA VESELINOVIĆ, MILOŠ JADŽIĆ, DUŠAN MALJKOVIĆ

KRIZA ODGOVORI LEVICA

PRILOZI ZA JEDAN KRITIČKI DISKURS

DRUGO,
DOPUNJENO
IZDANJE

UREDILI: ANA VESELINOVIĆ, MILOŠ JADŽIĆ, DUŠAN MALJKOVIĆ

KRIZA ODGOVORI LEVICA

PRILOZI ZA JEDAN KRITIČKI DISKURS

**DRUGO,
DOPUNJENO
IZDANJE**

BEOGRAD, 2013.

IMPRESSUM

PUBLIKACIJA:

KRIZA, ODGOVORI, LEVICA
Prilozi za jedan kritički diskurs
Drugo, dopunjeno izdanje

IZDAVAČ:

Rosa Luxemburg Stiftung
Regionalna kancelarija za jugoistočnu Evropu
Gospodar Jevremova 47, Beograd, Srbija

UREDNIŠTVO:

Ana Veselinović
Miloš Jadžić
Dušan Maljković

UREDNIČKI SAVET:

Boris Kanzleiter, Stipe Ćurković

AUTORI I AUTORKE TEKSTOVA:

Goran Musić, Alfredo Saad-Filho, Joachim Becker i Johannes Jäger, Mislav Žitko, EuroMemo Group, Michel Husson, Costas Lapavistas, Özlem Onaran, Wolfgang Streeck, Ankica Čakardić, Dražen Šimleša, Srećko Horvat i Igor Štiks, Tihana Pupovac, Andreja Živković, Primož Krašovec, Nancy Fraser, Đurđa Knežević, Frank Deppe, Toni Prug, Rastko Močnik

PREVOD:

Dušan Maljković, Aleksa Golijanin, Darko Vesić, Milica Jeremić, Andrea Milat, Jelena Kranjec, Stipe Ćurković

FOTOGRAFIJE:

Copyright © Ashley Gilbertson/VII
Kevin Fitzgerald (21), student istorije na Univerzitetu Fordham i aktivista Occupy Wall Street pokreta, tokom okupacije Times Squarea u New Yorku, među 20.000 ljudi drži transparent na kome piše „Revolucija će biti uživo“.

LEKTURA I KOREKTURA:

Dragomir Olujić Oluja, Milica Jeremić, Miodrag Kojadinović

DIZAJN:

Ana Humljan

PRIPREMA ZA ŠTAMPU:

Dejan Dimitrijević

ŠTAMPA:

Standard 2, Beograd, jul 2013.

TIRAŽ:

500

Zahvaljujemo se izdavačkoj kući Merlin Press Ltd i autorima i autorkama na ustupljenim člancima.

Zahvaljujemo se svim učesnicima i učesnicama Letnje škole „Krizna, odgovori, levica“, održane od 20. do 24. jula 2011. godine na Fruškoj Gori, i kolegincama i kolegama iz Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe

SADRŽAJ

2 PREGOVOR

9 1 – KAPITALIZAM ZA XXI VEK

9 A. Istorija i uzroci krize

- 11 Goran Musić: Istorija ekonomskih kriza u kapitalizmu
- 31 Alfredo Saad-Filho: Marksističke i kejnzijanske kritike neoliberalizma
- 41 Joachim Becker i Johannes Jäger: Od ekonomske krize do krize evropskih integracija
- 59 Mislav Žitko: Monetarna teorija proizvodnje i kriza kapitalizma

97 B. Kriza evrozone

- 99 Grupa EuroMemo: EuroMemorandum 2013 – Sažetak
- 108 Michel Husson: Izlaz ili glas? Europska strategija raskida
- 118 Costas Lapavitsas: Bankrot i izlaz iz eurozone: Radikalna lijeva strategija
- 128 Özlem Onaran: Internacionalistički program za tranziciju prema antikapitalističkoj Europi: Odgovor Costasu Lapavitsasu

137 2 – I POSLE NEOLIBERALIZMA - NEOLIBERALIZAM

137 A. Kapitalizam, država, ekologija

- 139 Wolfgang Streeck: Kriza demokratskog kapitalizma
- 159 Ankica Čakardić: Minimalna država i neoliberalne strategije kapitalizma
- 179 Dražen Šimleša: Ekologizacija kapitalizma – *Green New Deal* ili samo još jedan uobičajeni *deal*?

187 B. Slučaj Balkan

- 189 Srećko Horvat i Igor Štiks: Dobrodošli u pustinju tranzicije! Postsocijalizam, Evropska unija i nova leвица na Balkanu
- 207 Tihana Pupovac: Aporije direktne demokracije
- 218 Andreja Živković: Povratak u budućnost – tranzicija na Balkanu

251 3 – LEVI IMPULSI

251 A. Klasa i identiteti

- 253 Primož Krašovec: Never Trust a Hipster – kritika kreativnog malograđanstva i koncepta nove klase
- 269 Nancy Fraser: Feminizam, kapitalizam i lukavstvo istorije
- 287 Ankica Čakardić: Žensko pitanje i politička ekonomija – od jugoslavenskog samoupravljanja do neoliberalne štednje
- 309 Đurđa Knežević: Feminizam i lijeva – *mainstremom* udesno

319 B. Budućnost i perspektive levice

- 321 Frank Deppe: Socijalizam u XXI veku – više od utopije?
- 341 Toni Prug: Direktna demokracija – od protesta do šire političke borbe
- 347 Razgovor sa Rastkom Močnikom: Bez organizacije nema revolucije
- 353 Manifest Inicijative za demokratski socijalizam

359 ABSTRACTS / BIOGRAFIJE

PREDGOVOR DRUGOM IZDANJU

Dve godine nakon Letnje škole „Kri-za, odgovori, levica“ u julu 2011. i go-dinu dana nakon objavljivanja prvog izdanja zbornika čini se da je kriza u Evropi još dublja, a negativne posledice nepreglednije.

Rastuća socijalna polarizacija, nezapo-slenost i siromaštvo, deficit demokrat-skog odlučivanja o državnim prihodi-ma, masivni budžetski rezovi – posebno u sferi socijalnih davanja – uz pritisak za daljom privatizacijom, atak na rad-ništvo kontinuiranim smanjivanjem cene rada i fleksibilizacijom radnih od-nosa i javna i privatna prezaduženost važni su elementi socio-ekonomskog konteksta u kojem se, više ili manje, na-lazi većina evropskih zemalja.

Strategijom oporavka na snazi, kojom se predviđa da se oštrim merama štednje obnove posrnule evropske privrede, ne računa se na strukturnu grešku u samoj njenoj biti. Gubici koji su nastali speku-lacijama u finansijskom sektoru i koji su konsenzusom vladajućih elita transferi-sani iz privatnog u dug javnog sektora, ne mogu se sanirati povećanjem poreza, kresanjem budžeta i smanjenjem nadni-ca, a da se ne zadre u strukturne odnose neoliberalne Evropske unije. Manevar-ski prostor za iznalaženje pojedinačnih rešenja, na nacionalnom nivou, prilično

je sužen; politički je blokiran mandatom tzv. Trojke (Evropske komisije, Evropske centralne banke i MMF-a), a ekonom-ski postojanjem evrozona, evropskog integrisanog područja sa zajedničkom valutom, evrom.

Na evropskoj levisi se odvijaju žive ra-sprave o alternativnim rešenjima izlaska iz krize. Konsenzus oko toga da ona mo-rajaju biti izvan kapitalističke logike je tu, ali postoje razmimoilaženja u dijagnozi glavnih i presudnih uzroka evropskog ekonomskog kolapsa i sa tim povezanog redosleda konkretnih političkih mera koje treba preduzeti da bi se krenulo prema „demokratskom, participativ-nom, feminističkom ekosocijalizmu“ (Onaran).

U kontekstu sve teže situacije u zemlja-ma evropske periferije (Grčkoj, Španiji, Portugalu i Italiji), u kojima su politike mera štednje najoštrije, vodi se posebna debata oko izlaska iz evrozona. Sa jedne strane su zastupnici opcije napuštanja evrozona, koji argumentuju da je upra-vo postojanje zajedničke valute među nejednakim evropskim privredama, uz politička ograničenja koje nameće EU, glavna prepreka bilo koje progresivne reforme, pa je zato potrebno od nje kre-nuti. Sa druge strane je struja koja po-laže nade u rekonstrukciju celokupnog

projekta Evropske unije, koja bi onda pružila nadnacionalni institucionalni i politički okvir za primenu radikalnih reformskih mera. Glavna pitanja su pod kojim uslovima i sa kojim posledicama je moguće izvršiti raskid sa neoliberalizmom i kapitalizmom: a) na nivou pojedinačnih ekonomija, uz rizike izolacije borbe i isprva još drastičnijeg pogoršanja socio-ekonomske situacije, ali uz mogućnost suverenog upravljanja privredom, ili b) na nadnacionalnom nivou fundamentalno drugačije Evropske unije, otvarajući vrata internacionalizmu.

Drugo izdanje zbornika dopunjujemo delom debate o upravo ovim pitanjima, koja se vodila između Costasa Lapavitsasa, Özlem Onaran i Michela Hussona. Pored toga, činilo nam se zgodnim da objavimo i sažetak Euromemoranduma 2013, kolektivnog rada grupe ekonomista i ekonomistkinja iz cele Evrope, recentne analize krize u EU i, na osnovu nje, predloga konkretnih alternativnih političkih mera. Legitimitet ovom dokumentu dalo je preko 350 evropskih ekonomista i ekonomistkinja i društvenih naučnica i naučnika.

U novom izdanju donosimo i tekst Alfreda Saad-Filha, u kojem su, uz uporedni prikaz marksističkih i kejnzijanskih odgovora na neoliberalizam, skicirani bazični problemi teorijsko-analitičkih (neo)kejnzijanskih postavki.

I, konačno, objavljujemo tekst Ankiće Čakardić, u kojem ona demonstrira materijalističku analizu položaja žena i

feminističkih odgovora u tri istorijska odsečka: periodu jugoslovenskog samoupravnog socijalizma, ratnom i „tranzicionom“ periodu tokom devedesetih i periodu neoliberalne konsolidacije u Hrvatskoj.

Ovim skromnim izborom tekstova se nadamo da ćemo doprineti daljem razvijanju argumenata za kritičku analizu i pozicioniranje balkanske levice i balkanskog feminizma prema Evropskoj uniji i evropskim integracijama.

Zbornik zaključujemo optimistično – Manifestom Inicijative za demokratski socijalizam, dokumentom koji pokazuje da u protekle dve godine ipak nije sve ostalo isto. Manifest i program Inicijative za demokratski socijalizam, nastale u kontekstu masovnih mobilizacija u Sloveniji tokom zime 2012/13, predstavljene su 1. maja 2013. u Ljubljani, na konferenciji posvećenoj Marksovom konceptu prvobitne akumulacije kapitala, u organizaciji Delavsko-punkerske univerze.

Ana Veselinović
Beograd, jun 2013.

PREDGOVOR PRVOM IZDANJU

„ ... mada nam istorija govori da je, barem u industrijalizovanim zemljama, levica imala više razloga za strah da će desnica srušiti demokratiju u cilju očuvanja kapitalizma, nego što se desnica mogla bojati da će levica ukinuti kapitalizam zarad demokratije.“ (Wolfgang Streeck)

Kada se pre pola decenije američki finansijski sektor našao na korak od kolapsa, malo je ko mogao pretpostaviti da će se spirala nastaviti kroz dužničku krizu zemalja evropske periferije, preko krize čitave evrozone, pa sve do dovođenja u pitanje daljih EU integracija, što će nam sve, između ostalog, dati za pravo da restauraciju kapitalizma u Istočnoj Evropi napokon počnemo shvatati kao proces *periferizacije*, umesto da ga posmatramo kroz dvodecenijski diskurs „tranzicije“.

Svakako, danas više nego ikada svedočimo intenzivnom javnom govoru o „globalnoj ekonomskoj krizi“. Pored apstraktne konstatacije da kriza evidentno postoji i da je jedna od najtežih do sada – oko čega se većina komentatora/ki slaže – postoje izvesna interpretativna razilaženja u konkretnim pitanjima. Ukoliko odbacimo naivne dileme da li uzrok krize leži u „manjku“ ili „višku“ socijalne intervencije države u navodno slobodnu tržišnu sferu, i ako izuzmemo objašnjenja koja u središte problema

stavljaju pohlepu bankarskih elita, ostaju pitanja sa kojima se levi ekonomski analitičari suočavaju: da li se kriza može opisati klasičnim marksističkim teorijskim aparatom ili je reč o fenomenu koji zahteva produkciju novih istraživačkih paradigmi kako bi bio adekvatno shvaćen?

Marksisti navode delove „Kapitala“ koji gotovo profetski opisuju uzroke aktuelne krize, a jedan od simptoma koji im daje za pravo jeste i činjenica da sam *Kapital* ponovo postaje bestseler, što svedoči o potrebi da se u njemu pronađe objašnjenje krize, ali i alternativa uzdrmanom ekonomskom sistemu. Postavlja se pitanje da li je ovo još jedna od „regularnih“ kriza u kapitalizmu ili je sam kapitalizam u odlučujućoj krizi? Ima li smisla govoriti o transformaciji neoliberalizma u novonastalim kriznim okolnostima – iz kojih se rađa nešto novo – ili i dalje ostajemo u osnovnim okvirima (neo)liberalne ideologije koja je i do sada pokazivala sposobnost apsorpcije subverzivnih delovanja, uključujući ih

u svoju strukturu (koju je posledično neznatno menjala, uglavnom u pravnom domenu).

Ukoliko se najave o *nužnoj* smrti kapitalizma *već sutra* ne dožive previše ozbiljno – ostaje problem, u tesnoj vezi sa uzrokom krize, a to je njena „lokalizacija“ u obimu i intenzitetu: da li je ona do te mere izražena, da nužno vodi rekompoziciji temeljnih postavki kapitalizma, recimo odnosu vlasnika sredstava za proizvodnju i radnika, ili je to jedna od najtežih, ali kriza u koje kapitalizam redovno upada i, kako smo do sada videli, još redovnije izlazi? Ili, ukoliko bismo pokušali da problemu pristupimo „dialektički“ – nije li kapitalizam, nemajući stabilno stanje (setimo se njegovog opisa iz *Komunističkog manifesta* kao dinamičkog sistema u stalnoj ekspanziji i revoluciji sopstvenih mehanizama reprodukcije)¹ *de facto* u permanentnoj krizi (setimo se stalnih lokalnih i regionalnih privrednih neprilika: bankrota,

1 „Buržoazija ne može da postoji, a da neprekidno ne revolucionariše oruđa za proizvodnju, dakle odnose proizvodnje, pa dakle i celokupne društvene odnose. A svim ranijim industrijskim klasama bio je naprotiv prvi uslov opstanka nepromenjeno zadržavanje starog načina proizvodnje. Neprekidni prevrati u proizvodnji, neprekidno potresanje svih društvenih odnosa, večna nesigurnost i kretanje izdvajaju buržoasku epohu prema svima drugima. Ona rastvara sve čvrste, zardale odnose sa svima starinskim predstavama i shvatanjima koji ih prate; svi novi odnosi zastarevaju pre no što mogu da očvrstnu. Sve što je čvrsto i ustaljeno pretvara se u dim, sve što je sveto skrnavi se, i ljudi najzad bivaju prisiljeni da na svoj životni položaj, na svoje međusobne odnose pogledaju trezvenim očima.“ Karl Marks & Fridrih Engels *Komunistički manifest*, Liber – CLS, Beograd, 2005.

korupcijskih skandala, valutne depresije, hiperinflacije i sl.), koja se samo jasnije ispoljava kada pređe određenu granicu?

Oni koji su neoliberalnim politikama krizu i izazvali, u početku su na nju reagovali tako da se možda moglo učiniti da ćemo prisustvovati kraju neoliberalizma. Svugde se pričalo o potrebi obuzdavanja pomahnitalog špekulantnog sektora finansija i „humanizovanju liberalnog kapitalizma“; vodeće kapitalističke države „nacionalizovale“ su velike banke i osiguravajuća društva i pomagale opstanak posrnutih industrijskih preduzeća. Ipak, nakon mera spašavanja bankarsko-finansijskog sektora novcem poreskih obveznika, kao i nametanja radikalnih mera štednje kako bi se društvenim sredstvima najširih slojeva stanovništva sanirali privatni gubici krupnog kapitala – rečju: prebacivanjem tereta krize na one koje je kriza najviše i pogodila – postalo je jasno da je ideja vladajuće elite da se *sve promeni kako se ništa ne bi promenilo*.

Naravno, sve navedeno je moralo da izazove reakciju *globalnog naroda*. Osim retkih akademskih glasova sa leve, kojima je i dalje teško da se probiju u medijski *mainstream*, otpori su uglavnom dolazili sa ulica i trgova: od evropskih masovnih socijalnih protesta, preko Arapskog proleća, do pokreta *Okupirajmo Wall Street* koji se širio svetom prerastajući u globalni *Occupy pokret*. Ipak, ako izuzmemo izvesne eksperimente sa novim oblicima socijalizma u

Južnoj Americi, evidentno je da se na globalnom nivou nastavljaju „antisocijalne“ politike. U razvijenim zapadnim zemljama sve je očigledniji *deficit demokratskog odlučivanja*, dok u nekim člancima EU prisustvujemo *tehnokratskim pučevima*. Levici danas svakako manje nedostaju kritičke analize, pa čak i predlozi alternativa dominantnom modelu kapitalističke strukture, negoli *praktične politike stvarne promene klasnih odnosa* koje se neće svoditi na socijal-demokratsko rešenje odnosno tzv. državu blagostanja (koja, podsetimo, „blagostanje“ takođe vertikalno hijerarhizuje [nema stvarne materijalne egalitarizacije] i vrlo podrobno čuva svoje državljane sve striktnijim imigracionim politikama, zauzvrat radikalno eksploatišući, na nivou internacionalnog kapitala, druge, „manje razvijene“ države).

Ovaj zbornik nastao je kao jedan od rezultata Letnje škole „Križa, odgovori, levica“, održane u Andrevlju na Fruškoj gori, od 21–23. jula 2011. godine, u organizaciji Rosa Luxemburg Stiftunga. Tema škole bila je aktuelna ekonomska kriza, njeni uzroci i posledice po kapitalistički sistem i njegovu političku ideologiju, kao i kritička analiza potencijala levice da krizu iskoristi za sopstvena preispitivanja, teorijske (re)artikulacije i jačanje političkih kapaciteta. Njen cilj bio je opšte političko-teorijsko obrazovanje sa posebnim akcentom na značenje i značaj ekonomske krize i njenih posledica na državne i regionalne

politike, kao i na različite socijalne pokrete. Ovakva edukacija, uz (re)mapiranje glavnih polja kojima se savremena levica bavi, trebalo je da pomogne povezivanje i umrežavanje regionalnih levih političko-aktivističkih i teorijsko-istraživačkih inicijativa.

Specifična važnost održavanja Letnje škole sa ovim temama leži u činjenici da je predložen novi i drugačiji pogled na aktuelne ekonomske i opšt društvene tendencije o kojima se na prostora bivše Jugoslavije čuti, prećutkuje ili pogrešno govori. U regionu u kojem dominira nekritički odnos prema privatizacionim procesima, neoliberalnim reformama i EU integracijama, levica gotovo da nema prostora da svoje analize učini javnim. Nadamo se da je Letnja škola barem minimalno pomogla u stvaranju preduslova tih mogućnosti.

Treća u nizu, letnja škola „Križa, odgovori, levica“ okupila je jedanaest izlagača i izlagačica i preko pedeset drugih učesnica i učesnika iz zemalja bivše SFRJ i drugih evropskih zemalja (Nemačka, Velika Britanija, Italija). U konceptualizaciji i realizaciji letnje škole učestvovala/i su: Boris Kanzleiter, Ana Veselinović, Miloš Jadžić, Dušan Maljković, Ksenija Forca, Vladan Jeremić i Milan Rakita.

Trodelni zbornik koji je pred vama, tematski delimično sledi trodnevni koncept same škole. Imajući u vidu kompleksnost tema koje je bilo nemoguće obuhvatiti u celosti, kao i turbulentnu

dinamiku globalnih društvenih promena izazvanih krizom, zbornik smo dopunili dodatnim tekstovima, koji uz priloge predavača i predavačica, pružaju širi uvid u savremene analize i debate na levici. Stavovi koji su izneti u tekstovima su stavovi njihovih autora i autorki i ne moraju se nužno poklapati sa pozicijama sa kojih nastupaju organizatori/ke skupa i uredništvo.

Prvi blok zbornika, pod naslovom **Kapitalizam za XXI vek**, posvećen je analizama različitih aspekata aktuelne krize. U odeljku „Istorija i uzroci krize“ dat je pregled istorijata i marksističkih interpretacija kriza u kapitalizmu (Goran Musić), i prikazan je odnos postkejnzijanizma i marksizma kao najplodotvornijih eksplanatornih okvira za razumevanje tržišnih turbulencija i krahova (Mislav Žitko). Sledeći segment „Slučaj Evropa“, nudi analizu specifičnosti evropske krize, s obzirom na podelu unutar EU na periferiju i centar (Eric Toussaint), prikazuje uzroke i tok kriznih zbivanja u Grčkoj pod merama štednje (Statis Kouvelakis), i objašnjava strukturne uslove nejednakog privrednog razvoja zemalja EU i iz toga proizašlu krizu evropskih integracija (Joachim Becker i Johannes Jäger).

Drugi blok, **I posle neoliberalizma - neoliberalizam**, u prvi plan stavlja institucionalne, političke, ekonomske i ideološke odgovore na krizu i njene aktuelne posledice. U prvoj celini „Kapitalizam, država, ekologija“, kroz istorijsku analizu razvoja kapitalističkih

ekonomija nakon Drugog svetskog rata, objašnjavaju se strukturne napetosti između kapitalizma i demokratije (Wolfgang Streeck), nudi se pregled razvoja ideje i praksi (neo)liberalne države i ispituje teza o „drugom valu neoliberalizma“ (Ankica Čakardić), analiziraju se ekološke opasnosti i paradoksi kapitalističkih sistema, kao i povezanost ekološke sa ekonomskom krizom (Dražen Šimleša). Druga komponenta ovog bloka „Slučaj Balkan“, započinje tekstom u kojem se ispituje „teleološki narativ tranzicije, kao i politička i ekonomska ideologija u njenom temelju“, navode se konkretni mehanizmi briselskih politika spram Balkana, ali i dokumentuju impulsi nove leveice na postjugoslovenskom prostoru (Srećko Horvat i Igor Štik). Vodeći se primerom političkih praksi koje su korišćene u borbi hrvatskih studenata za besplatno obrazovanje tokom 2009. godine, autorka (Tihana Pupovac) u narednom tekstu ispituje transformativne potencijale direktno-demokratskog principa. U poslednjem prilogu ove celine zagovara se ideja balkanske federacije kao alternative EU integracijama i odbacuje koncept „tranzicijskih ekonomija“, uz tezu da korene savremenog ekonomskog kolapsa treba tražiti još u tržišnoj liberalizaciji unutar nekadašnje SFRJ (Andreja Živković).

U trećem bloku zbornika, **Levi impulsi**, prikazana su neka od ključnih teorijskih i praktično-političkih pitanja sa kojima se savremena levica suočava. U uvodnom tekstu potpoglavlja „Klasa i identiteti“, autor (Primož Krašovec) polemisiše

sa teorijskim viđenjima koja klasu svode samo na jedan od identiteta, i uz kritički osvrt na problematiku kreativnih i kulturnih industrija ispituje nove oblike eksploatacije i klasne kompozicije. O odnosu levice i feminizma, kao i integraciji (drugog talasa) feminizma u kapitalizam, analizi procesa kulturalizacije i profesionalizacije ženskog pokreta, uz naglašavanje opasnosti njegovog udaljavanja od šire kritike političke ekonomije, neoliberalizma i kapitalizma uopšte, govore autorke naredna dva teksta (Nancy Fraser i Đurđa Knežević). I na koncu, u segmentu „Budućnost i perspektive levice“ analizirana su ključna mesta izazova sa kojima se leva politika danas suočava. Tekst koji otvara poslednje poglavlje zbornika razmatra značaj i perspektive levice u XXI veku, nakon sloma realno-postojećeg socijalizma i promena kroz koje prolazi globalni kapitalizam (Frank Deppe). Sledi prikaz osobenosti i određenih nedostataka alterglobalističkog pokreta (Milorad Gačević), kao i problematizovanje iskustava i karaktera direktne demokratije širom sveta u kontekstu osmišljavanja adekvatnih političkih strategija (Toni Prug). U nastavku se nudi generalni pregled aktuelnog globalnog političko-ekonomskog stanja uz povlačenje paralela sa značajnim sekvencama iz dosadašnje opšte i istorije emancipatornih borbi (Mike Davis). Zbornik zatvara intervju koji preispituje mogućnosti različitih metoda političkog organizovanja koji stoje na raspolaganju savremenoj levisci (Rastko Močnik).

Zbornik „**Kriza, odgovori, leвица**“ pokušava da pored navedenih pitanja i nedoumica – koje takođe treba jasno artikulirati da bi se na njih uopšte i moglo plauzibilno odgovoriti – ponudi i mnoga rešenja, s obzirom na raznovrsne aspekte poslednje krize kapitalizma. Pokazuje se da leвица, ne samo da ima mnoštvo odgovora i konkretnih predloga za rešavanje posledica i prevenciju novih privrednih lomova reformskog karaktera, dakle „prepravki“ unutar samog sistema, već nudi i radikalne izmene njegovog dosadašnjeg funkcionisanja, bilo da se to odnosi na partikularne političke poteze – kakvo je npr. proglašenje državnog duga nevalidnim i njegovo potpuno odbacivanje – ili da se ispostavlja univerzalni zahtev, kao krajnji cilj levice, a to jeste prevazilaženje kapitalizma (odbacivanje Fukujamine ideje o „kraju istorije“) i ukidanje klasnog poretka kao takvog.

Uredništvo

Beograd, mart 2012

1. KAPITALIZAM ZA XXI VEK

A. Istorija i uzroci krize

Goran Musić: Istorija ekonomskih kriza u kapitalizmu

Alfredo Saad-Filho: Marksističke i kejnzijanske kritike neoliberalizma

Joachim Becker i Johannes Jäger: Od ekonomske krize do krize evropskih integracija

Mislav Žitko: Monetarna teorija proizvodnje i kriza kapitalizma

GORAN MUSIĆ

ISTORIJA EKONOMSKIH KRIZA U KAPITALIZMU

– APSTRAKT:

Tekst će predstaviti osnove marksističke analize vrsta kriza u kapitalizmu. Pri tome, pokušaće da razgraniči ciklične krize kapitalizma od opštijih i skicirati dve tradicije posmatranja kriza iz marksističke perspektive – teoriju nedovoljne potrošnje i teoriju tendencijskog pada prosečne profitne stope. Pri kraju, tekst će opisati dva perioda kapitalističkog razvoja nakon Drugog svetskog rata – „zlatno doba“, od završetka rata do sredine sedamdesetih, i „dugoročni pad“, od tzv. druge energetske krize do danas. U zaključku, rad daje uvid u par perspektiva za dalji razvoj globalnog kapitalizma nakon najnovije krize 2008. godine.

– KLJUČNE REČI:

ciklična kriza, kriza kapitalizma, nedovoljna potrošnja, pad prosečne profitne stope, epohe kapitalističkog razvoja, globalna hegemonija.

UVOD

„Posle Velike depresije javila se recesija 1937. Sve do Drugog svetskog rata nije bilo nagoveštaja kraju kriznih godina. Da nije bilo rata, svi su izgledi da bi se depresija nastavila. No, to doba u životu SAD danas je toliko daleko da neki ekonomisti mogu da razviju teorije koje poriču realnost krize, a da se pri tome na njih ne gleda kao na totalne budale.“ Lester Turou¹

U protekle tri decenije termin „društvena kriza“ umnogome je izgubio na težini i potentnosti koje je nekada nosio sa sobom. Mediji ga danas koriste kako bi opisali mnoštvo, naizgled izolovanih, vanrednih događaja u različitim sferama društva. Crna hronika se uvek poziva na „krizu morala“, borbe za partijsku prevlast unutar vladajućih koalicija brzo se unapređuju u „političku krizu“, dok se bankrot velike banke ili pad cena akcija na berzi izjednačava sa „ekonomskom krizom“. Disciplinarna rascepanost društvene teorije kao i već poslovična odbojnost prema „velikim narativima“ svakako ne doprinose promeni ovakvog stanja u popularnim diskursima.

Ovaj tekst će pokušati da ide u pravcu suprotnom od glavnog toka diferencijacije društvenih fenomena i njihovih objašnjenja. Umesto pojedinačnog sagledavanja svake od prostorno i vremenski razbacanih mini-kriza, fokus će biti stavljen na globalne procese dugog trajanja i mnoštvo događaja unutar njih koji u trenutku nastanka možda ne deluju kao međusobno povezani i dovoljno spektakularni da bi ih posmatrači ili sami učesnici prepoznali kao naročito značajne. Po pravilu, tek nagla erupcija dugoročnih istorijskih procesa u vidu otvorenih i oštih društvenih sukoba otvara mogućnost za sveobuhvatnije interpretacije koje pomenute događaje ređaju u uzročno-posledični tok.

Kapitalizam, kao društveno-ekonomska formacija koja je sklona krizama, redovno stvara uslove za ovakvu vrstu teorijske refleksije i obnove pokušaja objašnjenja istorijskih procesa. Liberalni konsenzus, nastao nakon pada projekta državnog socijalizma, u prvi plan stavlja navodno superiornu ekonomsku efikasnost kapitalizma u odnosu na druge sisteme. Ovo je često ključan argument za njegovo usvajanje kao „najboljeg od svih realno mogućih svetova“. U svojoj najnovijoj knjizi posvećenoj globalnom ekonomskom slomu 2008, Dejvid Harvi (David Harvey) opisuje danas opšte prisutan fetiš tehnoloških i vremensko-prostornih rešenja pod tržišnim zakonima. Savremeni kapitalizam čini se sposobnim za prevazilaženje svih prepreka koje mu se postave na putu neprestanog napretka.

¹ L. Thurow, *Ekonomika ponude – neobična struja ili glavni pravac ekonomike*, MC CK Srbije, Beograd, 1986, 70.

Zdravorazumski uvidi tako često previđaju činjenicu da je tržište suštinski iracionalan i rasipnički mehanizam alokacije ekonomske aktivnosti i raspodele dobara. U kapitalizmu, tokovi društvene reprodukcije odvijaju se kao spolja nametnuti, a ne kao svesno regulisani procesi. Dovoljno je uporediti stepene nesigurnosti u televizijskom izveštavanju dnevnog poslovanja na berzi sa vremenskom prognozom da bi se shvatila bespomoćnost društva pred slepim silama tržišta. Suprotno očekivanjima neoklasične ekonomske teorije, marksistička politička ekonomija tvrdi da tržište ne dovodi do automatske ravnoteže ponude i tražnje, već „večnog kolebanja koje nikada ne dolazi do cilja“.²

Preduzetnik ne može unapred sa sigurnošću znati da li su mu šanse za profitabilno poslovanje veće u jednoj u odnosu na drugu investicionu priliku. Alokacija *ex-post* putem pokušaja i greške se tako nameće kao neizbežan način funkcionisanja tržišne privrede. Dakle, čak i da zamislimo tačku u kojoj su ponuda i tražnja u ravnoteži tokom dužeg vremenskog perioda, takvo stanje se ne može postići bez prethodnog rasipanja resursa kroz istrebljujuću konkurenciju i periodične krize.

CIK-CAK

Kapitalistička privreda razvija se duž cik-cak linije tokom koje se smenjuju periodi prosperiteta i pada. U godinama prosperiteta, kada su profitne stope visoke, kompanije teže da prošire proizvodnju i angažuju nove radnike kako bi sustigli rastuću potražnju. U momentu prezasićenja tržišta, preduzetnici naglo postaju zatrpani zalihama robe koju ne mogu realizovati. Sledi smanjenje obima proizvodnje i otpuštanje „prekobrojne“ radne snage, mere koje samo produbljuju krizu. U trenutku kada se profitne stope ponovo podignu, a agregatna tražnja oporavi, stvaraju se uslovi za novi ciklus ekspanzije.

Gore opisani sled događaja predstavlja uobičajeni ritam cikličnih kriza kroz koje prolazi svaka tržišno orijentisana nacionalna ekonomija u vremenskim razmacima od otprilike deset godina. Takve redovne oscilacije treba razgraničiti od generalnih kriza (kriza kapitalizma) koje se javljaju akumulacijom kontradikcija kroz više manjih, cikličnih kriza. Od početka 20. veka, razvojem kapitalizma kao svetskog sistema, krize kapitalizma neminovno se manifestuju kao globalne ekonomske krize. Tokom proteklih sto godina čovečanstvo je prošlo kroz dve takve krize: veliku ekonomsku krizu tridesetih i energetska krizu sedamdesetih godina prošlog veka.

2 K. Marks, F. Engels, *Rani radovi*, Naprijed, Zagreb 1978, 123-124.

Mnogi posmatrači ocenjuju globalnu krizu 2008. godine kao početak treće krize ovakvih razmera.³

Poput cikličnih kriza, krize kapitalizma praćene su smanjenjem obima proizvodnje u preduzećima, negativnim trendom rasta bruto društvenog proizvoda, usporavanjem investicija, nezaposlenošću, padom cena sirovina na svetskom tržištu, nestabilnošću vrednosti akcija na berzama, itd. Međutim, razmera i upornost negativnih ekonomskih trendova u ovim slučajevima za sobom povlače dublje političke i društvene potrebe unutar nacionalnih granica, nove geopolitičke saveze među državama i promenu dominantnih paradigmi razvoja.

Tokom čitavog 19. veka, klasični liberalizam je na ekonomske krize gledao na način na koji ljudi gledaju na elementarne nepogode. Sve što su države u periodima krize mogle da urade bilo je da stabilizuju svoje ekonomije čvrstim poštovanjem tržišnih mehanizama i sačekaju da oluja prođe. Endrju Gembl (Andrew Gamble) nas podseća kako je između 1845. i 1849. godine skoro milion stanovnika u krizom pogođenoj Irskoj umrlo od gladi, a da pritom vlada Velike Britanije nije našla za shodno da interveniše ekonomskim merama koje bi eventualno ublažile patnje stanovništva.⁴ Vladajuće uverenje bilo je da tržište, prepušteno samo sebi, uvek postavi temelje za nov period ekspanzije.

Na sličan način, sve do izbijanja globalne krize sredinom sedamdesetih godina prošlog veka, ortodoksno ekonomsko shvatanje bilo je da se ekspanzivna faza kapitalističkog ciklusa može produžavati u nedogled pomoću državne stimulacije agregatne tražnje. U situaciji stalno rastuće tražnje sa jedne, i državnih investicija u razvoj novih tehnologija sa druge strane, kapitalisti su navodno bili u poziciji da konstantno prilagođavaju nove pronalaskе ljudskim potrebama i proširuju tržište. Ovo shvatanje ostavilo je traga i na levici. Jirgen Habermas razvio je teoriju „krize legitimiteta“ u kojoj je mehanizam ekonomske krize utihnuo pod administrativnim rešenjima i postao podređen borbi za održanje političke i kulturne legitimacije državnih institucija naspram društva.⁵

U protekle tri decenije svedoci smo povratka vere u sposobnost kapitalizma da prevaziđe svaku krizu. Odsustvo dužih lomova svetskog tržišta u ovom periodu navelo je mnoge ekonomiste da govore o „novoj paradigmi rasta“, zasnovanoj na

3 A. Gamble, *The Spectre and the Feast: Capitalist Crisis and the Politics of Recession*, Palgrave Macmillan, London, 2009, 6-7.

4 Ibid., 94.

5 J. Habermas, *Legitimation Crisis*, Beacon Press, Boston, 1975, 68-75.

naizgled nezaustavljivom rastu cena akcija na berzama. Široka primena novih elektronskih tehnologija u proizvodnom procesu, kao i komercijalna distribucija pronalazaka poput personalnih kompjutera ili mobilnih telefona, stvorili su novi kult progresu i vere u stvaralačku moć tržišta.

Dejvid Harvi upozorava na promenu u „mentalnim konceptima“ građana razvijenih kapitalističkih zemalja tokom poslednjih par godina. Finansijski kapitalizam uvukao je široke slojeve stanovništva u ostvarivanje dela dohotka putem zaduživanja, špekulacije na berzi i privatizacije državne imovine, usadujući tako individualizam i princip lične odgovornosti kao kulturnu normu svim društvenim slojevima. Preliminarna istraživanja u SAD pokazuju da mnogi od ljudi pogođenih pucanjem balona cena nekretnina ne okrivljuju sistemsku rešenja već sopstvenu nesposobnost da ispune norme dobrog poslovanja koje se navodno očekuju od privatnog posednika.⁶

Ne radi se dakle samo o nedostatku dužeg istorijskog pamćenja ekonomista, akademske levice i običnih građana. Eksplozija finansija i berzanskog poslovanja u protekle tri decenije čine da se danas više nego u bilo kom prethodnom periodu, očekivanja javnosti smatraju za presudan ekonomski faktor. Menadžmentski kursevi biznis motivacije na koje firme šalju svoje zaposlene, baš kao i bestseleri o moći pozitivnog mišljenja, igraju vrlo konkretnu ulogu u naduvavanju finansijskih balona koji funkcionišu po sistemu piramidalne prevare. Što investitori predanije veruju u moć tržišta i što se više ljudi aktivno uključuje u finansijske špekulacije, to će cene na berzi jedno vreme nastavljati više da rastu.⁷

Pa ipak, i pored svih osobenosti perioda u kome živimo, ne postoji ni jedna fundamentalna promena u funkcionisanju kapitalizma proteklih trideset godina koja bi mogla sprečiti otvaranje prostora za borbu interpretacija društvenih i ekonomskih procesa nakon najnovije globalne krize. Imanuel Volerstin (Immanuel Wallerstein) primećuje kako termin „kriza“ krajem prošlog veka umnogome biva zamenjen optimističnijim pojmom „globalizacija“.⁸ Antiglobalistički pokret je više voleo da govori o neoliberalizmu nego o kapitalizmu.

6 D. Harvey, *The Enigma of Capital and the Crises of Capitalism*, Profile Books, London, 2010, 132.

7 Piramidalna šema funkcioniše tako što firma špekulant počne da se reklamira obećavajući neobično visoke prinose na depozite, tako privlačeći veliki broj investitora željnih brzog bogaćenja. Međutim, umesto mistične investicije koja navodno donosi vanserijski profit, firma kreće da koristi depozite kako bi isplatila obećane prinose prethodnim investitorima. Da bi se održala, takva šema zahteva neprestan priliv novih depozita od strane ljudi i institucija koji veruju u čitav poduhvat. Naravno, piramidalna šema neizostavno puca i razotkriva se kao prevara u momentu kada je nemoguće isplatiti još jednu ratu na depozite.

8 I. Wallerstein, 'Structural Crises', *New Left Review*, 62, 2010, 133.

Nakon pucanja balona tržišta nekretnina i povratka državne intervencije tokom protekle tri godine, „kriza kapitalizma“ ponovo postaje dovoljno uverljiv opis društvene realnosti. Ekonomisti sa kejnzijanskim shvatanjem globalne krize, kao događaja koji vuče korene iz talasa neoliberalne deregulacije s kraja sedamdesetih godina prošlog veka, dobijaju sve više pažnje u medijima. Na sličan način, najnovija kriza vraća snagu teorijama koje se fokusiraju na unutrašnje zakone razvoja kapitalističke robne proizvodnje, a krizu vide kao inherentan deo društveno-ekonomskog sistema u kojem živimo.

U sledećem delu teksta pokušaćemo bliže da objasnimo načine na koje marksistička politička ekonomija objašnjava periodične krize.

MEHANIZAM KRIZE

Većina ekonomista veruje da je svaka kriza jedinstvena i da samim tim zahteva zasebno objašnjenje. Štaviše, oni uzroke pojedinačnih kriza uglavnom vide u spletu posebnih okolnosti ili spoljašnjem šoku koji sistem naprasno izbacuje iz ravnoteže. Sklonost ka ovakvim objašnjenjima logična je ako se ima u vidu da glavni tok ekonomske teorije ima tendenciju da tržište posmatra kao samoregulišući mehanizam. Analize ovog tipa dominiraju u svakodnevnim osvrtima na aktuelnu krizu. One variraju od pokušaja svaljivanja krivice na konkretne individue i njihove akcije (bilo da su u pitanju moćni berzanski špekulanti koji u trci za što većim profitom zaobilaze pravila igre, dovodeći u opasnost čitav sistem, ili državni regulatori, koji pogrešnim političkim odlukama dozvoljavaju finansijskom kapitalu da se ponaša na uštrb većine običnih građana) do sofisticiranijih osvrta na promene u ekonomskoj filozofiji i zakonodavstvu tokom decenija neoliberalizma, koji su postepeno pripremili teren za današnju krizu. Marksistička tradicija na drugoj strani ne negira važnost egzogenih faktora, ali je sklonija da traži strukturne uzroke krize, inherentne samom procesu društvene reprodukcije pod kapitalizmom.

Na apstraktnom nivou, materijalističko shvatanje istorije kao smene društveno-ekonomskih formacija, uslovljene dijalektičkim odnosom između proizvodnih snaga i odnosa proizvodnje, sugerije da i u kapitalizmu treba tražiti iste kontradikcije. Radi se o konstantnom razvoju proizvodnih snaga i neravnomernoj, skokovitoj promeni proizvodnih i svih ostalih društvenih odnosa. U prvom periodu razvoja kapitalizma, proizvodni odnosi su stimulisali unapređenje proizvodnih snaga društva, dok ih pak danas guše. Kako društveni odnosi kaskaju za evolucijom proizvodnih snaga, oni vremenom postaju preuzak okvir za nastavak nesmetanog razvitka tehnike, tehnologije i proizvodne sposobnosti ljudi. Posmatrano iz

ovako široke istorijske perspektive, kriza nije ništa drugo do pokušaj pobune proizvodnih snaga protiv odnosa u proizvodnji i ostalim sferama društva.

Konkretnije gledano, način na koji kapitalizam organizuje materijalnu reprodukciju društva – putem proizvodnje, koja ima društveni karakter, sa jedne strane, i raspodele rezultata rada, zasnovane na privatnom vlasništvu nad sredstvima za rad, sa druge, kao i eksploatacija ljudskog rada kroz sam proces proizvodnje, neminovno guraju sistem u krize hiperprodukcije. Naime, da bi pokrenuo proizvodnju za tržište privatni preduzetnik unajmljuje sredstva za rad (mašine, zgrade, instalacije itd.), predmete rada (sirovine, gorivo itd.) i radnu snagu. Prva dva faktora proizvodnje prenose svoju originalnu vrednost u novi proizvod. Radna snaga, pak, ima to svojstvo da stvara novu vrednost, i kao takva jeste jedini izvor viška vrednosti. Vrednost robe se tako može izraziti u sledećim vrednosnim kategorijama: postojeći kapital (deo vrednosti realizovane robe kojom kapitalista nadoknađuje angažovana sredstva za rad i predmete rada), varijabilni kapital (vrednost potrebna da se reprodukuje radna snaga) i višak vrednosti.

Radnici, dakle, proizvode veću vrednost od one koju im preduzetnik vraća na kraju meseca u vidu najamnine. Ovo za posledicu ima činjenicu da radnici i njihove familije ne mogu kupiti nazad svu vrednost koju proizvedu. Da bi se proširena društvena reprodukcija neometano nastavila, kapitalisti su stoga primorani da negde pronađu tražnju za deo viška vrednosti koji su radnici proizveli a ne mogu ga konzumirati, usled eksploatatorskog karaktera robne proizvodnje. U težnji da realizuje ovaj višak, kapital se širi prostorno – prodirući u zemlje i narode koji ranije nisu bili izloženi kapitalističkim društvenim odnosima (restauracija kapitalizma u Istočnoj Evropi, na primer), i dubinski, u okviru društva koje je već prožeto kapitalom – u vidu komercijalizacije životnih sfera koje su do tada bile izuzete iz tržišne logike (privatizacija obrazovanja, pripremanje hrane, razonoda itd).⁹

Međutim, problemi kapitalističke reprodukcije se ne zaustavljaju ovde. Kapitalista, koji usled prava privatne svojine slobodno raspolaže proizvedenim viškom vrednosti, takođe se pojavljuje kao potencijalni kupac na tržištu. On može doprineti ukupnoj agregatnoj tražnji kupujući luksuznu robu ili investirajući u nova sredstva za rad i predmete rada kako bi unapredio proizvodnju. Pretnja konkurencijom od strane drugih proizvođača tera ga da veći deo viška vrednosti investira u nabavku novih mašina i opreme kojom bi poboljšao produktivnost, snizio cenu svog proizvoda i pri tome prisvojio veću masu profita u odnosu na konkurente u grani. Stalnom težnjom ka akumulaciji kapitala, tj. uvećavanjem postojanog kapitala svakog

9 B. Kunkel, 'How Much is Too Much?', *London Review of Books*, vol. 33, no. 3, 2011, 10.

od pojedinačnih preduzetnika, ostvaruje se apsolutna hiperprodukcija kapitala u grani i samim tim snižavanje profitne stope. Kao što smo rekli, radna snaga je jedini faktor proizvodnje koji može proizvesti višak vrednosti, stoga se povećavanjem postojanog kapitala u odnosu na varijabilni (porast organskog sastava kapitala) javlja tendencija ka opadanju prosečne stope profita.

Kako je profit osnovni motiv kapitalističke proizvodnje, preduzetnik postepeno gubi interes za daljim investiranjem, povlači svoju tražnju sa tržišta i tako označava početak krize. U pokušaju da obnovi profitnu stopu pred hiperakumulacijom postojanog kapitala, on može pokušati da umanjuje plate radnika, no to samo dodatno zakida već strukturno limitiranu tražnju najamnih radnika i gura privredu u još dublju krizu. Kako je glavni uzrok krize prekomerna akumulacija kapitala, u vidu napuštenih fabrika, zaliha robe koja se ne može prodati i nataloženih akcija i nekretnina, najefikasniji način za njeno razrešenje jeste uništenje vrednosti ovog kapitala radikalnim snižavanjem njegove knjigovodstvene vrednosti kroz seriju bankrota ili fizičko uništenje putem ratova i prirodnih katastrofa. Pojeftinjenje radne snage kroz kreiranje masovne nezaposlenosti takođe igra bitnu ulogu u procesu povratka profitnih stopa. Kroz koju god od ovih metoda privreda uspe da se oporavi, cena koju plaća stanovništvo je više nego visoka.

PRILAZI

Nakon opisa mehanizma kapitalističke proizvodnje i osnovnih uzroka cikličnog kretanja jasno je da se genezi krize unutar kapitalizma može prići sa više strana. Marksistička tradicija pogleda na krizu može se grubo podeliti na dve glavne grupe – autore koji polaze od teorije nedovoljne potrošnje (hiperprodukcija robe) i one koji se fokusiraju na pad prosečne profitne stope (prekomerna akumulacija kapitala).¹⁰ Koreni ove diferencijacije sežu do načina na koji su „klasici marksizma“ videli krizu početkom 20. veka, pre svih razlike između analiza Roze Luksemburg i Vladimira Iljiča Lenjina. Ovaj tekst će se ipak osvrnuti samo na savremene predstavnike obe tendencije.

Teorija nedovoljne potrošnje polazi od pretpostavke da se višak proizvoda koji se stvara u kapitalističkom načinu proizvodnje ne može realizovati unutar sistema,

¹⁰ Ovde je red pomenuti i treću školu mišljenja koja polazi od realnog porasta najamnina kao glavnog uzroka pada prosečne profitne stope (profit-squeeze theory). Ovakav prilaz objašnjenju krizā bio je posebno popularan među marksistima u akademiji početkom sedamdesetih godina prošlog veka, kada su mu porast produktivnosti rada i podizanje nivoa klasne borbe u zapadnim metropolama davale kredibilitet. U današnjim uslovima, međutim, retke su analize koje polaze od ove pretpostavke.

pa je nužna geografska ekspanzija ili intervencija države da bi se problem rešio. Tendencija kapitalista da vrše pritisak na nadnice radnika u cilju povećanja profita vraća im se u lice poput bumeranga u trenutku kada se ponuda suoči sa nedostatkom agregatne tražnje na tržištu roba i usluga široke potrošnje. Snižavanje nadnica samo naglašava fundamentalnu kontradikciju između totalne vrednosti stvorene zajedničkom proizvodnjom i ukupne vrednosti koja se kroz raspodelu vraća varijabilnom kapitalu tj. radnicima. Proizvodnja raste usled investicija u nove mašine i tehnologije, ali agregatna tražnja za robama i uslugama široke potrošnje nikako ne može da je sustigne.

Kriza hiperprodukcije roba i usluga je tako „kriza izobilja“. Pretkapitalistički društveno-ekonomski sistemi zapadali su u periodične krize jer sredstva za rad nisu bila dovoljno razvijena da podmire osnovne potrebe većine stanovništva. Kapitalizam, s druge strane, po prvi put u istoriji stvara preduslove za zadovoljenje osnovnih zahteva većine stanovništva razvojem proizvodnih snaga do neslućenih granica, ali upravo trka za akumulacijom postojanog kapitala znači da sistem proširuje rascep između onoga što radnici proizvode i onoga što sebi mogu priuštiti da kupe. Danas, nakon skoro tri decenije globalne ofanzive vladajućih klasa protiv sindikalnog organizovanja i životnog standarda radnika, teorija nedovoljne tražnje je posebno primamljiva kao početna tačka za objašnjenje krize.

Nova generacija američkih marksista okupljenih oko magazina *Monthly Review* čini glavne predstavnike ove tendencije u anglofonskom svetu danas. Njihova analiza se nadovezuje na teoretske temelje koje su šezdesetih godina prošlog veka postavili Pol Svizi (Paul Sweezy) i Pol Baran (Paul Baran) u knjizi *Monopolski Kapital*.¹¹ Da bi nastavio da se razvija, kapitalizam, po njima, mora stalno iznova pronalaziti prilike za nove investicije koje bi generisale tražnju za proizvedenom robom i uslugama. No, istorijska evolucija dovela je sistem u monopolsku fazu saturacije tržišta u kojoj je jako teško pronaći ovakve izvore profitabilnosti. Naime, osnovna industrijska infrastruktura u razvijenim kapitalističkim zemljama već je izgrađena, nedostaju novi epohalni proboji u tehnologiji poput parne mašine, železnice ili automobila, koji bi stimulisali rast. Monopoli guše cenovnu kompeticiju koja je nekada bila glavni izvor dinamike, dok sve neravnopravnija raspodela bogatstva limitira agregatnu tražnju. Nemogućnost realizacije proizvedenog viška čini da se kapitalistička država sve više uključuje u stimulisanje i supstituciju generalne tražnje, pre svega kroz vojne izdatke.

11 P. Baran, P. Svizi, *Monopolski kapital*, Stvarnost, Zagreb, 1969.

Za razliku od teorije hiperprodukcije roba i usluga, koja polazi od potrošnje, većina marksista i dalje preferira tradicionalniji fokus na proizvodnju. Kriza se tako izvodi iz tendencijskog pada prosečne profitne stope, uslovljenog prekomernom akumulacijom postojanog kapitala u odnosu na varijabilni, tj. porastom organskog sastava kapitala. Za ovu školu mišljenja, kriza hiperprodukcije samo je manifestacija prekomerne akumulacije sredstava za rad u proizvodnji. Potrošnja populacije uvek je nedovoljna da otkupi sve proizvode i usluge koje neka nacionalna kapitalistička ekonomija proizvede. Nedovoljna tražnja je, dakle, sasvim normalno stanje stvari koje ne može da objasni periode krize, kada ova kontradikcija naprasno postaje vidljiva. Američki ekonomski historičar Robert Brenner (Robert Brenner) verovatno je najpoznatiji savremeni autor koji ekonomsku krizu objašnjava kroz proizvodnju. Brenner insistira da se marksistička teorija proteklih decenija previše koncentrisala na vertikalne odnose moći, tj. klasnu borbu između radnika i kapitalista, a premalo pažnje posvećivala horizontalnim odnosima konkurencije među kapitalistima i posledicama koje iz nje proističu.

Za Brennera, pad profita u vodećim kapitalističkim ekonomijama prouzrokovan je prekomernim proizvodnim kapacitetima. Suočene sa globalnom konkurencijom, velike kompanije su se tokom protekle tri decenije radije odlučivale da nastave sa instaliranjem dodatnih, modernizovanih delova postojanog kapitala, bez osvrta na već postojeće kapacitete i potrebe da se i njihovi proizvodi realizuju. Osvajanje modernih tehnika proizvodnje u sve većem broju novoindustrijalizovanih zemalja, kao i istovremeno odbijanje industrijskih džinova u tradicionalnim kapitalističkim metropolama da ugase jedan deo svojih linija proizvodnje sa visokim troškovima, dovode do viška kapaciteta, snižavanja cena i istisnuća agregatne profitabilnosti. Usled pada stope prinosa, kapitalisti nemaju izbora nego da uspore razvoj proizvodnih pogona i zapošljavanja kao i da izvrše pritisak na nivoe nadnica već zaposlenih. Pad agregatne tražnje tako dolazi samo kao krajnji ishod procesa koji se dešavaju u proizvodnji, naročito pada prosečne profitne stope.¹²

GRANICE KAPITALA

Uprkos opisanim strukturnim ograničenjima rasta, kapitalizam je tokom istorije pokazao zapanjujuću moć prilagođavanja i preskakanja granica koje mu unutrašnje kontradikcije nameću. Ne postoji konačna kriza kapitalizma koja bi ga automatski zamenila drugom društveno-ekonomskom formacijom. Dok ne bude bio svrgnut osmišljenom akcijom većine eksploatisanog čovečanstva, kapital će nasta-

12 R. Brenner, *The Economics of Global Turbulence: The Advanced Capitalist Economies from Long Boom to Long Downturn, 1945–2005*, Verso, London, 2006, 27-37

viti da nalazi kreativne načine da se akumulira i tako produži život sistemu koji je po marksistima odavno prestao da igra pozitivnu istorijsku ulogu, koju je nekada imao. Kapitalisti pronalaze razne načine da izbegnu nastavak protoka kapitala kroz jednostavno gomilanje postojanog kapitala. Neki od glavnih mehanizama kojima kapitalizam uspeva da jedno vreme zaobiđe ili prebrodi krize jesu: kredit, državni intervencionizam, geografska ekspanzija i stvaranje novih potreba i tržišnih niša za realizaciju robe.

Potrošački kredit je danas verovatno najrasprostranjeniji način na koji kapitalisti uspevaju da nadoknade hronični deficit agregatne tražnje stanovništva. Širenje kredita olakšava cirkulaciju kapitala, tako što povezuje razmenu roba koje će se tek proizvesti u budućnosti sa vrednošću koja je već stvorena danas. Da bi kredit uspešno vršio svoju funkciju, neophodno je da kreditori budu uvereni da će im pozajmljena sredstva biti vraćena sa kamatom u budućnosti. U periodu ekspanzije ovaj mehanizam uspešno funkcioniše neko vreme, šireći rizik i odlažući već postojeće kontradikcije. Međutim, u dužem vremenskom periodu dolazi do naprasne kontrakcije kredita i vraćanja početnog problema u mnogo širem obimu. Kao što smo videli, manjak agregatne tražnje nije osnovna kontradikcija kapitalističkog načina proizvodnje, već je to nemogućnost profitabilnog investiranja viška koji se vremenom akumulira. U momentu kada se javi usporavanje privredne aktivnosti, dolazi do nagle kontrakcije ukupnog kredita, usled sumnje kreditora u mogućnost povraćaja pozajmljenih sredstava. Ovaj mehanizam smo videli na delu 2008. godine, prilikom urušavanja kredita kojima su kupovani stambeni objekti u SAD.

Državna stimulacija tražnje jeste alternativni način veštačkog produžetka agregatne tražnje iznad nivoa zagarantovanog tržišnom raspodelom ukupno stvorene vrednosti. Država kroz mere fiskalne politike može preneti deo viška vrednosti u ruke onih koji će, za razliku od kapitalista, sa tim sredstvima sigurno izaći na tržište roba i usluga široke potrošnje. Ukoliko ne želi da oporezuje profit vladajuće klase, država se može zadužiti u svoje ime ili jednostavno štampati novac koji bi potom stimulisao agregatnu tražnju. Naravno, posledica ovih mera jeste pad vrednosti novca i potencijalna inflacija. Državna potrošnja zapravo daje najbolje rezultate kada se usmeri ka investicijama koje same ne doprinose daljoj akumulaciji kapitala, a to bi značilo u javne radove na kapitalnim projektima ili drugim nekomercijalnim projektima. No, takve mere je, usled istiskivanja privatnog sektora i smanjenja njegove osnove za akumulaciju, pod normalnim okolnostima jako teško sprovesti tokom dužeg vremenskog perioda i u širokom obimu.¹³

13 F. Magdoff, M. D. Yates, *The ABCs of the Economic Crisis: What Working People Need to Know*, Monthly Review Press, New York, 2009, 39.

Geografska ekspanzija je istorijski gledano bila glavna poluga za plasiranje viška vrednosti i širenje akumulacije kapitala. Imperijalizam je težio da uvuče većinu svetskog stanovništva u kapital odnos i na taj način sebi produži život. Vrednost stvorena izvan kapitalističkog sveta mogla je pljačkom ili razmenom biti doneta u metropolu i tako osvežiti tokove kapitala. Vremenom, strana tržišta su postala atraktivna, ne samo kao mesta gde bi se mogao plasirati deo robe koju ne može upiti domaća tražnja, već i kao prostor za izvoz samog kapitala i gradnju novih proizvodnih centara. Pitanje plasmana viška proizvedenog u stranoj zemlji se međutim ponovo postavlja. Slabljenje agregatne tražnje u metropoli premeštanjem dela proizvodnje na periferiju svakako ne doprinosi rešenju.

Razvijanje novih proizvoda i otvaranje graničnih tržišnih niša predstavlja za sistem verovatno najzdraviji način kanalisanja stvorenog viška vrednosti. Komercijalizacija onih sfera života koje su do skora bile izuzete s tržišta, razvoj roba i usluga široke potrošnje kao i stimulisanje konzumerizma kroz stvaranje novih potreba, eksplodirali su u proteklih šezdeset godina i stvorili kapitalizam teško zamisliv marksistima iz 19. i prve polovine 20. veka. Ograničenja agregatne tražnje ipak i u ovom slučaju koče razvoj potrošnje i kanališu je u pravcu u kom je moguće ostvariti profit umesto težnje za ispunjavanjem bazičnih društvenih potreba. Korporacijama je potrebno inicijalno tržište koje bi omogućilo akumulaciju kroz plasiranje novog proizvoda. U pitanju su uglavnom niše na već zasićenim tržištima razvijenih zapadnih metropola. Tako dolazimo do paradoksalne situacije u kojoj stanovnici brazilskih favela sebi mogu priuštiti mobilne telefone, a još uvek nemaju frižidere ili pijaću vodu.

Kako Dejvid Harvi primećuje, u poslednjih par decenija se sve više govori o potencijalno dubljem problemu ekoloških granica kapitalizma, koji staru marksističku parolu „socijalizam ili varvarizam“ čini deplasiranom, jer čak i varvarizam pretpostavlja prirodni habitat u kom bi se razvijao. Kao i svaka društveno-ekonomska formacija pre njega, kapitalizam se zasniva na proizvodnji materijalnog sveta preradom prirode. No, do sada nezabeleženi ritam ekstrakcije prirodnih resursa, kao i neizbežno uvećavanje količine toksičnih nusproizvoda koji se vraćaju u okolinu, čine da čovečanstvo već sad oseća prirodne granice ovakve vrste razvoja. Harvi pak upozorava da postoji inherentna opasnost potenciranja pretpostavljenih „prirodnih limita“ na uštrb društvenih odnosa koji ekonomski razvoj guraju u tom pravcu. Odnos civilizacije i prirode je neizbežno dijalektički i otvoren. Analiza mora uzeti u obzir šanse za izmenu ljudskih navika, evoluciju prirode kao i proizvodnju prirode od strane samih ljudi. Ekološke krize se, u tom smislu, najbolje razumeju kao sastavni deo generalne krize kapitalizma.¹⁴

14 D. Harvey, *The Enigma of Capital and the Crises of Capitalism*, Profile Books, London, 2010, 71-77.

DUGOROČNI USPON I PAD

Suočeni sa potrebom objašnjenja razlike između poletnog razvoja svetske ekonomije, u prve tri decenije nakon Drugog svetskog rata, i sve skromnijih rezultata u decenijama nakon toga, ekonomisti sve češće posežu za teorijom „normalne stope rasta“ kapitalizma koja se navodno vratila nakon vanrednih okolnosti koje su usloville visoke stope rasta pedesetih i šezdesetih godina prošlog veka. Ali, kako Robert Brenner primećuje, ideja o nekakvoj prirodnoj stopi rasta koja važi za kapitalistički način proizvodnje pada u vodu pred bogatom istorijom raznovrsnih perioda razvitka u proteklih 150 godina. Kapitalizam se odlikuje dužim periodima uspona, tokom kojih se pokazao sposobnim za fantastičnu ekspanziju, i naglim padovima koji donose godine mukotrpnog povlačenja.¹⁵

Ciklična kretanja su sastavni deo dužih trendova razvoja bez kojih bismo govorili o kompleksnom ponavljanju umesto o dinamičnom razvoju sistema kao celine. Desetogodišnji ciklusi imaju drugačiji karakter u različitim periodima. Ukoliko godine oporavka uspevaju da nadoknade i izmeste gubitak nastao u recesiji koja im je prethodila, govorimo o ekspanzivnom dugoročnom trendu. Ukoliko recesioni ciklusi svojom destruktivnošću dovedu do poništavanja i unazađivanja dobitka nastalog u fazi rasta, govorimo o dugoročnom periodu pada. Po istoj logici, ukoliko recesija i oporavak iza sebe ostave izjednačujuće efekte, radi se o dugoročnoj stagnaciji.

Kroz istoriju tako možemo razlikovati čitave epohe koje se odlikuju kratkotrajnim i blagim recesijama koje smenjuju godine jakog rasta. U drugim periodima, ciklična oscilacija će imati negativan trend, sa dominantnim recesijama i sve slabijim oporavcima. Upravo prelazni periodi između ovakva dva dugoročna perioda otvaraju prostor za radikalne promene u odnosima između klasa u jednom društvu i odnosima između država u svetskom sistemu. Tako, na primer, možemo diferencirati dugoročni period uspona koji je započeo u poslednjoj dekadi 19. veka i ugasio se otpočinjanjem Prvog svetskog rata (*La Belle Epoque*), epohu između dva svetska rata koju je obeležila velika ekonomska kriza, zlatne godine najintenzivnijeg razvoja svetskog kapitalizma između Drugog svetskog rata i globalne ekonomske krize sedamdesetih i period koji Robert Brenner naziva „dugoročni pad“, u kojem se i dalje nalazimo.

Pre nego što ukratko opišemo dve poslednje epohe razvoja globalnog kapitalizma, bitno je napraviti jasniju diferencijaciju između ciklusa koji se smenjuju svakih

¹⁵ R. Brenner, *The Economics of Global Turbulence: The Advanced Capitalist Economies from Long Boom to Long Downturn, 1945–2005*, Verso, London, 2006, 243.

desetak godina i dužih trendova razvoja. Naime, među pristalicama Marksove analize uzroka kapitalističke krize do danas ne postoji saglasnost oko toga da li su i dugoročni trendovi razvoja ciklični, tj. da li postoji šablonizovani mehanizam koji prouzrokuje njihovu smenu u relativno ravnomernim vremenskim razmacima, ili je reč o drugačijem fenomenu, koji ne podleže unutrašnjim zakonitostima kakve nalazimo kod cikličnih oscilacija.

Pristalice prvog viđenja se obično pozivaju na rad sovjetskog ekonomiste Nikolaja Kondratjeva koji je dvadesetih godina prošlog veka postavio teoriju takozvanih „dugih ekonomskih talasa“. Prema Kondratjevu, tokom istorije možemo razgraničiti dugoročne cikluse (prosečnog trajanja od pedesetak godina) koji su uslovljeni velikim tehničkim otkrićima koja otvaraju talas novih krupnih investicija i stvaranje novih privrednih grana. Za one koji negiraju pravilnosti u smeni dugoročnih trendova razvoja, radi se o mehanicističkom pristupu istorijskim epohama koje su uslovljene kompleksnijim uticajem raznih faktora, među kojima bitnu ulogu igraju i oni neekonomске prirode poput revolucija, ratova i odnosa klasnih snaga na globalnom nivou.

Kao što smo videli, ratna razaranja mogu stimulatивно delovati na akumulaciju kapitala. Razaranje infrastrukture i novi globalni geopolitički poredak koji je proizašao iz Drugog svetskog rata omogućio je period najснаžnijeg rasta kapitalizma u istoriji. SAD su se javile kao samouveren svetski hegemon koji je bio spreman da uspostavi novi liberalni ekonomski poredak orijentisan ka razvijanju svetske trgovine i podupiranju obnove tržišta u zemljama koje su pripadale američkoj sferi uticaja tokom hladnog rata. Niz političkih, društvenih i ekonomskih reformi u ratom razorenim državama Zapadne Evrope i Japanu, otvorio je put za slobodnu akumulaciju kapitala i tehnološki napredak. U samim SAD, investicije u razvoj novog modela urbanizacije posredstvom povezivanja predgrađa autoputevima, kao i društveni ugovor između kapitala i sindikata omogućio je postavljanje stabilnih temelja za prilagođavanje i komercijalizaciju velikog broja izuma poput automobila, frižidera, televizora, telefona, samoposluga itd. Homogenizacija životnih stilova i ukusa omogućila je globalnu difuziju novih proizvoda i obnovljen talas industrijalizacije u vodećim zemljama „slobodnog sveta“ koje su implementirale ove tehnologije.¹⁶

Zlatne godine rasta primiču se granicama ekspanzije krajem šezdesetih godina prošlog veka. Usponom Nemačke i Japana, koji počinju da proizvode robu dovoljno konkurentnu da se takmiči sa američkom, svetsko tržište postaje pretrpano

16 A. Gamble, *The Spectre and the Feast: Capitalist Crisis and the Politics of Recession*, Palgrave Macmillan, London, 2009, 59-60. , D. Harvey, *The Enigma of Capital and the Crises of Capitalism*, Profile Books, London, 2010, 169-170.

fabrikama, mašinama i alatima.¹⁷ Pojava preterane ponude u odnosu na tražnju u jednoj za drugom privrednom granom utiče na pad cena, a time i profita. Sa druge strane, militantni radnički pokret i mobilizacija društvenih pokreta s kraja šezdesetih i početkom sedamdesetih godina onemogućavaju obnavljanje stope profita kroz snižavanje nadnica. Na ovaj način svetska ekonomija od sredine sedamdesetih ulazi u period dugoročnog pada, odnosno uočava se osetno slabljenje svih osnovnih ekonomskih pokazatelja poput bruto društvenog proizvoda, prosečne stope profita, produktivnosti i stope zaposlenosti. Sa padom investicija, usporavanjem kreiranja novih radnih mesta i dužničkom krizom u koju osamdesetih zapadaju zemlje na periferiji, počinje da se javlja problem nedovoljne agregatne tražnje na globalnom nivou.¹⁸

Svi uslovi za otpočinjanje ozbiljne globalne krize koja bi pročistila krvotok svet-skog kapitalizma i vratila profitnu stopu su tako bili formirani tokom sedamdesetih. Sredinom osamdesetih, u intervjuu za jugoslovenski *Časopis za kritiko znanosti*, jedan od najpoznatijih marksističkih ekonomista tog vremena Ernest Mandel ovako je ocenio istorijski momenat u kome se kapitalizam našao:

„Bilo koji 'sistemski šok' koji bi kapitalizmu dozvolio ulazak u novi, ekspanzivni dugi talas razvoja morao bi da bude katastrofalne prirode sličan onom iz perioda od 1930. do 1940. godine: uništavajući poraz radničke klase u ključnim imperijalističkim zemljama koji vodi u kvalitativno narastanje viška vrednosti, poraz nacionalno-oslobodilačkog i radničkog pokreta u ključnim zemljama trećeg sveta, ratovi znatno šire prirode od onih do kojih je došlo u poslednjih trideset pet godina... Ono što mi izgleda najmanje verovatno jeste postepeno prevazilaženje sadašnje krize sa relativno malim promenama u delovanju međunarodnog kapitalizma, na primer povećanje industrijske težine pojedinih zemalja trećeg sveta, porast robotizma itd.“¹⁹

Upravo ovaj drugi, „manje verovatni“ deo Mandelovog odgovora, nagovestio je pravac razvoja globalnog kapitalizma u naredne dve i po decenije. Istina, do novog ekspanzivnog talasa, nalik onome posle Drugog svetskog rata, nikada nije došlo. No, kapitalizam i svetski poredak su u ovim godinama održali pozitivne stope rasta i prošli kroz interesantnu metamorfozu koju je malo ko mogao predvideti. Jedna od najznačajnijih promena u ovom periodu bio je povratak ekonomskog

17 Od početka osamdesetih njima se pridružuju novindustrijalizovane zemlje severoistočne i jugoistočne Azije, a od devedesetih i Kina, što dodatno povećava saturaciju svetskog tržišta.

18 R. Brenner, *The Economics of Global Turbulence: The Advanced Capitalist Economies from Long Boom to Long Downturn, 1945–2005*, Verso, London, 2006, xxiii–xxviii.

19 Prevod originalnog intervjua sa slovenačkog može se naći u časopisu *Gledišta*: T. Popov, 'Razgovor sa Ernestom Mandelom', *Gledišta*, 1986, 57–59.

liberalizma, koji je, verovalo se, zauvek otišao u istoriju ekonomske misli nakon Velike depresije tridesetih godina prošlog veka. Uspon neoliberalizma označio je intenziviranje klasne borbe na globalnom planu, pri čemu je vladajuća klasa ovoga puta vukla inicijativu. Kriza kejnzijanizma i reformističkog socijalizma na Zapadu, a potom i slom planskih ekonomija u Istočnoj Evropi, otvorili su vrata za interpretacije koje su privrednu stagnaciju i političku autoritarnost vezivale za državni intervencionizam, a individualnu slobodu i prosperitet povezivali sa slobodnim tržištem. Kapital se osnažio kroz procese porasta nezaposlenosti, privatizacije, deindustrijalizacije, ukidanja barijera za protok kapitala itd. Levica je, na drugoj strani, ostala zatečena promenama koje niko nije očekivao i okrenula se „alternativnim životnim stilovima“, politici identiteta i multikulturalizmu.²⁰

Međutim, postoji jedan bitan aspekt klasičnog ekonomskog liberalizma koji se vlade vodećih zapadnih zemalja nisu usudile primeniti od početka usporavanja svetske privrede. Spontane kontrakcije tržišta, poput onih u XIX veku, do tačke u kojoj bi se dovoljno kapitala obezvređilo da bi se utabao put novom periodu jake ekspanzije, nikada nisu dopuštene. Rasprostranjeno shvatanje po kom je država odgovorna i dužna da na neki način zaštiti svoje stanovništvo od ekonomskih udara, sprečilo je čak i najpredanije neoliberalne vlade, poput one Ronalda Regana u SAD i Margaret Tačer u Velikoj Britaniji, da dopuste tržištu da se samoreguliše do kraja. Države su se postarale da obezbede uvek nove količine kredita koji bi zaštitio vodeće korporacije na svom tlu od bankrota usled pada tražnje.

No, stimulacija tražnje u protekle tri decenije nije se odigrala po klasičnom kejnzijanskom modelu. Potenciranje monetarizma i snižavanje inflacije položilo je temelje za nezapamćeni razvoj finansijskog sektora. Usled održavanja niskih stopa profita u proizvodnji, akumulirani kapital sve se više prebacuje u špekulaciju i trgovinu vrednostima na berzi. Deregulacija finansijskih tržišta i rast vrednosti akcija koji je usledio, značili su da veliki američki proizvođači, tipa *General Motors*, sada ostvaruju veći deo svog profita putem finansijskih transakcija, nego kroz proizvodnju i prodaju roba i usluga. Finansijskizacija nije zahvatila samo preduzetnike, već je odigrala bitnu ulogu i u održavanju kupovne moći širokih slojeva stanovništva, uprkos smanjenju realnih plata i rastu nezaposlenosti.

Oslobođen stega regulacije, finansijski kapital počeo je uvlačiti u berzansko poslovanje sve oblike prihoda i svojine, poput penzija, štednje, kredita, osiguranja, renti na nekretnine itd, oblikujući ih u mnoštvo kreativnih finansijskih instrumenata. Robert Brener tako govori o „kejnzijanizmu cena nekretnina“, aludirajući na

²⁰ D. Harvey, *The Enigma of Capital and the Crises of Capitalism*, Profile Books, London, 2010, 131.

eksploziju duga baziranog na naduvanim cenama porodičnih kuća u SAD tokom proteklih godina. Kapitalizam je, dakle, uspeo da izbegne pad u produženu recesiju, ali je kao cenu za to dobio gomilu mehura u finansijskom sektoru koji prete da svojim pucanjem povuku celokupnu ekonomiju u ambis.²¹

PERSPEKTIVE

Čini se da, poput modernog alhemičara, finansijski kapital stvara novac iz novca samog, ne morajući da se napreže kroz proizvodni ciklus. Berza zaista ima moć delimičnog stvaranja vrednosti *ex nihilo*, pa ipak, globalna finansijska ekspanzija u protekle dve decenije ima jasnu potporu u realnoj ekonomiji. Ironija istorijskog razvoja jeste da je socijalistička revolucija u Kini, u izmenjenoj globalnoj političkoj konstelaciji, nizom radikalnih reformi društvene i ekonomske strukture, omogućila uslove za jednu od najspektakularnijih transformacija koje je čovečanstvo ikada doživelo širenjem tržišta. Procesi migracije i proletarizacije seljaka u gradovima istočne obale Kine privukli su ogromnu količinu akumuliranog kapitala koji je konačno našao izvor za masovnu proizvodnju jeftinih potrošačkih dobara. Izvozom ove robe, Kina je ostvarila veliko prelivanje globalne vrednosti u svoje dvorište.

Usled nedovoljne kupovne moći domaćeg stanovništva, Kina je tokom protekle dve decenije revnosno koristila trgovinski suficit za kupovinu državnih obveznica SAD, koje su pak omogućavale nastavak potrošnje kroz zaduživanje američkih potrošača i naizgled beskonačan rast finansijskog tržišta. Sa druge strane, ekspanzija kineske proizvodnje sa sobom je povukla i rast cena sirovina na svetskom tržištu, a time i obnavljanje privrednog rasta jednog broja zemalja u razvoju, za koje se osamdesetih činilo da su ukopane krizom spoljnog duga. Uspon Kine tako je omogućio stabilizaciju globalnog kapitalizma u periodu dugoročnog pada.²²

Po autorima poput Imanuela Volerstina ili Đovanija Arigija (Giovanni Arrighi), upravo su ove promene u odnosima između velikih svetskih sila glavni proces sadašnjeg perioda koji potencijalno nosi ključ za razrešenje globalne krize kapitalizma. Za Volerstina, postojanje stabilnog svetskog poretka akumulacije kapitala umnogome zavisi od jakog hegemonu koji je sposoban da nametne pravila igre kroz monopol geopolitičke moći. Po njemu, ciklusi smene globalnih hegemonu su duži od Kondratjevih „dugih ekonomskih talasa“, a specifičnost perioda u kome ži-

21 F. Magdoff, M. D. Yates, *The ABCs of the Economic Crisis: What Working People Need to Know*, Monthly Review Press, New York, 2009, 55-61.

22 A. Gamble, *The Spectre and the Feast: Capitalist Crisis and the Politics of Recession*, Palgrave Macmillan, London, 2009, 18.

vimo je poklapanje tranzicije iz jedne u drugu ekonomsku epohu (dugoročni pad) i ubrzanog opadanja uticaja najmoćnijeg hegemonu u dosadašnjoj istoriji (SAD).²³

Arigi ide korak dalje i vidi pomeranje težišta globalnog razvoja ka Aziji kao pozitivan korak prelivanja kapitalizma u sve šire „kontejnere“ koji mu omogućuju dalju akumulaciju. Poput Volerstina, Arigi vidi SAD kao hegemonu u opadanju, naciju koja je prešla put od svetskog proizvođača do globalnog finansijskog rentijera. Kapitalizam je po njemu do sada prošao kroz četiri hegemonijska ciklusa (Venecija, Holandija, Engleska, SAD), a uspon Kine, sa modelom razvoja kroz „nekapitalističku tržišnu ekonomiju“, predstavlja alternativu sadašnjem periodu stagnacije. Nada čovečanstva ostaje da će SAD pristati da prepuste ulogu svetskog hegemonu, a da to ne dovede do izbijanja nove serije imperijalističkih ratova.²⁴

Drugi autori, poput Dejvida Harvija i Roberta Brenera, slažu se da geopolitika ponovo dobija na značaju. Međutim, za njih, polarizacija među svetskim silama još uvek nije dosegla kritičnu tačku, a uloga Kine daleko je od jednoznačno pozitivne. Za razliku od početka 20. veka, kada su svetske sile dočekale krizu kapitalizma sa jasno sukobljenim interesima i zonama uticaja, velike države su danas mnogo opreznije i svesne da po svaku cenu moraju zaštititi svetsku trgovinu od izazova protekcionizma. Brener ističe kako ni Zapadna Evropa, Rusija, pa ni Kina, još uvek nisu spremne da se odreknu stabilnosti koju SAD garantuju svetskom sistemu kao vodeća vojna sila.

Naravno, produžetak stagnacije na globalnom nivou ili ozbiljnija kriza u Kini mogle bi uneti nemir u svetski poredak. Suočena sa krizom, Kina bi mogla prestati da finansira američki deficit, dok bi bankrot SAD i kolaps dolara uveli svetsku ekonomiju u do sada neistražene vode. Poučeni iskustvom od prethodnih dvadeset godina, marksisti su danas, za razliku od osamdesetih, mnogo oprezniji u davanju prognoza. Ipak, svi se slažu da je globalna kriza 2008. godine označila, ako ne početak nove depresije, onda barem kraj poslednjeg blagog talasa ekspanzije. Jedno je sigurno: odluka većine država da intervenišu i zaštite finansijski sistem od kolapsa trajno je narušila ugled neoliberalizma kao vladajuće dogme.

Mnogi predviđaju povratak kejnzijanizma kao nove strategije vladajućih klasa. Postoji mnoštvo problema sa tom tezom. Prvo, paradigme vladanja se ne mogu po potrebi menjati preko noći zbog vrlo konkretnih interesa delova vladajuće klase povezanih sa njihovim održavanjem. Drugo, kako osnovna kontradikcija ne leži

23 I. Wallerstein, 'Structural Crises', *New Left Review*, 62, 2010, 133-135.

24 G. Arrighi, *Adam Smith in Beijing: Lineages of the Twenty-First Century*, Verso, London, 2007, 277-351.

u nedostatku agregatne tražnje, povratak klasičnog kejnzijanizma samo bi produžio agoniju, dajući korporacijama prostor da zadrže prekobrojne kapacitete, tako dalje snižavajući profitnu stopu. Kejnzijanizam nije funkcionisao tridesetih godina prošlog veka sve dok tržište nije povratilo vitalnost snagom „kreativne destrukcije“. Treće, iako su, kao što smo videli, zadali jake udarce radničkom pokretu, neoliberalni režimi u razvijenim kapitalističkim državama nisu se usudili ići „do kraja“ i u potpunosti poraziti radničku klasu. Svako okretanje od neoliberalizma u praksi svakako bi dalo vetar u leđa društvenim pokretima odozdo koji bi konačno bili oslobođeni stege vladajuće dogme o „nepostojanju alternativa“.

Ono što Dejvid Harvi naziva „mentalnim konceptima“ među širokim slojevima stanovništva biće primorani da se menjaju kako bi shvatili globalne potrebe koji se odvijaju pred nama. Levica bi svakako mogla odigrati značajnu ulogu u ovom procesu – ako se pokaže dovoljno odvažnom da se vrati „velikim narativima“ (*Grand Narratives*), razmišljanju u dužoj istorijskoj perspektivi i ambicioznim zadacima koji iz takve orijentacije proizilaze.

LITERATURA:

Arrighi, Giovanni, *Adam Smith in Beijing: Lineages of the Twenty-First Century*, Verso, London, 2007.

Baran, Pol i i Pol Svizi, *Monopolski kapital*, Stvarnost, Zagreb, 1969.

Brenner, Robert, *The Economics of Global Turbulence: The Advanced Capitalist Economies from Long Boom to Long Downturn, 1945–2005*, Verso, London, 2006.

Gamble, Andrew, *The Spectre and the Feast: Capitalist Crisis and the Politics of Recession*, Palgrave Macmillan, London, 2009.

Habermas, Jürgen, *Legitimation Crisis*, Beacon Press, Boston, 1975.

Harvey, David, *The Enigma of Capital and the Crises of Capitalism*, Profile Books, London, 2010.

Kunkel, Benjamin, 'How Much is Too Much?', *London Review of Books*, vol. 33, no. 3, 2011.

Magdoff, Fred i Michael D. Yates, *The ABCs of the Economic Crisis: What Working People Need to Know*, Monthly Review Press, New York, 2009.

Marks, Karl i Fridrih Engels, *Rani radovi*, Naprijed, Zagreb, 1978.

Popov, Tatjana, 'Razgovor sa Ernestom Mandelom', *Gledišta*, 1986.

Thurow, Lester, *Ekonomika ponude — neobična struja ili glavni pravac ekonomike*, MC CK Srbije, Beograd, 1986.

Wallerstein, Immanuel, 'Structural Crises', *New Left Review*, 62, 2010.

ALFREDO SAAD-FILHO*

MARKSISTIČKE I KEJNZIJANSKE KRITIKE NEOLIBERALIZMA

Neoliberalizam je tokom posljednjeg desetljeća izgubio velik dio svog političkog legitimiteta i gotovo svu privlačnost među širokim slojevima društva. Apologije privatizacije, fiskalne suzdržanosti, visokih kamatnih stopa, liberalizacije tokova kapitala, razbijanja sindikata i drugih političkih mjera povezanih s neoliberalnim reformama danas su u defenzivi. Nakon trijumfalnog uspona do svjetske dominacije tokom 1980-ih i 1990-ih, zagovor neoliberalizma danas predstavlja politički rizik. Njegova oštra retorika se umorila i danas više ne ubire glasove na izborima – upravo suprotno: neoliberalne političke platforme danas je potrebno prikrivati. Politička načetost neoliberalizma posebno postaje očita nakon Azijske krize i kolapsa *dot.com* mjehura. Korupcijski skandali koji su izbili na svjetlo pod Bushom mladim pomogli su demaskiranju regresivne prirode neoliberalnog projekta i njegovih organskih spona s rekonstitucijom američkog imperijalizma. Političko povlačenje neoliberalizma razvidno je već iz inspekcije sadržaja polica svake ozbiljnije knjige: broj naslova koji staju u obranu neoliberalnih reformi definitivno je u padu, kako kvalitetom, tako i po pitanju tržišne privlačnosti, a istovremeno sve veći broj kritičkih radova postaje dostupan rastućem broju zainteresiranih čitatelja.¹

* **Alfredo Saad-Filho** je profesor političke ekonomije na School of Oriental and African Studies, University of London. Prije nego što je preuzeo katedru na SOAS-u, predavao je na univerzitetima u Brazilu i Mozambiku. Njegova polja interesovanja su politička ekonomija razvoja, industrijska politika, politički i ekonomski razvoj Latinske Amerike, inflacija i stabilizacija i radna teorija vrijednosti i njezina primjena. Član je komiteta za dodjelu Deutscherove nagrade (Deutscher Memorial Prize) i pridruženi je član uredništva godišnjaka „Socialist Register“. U uredničkom odboru je južnokorejskog časopisa „Marxism 21“ i brazilskog „Brazilian Journal of Political Economy“.

1 Vidi na primjer: D. Harvey, *The New Imperialism*, Oxford University Press, Oxford 2005; D. Harvey, *A Brief History of Neoliberalism*, Oxford University Press, Oxford 2005; D. Harvey, *Spaces of Global Ca-*

Unatoč ovim političkim porazima, neoliberalizam i dalje predstavlja ne samo dominantnu praksu, nego i dominantan modalitet socijalne i ekonomske reprodukcije u većini zemalja. Ne bi bilo teško dokazati da ekonomska dominacija neoliberalizma i dalje jača i u uvjetima gubitka njegova političkog legitimiteta. Tom raskoraku ću se u nastavku baviti iz specifičnog rakursa: razmatranjem izvora, važnosti i političkih implikacija kejnzijske i marksističke kritike neoliberalizma. Ta pitanja su za čitatelje časopisa „Socialist Register“ važna iz dvaju razloga. Prvo, i najočiglednije, marksistička kritika gubi značajan dio svoje relevantnosti kada izgubi dodir s političkim djelovanjem. Razjašnjenje razlika između marksističke i konkurentskih interpretacija neoliberalizma može pomoći njezinu jačanju i tako doprinijeti njezinoj političkoj relevantnosti i široj privlačnosti. Drugo, argumentacija u nastavku teksta ima za cilj pokazati da neoliberalizam predstavlja dobro utaboren sistem akumulacije koji se neće ni spontano urušiti, niti će ga biti moguće smijeniti isključivo djelovanjem putem izbornog procesa. Masovna akcija ostaje ključna poluga društvene transformacije i u doba neoliberalizma. No, neoliberalizam je promijenio modalitete reprodukcije radničke klase i prostor koji njezinu nezavisnom političkom djelovanju stoji na raspolaganju. Ako dominaciju neoliberalizma želimo dovesti u pitanje, bit će nužno pronaći nove oblike političke participacije i nove moduse organizacije.

KEJNZIJANIZAM I NEOLIBERALIZAM

U neoklasičnoj ekonomskoj teoriji i neoliberalnoj retorici, kapitalističke ekonomije (‘tržišta’) spontano gravitiraju prema punoj zaposlenosti i najefikasnijem korištenju resursa, osim ako prostor za djelovanje automatskih mehanizama prilagodbe nije blokiran nesavršenostima tržišta. Među te nesavršenosti mogu spadati promašene državne mjere, djelovanje sindikata, specifičnosti industrijske strukture ili tehnologije, kao i cijeli niz ‘distorzija’ koje, naposljetku, stvarni svijet razlikuju od fabrikacija apologeta nesputanog kapitalizma.

Jedno od najznačajnijih intelektualnih postignuća Johna Maynarda Keynesa njegova je alternativna konceptualizacija kapitalističke makroekonomije. Za Keynesa agregatna je razina *outputa* i zaposlenosti ograničena agregatnom potražnjom

pitalism: Towards a Theory of Uneven Geographical Development, Verso, London 2006; K. S. Jomo (ed.), Globalization under Hegemony: The Changing World Economy, Oxford University Press, Oxford 2006; K. S. Jomo and B. Fine (ed.), The New Development Economics after the Washington Consensus, Oxford University Press, Oxford 2006; R. Kiely, Empire in the Age of Globalisation: US Hegemony and Neoliberal Disorder, Pluto Press, London 2005; R. Kiely, The New Political Economy of Development: Globalization, Imperialism, Hegemony, Palgrave, London 2006; and Joseph Stiglitz, Globalization and Its Discontents, Penguin, Harmondsworth 2003.

(koja podliježe granicama kapaciteta). Ako je potražnja nedostatna, na primjer zbog negativnih procjena budućih razina profita od strane investitora, ili zato što država ne poduzima dovoljno proaktivne fiskalne i monetarne mjere, poduzeća će smanjiti razinu proizvodnje i zaposlenosti. To može pokrenuti recesiju iz koje se ekonomija neće biti u stanju spontano izvući. Obratno, ako je agregatna potražnja previsoka, razina *outputa* će se zaustaviti na granicama postojećih proizvodnih kapaciteta, što vodi u inflaciju i deficite u platnoj bilanci.

Keynes je do ovih fundamentalnih uvida došao u vrijeme Velike depresije. To iskustvo ga je uvjerilo da se ekonomska aktivnost u naprednim kapitalističkim ekonomijama može stabilizirati na razini koja podrazumijeva nezaposlenost. Ako ne postoji spontana tendencija prema punoj zaposlenosti, ekonomija može trpjeti od visoke nezaposlenosti na potencijalno neodređeno vrijeme, uz visoku ekonomsku i socijalnu cijenu, što može dovesti i do političke nestabilnosti. Keynesova argumentacija predstavlja oštar raskid s logikom i političkim implikacijama neoklasične ekonomske teorije. Prema njoj je državna intervencija od suštinske važnosti za stabilizaciju ekonomije na poželjnoj razini nezaposlenosti, koja ne bi smjela biti previsoka (da bi se spriječilo siromaštvo) niti preniska (zbog opasnosti inflacije). Keynes vjeruje da država može osigurati istovremeno punu zaposlenost i nisku inflaciju ako pažljivo podešava agregatnu potražnju korištenjem instrumenata fiskalne, monetarne i dohodovne politike (na primjer, prilagodbom razina i strukture poreznog sustava i javne potrošnje, kamatnih stopa, regulacijom industrijskih odnosa itd.).

Keynesom inspirirani ekonomisti su razvili impresivan tehnički i institucionalni aparat koji je zapadne ekonomije poštedito reprize Velike depresije. Relativna ekonomska – a time i socijalna i politička – stabilnost predstavljala je trajan trijumf kejnzijanizma. Kejnzijanci tvrde da su od njih preferirane ekonomsko-političke mjere uvelike odgovorne za poslijeratno 'zlatno doba', kada je većina kapitalističkih zemalja uživala visoke stope rasta, gotovo punu zaposlenost, rastuću razinu dohotka i stupanj socijalne integracije bez povijesnog presedana. No, kejnzijanizam je u defenzivi bar od sredine 1970-ih. Neoliberalne transformacije u SAD-u, Velikoj Britaniji i drugdje opozvale su važne aspekte kejnzijanskog konsenzusa, između ostalog putem obuhvatnih privatizacijskih valova produktivne državne imovine, smanjenom tolerancijom za aktivnosti sindikata, reintegracijom/subordinacijom radničke klase putem politike visoke nezaposlenosti, niskog ekonomskog rasta, koncentracije imovine i dohotka, te djelomičnom demontažom države blagostanja. Kejnzijanski konsenzus je davna prošlost. Suvremeni kapitalizam se umjesto toga pomjerio u smjeru specifičnih modaliteta ekonomske, socijalne i političke reprodukcije usko vezanih uz neoliberalizam.

Kejnzijanski ekonomisti povlačenje kejnzijanizma u pravilu objašnjavaju kao rezultat dvaju procesa.² Prvo, uspjeh kejnzijanskog upravljanja tokom poslijeratnog razdoblja bio je toliko potpun da se činilo da su problemi distribucije dohotka i masovne nezaposlenosti u naprednim ekonomijama jednom zauvijek riješeni. S nestankom najočitijih simptoma siromaštva i nejednakosti te prividno ireverzibilnom stabilizacijom kapitalizma, mnogi su zaključili da kejnzijanske mjere, institucije i ekonomsko upravljanje više nisu potrebni. Drugo, kejnzijanizam je bio duboko podijeljen između relativno konzervativnih američkih kejnzijanaca i relativno lijevih britanskih post-kejnzijanaca. Potonji su tradicionalno bili koncentrirani na sveučilištu Cambridge, gdje su nekoć predavali Keynes, Sraffa, Joan Robinson i njihovi učenici. Ekonomski fakultet na Cambridgeu danas je snažno neoklasično orijentiran. Lakše bi bilo devi ušetati se u Bijelu kuću nego heterodoksnom ekonomistu dobiti posao na Cambridgeu. Podjele među kejnzijancima su se u velikoj mjeri temeljile na različitim teorijama raspodjele dohotka. Američki kejnzijanci općenito su ostali vjerni neoklasičnoj teoriji raspodjele na temelju graničnog proizvoda rada (prihvaćao ju je i sam Keynes), koja je implicirala da je postojeća raspodjela u osnovi pravedna – država samo na marginama mora intervenirati u raspodjelu, a da će fleksibilnost realnih nadnica povećati razinu zaposlenosti. Britanski su post-kejnzijanci takve zaključke odbacili. Za njih raspodjela dohotka primarno ovisi o institucionalnim varijablama i odnosima moći. Dok su američki kejnzijanci pored toga bili u puno većoj mjeri fokusirani na kratkoročno ekonomsko upravljanje u kojemu stabilan ekonomski okoliš predstavlja važan moment u poticanju pozitivne poslovne klime, britanski su kejnzijanci u pravilu bili usredotočeni na dugoročnu dinamiku stabilizacije i ublažavanje tvrdokornih oblika nejednakosti. Teorijski sukobi među kejnzijancima doprinijeli su njihovoj sve izraženijoj paralizi, što je na koncu onemogućilo kristalizaciju jasne kejnzijanske ideologije koja bi se mogla suprotstaviti usponu neoliberalne retorike koja je postajala sve popularnija od kraja 1960-ih i početka 1970-ih.

Interna neslaganja među kejnzijancima postala su naročito problematična kada je svjetska ekonomija ušla u dugu silaznu putanju početkom 1970-ih, koju kejnzijanci nisu mogli niti objasniti niti na nju adekvatno odgovoriti. Na koncu se ta škola mišljenja raspala u kakofoniji. Samo pet godina dijeli izjavu Richarda Nixona iz 1971. da „smo sada svi kejnzijanci“ od patetičnog priznanja Jima Callaghana iz 1976. godine na saboru Laburističke stranke tokom britanske krize, u kojoj je morao intervenirati MMF: „Mislili smo da se iz recesije možemo izvući pojačanom potroš-

2 Vidjeti, na primjer: T. Palley, *Keynesianism: What it is and why it still matters*, 2005, (internet) dostupno na: <http://www.thomaspalley.com>

njom i veću zaposlenost postići smanjenjem poreza i povećanjem javnih izdvajanja. Kažem vam sasvim iskreno da ta mogućnost više ne postoji“.

Povlačenje kejnzijanzima otvorilo je vrata neoliberalnim reformama, za koje su kejnzijanci oduvijek tvrdili da će samo dovesti do ozbiljnog rasta nezaposlenosti, pomaka u raspodjeli dohotka i moći u korist kapitala te veće ekonomske nestabilnosti. Kejnzijanska politika bi umjesto toga povećala stupanj državne ekonomske intervencije s ciljem rebalansiranja raspodjele dohotka i društvene moći, obilatifjeg osiguranja javnih dobara i usluga, promicanja systemske konkurentnosti i difuzije novih tehnologija u svrhu postizanja većih stopa štednje i ulaganja i stabilizacije agregatne potražnje.

MARKSISTIČKA ALTERNATIVA

Kejnzijanska analiza neoliberalizma prikazana u gornjem dijelu uključuje važne uvide i nekoliko prijedloga prikladnih mjera. No, ne seže ni dovoljno daleko, ni dovoljno duboko, pa iz tih razloga budi lažne nade. Tri od njih ću ovdje razmotriti: razinu analize, problem djelatnog agenta te ulogu države i razmjere postojećeg prostora za alternativnu ekonomsku politiku.

1. Razina analize

Kejnzijanski prikaz propasti ‘zlatnog doba’ i uspona neoliberalizma, čije osnovne obrise sam iscrtao u prethodnoj sekciji, previše je apstraktan i neodređen jer propušta kontekstualizirati transformacije u kapitalističkoj proizvodnji i ekonomskim i državnim institucijama između sredine 1940-ih i kasnih 1970-ih. Umjesto toga, analiza ostaje usredotočena na horizontalne sukobe oko raspodjele između konkurentskih društvenih skupina i između država. Ti sukobi uključuju sporove između SAD-a, Zapadne Europe i Japana, između državne vlasti i privatnog sektora, između financijskog i proizvodnog sektora, a na koncu i između industrijskog kapitala i radnika. Ti konflikti u pravilu nisu detaljno objašnjeni; najčešće ih se samo opisuje kao sporove oko dijelova nacionalnog (ili, u slučaju sporova između država, globalnog) dohotka. To je nedostatno jer u potpunosti zaobilazi pitanja uvjeta rada i raspodjele moći na radnim mjestima i u društvu u cjelini. Sažimajući možemo reći da kejnzijanska analiza u pravilu opisuje sukobe *oko* procesa akumulacije, a zamagljuje ili u potpunosti ignorira sukobe *oko naravi* kapitalističke akumulacije.³

3 Za dodatne detalje, vidjeti: A. Saad-Filho, „Monetary Policy in the Neoliberal Transition: A Political Economy Review of Keynesianism, Monetarism and Inflation Targeting“, u: R. Albritton, B. Jessop and R. Westra (eds.), *Political Economy of the Present and Possible Global Futures*, Anthem Press, London 2007.

Posljedica toga je da dobivamo vrlo malo objašnjenja o krizi profitabilnosti 1960-ih i 1970-ih, osim onog da su nadnice bile previsoke. Izostaje ozbiljan pokušaj inkorporacije antisistemskih socijalnih borbi u bogatim zemljama u analizu, kao i socijalističkih i anti-imperijalističkih borbi u siromašnim zemljama. Nedostaje čak i naznaka svijesti o eroziji legitimiteta kapitalističkih društvenih odnosa tokom 1960-ih i 1970-ih. Slijedom toga, kejnzijanska analiza u potpunosti previđa činjenicu da neoliberalizam predstavlja projekt *rekompozicije* hegemonije kapitala pod novim uvjetima akumulacije.

Kejnzijanci ekstrakciju viška vrijednosti uzimaju zdravo za gotovo: kolač mora rasti da bi svakoga moglo zapasti više. Sve ostalo puko je pitanje detalja: tko će ubrati više šlaga i kako će mrvice biti rasute po stolu, pitanja su o kojima je moguće na civiliziran način diskutirati u parlamentu, u sklopu bilateralnih pregovora ili sporazumom između 'socijalnih partnera' uz posredovanje 'neutralne' države. U osnovi, svi mogu istovremeno postajati sretniji. Kejnzijanska analiza u potpunosti izbjegava suočavanje s pitanjem potrebe za socijalnom disciplinom koja će jamčiti očuvanje nužnih uvjeta za proizvodnju i akumulaciju viška vrijednosti, kao i problematiku nužne legitimnosti i uspostave specifične vrste društvenog reda kao uvjeta ekonomske stabilizacije.

Ono što kejnzijanskoj analizi nedostaje metodološki je strukturiran prikaz prirode kapitalističke akumulacije i objašnjenje njezine intrinzične nestabilnosti. A razlog za nestabilnost *nije* to što je budućnost nepoznata, ili zbog sukoba oko raspodjele u sferi razmjene (i jedno i drugo su transhistorijski fenomeni koji ne vrijede samo za kapitalizam), nego zbog *radikalne neizvjesnosti* u sferi proizvodnje, koju stvaraju sukobi oko ekstrakcije viška vrijednosti pod specifičnim modalitetima kapitalističke akumulacije. Kejnzijanci općenito ne uspijevaju objasniti zašto su i kako od njih preferirane mjere ekonomskog upravljanja sudejstvovala s procesom akumulacije u periodu između 1940-ih i 1970-ih, kako je njihova interakcija na koncu oslobodila sile koje će sam kejnzijanzam učiniti zastarjelim i potrošenim i time stvoriti prostor za uspon neoliberalizma.

2. Djelatni agenti

Drugi problem tiče se pitanja djelatnih agenata. U kejnzijanskoj analizi ekonomije glavnu determinantu kolektivnog djelovanja čine usko definirani ekonomski interesi, bilo da su locirani na razini pojedinca ili interesne grupe. Ti međusobno konkurentski interesi bore se jedni protiv drugih u institucionalnom okviru u kojemu je država istovremeno odijeljena od društva i tržišta i intrinzično neutralna, iako postoji mogućnost da njome privremeno ovladaju specifične interesne grupa-

cije (uključujući, na primjer, konkurentske tabore neoliberala i kejnzijanaca). Ovo shvaćanje podupire kejnzijansku vjeru u transformativnu moć demokracije kao najboljeg mehanizma za eliminaciju dominacije neoliberalizma i restauraciju uvjeta za stabilan rast i razvoj.

Neoliberalizam, međutim, nije samo set ekonomskih i socijalnih mjera, koji je moguće lako zamijeniti nekim alternativnim setom mjera putem demokratskog procesa. Neoliberalizam – baš kao i kejnzijanizam kojega je zamijenio – ima svoju specifičnu materijalnu osnovu.⁴ Neoliberalizam kombinira specifičnu akumulacijsku strategiju, specifičan modus društvene i ekonomske reprodukcije sa specifičnim modusom eksploatacije i društvene dominacije na temelju sistematske upotrebe državne moći da bi – pod ideološkim velom ne-intervencije – nametnuo hegemonijski projekt rekonpozicije vladavine kapitala u svim sferama društvenog života. Taj projekt usmjeravaju trenutačni imperativi međunarodne reprodukcije kapitala, koje najjasnije zastupaju interesi financijskih tržišta i globalni interesi američkog kapitala.

Pod neoliberalizmom parametri domaće politike svedeni su na vrlo uske granice koje definira potreba za izolacijom procesa akumulacije ('tržišta') od zahtjeva većine stanovništva, što posebno vrijedi za imperativ kontrole radništva u svrhu osiguranja međunarodne konkurentnosti. To je drastično smanjilo raspon moguće socijalne politike i dovelo do rasta nezaposlenosti i prekarnih radnih odnosa u većini zemalja. Oslobodilo je i dinamiku akumulacije sa sve većom koncentracijom dohotka u malom broju ruku, koju je moguće donekle ograničiti ali ne i opozvati kejnzijanskim intervencijama na marginama.

Promotrena iz tog kuta, notorna nesposobnost neoliberalnih reformi da osiguraju visoke razine investicije ili visoke stope rasta BDP-a zapravo je potpuno irelevantna. U svakom slučaju, neoliberalizam *jest* uspio osigurati daleko veće standarde potrošnje za slojeve na samome vrhu društvene piramide – zbog dinamike koncentracije bogatstva i promicanja potrošačkog zaduživanja. Kejnzijanska tvrdnja da su neoliberalne reforme povećale dobitke financijskog kapitala na račun industrijskog također samo skreću pažnju sa suštine stvari. Jer svrha neoliberalnih reformi nije promicanje rasta ili reduciranje inflacije, pa čak ni povećanje izbora za portfelje financijskih institucija. *Cilj* neoliberalnih reformi je podčiniti lokalne radničke klase i domaću akumulaciju međunarodnim imperativima, promicati mikroekonomsku

4 Vidjeti: A. Saad-Filho, „Introduction“, u: A. Saad-Filho (ed.), *Anti-Capitalism: A Marxist Introduction*, Pluto Press, London 2003; i A. Saad-Filho and D. Johnston, „Introduction“, u: Saad-Filho and Johnston (eds.), *Neoliberalism: A Critical Reader*, Pluto Press, London 2005.

integraciju tokova kapitala, posredovanih finansijskim sektorom, i povećati raspon finansijske sistemske kontrole nad trima glavnim izvorima kapitala u ekonomiji: državnim financijama, domaćom ušteđevinom i točkama spajanja između domaćeg i međunarodnog kapitala.

Transfer glavnih poluga akumulacije u oblast međunarodnog kapitala, posredstvom gusto integriranih i isprepletenih finansijskih institucija pod američkim vodstvom za reguliranje međunarodnih finansijskih organizacija koje također kontrolira SAD, konsolidirao je materijalnu osnovu neoliberalizma na globalnoj razini. Istaknuta uloga finansijskog sektora izražava supsumpciju sektorskih kapitalističkih interesa pod interese kapitala u cjelini. Na razini ekonomske politike time je osigurano da akumulaciju više ne reguliraju kontingentne koalicije različitih sektora kapitala, posebno u siromašnim zemljama, nego kapitalistička *klasa* kao takva.

Specifičnije, ne možemo polaziti od pretpostavke da postoji 'antagonističan' odnos između proizvodnog i finansijskog sektora u neoliberalizmu, niti da će industrijski kapital 'rebelirati' protiv finansijskog i težiti restauraciji kejnzijanzizma. Industrijski kapital ima interesnih uloga u neoliberalnom modelu, a kontrola državnog financiranja od strane finansijskih tržišta učinila je investicije i realizaciju profita ovisnima o uvjetima na svjetskom tržištu i interesima međunarodnog kapitala. Te okolnosti svaki bi pokušaj *de-linkinga* od neoliberalnog bloka učinile itekako skupim, što ga čini vrlo neprivlačnim modelom poslovanja.

3. Uloga države i prostor za ekonomsku politiku

Treći se problem tiče uloge države i raspoloživog prostora za ekonomsku politiku. U kejnzijanskoj analizi država je nezavisna od društvenih odnosa, pa bi za kejnzijansku vladu bilo moguće djelovati nezavisno od sektorskih interesa (koji su državu pod neoliberalizmom pretvorili u alat za promicanje vlastitih interesa) i provoditi politiku koja bi ujedno bila egalitarnija i bliža potrebama proizvodnog kapitala.

Iako politički privlačno, ovo tumačenje je analitički neodrživo. Ako država stoji izvan i iznad društva, zašto bi uopće birala politiku koja bi maksimizirala stopu akumulacije, stvarala radna mjesta ili izbjegavala finansijske krize? Prema takvom tumačenju sve je u principu u jednakoj mjeri moguće. Jedino što progresivne snage još moraju učiniti je da dobiju izbore. No, državu i institucije koje obuhvaća oblikuju tehnologije i ideologija, klasni odnosi, sukobi i materijalni interesi. Pod tako kompleksnim uvjetima beznažno je naivno očekivati da će za transformaciju socijalne baze države biti dovoljan sam izborni proces. Obzirom da je neoliberalizam razvio vlastitu materijalnu osnovu nemoguće ga je ukinuti isključivo putem izbora.

Kejnzijanska preskriptivna agenda tako propušta uzeti u obzir da će, s obzirom na realnu snagu materijalne osnove neoliberalizma, progresivne kejnzijanske mjere prije konsolidirati i marginalno preinačiti postojeći poredak, nego ga podrivati i svrgnuti. Na primjer, otvoreni regionalizam i liberalni intervencionizam ograničavaju raspon moguće aktivističke industrijske i trgovinske politike; članstvo u MMF-u i Svjetskoj banci isključuje nametanje kontrolne nad financijskim sektorom i platnom bilancom; podrška WTO-u onemogućuje internalizaciju sistema opskrbe, što bi bilo presudno za makroekonomsku stabilnost i dugoročno održiv rast. Kako neoliberalizam predstavlja suvremeni oblik kapitalizma, stabilna akumulacija je postala istoznačna s akumulacijom *pod* neoliberalizmom. Svaka fundamentalna promjena u dominantnom sistemu akumulacije *uvijek* će biti destabilizirajuća. Fundamentalna promjena je nužna – ali ona neće biti ni jednostavna ni bez cijene.

ZAKLJUČAK

Marksistička analiza materijalnih osnova neoliberalizma čini razvidnim nekoliko ozbiljnih ograničenja kejnzijanizma. Dva su nedostatka pritom od posebne važnosti. Prvo, kejnzijanci često argumentiraju da makroekonomska nestabilnost i učestale financijske krize i krize platne bilance pokazuju da je neoliberalizam projekt fundamentalnim unutrašnjim greškama. To je istina, ali u točno onoj mjeri u kojoj je na apstraktnoj razini istina da ekonomske krize pokazuju da je i kapitalizam način proizvodnje s fundamentalnim unutrašnjim greškama. Međutim, baš kao što krize stvaraju šansu za ponovnu uspostavu balansa za kapitalističku akumulaciju, tako krize igraju konstruktivnu – pa čak i *konstitutivnu* – ulogu i u neoliberalizmu. One pomažu nametanju političke discipline državnim vlastima i prisiljavaju i kapitaliste i radnike da se ponašaju u skladu s potrebama reprodukcije neoliberalizma. Na perverznan način, ekonomske i financijske krize pokazuju da sistem *funkcionira*, a na duži rok doprinose tome da se reproducira još efikasnije. Drugo, poznato je da većina vlada koje su pokušale pokrenuti alternativnu politiku u tome nije uspjela. Ti neuspjesi jasno pokazuju da je nadilaženje neoliberalizma vrlo težak pothvat s visokom cijenom. Na dubljoj razini, pokazuju i da distanciranje od ili napuštanje neoliberalizma nije primarno subjektivan problem odabira ‘ispravne’ industrijske, financijske ili monetarne politike.

Nadilaženje neoliberalizma podrazumijevat će i ekonomske i političke transformacije koje će biti moguće realizirati samo putem uspostave *alternativnog sistema akumulacije*. Takav projekt zahtijevat će sistematsku demontažu materijalne osnove neoliberalizma putem seta radikalno redistributivnih i demokratskih ekonomsko-političkih inicijativa. Takve će mjere poduprijeti odlučan pomak u

smjeru manje nejednake raspodjele dohotka, bogatstva i moći kao fundamentalnih preduvjeta demokracije. No, one ne mogu biti prepuštene isključivo inicijativama državnih vlasti. Njihova pogonska snaga mora biti politički reartikulirana radnička klasa, kao jedna od ključnih poluga ekonomske rekonstrukcije. Problem je u tome da se poželjna spiralna dinamika promjena ne može prizvati u postojanje pukim lijepim željama. Zahtijeva razvoj novih struktura političke reprezentacije u skladu s modusom egzistencije radničke klase pod neoliberalizmom i potporu razvoju novih modaliteta reprodukcije te klase. Ta postignuća ne mogu biti ostvarena na čisto teorijskoj razini ili putem čisto konceptualne analize: ona predstavljaju političke probleme na koje će biti moguće strateški adekvatno odgovoriti samo u procesu borbe za pojavu novog radničkog pokreta prikladnog neoliberalnom dobu u kojemu živimo.

Preveo sa engleskog: *Stipe Ćurković*

Izvornik: Alfredo Saad-Filho, *Marxian and Keynesian Critiques of Neoliberalism*, u: "Socialist Register", Vol. 44, 2008. Članak je prvi put objavljen u časopisu Socialist Register 2008, www.socialistregister.com, Merlin Press, Copyright Merlin Press Ltd www.merlinpress.co.uk

JOACHIM BECKER I JOHANNES JÄGER*

OD EKONOMSKE KRIZE DO KRIZE EVROPSKIH INTEGRACIJA

– APSTRAKT:

Kriza na periferiji EU često je razumevana kao kriza prekomernog vladinog duga (neoklasična teorija) ili kao neravnoteža tekućeg računa (kejnzijanski pristup). U ovom radu usvajamo kritički regulacionistički pristup kako bismo analizirali političku ekonomiju ekonomske krize i evropske odgovore na nju. Modifikovana teorija regulacije omogućava analizu promene strukturnih oblika na različitim nivoima. Pored toga, ovaj metod usvajamo kako bismo klasifikovali režime akumulacije na periferiji i u jezgru Evropske unije. Ovo omogućava analizu asimetrične interakcije različitih režima akumulacije i posledičnu podelu rada. Ustanovljeno je da je interakcija neomerkantilističkih i finansijalizovanih režima akumulacije odložila stagnacijske tendencije zbog prekomerne akumulacije. Smatramo da je ovaj vid interakcije (i odgovarajući im režimi akumulacije) dostigao svoje granice i da se zato nalazi u strukturnoj krizi. Do sada, odgovor na krizu imao je za cilj da održi odgovarajući režim akumulacije. To je dovelo do radikalizacije neoliberalizma.

* Joachim Becker i Johannes Jäger, profesori Ekonomskog fakulteta u okviru Univerziteta u Beču.

UVOD

Kriza je ukazala na rascjep između centra i periferije zone evra. To je dovelo u pitanje kontinuitet aktualne institucionalne konfiguracije evrozona i preovladavajući model evropskih integracija. Još od 1980-ih godina Evropa pokazuje veoma nisku stopu rasta u istorijskom smislu, kao i u poređenju sa skorašnjim razvojem u drugim svetskim regionima. Štaviše, Evropa je bila teško pogođena krizom 2008 – 2009. godine, i još uvek nije dostigla nivo privredne delatnosti na kome je bila pre nje. Međunarodne institucije kao što su MMF ili OECD imaju jako pesimističku sliku budućeg razvoja privrede u Evropi. Očigledno je da politike okrenute ka ponudi (*supply*), koje za cilj imaju direktno povećanje efikasnosti fabrika, daju vrlo ograničene rezultate u datim okolnostima. Štaviše, ispostavilo se da su tradicionalne makroekonomske mere koje bi trebalo da se nose sa slabim ekonomskim razvojem – zasnovane na tradicionalnim teorijama – izrazito neefikasne. Evropska kriza uopšte, a konkretno kriza zone evra, često se posmatra kao kriza prouzrokovana različitim oblicima disbalansa i javnih dugovanja. Ova kejnzijanska perspektiva predviđa duboke protivrečnosti evropske privrede i procesa integracije u Evropi. Kako bismo ponudili sistematsku analizu evrozona u krizi, iskoristićemo jednu teoriju iz tradicije političke ekonomije: teoriju regulacije. Kako bismo adekvatno razmotrili posebnu dinamiku koju odlikuje ekonomska integracija, izmenićemo i proširiti ovaj pristup tako što ćemo u njega uvrstiti raznovrsne teorijske perspektive. Konačno, pružićemo detaljniji okvir za razlikovanje režima akumulacije i njihovu interakciju. Drugo, konkretizovaćemo teritorijalnost regulacije, kako bismo dobili okvir za analizu evropskih integracija unutar promenljive globalne ekonomije. To će nam omogućiti da analiziramo temeljnu transformaciju i delimično prostorno izmeštanje institucionalnih reformi, odnosno promenljivu teritorijalnost regulacije, koja je nastupila u procesu evropskih integracija i koja je od ključnog značaja za razumevanje dinamike postojeće krize. Ovako izmenjen teorijski pristup omogućuje nam da analiziramo razne oblike ekonomskog razvoja i dinamiku institucija, kao i političke procese koji stoje u vezi sa njima na različitim prostornim nivoima. Ova teorija uključuje proširenje teorijske perspektive pomoću koncepta političkih skala. Ona se pojavljuje u oštroj opoziciji prema tradicionalnom kejnzijanskom ili neoklasičnom pristupu i teži tome da izade izvan uobičajenih teorija političke ekonomije.

TEORIJSKA POZADINA

Posmatrajući analizu dinamike akumulacije u skladu sa teorijom regulacije, mogu se razlikovati tri ose regulacije: produktivna/finansijalizovana akumulacija, prekomerna/intenzivna regulacija i introvertna/ekstrovertna akumulacija (Becker 2002:

66ff.). Razlikovanje produktivne i finansijalizovane akumulacije je od suštinskog značaja. U slučaju dominantne produktivne akumulacije, proizvodni privredni sektori su u samoj srži njene dinamike. To znači da su investicije koncentrisane na ovaj sektor. U dominantnoj finansijalizovanoj ekonomiji u centru privrede nalaze se finansijska sredstva. Unutar finansijalizovane ekonomije mogu se razlikovati dva glavna oblika: akumulacija „fiktivnog kapitala“, kako ju je Marks (Marx) zvao (1979: 487ff., 510), tj. razne vrste hartija od vrednosti, kao i prisustvo raznih vrsta kamatonosnog kapitala kao što su krediti (Beker i dr. 2010: 228 ff.). Fiktivna sredstva postaju važna kada dođe do stagnacije produktivne akumulacije, iz razloga što nesigurnost raste, pa se stoga preferiraju likvidna sredstva. U slučaju kada je finansijalizacija zasnovana na kamatonosnom kapitalu, bitni su ekspanzija kredita i razlika između aktivne i pasivne kamatne stope tzv. brokerska marža. Ova druga vrsta finansijalizacije preovladava na (polu)periferiji (Becker i dr. 2010, Güngen 2011: 104). Visoka brokerska marža dozvoljava finansijskim institucijama da iskoriste značajan deo viška vrednosti. Pored toga, prema društvenom delokrugu, razlikujemo finansijalizaciju zasnovanu na eliti i finansijalizaciju zasnovanu na masi (Erturk i dr. 2008: 15ff., Becker i dr. 2010: 230ff.). Dok su u prošlosti buržoazija i viša srednja klasa bili povezani sa procesima finansijalizacije preko hartija od vrednosti, veći deo stanovništva je, često nevoljno, postao deo ovih procesa u proteklih nekoliko decenija. Ključni pokretač bila je komercijalizacija starih hartija od vrednosti posredstvom primene planova zasnovanih na kapitalu (cf. Lordon 2000). Još jedan od razloga bila je rasprostranjenost kredita među radnicima za potrebe finansiranja potrošnje i kupovine nekretnina. Ovo razlikovanje formi finansijalizacije daje dodatne uvide korisne u analizi akumulacije i krize (cf. Becker et al. 2010).

U slučaju produktivne akumulacije možemo razlikovati ekstenzivnu i intenzivnu akumulaciju. Ekstenzivnu akumulaciju karakteriše produženje radnog dana ili pojačanje intenziteta rada. Intenzivna akumulacija se odnosi na povećanje relativnog viška vrednosti pojeftinjenjem radne snage (Becker 2002: 67f.). Kada pravimo razliku između introvertnosti i ekstrovertnosti, dobro je prethodno napraviti razliku između različitih vrsta kapitala (produktivni kapital, novčani kapital, trgovački kapital), jer orijentacija ka internom ili eksternom tržištu nije nužno identična različitim vrstama kapitala. Kada je jaka orijentacija ka spoljnom tržištu zasnovana na izvozu, možemo je nazvati aktivnom ekstrovertnošću. Obratno, slučaj jake zavisnosti od uvoza naziva se pasivnom ekstrovertnošću (Becker 2006: 14f.). Ovakva shema je bila tipična karakteristika dominiranih ili perifernih ekonomija u prošlosti (Beaud 1987: 76ff.). Kombinacije su takođe moguće, npr. kombinacija znatnog uvoza novčanog kapitala i izvoza produktivnog kapitala. Na osnovu razlikovanja različitih osa akumulacije, možemo analizirati interakciju različitih nacionalnih

planova akumulacije tj. raspodele rada. Upravo analiza ove specifične interakcije planova akumulacije pomaže analiziranju kontradikcija koje su dovele do krize (Becker/Jäger 2010). Pored toga što se fokusira na karakteristike procesa akumulacije, teorija regulacije obuhvata i strukturne oblike koji se tiču strukturnih protivrečnosti kapitalističkih društava. Konkretni oblici strukturalnih formi razlikuju se po prostoru i vremenu. Različiti pristupi šest teorija regulacije konceptualizuju različite institucionalne ili strukturne oblike respektivno. Predlažemo usredsređivanje na četiri osnovna strukturna oblika: najamni odnos, monetarnu restrikciju, oblik konkurentnosti i ekološku restrikciju. Iako režime akumulacije specifikujemo nadugačko i naširoko na nacionalnom nivou, a suštinske razlike između nacionalnih režima akumulacije pokazuju da postoji veliki broj razloga zašto bismo to radili, analiza regulacije ne može se isključivo povezati sa nacionalnim nivoom (cf. Becker 2002). Ovo je pogotovo tačno za slučaj evropskih integracija, gde su mnoge strukturne forme već u znatnoj meri regulisane na evropskom nivou. Kako bi razumeli krizu EU i evrozona, kao i odgovore na krizu, nužno je analizirati sadržaj strukturnih formi, njihovu interakciju i teritorijalnost, zajedno sa režimima akumulacije.

EVRO I STRUKTURA EVROPSKIH INTEGRACIJA

Evropske integracije su bile zasnovane na neoliberalnom okviru još od sredine 80-ih godina prošlog veka (Cafruny/Ryner 2007, Apeldoorn i dr. 2009). Ovo je značilo da su strukturne forme bile izmenjene, a u ovoj ponovnoj regulaciji ključnu ulogu su igrali donošenje i uvođenje nove politike zasnovane na pravilima, kao i jačanje takozvanih nezavisnih regulatornih vlasti. Ova promena ogledala se posredstvom „fleksibilizacije“ tržišta rada, monetarističke monetarne politike, liberalizacije finansijskog tržišta, slobodnog kretanja kapitala kroz Evropu i institucionalnog okvira koji je garantovao privilegovan tržišni pristup ekološkim izvorima svuda u svetu. Ovaj promenjeni sadržaj regulacije išao je ruku pod ruku sa suštinskim izmeštanjem teritorijalnosti regulacije na evropski nivo. Strukturna pozadina ovog procesa bila je kriza fordizma i pad Bretton Woods sistema, koji je podrazumevao transformaciju strukture globalne ekonomije u korist Amerike, koju je Piter Gravan (Peter Grawan / 1999) nazvao *Dollar-Wall Street Regime*. Nasuprot pozadini koncepta političkih nivoa, izmeštanje regulacije na druge teritorijalne nivoe kao što je EU može se, bar delimično, shvatiti kao proizvod klasne borbe (c.f. Gough 2004).

Uvođenje evra pozdravila je dominantna struja neoliberalnih mislilaca. Očekivalo se da će čvrsta valuta, kao i kriterijumi iz Mاستrihta doprineti disciplinovanju inflatorne potrošnje i rada. Rad je bio meren jedinstvenom valutom i izložen oštrij

konkurenciji. Ovo je dovelo do sprovođenja neoliberalnih politika na nacionalnom nivou (Gough 2004: 198f.). Iz nemačke perspektive opšti cilj uvođenja monetarne unije bio je da spreči devaluaciju u perifernim evropskim zemljama (cf. Bellofiore i drugi, 2010: 141). Sa uvođenjem evra došlo je do promene u sadržaju i teritorijalnosti monetarne restrikcije. Ne uzimajući ovu promenu u obzir, bitni delovi evropskog radništva podržali su uvođenje evra. Tvrdilo se da bi ovo moglo da zaštiti evropske privrede od špekulativnih napada *Dollar-Wall Street Regime*-a, pa samim tim i osigura stabilan okvir za privredni rast. Očekivanja koja se tiču višeg rasta i višeg stepena stabilnosti nisu ostvarena. Čak i pre krize, evrozona je odlikovala veoma niska stopa rasta u poređenju sa ostatkom sveta (Cafruny/Ryner 2007). A sada je kriza u evrozoni daleko gora nego li u ostalim svetskim regionima, a stabilan oporavak privrede se još uvek ne nazire (Eurostat/MMF).

Evro je doprineo pojavljivanju specifične ekonomske dinamike i shema interakcije među različitim režimima akumulacije u periodu od njegovog uvođenja, pa do početka krize. Podržao je i neomerkantilističke strategije akumulacije u Nemačkoj (i npr. Austriji, Holandiji itd), kao što je i omogućio razne forme finansijalističkih akumulativnih strategija u zemljama na periferiji evrozona, kao što su Irska, Španija i Grčka. Sve je to bilo zasnovano na navodnoj stabilnosti i niskim kamatnim stopama. Priliv kapitala je doveo do suštinskih deficita na tekućim računima zemalja na periferiji, a tok novčanog kapitala je išao od zemalja-središta monetarne unije, za koje je bio svojstven režim akumulacije zasnovan na aktivnoj ekstrovertnosti i produktivnoj akumulaciji, ka zemljama na periferiji. Neomerkantilistički izvozni režimi imali su koristi od činjenice da zemljama sa periferije evrozona nisu bili dostupni instrumenti monetarne politike kojima bi zaštitili svoje proizvodne sektore i izbegli nagomilavanje (eksternih) dugovanja – bili oni privatni ili javni. Kada je evro bio uveden 2000. godine, tekući račun Nemačke bio je uravnotežen, ali se kasnije postepeno povećavao da bi dostigao višak od 7,7% BDP-a u 2007. godini (Hein/Truger 2007: 21, Ederer 2010: 590). Nemački izvoz je – bitno zasnovan na kapitalnoj robi – bio stimulisan značajnom promenom odnosa plata koja je uključivala uvođenje sektora niskih plata, kao i smanjenje beneficija nezaposlenima pod okriljem tzv. koncepta Harz IV¹ (cf. Hein/Truger 2007). „Konkurentno smanjenje inflacije i socijalne regresije“ išli su ruku pod ruku (Lechevalier 2011a: 47). Kao što to Lechevalije (Lechevalier 2011a: 47) ističe, sektor niskih nadnica postaje isto onoliko bitan u Nemačkoj, kao i u SAD-u. Finansijalizacija zasnovana na masama bila

1 Niz preporuka u vezi sa promenom regulacija tržišta rada koji je stupio na snagu u Nemačkoj u 2005. godini – *prim. prev.*

je od slabog značaja u slučaju Nemačke, iako je takozvana Rajster (*Reister*) penzija² predstavljala bitan korak ka delimičnoj finansijalizaciji. Privatni dug jednog domaćinstva nije se bitno promenio u periodu između 1995. i 2005. godine (Stockhammer 2009: 22). Pored svega toga, nemačku ekonomiju je odlikovala neka vrsta dinamike finansijalizacije zasnovane na eliti. Banke su u sve većem broju raskidale veze sa industrijom i preusmeravale svoje aktivnosti na finansijska inostrana tržišta. Ovu transformaciju je sistematski podstakla ponovna regulacija finansijskog sektora u Nemačkoj (Sablowski 2008: 145ff.). Austrija, kao i zemlje Beneluksa, bile su blisko povezane sa nemačkim proizvodnim sistemom. Sve ove zemlje pokazivale su neokorporativističke elemente u svojim najamnim odnosima što je olakšalo restriktivne politike dohotka. Severoistok Italije je takođe bio deo proizvodnog sistema sa centrom u Nemačkoj (Mazzocchi 2010: 261). Delovi italijanske privrede bili su orijentisani na izvoz. Bez obzira na to, privredni razvoj u Italiji karakterisao je nizak stepen produktivnosti, veoma slab privredni rast i delimično degradiranje položaja u međunarodnoj podeli rada (Barucci/Pierobon 2010: 34 ff.). Finansijalizacija je bila jako slaba, a industrija bankarstva pratila je konzervativni model. Dve male privrede u centralnom delu Istočne Evrope, privrede Slovenije i Slovačke, orijentisane na izvoz, sa jakim vezama sa nemačkom proizvodnom industrijom, priključile su se evrozoni 2007, odnosno 2008. godine. U Sloveniji je ulaz u evrozonu ubrzao pojavu mehura nekretnina finansiranih pozajmicama (cf. Urbinati 2010: 331). U Slovačkoj je ova tendencija postojala, posebno u Bratislavi, ali nije bila tako jaka. Obračunski kurs slovačke krune bio je ponovno procenjen malo pre uvođenja evra, što je pre odslikalo interese stranih banaka kao i želju slovačke vlade da stepen inflacije bude mali, nego interese slabijih lokalnih proizvodnih privrednih društava (cf. Beker 2008: 5, Beker 2010: 521).

Drugim zemljama unutar evrozone bila je svojstvena finansijalizacija, pa su stoga različito bile povezane sa nemačkim režimom akumulacije. Među njima, Francuska je imala režim akumulacije manje orijentisan ka spolja i relativno nizak nivo finansijalizacije zasnovane na masi u poređenju sa zemljama na južnoj periferiji evrozone. U procesu pristupanja EU, zemlje na periferiji kao što su Španija, Portugal i Grčka prošle su kroz periode delimične deindustrijalizacije: pripajanje evrozoni osnažilo je manjkavosti proizvodnog sektora. Rast u Portugalu je bio jako slab, ali je Španija iskusila rast kreditno finansiranih trgovanja nekretninama što se postavilo jednom od ključnih komponenti privrednog rasta (Rosell Trigo 2010: 13). Privatni dug se na sličan način znatno povećao u Grčkoj, iako je u početku bio na mnogo nižem nivou. Povećanje vladinih troškova (i dugovanja) takođe je doprine-

2 Državna podrška privatnim penzijama – *prim. prev.*

lo rastu (Stathakis 2010: 111ff.). Ovo su bile jasne naznake finansijalizacije zasnovane na masi. U Španiji su banke bile mnogo opreznije kada su preuzimale rizik, što se dakako može obrazložiti daleko restriktivnijim bankarskim nadzorom. Finansijalizovana akumulacija završila se visokim deficitom na tekućim računima Španije (9,5% BDP-a u 2007. godini), Portugala (10%) i galopirajućim deficitom u Grčkoj (14,7%) (EuroMemo Group 2010: 11, Ederer 2010: 590). Ovo pogoršanje stanja na tekućim računima zemalja periferije evrozone ocrtalo se u vidu viškova na nemačkom tekućem računu, kao i odgovarajućim rastom novčanih potraživanja.

Veliki broj finansijalizovanih istočnoevropskih privreda – kako unutar, tako i van EU – bile su blisko povezane sa evrozonom preko procesa neformalne evroizacije. U baltičkim, jugoistočnim evropskim zemljama, kao i u Mađarskoj, veliki deo privatnih kredita (između 50% i 80%) bio je prebačen u evre pre krize (Becker 2007: 244 ff, Becker 2010: 524). Ovaj visok stepen evroizacije implicirao je jake veze sa evrozonom. Svako obezvređenje ili devalvacija podrazumevalo je revalorizaciju deviznih dugova. Tako je dužnički srednji sloj društva bio vezan za preovlađujuću politiku deviznog kursa. Neformalna evroizacija služila je kao jaka neformalna prepreka devalvaciji. U nekoliko zemalja, a posebno u baltičkim državama i Bugarskoj, usvojeni su kruti aranžmani zvaničnog obračunskog kursa, uključujući i uvođenje valutnih odbora, dok su monetarne politike favorizovale podizanje vrednosti valute u Mađarskoj i Rumuniji (Becker 2007). Monetarni režim je favorizovao ogromne kapitalne prilive. Ovi prilivi u velikoj meri nisu bili iskorišćeni za finansiranje proizvodnih poduhvata. Ulagani su u ubrzani razvoj tržišta nekretnina i potrošnju. Rast BDP-a bio je zasnovan na brzom porastu broja kredita. Slabe proizvođačke strukture i precenjene valute dovele su do ogromnih deficita u bilansu robne razmene i na tekućim računima. U mnogim zemljama deficit sa tekućih računa premašio je 10% BDP-a u godinama pred krizu, u Letoniji i Bugarskoj čak i prag od 20% (Becker 2010: 524). Eksterni dug je brzo narastao. Banke iz manjih zapadnoevropskih zemalja, posebno Austrije i Švedske, dobavile su znatan broj akcija na istočnoevropskom bankarskom tržištu i bile su glavni zajmodavci u regionu (Maechler/Ong 2009).

KRIZA U EVROPI

Trenutna kriza iznela je na videlo rascep između centra i periferije evrozone. Ubrzana polarizacija između zemalja središta koje su usredsređene na izvoz i zemalja periferije koje zavise od uvoza, postojala je i ranije, ali se nije mogla generalno sagledati, jer su finansijski tokovi dozvoljavali prikrivanje deficita sa tekućih računa. Značaj posebnih monetarnih zabrana na evropskom nivou koje dozvoljavaju takve

finansijske tokove među zemljama i koje povećavaju nejednakosti jeste važan faktor, jer bilo kakav valutni rizik u evrozoni nije trebalo praktično ni da postoji pre krize.

U zemljama periferije EU izvan evrozone, težilo se zanemarivanju valutnog rizika, kao što je to činjeno u godinama pre krize. Međutim, ovo se odmah promenilo nakon što je globalna kriza uzela maha u septembru 2008. godine. Zemlje na periferiji EU, a koje su izvan evrozone, bile su još u jesen 2008. godine pogođene sušom kapitalnih priliva, mnogo ranije nego što je to bio slučaj sa državama članicama evrozone sa periferije. U Mađarskoj i Rumuniji valute su doživele znatan pad vrednosti u jesen 2008. godine. Dužnici i banke potpali su pod ozbiljan pritisak. U Letoniji i drugim zemljama sa strogim režimima obračunskog kursa, u zvanični kurs se sve više i više sumnjalo. Vlade su – delom zbog aranžmana dobijenih od MMF-a tj. EU, delom na svoju inicijativu – usvojile vrlo stroge politike štednje (Becker 2010: 531 ff). Ovo je dovelo do velikog i konstantnog pada BDP-a. Letonija je bila najviše pogođena padom tokom tri uzastopne godine: -4,2% u 2008, -18,0% u 2009, i -0,4% u 2010. godini. U drugim baltičkim državama situacija nije bila mnogo bolja: u Estoniji, BDP je pao za 5,1% u 2008. godini i 13,9% u 2009. godini, u Litvaniji, BDP je zabeležio pad od 14,7% u 2009. godini. Rumunija je bila pogođena padom BDP-a 2009. godine (-7,1%) i 2010. godine (-1,9%). Mađarska je prošla malo bolje (Eurostat 2011). Ovi zavisni finansijalizovani modeli akumulacije su se urušili. Finansijalizovane privrede zemalja na periferiji izvan evrozone su se pokazale kao najranjiviji delovi evropske periferije. Zemlje koje su se uglavnom orijentisale na izvoz, a imale relativno nizak devizni privatni dug, prošle su bolje. Mogle su profitirati od obezvređivanja svojih valuta. Ovo se uglavnom odnosilo na Poljsku i Češku, čije su privrede bile manje pogođene krizom, nego li one njihovih komšija (Workie i drugi 2009: 96, 101).

Južnoevropske članice evrozone nisu odmah potpale pod jak uticaj manjka kapitalnih priliva. Isto tako, uticaj opadanja izvoza na njihov privredni učinak bio je manje naglašen, nego li u zemljama koje su više okrenute izvozu. Zemlje južne Evrope ozbiljno su bile ugrožene kreditima početkom 2010. godine. Počevši od Grčke, mediteranske zemlje su bile pod velikim pritiskom zbog finansijskog kapitala. Grčka je posebno bila ranjiva zbog visine javnog duga i manipulacije zvaničnim vrednostima deficita. Ovo je uzeto kao polazna tačka smanjenja rejtinga i povećanja brokerske marže. Zanimljivo je da zemlje južne Evrope nisu isto stajale kada je u pitanju njihov deficit. Relativno govoreći, španski javni dug bio je znatno ispod proseka. Povećanja javnih dugovanja bile su posledice, ali ne uzroci ekonomske krize. Ono što su sve tri privrede Portugala, Španije i Grčke imale zajedničko,

bili su strukturni trgovinski deficiti, deficiti na tekućim računima i niski porezi od oko 20% udela BDP-a (Švihlíková 2010: 99f.). Ovo ih je načinilo strukturno zavisnim od priliva kapitala, a ranjivim u odnosu na špekulativne napade. Socijal-demokratske vlade ovih država bile su suočene sa povećanim troškovima kredita i jakog pritiska od strane banaka, Evropske komisije i vlada iz središta Evropske unije da sprovedu politike štednje. Kao što se i očekivalo, ovo je dovelo do smanjenja unutrašnje potražnje i pogoršanja recesije. Prema Eurostatu (2011), Grčka je bila suočena sa najsnažnijim padom privrede u Evropi 2010, sa negativnom stopom rasta od 4,2%. Španski BDP je opao i u 2009. i u 2010. godini.

Neomerkantilističke zemlje, povrh svih Nemačka, bile su pod jakim uticajem slova izvoza kada je kriza otpočela. Ovo je neposredno uticalo na one zemlje koje su zavisile od nemačke privrede (Mazzocchi 2010: 261ff.). Neomerkantilističke privrede su pokazivale znake oporavka još u drugoj polovini 2009. godine. U slučaju Nemačke, od velikog je značaja bio povećan izvoz u Kinu (w.a. 2010: 11). Međutim, izvoz koji je Nemačka ostvarila u Evropi ne treba potceniti. Vrednosti akcija EU-27 blago su opale sa 61,1% na 60,3% između 1995. i 2010. godine. Geografska struktura ovih izvoza prošla je kroz suštinske promene. Akcije zemalja Istočne Evrope skočile su sa 6% na 11% od ukupnog izvoza, dok su akcije stare EU-15 pale na 48% (Goldberg 2011: 25). Zbog politika štednje na evropskoj periferiji, ali i u Ujedinjenom Kraljevstvu, može se očekivati produbljenje krize u ovim zemljama (OFCE 2010: 5). Ovo će uticati na strategije akumulacije u neomerkantilističkim zemljama. Malo je verovatno da će samo manji udeo EU izvoza dati osnovu za održavanje postojećeg i dalji razvoj nemačke privrede.

Nacionalne konfiguracije najamnih odnosa, zajedno sa evropeizovanim monetarnim odnosima, dale su osnovu za asimetričnu interakciju dve vrste režima akumulacije u središtu i na periferiji evrozone. Kriza je pokazala da su dostignute granice režima akumulacije zasnovanog na posebnoj interakciji različitih režima akumulacije, a podržanog određenom teritorijalnošću strukturnih formi. Na prvi pogled, čini se da akumulacija više nije održiva zbog prekomernih zaduživanja na periferiji. Ovo znači da finansijalizovane režime akumulacije odlikuje pasivna orijentacija ka spoljašnjosti i da su sa njima povezani neomerkantilistički modeli dosegli svoje granice. Prvenstveno su režimi akumulacije okrenuti ka izvozu pogođeni strukturnom krizom visokofinansijalizovanih privreda. Finansijalizacija je probleme prekomerne akumulacije odložila samo privremeno (Becker/Jäger 2010). Analiza odgovora na ovu strukturnu krizu nalazi se u sledećem poglavlju.

ODGOVORI NA KRIZU

Finansijski sektor bio je u središtu antikriznih politika u EU. Na početku krize, odgovori na nju bili su uglavnom velike nacionalne spasonosne mere usmerene ka finansijskom sektoru. Bili su to jako uski finansijski krugovi – sastavljeni od visokih predstavnika centralnih banaka, ministara finansija i velikih banaka – koji su donosili odluke o spasonosnim aranžmanima za druge banke u veoma kratkom vremenskom periodu. Ovi aranžmani imali su veoma nezahtevne kriterijume i malo se razlikovali od države do države (Weber/Schmitz 2010). Problemi inflacije finansijskih sredstava i strukturnog prezaduživanja dela bankarskog sektora i privatnih dužnika nisu razmatrani. Održao se privid normalnog funkcionisanja, ali finansiranje proizvodnje odvijalo se pod pritiskom (Toporowski 2010a: 31). Ponovna regulacija finansijskog sektora bila je ograničena na manje promene. Suštinski, *status quo* je ostao neizmenjen (Redak/Weber 2010, Troost 2011). EuroMemo Group (2010: 26) prenosi da su finansijske reforme u Evropi čak kaskale za reformama u SAD-u. ECB je promenila svoju monetarnu politiku, preuzimajući, delimično i sa znatnim zakašnjenjem, promene učinjene u politici SAD-a. Smanjenjem kamatnih stopa i omogućivanjem likvidnosti na nekonvencionalan način, ECB je namećevala da stabilizuje finansijski sektor, da ponovo podigne vrednost finansijskim sredstvima, i tako podupre propali režim akumulacije. Suprotno ovom usredsređivanju na finansijski sektor, pokretanje proizvodnog sektora bilo je od sekundarnog značaja. Anticiklična fiskalna politika bila je politički mnogo više osporavana nego spašavanje bankarskog sektora. Nemačka vlada se protivila koordinisanoj ekspanzivnoj fiskalnoj politici. Na kraju, ispostavilo se da su nacionalni fiskalni stimulativni aranžmani bili mnogo niži u poređenju sa fiskalnim spasonosnim aranžmanima i garancijama (cf. Europäische Zentralbank 2009: 77, tab. 2; Watt/Nikolova 2009: 12, tab 2).

U slučaju centralnih i istočnoevropskih zemalja kojima je svojstvena zavisna finansijalizacija, EU nikada nije ponudila skroman finansijski stimulans. Upravo suprotno, širenje kredita na zemlje članice EU koje su se suočavale sa problemima bilo je zasnovano na pojačanom nadzoru zajedno sa MMF-om i prisilnom primenom oštrih politika štednje. Glavni cilj Evropske komisije i vlada zemalja Istočne Evrope bio je da održe devizni kurs. Ovo je bilo u interesu zapadnih banaka koje posluju u regionu. Devalvacija valute bi značila devalvaciju sredstava i prouzrokovala bi ozbiljne probleme u servisiranju dugova izraženih u stranoj valuti. Upravo iz ovog razloga predložena je takozvana „interna devalvacija“. Ključni element ove strategije bila je restriktivna fiskalna politika, smanjenje plata u javnom sektoru i smanjenje društvene potrošnje. Penzije su posebno bile na meti. Namera je bila

smanjenje potražnje za uvozom i poboljšanje tekućeg računa, kako bi se održala kratkoročna moć plaćanja. Ovo je delimično i postignuto, mada je cena toga plaćena pogoršanjem strukturnih privrednih problema (Becker 2010: 530ff.).

Ove mere su 2010. godine prosleđene zemljama evropske periferije. U cilju izbegavanja suverene dužničke krize, razrađeni su temeljni spasonosni aranžmani za celu evrozonu. Nemačka vlada je oklevala da podrži mere. I pored neslaganja Francuske, Nemačka je zadržala učešće MMF-a u takozvanim spasonosnim aranžmanima za zemlje evrozone (Mazzocchi 2010: 282), kao što je to već i bio slučaj u istočnoevropskim zemljama članicama EU (Mađarskoj, Letoniji i Rumuniji). Mere su prvo bile primenjene na Grčku, a potom je na red došla Irska. Evro nije predupredio ozbiljne finansijske probleme kao što se čvrsto očekivalo. Naprotiv, evro je produbio krizu, jer je adekvatan monetarni odgovor na krizu – npr. u obliku devalvacije nacionalne valute – učinio nemogućim. Stoga je odgovor preuzeo alternativni oblik implementacije politika štednje. Intervencije ECB-a i evropske garancije pomogle su u prevenciji gubitaka za zajmodavce, od kojih su mnogi bile velike banke smeštene u središtu evrozone. Ovo međutim nije rešilo problem prezaduženosti, već ga je samo odložilo. Mere štednje su se konkretno odnosile na smanjenje plata, javnih davanja i na takozvanu fleksibilizaciju odnosa plata. Povrh svega, Evropska komisija i MMF su vršili pritiske za proširenje programa privatizacije u Grčkoj (MMF 2010a: 4 ff, MMF 2010b: 24, Evropska komisija 2011). Stoga su programi MMF-a i EK zasnovani na neoliberalnim udžbenicima iz ekonomije. Došlo je do produbljenja recesije u zemljama koje su od tog trenutka primenjivale ove programe. Grčka je bila suočena sa najvećim padom BDP-a od svih zemalja EU u 2010. godini (Eurostat 2011). Produžetak recesije nedvosmisleno je negativno uticao na budžet. I Evropska komisija (2011: 19) priznaje da su poreski prihodi ostali ispod očekivanja EK/MMF-a. Proporcija javnog duga izraženog u BDP-u nastavila je da sve više raste u 2010. godini (OESR 2010), što i ne iznenađuje ako uzmemo u obzir slab poreski prihod i opadanje vrednosti BDP-a. Stoga se situacija sa dugovima nije poboljšala pomoću ovih programa. Oni su čak imali negativan uticaj na problem duga. Evropska komisija (2011: 10) tvrdi da rast Grčke treba srednjoročno „primarno biti pokrenut spoljnom trgovinom“. Uzevši u obzir slab proizvodni sektor i potpuno odsustvo regulativnih politika koje se odnose na industriju, ovo je, u najboljem slučaju, „lepa želja“. Uprkos izuzetno slaboj domaćoj potražnji i ozbiljnoj recesiji, deficit na tekućem računu je i dalje dostizao 10,6% BDP-a u 2010. godini (Evropska komisija 2011: 8). Put Irske je drugačiji, ali ne i bolji. U Irskoj, problem nije tekući račun, već kolaps visokofinansijalizovanog režima akumulacije. Bankarski sektor je uveliko nesolventan i prima ogroman broj kapitalnih injekcija od strane države. Ove injekcije (uključujući i one planirane), do sada zahvataju 45%

godišnjeg BDP-a Irske (Noonan 2011: 14). Zbog nacionalizacije gubitaka bankarskog sistema, irski javni dug se povećao mnogo brže nego u bilo kojoj drugoj zemlji EU – u 2010. godini javni deficit iznosio je 32,2% BDP-a (OECD 2010). Program prilagođavanja za Irsku očigledno nije opremljen alatima za hvatanje u koštac sa pravim uzrocima krize u Irskoj.

Uprkos neuspesima programa, njegove preporuke biće institucionalizovane u zemljama evrozone. Ovo ukazuje na to da je dužnička kriza samo izgovor za radikalizaciju neoliberalnih politika. Ove politike su uglavnom usmerene ka uništenju države blagostanja i strateškom slabljenju radničkog pokreta. Promena najamnih odnosa je u samoj srži programa EK-a tj. MMF-a. Na ovaj način, usvojeno je određeno pomeranje najamnih odnosa na evropski nivo: dok je ranije, sve do krize, najamni odnos bio jedina strukturna forma koja je i dalje uglavnom bila organizovana na nivou države, tokom krize i to je izmenjeno. Politike zarada i društvena potrošnja, kao deo najamnih odnosa, regulisane su u velikoj meri na evropskom nivou za periferne zemlje koje pogađaju problemi u evrozoni. Čini se da je ovo postao model za izradu politika dohotka na evropskom nivou, pa se tako i čini da taj model menja najamni odnos. Prvi korak ka učvršćivanju ove promene bio je dogovor o izradi mehanizma hitne pomoći za zemlje evrozone koje se suočavaju sa ozbiljnom dužničkom krizom, dogovor koji su usvojile u maju 2010. godine zemlje-članice evrozone. Treba ga primeniti do 2012. godine u saradnji sa MMF-om. Ovim je deo odgovornosti za antisocijalnu politiku štednje trebalo da bude prebačen na MMF. Ovo znači odbacivanje spoljne autonomije, što nam pokazuje globalnu političku orijentaciju EU. Ovaj privremeni aranžman biće zamenjen trajnim 2013. godine. Amandman na Ugovor o EU će uvesti obavezujuće uslovljavanje: „Odobranje bilo kakve finansijske pomoći zahtevaće ispunavanje strogih uslova“ (Evropski savet 2011: 21). Glasanje unutar Evropskog mehanizma podrške (*European Support Mechanism*) biće u skladu sa kapitalnim udelom zemlje-članice (ibid.: 23). Veliki broj inicijativa koje imaju za cilj nametanje ograničenja fiskalne, platne i socijalne politike trenutno su u fazi izrade. Kreću se od daljeg pooštavanja Pakta za stabilnost i rast do makroekonomskih politika nadgledanja u okviru „Prekomerno debalansnog postupka“ (*Excessive Imbalance Procedure*) i fiskalnih politika u oblasti tzv. „evropskog semestra“.³ Posebno su važne predložene promene Pakta za stabilnost i rast. One uključuju smanjenje nivoa javnog duga koji se smatra preteranim, kao i automatizovanije nametanje sankcija državama koje ne ostvaruju adekvatna fiskalna merila (Savet Evropske unije 2011: 9). Državni parlamenti će na

3 Evropski semestar je period od šest meseci tokom kojeg države-članice preispituju budžetske i strukturne politike kako bi otkrile bilo kakve nedoslednosti i neravnoteže. Cilj je da se ojača koordinacija tih država, dok su glavne budžetske odluke još uvek u pripremi – *prim. prev.*

ovaj način biti još više onesposobljeni da delaju u ključnoj oblasti budžetske politike, nego li što je to bio do sada slučaj (Klatzer/Schlager 2011: 63 ff).

Dalje, izrađen je nacrt uvođenja ekonomskog upravljanja evrozonom – takozvani „Evro plus pakt“. Nemačka vlada bi volela da u pakt uključi otvorene mehanizme prinude. Ovo je ublaženo u daljem procesu odlučivanja pravom samoopredeljenja pojedinačnih vlada. Ovaj pakt se posebno usredsređuje na restriktivne politike zarada i mešanje u penzione sisteme (Evro Plus Pakt 2011: 16 ff). Cilj pakta je da snizi penzije u javnim penzionim sistemima. Ovo predstavlja radikalizaciju napada EU na javne penzione sisteme (cf. Lechevalier 2011b o dosadašnjim politikama), pošto je kriza urušila ugled privatnom penzionom sistemu. Stoga, Evropska komisija ne promovise kapitalizovanu penziju tako otvoreno kao ranije, već se usredsređuje na srozavanje javnih penzionih sistema (Lordon 2011). Evropska komisija i vlade zemalja članica EU koriste krizu kao dimnu zavesu za proširenje i radikalizaciju svoje neoliberalne agende. Dolazi do većeg uključanja elemenata politika baziranih na pravilima. Evropska uprava ima sve manje i manje demokratski oblik, a proces donošenja odluka biva sve više zaštićen od javnih pritisaka (cf. Klatzer/Schlager 2011). „Strateška selektivnost“ (Jessop 2002: 40) postala bi čak pristrasnijom u korist kapitala. Nemačka vlada je promovisala mnoge od predloženih promena. Novi mehanizmi upravljanja mogu se okarakterisati kao „berlinski konsenzus“ (Cassen 2010).

Ključni elementi navodne antikrizne politike i njoj bliskih procesa mogu biti sažeti na sledeći način:

1. Politika je uglavnom usmerena na interese finansijskog sektora. Njena namera je da održi fiktivni kapital i dugove po cenu još većeg suzbijanja proizvodnog sektora (cf. Toporowski 2010b: 34f., 60f.);
2. Dominantna politika EU vodi ka produbljivanju shema neoliberalnih politika. Politike koje se primenjuju na zemlje periferije predstavljaju uzorne modele za zemlje središta;
3. Evro se nije pokazao kao dobro sredstvo preventive krize u evropskim zemljama, već upravo suprotno – on produbljuje krizu na periferiji i stavlja evropske integracije pod znak pitanja;
4. Nemačka vlada je dokazala da je preovlađujuća sila u upravljanju krizom u Evropi. Ovo je izraz hegemone pozicije nemačkog kapitala u evropskom proizvodnom sistemu. Osa Berlin – Pariz zamenjena je osom Berlin – London. To znači savez između dominantne kapitalne frakcije neomerkantilista i visokofinansijalizovanih režima akumulacije;
5. Antikrizna politika je dovela do delimičnog pomeranja najamnih odnosa na evropski nivo. Ovaj proces je u socijalom smislu nazadan;

6. Za očekivati je da unutar zemalja središta dođe do radikalizacije kritike mera podrške za zemlje periferije;
7. Rascep između središta i periferije Evropske unije produbljen je krizom i usvojenim merama u vezi sa njom. Jačaju dezintegrativni procesi pokrenuti politikom neomerkantilističkih zemalja.

Čak su i umereni alternativni planovi regulacija na političkoj margini. Inspirisani kejnzijanskom školom, oni obično uključuju ekspanzivne koordinirane politike zarada. Ovo bi značilo stvarno povećanje realnih plata i podizanje socijalnih davanja u zemljama središta evrozona, ali i periferije. Pored toga, bilo bi neophodno smanjenje finansijskog bogatstva rezanjem dugova na štetu poverilaca i povećanjem poreza na imovinu. Kretanje u tom pravcu bi iziskivalo smanjenje moći privatnog finansijskog kapitala i izgradnju čvrstog javnog finansijskog sektora. Neki od kejnzijanskih predloga naglašavaju potrebu za restrukturiranjem proizvodnje ka ekološki održivom modelu. Jačanje proizvodnih struktura na periferiji Evrope teško da je u planu evrokejnzijanista, iako je slaba proizvodna osnova na periferiji Evrope jedan od ključnih elemenata krize. Izlaz iz evrozona, devalvacija i kreditna nesposobnost još nisu na političkoj agendi zemalja Južne Evrope, mada su početne debate počele da se vode na levisi (Lapavitsas et al. 2010a & b). Glavni pravac aktuelne politike jasno je nekejnzijanski i u skladu sa neoliberalnim konceptom. Merkantilistički orijentisan kapital zajedno je sa finansijskim kapitalom i dalje sposoban da nametne svoje interese radnicima. Čini se da je kriza otvorila novo poglavlje nastavka klasne borbe odozgo, pomeranjem najamnih odnosa na specifičan način na evropski nivo, što predstavlja produblјivanje neoliberalizma.

ZAKLJUČAK

Teorijska struktura koju smo usvojili u ovom radu omogućila nam je da objasnimo teritorijalnosti strukturnih formi koje su suštinske za analizu procesa integracija, krize zone evra i odgovora na istu. Empirijski deo rada dao je analizu različitih razvojnih putanja unutar konteksta evropskih integracija, koje su bile u vezi sa sistematskom analizom strukturnih formi. Na osnovu ovoga, izvršena je klasifikacija različitih režima akumulacije, a njihove specifične veze naglašene. Dok je trenutna kriza potvrdila da su visokofinansijalizovani režimi akumulacije poprilično sklони krizama, ovaj rad je pokazao osobenosti finansijalizacije u odnosu na neomerkantilističke modele. Došlo se do zaključka da su specifične institucionalne postavke na različitim prostornim skalama doprinele razotkrivanju protivurečnosti između različitih nacionalnih kapitalizama, koje odlikuju vrlo finansijalizovani ili neomerkantilistički režimi akumulacije. Na osnovu našeg teorijskog okvira i empirij-

skih nalaza, zaključili smo da je kriza evropskih privreda izraz strukturne krize evropskih integracija. Tradicionalne mere ekonomske politike nisu uspele da ponude rešenja za krizu kada su se hvatale u koštac sa ovim protivurečnostima, vidljivim posredstvom slabog privrednog rasta i stagnacije. Za suštinsku borbu protiv krize bile bi potrebne suštinske političke promene, transformativnog karaktera. U ovom trenutku, društvene i političke snage koje bi mogle pokrenuti takvu promenu izuzetno su slabe. Delanja protiv politika štednje uglavnom su odbrambenog karaktera. Uglavnom se zadržavaju na nacionalnom nivou i često su ograničene na pojedinačne domene –kao što su zaposleni u javnom sektoru – tako da socijalni protest protiv politika štednje pati od nacionalne i društvene fragmentacije. Jači je na južnoj, nego li na istočnoj periferiji EU. Koordinisan društveni protest i političke strategije na nivou EU jedan su od glavnih izazova za sindikate, društvene pokrete i stranke levice. Neoliberalne snage se mnogo lakše snalaze smišljajući strategije u višeskalarnom okruženju, nego što to čine radničke snage.

LITERATURA:

- Apeldoorn, van Bastian/Drahokoupil, Jan/Laura, Horn (eds.), *Contradictions and Limits of Neoliberal European Governance. From Lisbon to Lisbon*, Houndmills, 2009.
- Barucci, Emilio/Pierobon, Federico, *Stato e mercato nella Seconda Repubblica. Dalle privatizzazioni alla crisi finanziaria*. Bologna, 2010.
- Beaud, Michel, *Le système mondial/national hierarchisé. Une nouvelle lecture du capitalisme mondial*, Paris, 1987.
- Becker, Joachim, *Akkumulation, Regulation, Territorium. Zur kritischen Rekonstruktion der französischen Regulationstheorie*, Marburg, 2002.
- Becker, Joachim, 'Metamorphosen der regionalen Integration', u: *Journal für Entwicklungspolitik*, 22 (2), 11-44, 2006.
- Becker, Joachim, 'Dollarisation in Latin America and Euroisation in Eastern Europe: Parallels and Differences', u: Becker, Joachim/Weissenbacher/Rudy (eds.): *Dollarization, and Financial Instability. Central and Eastern Europe between Stagnation and Financial Crisis?*, Marburg, 223-278, 2007.
- Becker, Joachim, 'Eurodoba – krátkodobá stabilizácia, dlhodobá stagnácia?', u: *Slovo*, 21/5, 5, 2008.
- Becker, Joachim, 'Krisenmuster und Anti-Krisen-Politiken in Osteuropa', u: *Wirtschaft und Gesellschaft* 36 (4): 517-540, 2010.
- Becker, Joachim/Jäger, Johannes, 'Development Trajectories in the Crisis in Europe', u: *Debatte: Journal of Contemporary Central and Eastern Europe* 18 (1), 5-27, 2010.
- Becker, Joachim/Jäger, Johannes/Leubolt, Bernhard/Weissenbacher, Rudy, 'Peripheral Financialization and Vulnerability to Crisis: A Regulationist Perspective', u: *Competition & Change* 14 (3-4), 225-247, 2010.
- Bellofiore, Riccardo/Garibaldo, Francesco/Halevi, Joseph, 'The global crisis and the crisis of European neo-mercantilism', u: Panitch, Leo/Albo, Greg/Chibber, Vivek (Hg.): *Socialist Register 2011: the crisis this time*, London, 120-146, 2010.
- Cafruny, Alan W./Ryner, J. Magnus, *Europa at Bay. In the Shadow of US Hegemony*, London, 2007.
- Cassen, Bernard, 'Un "consensus de Berlin" imposé à l'Europe', u: *Le Monde diplomatique*, 57(681), 18—1923, 2010.
- Council of the European Union, *Draft Regulation of the European Parliament and of the Council on the effective enforcement of budgetary surveillance in the euro area*, Ecofin 148. Brussels, 2011.
- Ederer, Stefan, 'Ungleichgewichte im Euro-Raum', u: *Wifo-Monatsberichte*, 83(7), 589-602, 2010.
- Ederer, Stefan/Marterbauer, Markus/Schulmeister, Stefan, 'Verhaltene Konjunktur in den Industrieländern: Staatsverschuldung und Arbeitslosigkeit bleiben hoch', u: *Wifo-Monatsberichte*, 83(11), 873-896, 2010.
- Erturk, Ismail/Froud, Julie/Johal, Sukhdev/Leaver, Adam/Williams, Karel, 'General introduction: Financialization, coupon pool and conjuncture', u: Erturk, Ismail/Froud, Julie/Johal, Sukhdev/Leaver, Adam/Williams, Karel (Hg.), *Financialization at work. Key texts and commentary*, London/New York, 1-43, 2008.
- EuroMemo Group, *Confronting the Crisis: Austerity or Solidarity*, 2010.
- European Commission – Directorate-General for Economic and Financial Affairs (2011): *The Economic Adjustment Programme for Greece. Third Review – Winter 2011*. European Economy, Occasional paper 77, February 2011.

- European Council (2011): Term Sheet on ESM. In: European Council: European Council 24/25 March 2011. Conclusions, EUCO 10/11. Brussels, 21–34.
- Eurostat, *Wachstumsrate des realen, BIP – (tsieb020)*, 2011.
- <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/gt/printTable.do?tab=table&plugin=1+language=de&pcode=tsieb020> (15/2/2011)
- Europäische Zentralbank, 'Die Auswirkungen der staatlichen Hilfsmaßnahmen für den Bankensektor und die öffentlichen Finanzen im Eurowährungsgebiet', u: *Monatsbericht der Europäischen Zentralbank*, July, 71-8424, 2009.
- Goldberg, Jörg, '„Aufschwung XXL": Ins Abseits exportiert', u: *Blätter für deutsche und internationale Politik*, 56(4), 24-26, 2011.
- Gough, Jamie, 'Changing scale as changing class relations: variety and contradiction in the politics of scale', u: *Political Geography* 23 (2004), 185-211, 2004.
- Gowan, Peter, *The Global Gamble. Washington's Faustian Bid for World Dominance*, London, 1999.
- Güngen, Ali Rıza, 'Finansallaşma: Sorumlu bir Kavram ve Verimli bir Araştırma Gündem', u: *Praksis*, No. 22, 85-108, 2010.
- Hein, Eckhardt/Truger, Achim, 'Der deutsche Neo-Merkantilismus im europäischen Kontext', u: *Kurswechsel*, No. 4, 16-24, 2007.
- IMF (2010a), 'Greece: Request for Stand-By Arrangement', *IMF Country Report* No. 10/111, May 2010.
- IMF (2010b), *Ireland: Letter of Intent, Memorandum of Economic and Financial Policies, and Technical Memorandum of Understanding*, December 3, 2010.
- Jessop, Bob, *The Future of the Capitalist State*, Cambridge, 2002.
- Klatzer, Elisabeth/Schlager, Christa, 'Europäische Wirtschaftsregierung – eine stille neoliberale Revolution', u: *Kurswechsel*, No. 1, 61-81, 2011.
- Lapavistas C. et al. (2010a), 'Eurozone : Beggary Thyself and Thy Neighbour', *Research on Money and Finance*, Occasional Report, 2010.
- Lapavistas, C. et al. (2010b), 'The Eurozone between Austerity and Default', *Research on Money and Finance*, Occasional Report, 2010.
- Lechevalier, Arnaud (2011a), 'L'Allemagne est-elle vraiment un modèle?', u: *L'état de l'économie 2011. Alternatives économiques*, Hors-serie No. 88, 46-4725, 2011.
- Lechaevalier, Arnaud (2011b), L'Europe et nos retraites. In : Aguiton, Christophe et al. : *Tous dans la rue. Le mouvement social de l'automne 2010*. Paris, 53-69, 2011.
- Lordon, Frédéric, Fonds de pension, piège à cons? Mirage de la démocratie actionnariale, Paris, 2000.
- Lordon, Frédéric, 'Le point de fusion des retraites', u: Aguiton, Christophe et al. : *Tous dans la rue. Le mouvement social de l'automne 2010*, Paris, 35-52, 2011.
- Maechler, Andrea M./Ong, Li Liang, 'Foreign Banks in CESE Countries : In for a Penny, in for a Pound?', IMF Working Paper, WP/09/54, 2009.
- Marx, Karl, *Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie. Vol. 3*. MEW 25. Berlin, 1979.
- Mazzocchi, Ronny, 'Europa nella crisi globale', u: Gualteri, Roberto/Rhi-Sausi, José (Hg.), *Hub globale, trincea o pantano? Il futuro del Mediterraneo e il ruolo dell'Europa*, 2010.
- Rapporto 2010 sull'integrazione europea, Bologna, 249-284.
- Noonan, Michael, 'Wir können uns keine halbe Sachen mehr leisten', u: *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, April 1, 14, 2011.
- OECD, Economic Outlook. No. 88. Paris, 2010.

- OFCE, 'La route vers la déflation? Perspectives 2010-2011 pour l'économie mondiale', u: *Lettre de l'OFCE*, Nr. 324, 1-5, 2010.
- Peel, Quentin/Spiegel, Peter, 'Merkel shifts position on economic convergence', u: *Financial Times*, 4 February, 3, 2011.
- Rosell, Juan/Trigo, Joaquín, *¿Y después de la crisis, qué? Claves para un nuevo rumbo económico en España*, Barcelona, 26, 2010.
- Sablowski, Thomas, 'Towards the Americanization of European Finance? The Case of Finance-Led Accumulation in Germany', u: Panitch, Leo/Konings, Martijn (Hg.), *American Empire and the Political Economy of Global Finance*, Basingstoke/New York, 135-158, 2008.
- Stathakis, George, 'The fiscal crisis of the Greek economy', u: *Kurswechsel*, No. 3, 109—114, 2010.
- Stockhammer, Engelbert, 'The finance-dominated accumulation regime, income distribution and the present crisis', WU Department of Economics Working Paper Series, Working Paper 127, 2009.
- Švihlíková, Ilona, *Globalizace a krize: souvislosti a scénáře*, Všeň, 2010.
- 'The Euro Plus Pact Stronger Economic Policy Coordination for Competitiveness and Convergence', u: *European Council: European Council 24725 march 2011. Conclusions. EUCO10/11*, Brussels, 13-20.
- Toporowski, Jan (2010a), 'Fontes de crise financeira', u: Mota, Júlio/Lopes, Luís/Antunes, Margarida (Hg.), *Financeirização da economia: a última fase do neoliberalismo*, Lisbon, 23-31, 2010.
- Toporowski, Jan (2010b), 'Finanças institucionais e instabilidade na União Europeia', u: Mota, Júlio/Lopes, Luís/Antunes, Margarida (Hg.), *Financeirização: a última fase do neoliberalismo*, Lisbon, 33-61, 2010.
- Troost, Axel, 'Das Kasino bleibt geöffnet. Die Regulierung der Finanzmärkte und was daraus geworden ist', u: *Blätter für deutsche und internationale Politik*, 56(2), 75-84, 2011.
- Urbinati, Emilio, Slovenia. In: Privitera, Francesco (ed.): *Guida ai paesi dell'Europa centrale orientale e balcanica. Anuario politico-economico 2009*. Bologna, 3325—334, 2010.
- w.a. (2010): Der Export hat das Vorkrisenniveau fast erreicht. In: *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 31 December, 1127.
- Watt, Andrew/Nikolova, Mariya (2009): A quantum of solace? An assessment of fiscal policy packages by EU Member States in response to the economic crisis. ETUI Working Paper, 2009.5
- Weber, B., Schmitz, S., 'Wer bietet mehr? Bestimmungsfaktoren der EUBankenhilfspakete in der Finanzkrise 2008/2009', u: *Kurswechsel*, No. 1, 87-100, 2010.
- Weber, Beat/ Redak, Vanessa, 'Finanzmarktregulierung nach der Krise. Symbolische Politik und Aufrechterhaltung des Status Quo', u: *Kurswechsel*, No. 1, 76—86, 2010

Izvornik: Joachim Becker and Johannes Jäger, "From an Economic Crisis to a Crisis of European Integration", http://www.iippe.org/wiki/images/b/b7/CONF_2011_Joachim_Becker.pdf

S engleskog preveo: *Dušan Maljković*

Redaktura: *Darko Vesić*

MISLAV ŽITKO

MONETARNA TEORIJA PROIZVODNJE I KRIZA KAPITALIZMA

– APSTRAKT:

Globalna kriza kapitalizma rezultat je kretanja koje je u zemljama naprednog kapitalizma započelo početkom osamdesetih godina. To je kretanje obilježeno istodobnim slabljenjem kapitalističke akumulacije i usponom financija. Dosadašnja marksistička istraživanja novca i financija naglašavaju kako uzroci krize leže u proturječnostima same kapitalističke privrede, opisujući prepreke koje kapital sam sebi postavlja, kako u sferi proizvodnje, tako i u sferi financija. Usredotočenost na inherentnu nestabilnost kapitalističkog sustava jest moment koji povezuje marksističku teoriju s korpusom postkejnzijanskih istraživanja. Osim naglaska na inherentnoj financijskoj nestabilnosti, navedeni istraživački pravci dijele pretpostavku o monetarnoj naravi proizvodnje, stavljajući novac u središte analize suvremenih kapitalističkih formacija. Kroz razmatranje statusa fiktivnog kapitala pokušat ćemo pokazati do koje mjere određenje financijske nestabilnosti kakvo nalazimo u radovima Hymana Minskog može pomoći da se Marxova nedovršena analiza iz Kapitala III upotpuni primjereno zahtjevima koje postavlja sam predmet analize – trenutni režim kapitalističke akumulacije.

– KLJUČNE RIJEČI:

Marx, Keynes, kapital, finansije, postkejnzijizam

UVODNE NAPOMENE

Sredinom 2009. godine, kada je kriza kapitalizma već bila u punom zamahu, dvoje marksističkih autora, Radhika Desai i Alan Freeman napisali su sljedeće:

„Vratila se sablast koja progona ljevicu – sablast Keynesa. Ljevica ju je držala na razdaljini tokom pedesetih i šezdesetih godina 20. stoljeća, pretvarajući se da je ‘reformistički’ i ‘neučinkoviti’ kejnzijizam ustvari Keynes. Ali on je bio toliko udaljen od Keynesove duboke kritike kapitalističke doktrine i stvarnosti, da ga je jedna poznata ekonomistica nazvala ‘bastardni kejnzijizam’.“

Keynes se vratio na intelektualnu scenu nakon desetljeća izbjavanja. Do koje se mjere vratio u ekonomsku politiku i kako bi taj povratak trebao izgledati ako uzmemo u obzir promjene koje su zadesile kapitalizam od vremena (prve) Velike depresije, to ćemo pitanje ostaviti za neku drugu raspravu. Keynes se vratio i s margine akademskog polja doveo čitav niz autora koji su čuvali njegovu ‘radikalno nasljeđe’. Tako je, primjerice, Hyman Minsky dobio istaknuto mjesto u različitim stručnim i medijskim izvješćima o krizi. No, on je tek jedan od mnogih postkejnzijanskih ekonomista koji su, nezadovoljni objašnjenjima dominantne neoklasične ekonomike, gradili konceptualnu zgradu nastojeći obuhvatiti kapitalizam onako kako je historijski zadan, u razlici spram proizvoljnih modela kakvi dominiraju društvenim znanostima.

Pitanje odnosa Marxa, Keynisa i Minskog ne može se riješiti na zadovoljavajući način ako je razmatranje vođeno potrebom očuvanja unaprijed dovršenog teorijskog identiteta. Riječ je o opusima koji izlaze iz uskih granica ekonomske analize, te su svjesno usmjereni na epistemološku i političku dimenziju u okviru analize kapitalističkog načina proizvodnje. Jednako tako, neki aspekti u djelima tih vodećih autora ostali su, iz različitih razloga, nedorečeni ili dvosmisleni. Uzmimo primjerice, Keynesa. Neoklasični su ekonomisti poput Johna Hicksa ili Paula Samuelsona tokom prošlog stoljeća uložili mnogo napora da ga privedu pod neoklasičnu paradigmu, naglašavajući neke njegove uvide i zanemarujući druge (mahom vezane za problematiziranje uloge vremena i neizvjesnosti u ekonomskim procesima). U tom pogledu jednostavni IS-LM mehanizam kao središte tzv. neoklasične sinteze ne predstavlja potpuno pogrešno čitanje, nego prije interpretaciju koja doduše ne falsificira izvornik, ali proizvodi posve neuvjerljivu sliku kapitalističkog načina proizvodnje i u tom pogledu nije dorasla teoriji od koje uzima.¹

1 Za opširniju raspravu vid. knjigu *Keynes: Povratak Velikana*, ekonomskog povjesničara Roberta Skidelskog

Marx je dakako prošao još i gore. Ako ostanemo u okviru domaće teorijske produkcije, možemo navesti primjer uglednog filozofa² koji je na skupu o Marxovom nasljeđu naveo kako bi svaki pobornik materijalističke analize trebao pasti u očaj kada vidi da je ukupna vrijednost dionica tri do pet puta veća od vrijednosti roba na koje se te dionice odnose. Bez poznavanja njegove analize fiktivnog kapitala, Marxu je kao slabost pripisano ono što je on sam uočio i postavio kao ključno mjesto kritike kapitalističkog sustava – naime, financijsku nestabilnost koja proizlazi iz neodrživog rasta različitih oblika fiktivnog kapitala.

Bez daljnjeg ulaženja u ovu epistemološku problematiku, možemo reći kako je igra uzdizanja ili odbacivanja *imena* koja se uzimaju kao kratice pojedinih teorijskih usmjerenja za ljevicu danas kontraproduktivna. Ukoliko je predmet analize i područje intervencije kapitalistički način proizvodnje, u teorijski optjecaj moraju moći ući sva *imena* koja mogu pridonijeti jačanju eksplanatorne snage marksističke teorije. Ako se u tom pogledu, Keynes ili netko od njegovih nastavljača mora ostaviti po strani, razlozi moraju ležati u nemogućnosti bilo kakve produktivne rasprave. Činjenica da je Keynes pripadao visokom londonskom društvu nije dovoljno dobar razlog. Marksistička analiza ekonomskog sustava nije zainteresirana za intelektualni habitus bilo kojeg ekonomista, niti za one aspekte kapitalističkog načina proizvodnje koje je već sama na razmjerno zadovoljavajući način obradila.

Globalna kriza kapitalizma, koja je počela turbulencijama na novčanim tržištima 2007. i dosegla puni zamah prsnućem nekretninskog mjehura 2008. godine, predstavlja svojevrsni imperativ da se iznova promotri marksistička teorija krize koja je neodvojivo povezana s analizom novca i financijskog sustava. To je ujedno i prilika da se detaljnije ukaže na preklapanja i razilaženja marksističke i postkejnzijske teorije, budući da je već nakon površnog pogleda jasno kako ta dva pravca heterodoksne političke ekonomije dijele istu nelagodu spram neoklasične slike privrede, osobito kad je riječ o teoriji novca i razumijevanju kapitalističkih kriza. Prije toga, potrebno je ukratko opisati dosadašnji tijek ekonomske krize i istaknuti ključne pokazatelje kako bismo pred sobom imali empirijski okvir unutar kojega možemo suditi o važnosti, to jest ispravnosti pojedinih teorijskih rješenja.

2 Ž.Puhovski, „Marxova metoda u analizi vlastitog neuspjeha“ u: *Marxovo nasljeđe*, Udruženje za filozofiju i društvenu misao, Banja Luka, 2008. Treba istaknuti da je, osim pojedinačnih nespretnosti u tekstu, samo određenje Marxove materijalističke metode iz temelja promašeno.

POKAZATELJI KAPITALISTIČKE DINAMIKE: EVOLUCIJA PROFITNE STOPE I USPON FINANCIJA

Danas među autorima na ljevici postoji temeljno slaganje oko interpretacije tekuće krize kao posljedice kumulativnog učinka određenog broja faktora koji proizlaze iz same kapitalističke dinamike. Time se želi naglasiti da globalna kriza nema porijeklo u nekom vanjskom uzroku. Ona nije uzrokovana neumjerenim nagonom za bogaćenjem, fatalnom pogreškom političke administracije ili institucionalnim nedostacima, iako je sve navedeno i dalje prisutno u društvenoj stvarnosti, osobito ako usmjerimo pogled prema eurozoni.

Budući da ovdje ne možemo dati detaljan pregled ekonomske povijesti, biti će dostatno naglasiti nekoliko ključnih momenata. Uobičajeno se početak osamdesetih godina prošlog stoljeća navodi kao početak neoliberalizma. Pobjeda konzervativnih snaga u SAD-u i Ujedinjenom Kraljevstvu bila je prvi korak uspona ideologije koja je državu predstavljala kao problem, a tržište kao rješenje, tvrdeći pritom da ne postoji alternativa. Ovdje je važno razlikovati neoliberalnu retoriku od kapitalističke stvarnosti. Prvo, politički ciklusi ne poklapaju se s kapitalističkom dinamikom, dok su potezi neoliberalnih administracija mjestimice u suprotnosti s proklamiranim načelima. Put za ulazak u novu fazu kapitalizma popločen je tokom sedamdesetih godina. Kraj Bretton Woods režima bio je prekretnica u razvoju kapitalizma. Pojednostavljeno rečeno, nakon suspenzije pariteta zlata i američkog dolara, odnosno nestanka monetarnog sidra koje je služilo kao oslonac u međunarodnoj razmjeni, bilo je moguće odabrati između dva ekonomska smjera. Jedan je bio povratak na Keynesov prijedlog iznesen tokom samih pregovora u Bretton Woodsu 1944. godine, koji je uključivao stvaranje svjetske valute unutar odgovarajućeg institucionalnog okvira. Ipak, izabran je drugi smjer koji je oslobodio financije od zlatnih utega i nametnutog regulatornog tereta. Nema sumnje da su financijski krugovi već šezdesetih godina pronašli način da privremeno zaobiđu ograničenja nacionalnih monetarnih sustava kroz operacije na eurodolarskim tržištima. Međutim, strukturna kriza sedamdesetih godina iskorištena je za povratak i konačnu potvrdu američkog dolara kao glavne valute u međunarodnim transakcijama. Ovaj se put radilo o režimu tzv. plutajućeg dolara koji je efektivno povezan sa sposobnošću SAD da održava rastuće vanjske deficite.³ Kako primjećuje Ramaa Vasudevan (2009), riječ je o zanimljivoj inverziji tradicionalne formulacije koju vezujemo uz Lenjina, prema kojoj imperijalna hegemonija podrazumijeva da je dominantna zemlja neto izvoznik kapitala, a ne globalni dužnik (Vasudevan, 2009:473). Finan-

³ Y. Varoufakis (2011) nudi iznimno obuhvatnu raspravu o novoj ulozi SAD nakon raspada Bretton Woodsa.

cijska se liberalizacija i integracija odvijala na pozadini nove uloge SAD kao imperijalnog dužnika. Sjedinjene Države su zahvaljujući vodećoj ulozi dolara koristile privilegije proizašle iz rastućih investicija u financijsku imovinu denominiranu u dolarima. Nedugo nakon SAD (1974), i druge su vodeće kapitalističke zemlje ukinule kapitalne kontrole. Dodatni poticaj financijskoj liberalizaciji došao je putem Zakona o deregulaciji i monetarnoj kontroli 1980. godine, netom prije dolaska Reaganeve administracije. Konačno, tzv. Volckerov šok (1979-1982), možemo uzeti kao inauguralni program novog razdoblja kapitalističke povijesti. Ako je nakon jednostranog ukidanja fiksnog deviznog sustava još ostalo nejasno da li će potrebe domaće ekonomske politike SAD imati prvenstvo nad problemom uspostave stabilnog međunarodnog financijskog sustava, nakon 1979. više nije moglo biti zabune. Federalne su rezerve odlučile zaustaviti inflaciju i uspostaviti stabilnost cijena bez obzira na moguće posljedice.

Zauzdavanje inflacije obavljeno je putem restriktivne monetarne politike, odnosno kroz povećanje kamatnih stopa. To je u konačnici otežalo uredno servisiranje obveza za mnogobrojne periferne zemlje i dovelo do dužničke krize 1982. godine. Na unutrašnjem planu, politika Federalnih Rezervi koja se nastavila i pod Reaganovom administracijom imala je otvoreno klasnu agendu. Rast kamatnih stopa doveo je u neprilike različite industrijske grane, povećavajući stopu nezaposlenosti. U kombinaciji s istovremenim zamrzavanjem plaća u javnom sektoru i razbijanjem sindikata, ukupna pregovaračka snaga rada znatno se smanjila. Reaganova je administracija istovremeno vodila razmjerno ekspanzivnu fiskalnu politiku, trošeći iznimno velika sredstva na vojne projekte i uvodeći porezne olakšice za američke korporacije i najbogatije slojeve stanovništva. U općenitom smislu, skup institucija i agencija o kojima je najčešće riječ kada se govori o neoliberalnoj državi, karakterizira aktivnost (a ne pasivnost), u provođenju monetarne, fiskalne i drugih politika.

Klasično liberalno načelo minimalne države jedva da ima drugu funkciju osim retoričke. Institucije i agencije države bile su tokom proteklog razdoblja neprekidno aktivne i prisutne, bilo da se radilo o uspostavljanju regulatornog okvira u skladu sa zahtjevima vodećih aktera na financijskim tržištima ili osiguravanju izvoznih tržišta za domaće korporacije. Još važnije, država će (prije svih ministarstvo financija i središnja banka), samo u posebnim okolnostima propustiti priliku da aktivnom politikom pridonese produženju perioda ekonomskog prosperiteta i suzbijanju učinaka recesije, uzimajući na taj način nezanemarivu ulogu u oblikovanju poslovnog ciklusa. Međutim, kasnije ćemo vidjeti, ono što se u kratkom roku čini kao racionalan potez, može u dužem periodu proizvesti fragilnu ekonomsku

strukturu. U svakom slučaju, treba naglasiti da suprotstavljanje države i tržišta a priori vodi u slijepu ulicu. Problem se, dakle, ne svodi na prisutnost ili odsutnost regulacije, nego na stupanj prisutnosti regulacije, s obzirom na klasne interese koji stoje u njenoj pozadini.⁴

I dok su se tokom proteklih nekoliko desetljeća iznimno pooštrile regulatorne odredbe npr. u domeni intelektualnog vlasništva, financijsko je poslovanje oslobođeno većine pravila i procedura koje su mu bile nametnute u poslijeratnom razdoblju. Od osamdesetih godina naovamo, rast financijskog sektora bio je silovit. Pritom nije samo riječ o rastu obujma financijskog poslovanja, nego i o novim financijskim institucijama, proizvodima i instrumentima koji su uvjetovali posljednje razdoblje kapitalističke ekspanzije.⁵ Hyman Minsky, koji je neoliberalno razdoblje označio kao *money manager* kapitalizam, uočio je veoma rano da financijskim sustavom sve više dominiraju institucionalni ulagači (velike banke, različiti investicijski fondovi i hipotekarne tvrtke), koji traže kratkoročnu maksimizaciju profita oslanjajući se na financijsku polugu.

Nadalje, proces sekuritizacije otvorio je mogućnost, nakon uklanjanja regulatornih zapreka koje su razdvajale poslovno i investicijsko bankarstvo, za povezivanje financijskog sektora s dotad razmjerno udaljenim domenama društvenog života. Sekuritizacija je financijska praksa kojom se različiti oblici dužničkih ugovora (hipoteke, potrošački krediti, studentski krediti, revolving obveze itd.), skupljaju i pretvaraju u vrijednosne papire (naprimjer obveznice, odnosno kolateralizirane dužničke obveze), koji zatim mogu biti ponuđeni različitim investitorima. Budući da je moguće prema procijenjenom stupnju rizika podijeliti vrijednosne papire na klase ili tranše, sekuritizacija načelno omogućuje da pojedini investitori usklade ulaganja s vlastitom preferencijom rizika. Historijski gledano, činjenica da je sekuritiziranu imovinu moguće prodati i tako je ukloniti iz bilance, potakla je banke na veću usmjerenost prema takvom načinu maksimizacije profita, čime se zaobilazio regulatorni teret postavljen ugovorom iz Basela (pričuvni kapital od 8% ukupno odobrenih kredita). Sekuritizaciju različitih oblika obveza, koja je prvotno započela sa sekuritizacijom hipotekarnih kredita, Minsky je povezoao upravo sa monetarnističkim eksperimentima guvernera Volckera:

„Sekuritizacija pokazuje promjenu odnosa između bankovnog i tržišnog financiranja. Mogućnosti tržišnog financiranja povećale su se u odnosu na mogućnosti financiranja

4 Za raspravu vidjeti npr. D. Baker, *Taking Economics Seriously*, MIT Press, 2010.

5 Sumarni podaci dostupni u T. Evans, 'The 2002 – 2007 U.S. Economic Expansion and the Limits of Finance-led Capitalism', *Studies in Political Economy*, 83, Spring, 2009.

koje mogu ponuditi banke i druge depozitarne institucije. Riječ je o dijelom zakašnjelom odgovoru na monetarizam. Borba protiv inflacije putem ograničenja monetarnog rasta otvorila je prilike za različite nebankarske financijske tehnike. Monetaristički način borbe protiv inflacije, koji je bio uvod za 1979. i 'praktični monetarizam' guvernera Volckera, ostavio je banke u nepovoljnom položaju u pogledu kratkoročnog rasta njihove sposobnosti financiranja imovine" (Minsky, 2008a:2).

Drugim riječima, u trenutku kada Federalne Rezerve podižu kamatu na 20%, banke i druge financijske institucije traže način da izbjegnu unošenje dugoročnih fiksnih hipotekarnih kredita u svoje bilance (Wray, 2009:57). Borba protiv inflacije kojom se izvršilo snažan pritisak na uvjete rada i nadnice najamnih radnika, uspo- redno je uvlačila radnička kućanstva u svijet financija. Financijalizacija radničkih kućanstava u zemljama naprednog kapitalizma doseći će svoj vrhunac u godinama prije sloma američkog investicijskog bankarstva 2008. godine. Pojam financijaliza- cija ne označava samo uspon financijskog sektora, već je riječ o nazivu za promjene koje obuhvaćaju i nefinancijska poduzeća, te kućanstva.

U analizi financijalizacije američke privrede Greta Krippner (2005), određuje po- jam financijalizacije kao obrazac akumulacije u kojemu profiti u najvećoj mjeri proizlaze iz financijskih kanala u opreci spram maksimizacije profita kroz „tra- dicionalnu“ robnu proizvodnju ili trgovinu. Kao empirijsku mjeru financijaliza- cije Krippner koristi omjer portfolio prihoda i ukupnih korporativnih novčanih tokova. Dok portfolio prihodi predstavljaju novčane prihode poduzeća temeljene na kamatama, dividendama i realiziranoj kapitalnoj dobiti, ukupne novčane toko- ve Krippner određuje kao sumu profita i deprecijacijskog fonda prije oporezivanja (Krippner, 2005:182). Prema tome riječ je o pokušaju da se pokaže stupanj aktiv- nosti nefinancijskih poduzeća u financijskim poslovima. Proces financijalizacije nefinancijskih poduzeća otvara nekoliko pitanja. Jasno je da su se nefinancijska poduzeća, osobito multinacionalne korporacije, našle u novom okružju proizašlom iz uspona financija i širenja procesa financijalizacije na nefinancijske sektore. Ka- pitalistička su poduzeća postavljena u ambivalentnu poziciju budući da je, s jedne strane, znatno oslabljena veza poduzeća i banaka. U opreci spram Hilferdingove analize (1981), koja je naglasila vezanost poduzeća uz bankarski sustav u pogle- du izvora financijskih sredstava, suvremene se kompanije (u naprednim kapitali- stičkim zemljama), u velikoj mjeri oslanjanju na vlastite profite, dok im je razvoj financijskih tržišta i institucija otvorio put k dodatnim sredstvima kroz izdavanje dionica i vlastitih vrijednosih papira. S druge strane, veća je izloženost financij- skim tržištima otvorila put prema tzv. *shareholder value* modelu, unutar kojeg se kao primarni poslovni cilj pokazuje zadovoljenje financijskih interesa dioničara i investitora. Interesi potonjih u bitnom se svode na isplatu dividendi i kapitalnu

dobit, stoga se menadžment nefinancijskog poslovnog sektora nalazi pod imperativom da dio profita odvoji za isplatu dioničara, te da zadrži primjerenu cijenu dionica kao osiguranje od neprijateljskog preuzimanja. Glavni je učinak *shareholder value* modela jačanje konkurencijskog pritiska, to jest usmjeravanje poslovnih jedinica prema kratkoročnoj maksimizaciji profita. Uz uobičajeno smanjivanje troškova na svakom koraku – pogotovo troška reprodukcije radne snage – nefinancijske korporacije razvijaju nova taktička rješenja za očuvanje tržišne pozicije, u rasponu od usporavanja akumulacije kapitala i okretanja prema ulaganju u financijsku imovinu, do reotkupa vlastitih dionica.

Sada dolazimo do problematike vezane uz odnos akumulacije kapitala i profitne stope proizvodnih poduzeća, pri čemu ne treba dodatno pojašnjavati da je taj odnos u središtu marksističke kritike kapitalističkog načina proizvodnje. Ovdje nas, kako smo ranije naveli, prije svega zanimaju moguća sudaranja i preklapanja marksističkog i postkejnzijanskog pristupa ekonomskoj krizi. Govoreći ponešto unaprijed, možemo napraviti grubu distinkciju između ta dva pristupa, utoliko što prvi stavlja naglasak na proturječnosti realne akumulacije, dok potonji naglašava inherentnu financijsku nestabilnost kapitalističkog sustava. Za marksističku je teoriju važno da se rasprava s nemarksističkim pristupima odvija na zajedničkom terenu koji je određen dvjema uzajamno povezanim pretpostavkama – (a) kapitalizam je moguće razumijeti isključivo u okviru monetarne teorije proizvodnje i (b) ekonomske su krize endogeni element kapitalističke privrede.

Iako u konačnici želimo staviti naglasak na marksističku teoriju novca i financija, te na taj način zahvatiti neke teorijski produktivne momente postkejnzijanske analize, „prirodno“ ishodište marksističke analize kapitalističke krize leži u razmatranju kretanja profitne stope i akumulacije kapitala u određenom razdoblju. Tendencija pada profitne stope ima središnju ulogu za marksističko razumijevanje poslovnog ciklusa. Kada je riječ o padu profitne stope i ulasku privrede u krizno stanje treba uzeti u obzir kompleksnost kapitalističkog sustava. Monokauzalna objašnjenja, kako ih je nazvao Mandel (1981), problematična su u mjeri u kojoj suspendiraju analizu, ne razlikujući endogeni karakter kapitalističkih kriza od mehanističkih predrasuda o nužnom slomu kapitalizma.

U poznatom članku iz 1978. godine Shaikh (1978), daje pregled marksističkih teorija krize u kojima tendencija pada profitne stope zauzima središnje mjesto. Ovdje ćemo spomenuti nekoliko uzroka koji mogu stajati iza pada profitne stope. Jedan od mogućih uzroka istaknut je u modelu istiskivanja profita (engl. *profit squeeze*). Radi se o modelu kojeg je Marx opisao u prvom tomu Kapitala, razmatrajući opći zakon kapitalističke akumulacije. Pod pretpostavkom nepromjenjenog sastava

kapitala, jedan dio ostvarenog viška vrijednosti mora se ponovno pretvoriti u varijabilni kapital kao uvjet daljnje akumulacije. To može dovesti do jačanja pregovaračke pozicije radnika i rasta nadnica kada potrebe akumulacije premaše trenutnu ponudu radne snage. No, takvo stanje pune zaposlenosti koje vodi ka smanjenju akumulacije, napominje Marx, ne može potrajati:

„Akumulacija opada. Ali s njenim opadanjem iščezava i uzrok njezinog opadanja, naime nesrazmjer između kapitala i izrabljivane radne snage. Mehanizam kapitalističkog procesa proizvodnje, dakle, sam otklanja prepreke koje sebi prolazno stvara. Cijena rada ponovo pada na nivo koji odgovara potrebama akumulacije, bilo da je taj nivo ispod, iznad ili jednak nivou koji je prije natupanja rasta najamnine važio kao normalan. Jasno je: ne čini u prvom slučaju, apsolutno ili proporcionalno opadanje radne snage ili radnog stanovništva kapital preobilnim, već naprotiv, uvećanje kapitala čini da je izrabljivana radna snaga nedovoljna. I ne čini u drugom slučaju apsolutni ili proporcionalni porast radne snage kapital nedovoljnim, već naprotiv, opadanje kapitala čini izrabljivanu radnu snagu suvišnom i smanjuje joj cijenu... Da upotrebimo jedan matematički izraz: veličina akumulacije je nezavisna varijabla, veličina najamnine je zavisna, a ne obrnuto“ (Marx, 1971:444).

Druga mogućnost vezana uz kretanje profitne stope odnosi se na njezin pad uzrokovan porastom organskog sastava kapitala. Poznati argument kojega je Marx predstavio u trećem tomu Kapitala kreće od kapitalističke konkurencije koja prisiljava svakog pojedinog vlasnika kapitala da ulaže dodatna sredstva u proizvodni pogon i sirovine, dakle ono što Marx naziva konstantni kapital. Time se mijenja odnos između konstantnog kapitala (c) i unajmljene radne snage (v) pri čemu je, shodno pretpostavkama radne teorije vrijednosti, potonjoj pripisana funkcija stvaranja nove vrijednosti. Troškovi proizvodnje za pojedinačnog kapitalista nisu isti kao vrijednost konačnog proizvoda. Oni su naime manji, a razlika proizlazi iz dodane vrijednosti koju radna snaga ostavlja svome kupcu iznad vrijednosti robe potrebne za njezinu reprodukciju.

Budući da višak vrijednosti (s) ovisi o eksploataciji radne snage – riječ je o omjeru (s/v) kojega Marx naziva stopa viška vrijednosti – a profitna stopa (r) jednaka je omjeru viška i cjelokupnog predujmljenog kapitala $r = s / c + v$, jasno je da se povećanjem vrijednosti konstantnog kapitala u nazivniku, uz nepromijenjenu stopu viška vrijednosti smanjuje vrijednost profitne stope. Pod pritiskom konkurencije različiti su kapitali prisiljeni povećavati vlastitu produktivnost investiranjem u konstantni kapital. Pod pretpostavkom da je cijena forma vrijednosti, odnosno da kapitalizam ne poznaje nego neposredno monetarnu akumulaciju, dovoljno je da se logikom konkurencije u određenom sektoru prihvati niz tehničkih promjena

koje disproportionalno povećavaju vrijednost konstantnog kapitala u odnosu na umjereniji rast stope viška vrijednosti, i opća će profitna stopa padati.⁶ Paradoks kapitalističke proizvodnje kojeg ističe Marx jest istovremenost, štoviše uzajamna uvjetovanost rasta proizvodnih snaga i dominacije kapital-intenzivne proizvodnje i pada profitne stope koja, ako apstrahiramo od uzroka sa suprotnim djelovanjem, zapriječava akumulaciju:

„Progresivna tendencija opće profitne stope ka padanju jeste dakle samo izraz, svojstven kapitalističkom načinu proizvodnje, za progresivni razvitak društvene proizvodne snage rada. Ovim nije rečeno da profitna stopa ne može privremeno pasti i iz drugih razloga, ali time je iz suštine kapitalističkog načina proizvodnje dokazano, kao samo po sebi razumljiva nužnost, da se u njegovom napredovanju opća prosječna stopa viška vrijednosti mora izražavati u padajućoj općoj profitnoj stopi“ (Marx, 1971:1088).

Samo formuliranje općih ekonomskih zakonitosti ne znači da je time još bilo što rečeno o neoliberalnom razdoblju. Režim akumulacije koji se oblikovao od početka osamdesetih naovamo zaslužuje posebnu pažnju utoliko što je strukturna fragilnost ekonomskog sustava zajednički proizvod uspona financija i državnih intervencija, koje su ublažavanjem pojedinih recesijskih perioda, tj. produžavanjem perioda prosperiteta istovremeno pripremale teren za globalnu ekonomsku krizu.

Prije nego što pogledamo kretanje profitne stope potrebno je napomenuti da se u marksističkim krugovima tokom posljednjih godina razvila široka diskusija o samom računu profitne stope. Kako smo ranije vidjeli, profitna stopa uključuje tokove prihoda (bez nadnica i plaća), u odnosu spram ukupnog primjenjenog kapitala. Isključenjem pojedinih varijabli kao što su porezi, kamate, isplaćene dividende može se doći do užeg određenja profitnih tokova. Jednako tako, primjenjeni kapital može dobiti različite izraze. Primjerice, vrijednost kapitala može biti izražena u historijskim cijenama (tj. cijenama koje su važile prilikom kupnje određenog dijela kapitala), ili tekućim cijenama (tj. cijenama koje pokazuju novčanu vrijednost potrebnu da se određeni dio kapitala zamijeni danas). Na kraju, profitna se stopa može odnositi na cijelu privredu ili na samo jedan određeni sektor. Ne postoji „ispravan“ izraz profitne stope budući da svaki od mogućih izraza pokazuje kretanje profitne stope u zadanom vremenu, s obzirom na onaj aspekt ekonomske strukture prema kome je usmjerena pažnja. Usprkos mnogobrojnim neslaganji-

6 Za daljnju raspravu i kritiku tzv. Okishijevog teorema kojim se osporava Marxova formulacija tendencije pada profitne stope, vid. J. Weeks, 'Equilibrium, Uneven Development and the Tendency of the Rate of Profit to Fall', *Capital & Class*, vol.6, 1982. i A. Freeman, 'A general refutation of Okishio's theorem and a proof of the falling rate of profit', u: *Marxian Economics: a Reappraisal*, MacMillan, Basingstoke, 1998.

ma u pogledu karakterizacije posljednjeg razdoblja kapitalističke povijesti, nekoliko je bitnih momenata oko kojih se većina autora slaže. U pogledu profitne stope postoji okvirni konsenzus da je period od 1965. do 1982. godine obilježen padom profitne stope, nakon kojeg slijedi oporavak početkom osamdesetih godina.⁷ Ipak, razdoblje od 1982. do 2008. godine određeno je izrazito promjenjivom profitnom stopom, koja je ispod standarda zlatnog doba američkog kapitalizma (1940–1965). S obzirom na spomenutu raspravu oko izračuna profitne stope, Basu i Vasudevan (2010), ponudili su prikaz trendova profitabilnosti američke privrede za korporativni poslovni sektor, a zatim i za korporativni nefinancijski sektor, koristeći i historijske i tekuće cijene. Neprekinuti pad profitne stope pokazuje se samo kod upotrebe historijskih cijena za nefinancijski korporativni sektor prije oporezivanja. Freeman (2009; 2010), razdvaja profitnu stopu na dvije sastavnice nastojeći pokazati izvor varijacija u njezinom kretanju. Prethodno je naznačeno određenje profitne stope kao omjer prihoda (bez nadnica i plaća), i ukupnog primjenjenog kapitala, odnosno

$$\Pi / K$$

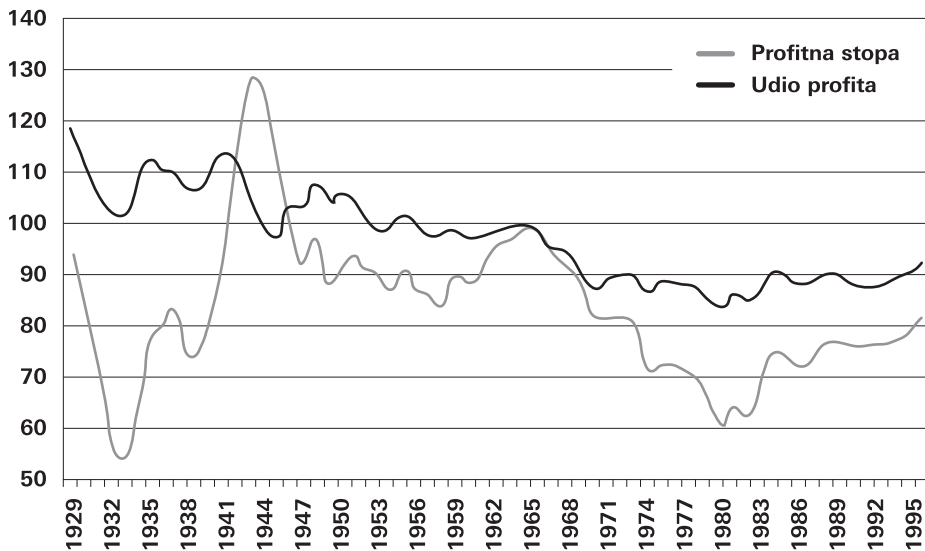
Ili u izrazu s uvrštenim godišnjim outputom (Y)

$$\Pi / Y * Y / K$$

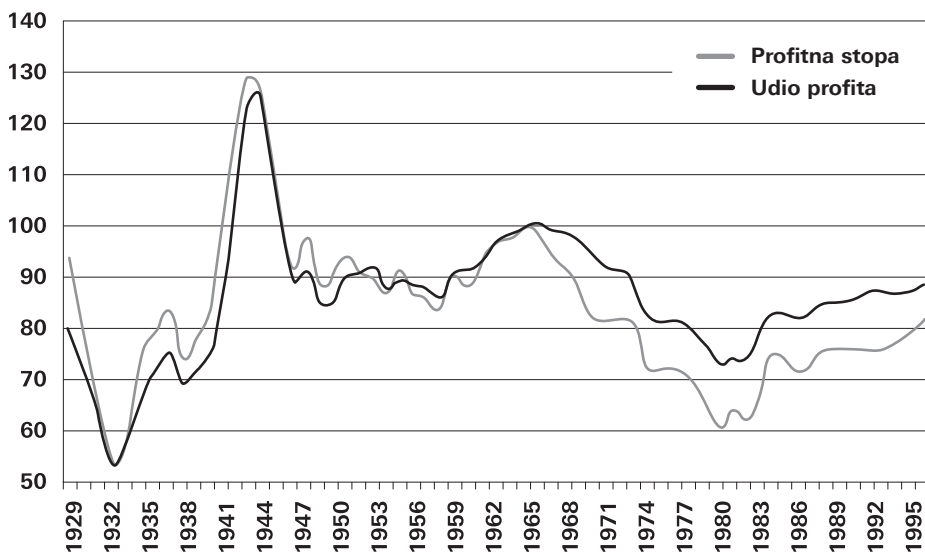
Drugačije rečeno, profitna stopa jednaka je umnošku udjela profita i output – kapital omjera, pri čemu je output – kapital omjer, aproksimacija organskog sastava kapitala. Regresijskom analizom pokazuje se ovisnost kretanja profitne stope (zavisna varijabla), o udjelu profita, odnosno output – kapital omjeru (nezavisne varijable). Prema Freemanovim izračunima za razdoblje između 1929. i 1996. godine, koeficijent determinacije R^2 (pokazatelj reprezentativnosti regresije), ima izuzetno malu vrijednost za udio profita ($R^2 = 0.193$), to jest 80.7% kretanja profitne stope ostaje neobjašnjeno udjelom profita. S druge strane output – kapital omjer objašnjava 75.7% kretanja profitne stope u istom razdoblju, što upućuje na okvirnu ispravnost Marxove hipoteze o negativnom utjecaju organskog sastava kapitala na profitnu stopu.

⁷ Za suprotno mišljenje vid. A. Kliman, 'Appearance and Essence: Neoliberalism, Financialization, and the Underlying Crisis of Capitalist Production', www.marxisthumanistinitiative.org/economic-crisis/fictitious-capital-and-the-new-fangled-schemes-of-public-credit.html, 2010.

Graf 1 – profitna stopa privrede SAD i udio profita, 1965=100

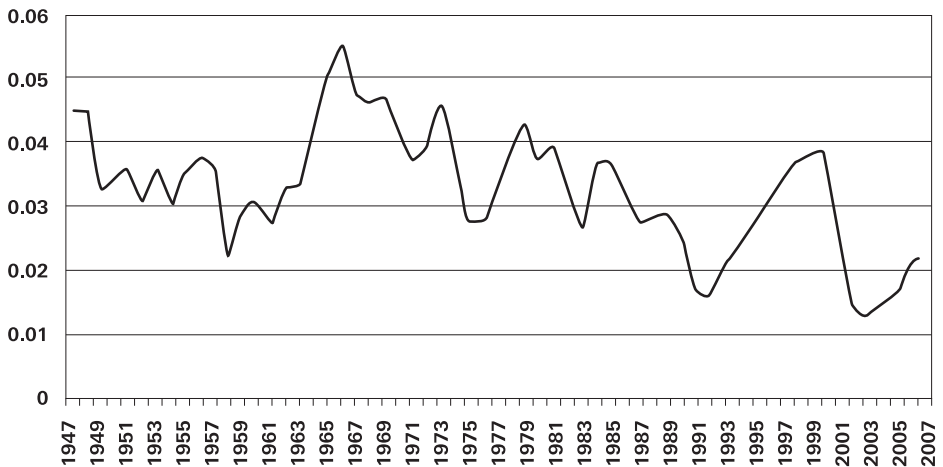

Graf 2 – profitna stopa privrede SAD i output-kapital omjer, 1965=100

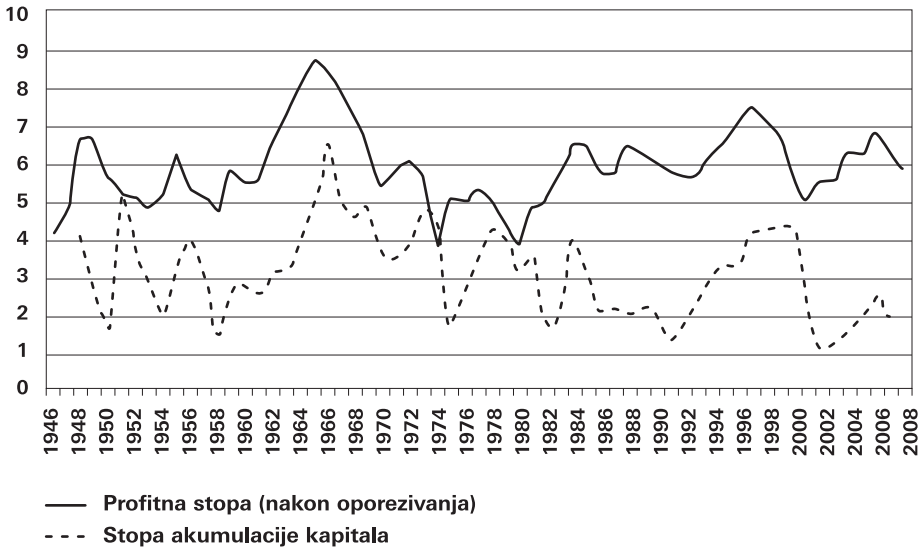
Do veoma sličnih zaključaka u pogledu kretanja profitne stope na koju odlučujući utjecaj vrši output – kapital omjer dolazi i Beitel (2009). Osim spomenute činjenice da početkom osamdesetih dolazi do oporavka profitne stope (u tekućim cijinama), drugi bitan moment tzv. neoliberalnog perioda odnosi se na razmjerno slabu stopu akumulacije. To je također točka oko koje postoji široko slaganje među lijevo orijentiranim autorima. Beitel (ibid.) primjerice pokazuje opadajuću putanju stope neto akumulacije. Pogledom na graf 3 možemo vidjeti gotovo neprekinuti trend slabljenja kapitalističke akumulacije, izuzev kratkog perioda uzleta tokom devedesetih godina, koji završava ostrim padom nakon prsnuća dot.com mjehura.

Graf 3 – stopa neto investicija za privredu SAD

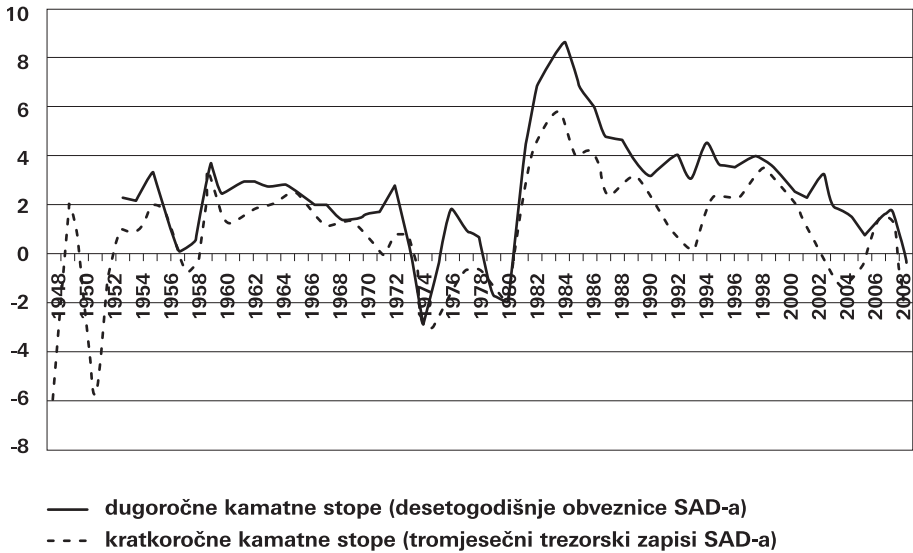
Pod pretpostavkom oporavka profitne stope nakon 1982. godine ostaje otvoreno pitanje ekonomsko-političkih uvjeta koji stoje u pozadini divergencije profitne stope i kapitalističke akumulacije. Bakir i Campbell (2010), upućuju na nekoliko važnih ekonomskih pokazatelja koji pružaju osnovu da se *shareholder value* model dovede u vezu sa niskom stopom akumulacije. Pogledom na kretanje profitne stope i stope akumulacije (graf 4), može se vidjeti njihovo značajno razilaženje, osobito početkom osamdesetih godina kada profitna stopa doživljava oporavak, te u pripremnom periodu globalne ekonomske krize od 2000. do 2007. godine.

Graf 4 – profitna stopa za privredu SAD (nakon oporezivanja) i stopa akumulacije kapitala

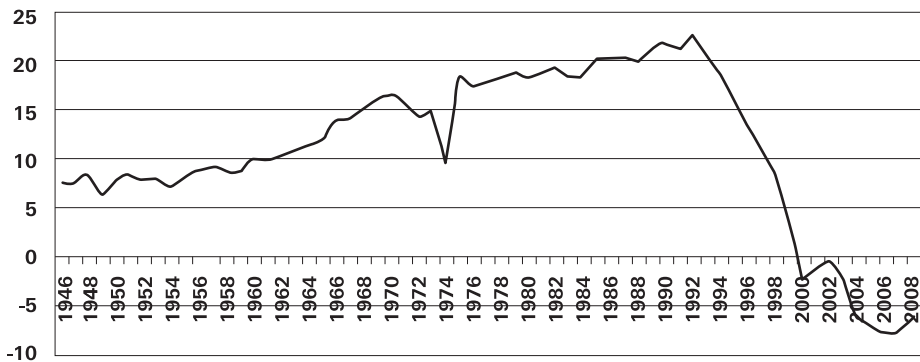
Kako je već napomenuto, *shareholder value* model, odnosno značajni izlazak ostvarene dobiti iz kružnog toka proizvodnog kapitala prema sferi financija, predstavlja činjenicu bez koje se teško može razumijeti neoliberalno razdoblje. Zadržimo se još trenutak na razilaženju profitne stope i akumulacije. Marx u raspravi o kamatonosnom kapitalu određuje kamatnu stopu kao cijenu kapitala koja je od samog početka „sasvim iracionalan izraz“ (Marx, 1971:1190). Naime, kamata je iracionalan izraz utoliko što joj se ne može naći objašnjenje u teoriji vrijednosti, pa je stoga nemoguće govoriti o „prirodnoj“ kamatnoj stopi, budući da je na kraju riječ o „podijeli bruto profita između dva vlasnika kapitala“ (Marx, 1971:1197). Iako je kamata samo drugo ime za potraživanje već realizirane dobiti, ona ipak ostaje bitan regulatorni mehanizam investicija. Stoga, nije moguće zanemariti pad kamatnih stopa u objašnjenju oporavka profitne stope početkom osamdesetih, baš kao što se jasno može ukazati negativan učinak Volckerove politike visokih kamatnih stopa na industrijsku proizvodnju.

Graf 5 – Kratkoročne i dugoročne kamatne stope, privreda SAD

Ipak, spomenuto oslobođenje bruto profita od pritiska kamatnih stopa nije rezultiralo povećanjem proizvodnih investicija. Odgovor nefinancijskih korporacija na Volckerov šok sastojao se u pokušaju smanjenja rasta dugova. One su u tome na koncu i uspjele, ali kroz duže vremensko razdoblje (graf 6), budući da kombinacija visokih kamatnih stopa i značajna početna razina zaduženosti nisu dopuštale da se ta zadaća obavi u kratkom roku.

Graf 6 – Omjer neto obveza i neto kapitala (%) za privredu SAD

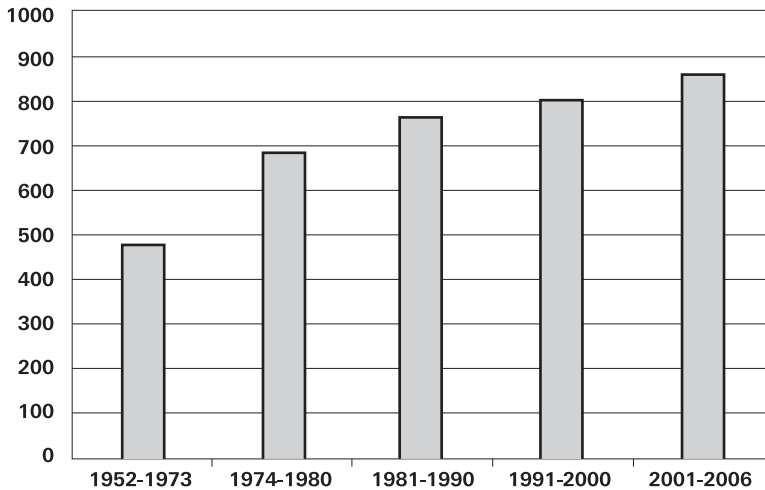
No, uključenost nefinancijskih korporacija u financijske poslove tu ne završava. Viškovi koji ostaju nakon oporezivanja i pokrivanja obveza vraćaju se na financijska tržišta – posredno, putem isplaćivanja dividendi, ili neposredno, putem reotkupa dionica ili investicija u financijsku imovinu. Ustvari, Volcker-Reagan ekonomika potakla je razvoj tržišta korporativnih akvizicija. Od osamdesetih vidjeli smo niz preuzimanja i spajanja kroz upotrebu poluge (engl. *leveraged buy-out*) i otkupa dionica, pri čemu su cijele kompanije preobražene u objekte spekulacije (Beitel, 2009:85). Crotty (2003) i Orhangazi (2008), opisuju situaciju u kojoj su se našle nefinancijske korporacije kao neoliberalni paradoks: izražena međunarodna konkurencija na tržištu roba onemogućila je stjecanje ekstraprofita, dok je pritisak financijskih tržišta skraćivao horizont planiranja i navodio poduzeća prema razvijanju strategija stvaranja kratkoročne dobiti. Obrazac podjele ukupnih profita u neoliberalnom razdoblju istovremeno pokazuje i reproducira ekonomsko okružje u kojem dominiraju institucionalni ulagači na financijskim tržištima, sposobni da nove financijske postupke i proizvode privedu za ostvarenje vlastite koristi. U periodu od 1950. do 1965. godine omjer zadržane dobiti i isplaćenih dividendi u profitu nakon oporezivanja, isplate kamata i drugih obveza bio je 60% – 40%, dok u dvije desetljećima udjel dividendi doseže preko 80% profita (Bakir i Campbell, 2010:335).

Važno je još jednom napomenuti kako se ukupne financijske obveze nisu bitno smanjile usprkos padu kamatnih stopa. Štoviše, u neprestanom naporu da povećaju vlastitu profitabilnost i zadovolje zahtjeve financijskih tržišta, nefinancijske korporacije prisiljene su da kroz sve veći opseg financijskih aktivnosti održe trenutnu konkurentnost. Sama činjenica rasta isplata dividendi i povećane financijske aktivnosti u vidu reotkupa dionica i ulaganja u financijsku imovinu upućuje na iscrpljenost vlastitih sredstava, što se između ostalog ogleda i u visini financijskih obveza američkih korporacija izraženih kao postotak vlastitih sredstava.

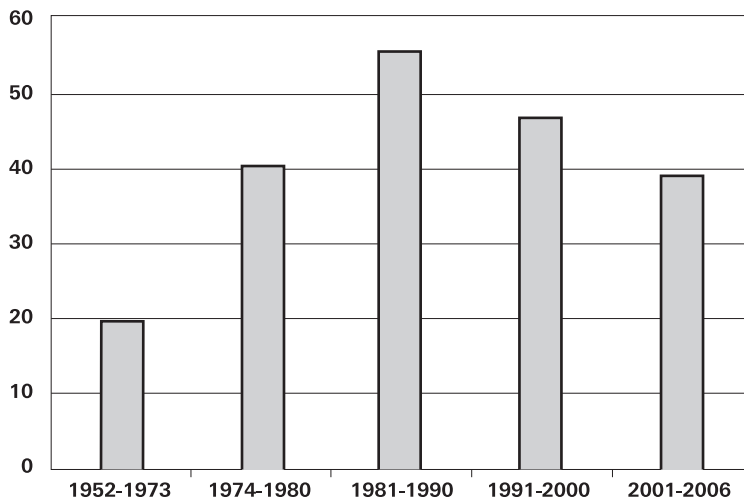
Nije potrebno posebno objašnjavati da su prerogativi *shareholder value* modela preuzeti od strane upravljačkih struktura nefinancijskih korporacija. Uključivanjem paketa dionica i opcija na dionice u dio osobnih prihoda, do određene je mjere suspendiran tzv. *principal – agent* problem. U trenutku kada je blagostanje menadžmenta neposredno vezano uz cijenu financijske imovine korporacije, nema ozbiljnih zapreka da želje investitora budu zapovijed za upravljačku strukturu.

Središnje pitanje koje se nameće iz ove kratke skice neoliberalnog razdoblja odnosi se na održivost financijalizacije kao kapitalističkog akumulacijskog režima. Naravno, u trivijalnom smislu to je pitanje već dobilo odgovor. Uspon financija i širenje

**Graf 7 – financijske obveze nefinancijskih korporacija SAD
kao % vlastitih sredstava**

**Graf 8 – bruto dospjele kamate nefinancijskih korporacija SAD
kao % vlastitih sredstava**

procesa financijalizacije dovelo je do izražene fragilnosti privrednog sustava. Svakako, jedna je dimenzija te fragilnosti ona koju opisuje Crotty:

„Mnoge od najvećih nefinancijskih kompanija koje su prijavljivale najveći rast zarade, poput WorldComa ili Enrona, bili su ono što je poslovni tisak nazivao ‘serijskim akvizitorima’. Dodajući sve više i više tvrtki, te su nefinancijske korporacije ustvari kupovale nove prihode koje zbog destruktivne konkurencije nisu mogle steći na tradicionalnim robnim tržištima. Na kraju, kad ni to nije bilo dovoljno da se održi rast prihoda, menadžment se okrenuo knjigovodstvenim prijeverama“ (Crotty, 2003:275).

Druga, strukturna dimenzija fragilnosti odnosi se na međuigru financijske i proizvodne sfere kapitalizma, koja se ogleda u rastu nestabilnosti i ekonomskoj krizi. Budući da je cijeli kružni tok kapitala prožet sukobima i neizvjesnošću, nije moguće ekskluzivno odrediti najslabiju kariku. Iako je za Marxa temeljno proturječenje kapitalizma vezano za stvaranje viška vrijednosti i akumulaciju kapitala, ipak nije propustio istaknuti mogućnost „autonomne“ financijske krize:

„Krizu novca, kako je u tekstu definirana kao naročita faza svake opće krize u proizvodnji i trgovini, treba razlikovati od specijalne vrste krize koja se također zove kriza novca, ali koja može nastupiti samostalno, tako da na industriju djeluje tek povratno. To su one krize čiji je centar kretanja novčani kapital, i zbog toga su banka, burza i financije njihova neposredna oblast“ (Marx, 1971:111).

Od početka globalne ekonomske krize 2007. različiti su autori marksističkog usmjerenja nudili argumente koji govore u prilog teze da je prije svega riječ o financijskoj krizi (npr. Panitch i Gindin, 2009), odnosno da nipošto nije riječ o financijskoj krizi, već da uzroke treba tražiti u padu profitne stope kao posljedici temeljnih proturječja u sferi proizvodnje (npr. Carchedi, 2010). No, kako smo ovdje primarno zainteresirani za marksističku teoriju novca i financija, možemo se upustiti u razvijanje objašnjenja koje će „tradicionalnu“ marksističku usmjerenost na akumulaciju uklopiti u proces financijalizacije. Taj proces, kojeg smo prethodno skicirali, dominirao je posljednjim razdobljem kapitalističke povijesti, te ga se može ignorirati jedino po cijenu usvajanja monokauzalnih objašnjenja, ili kako ih je sarkastično nazivao Branko Horvat, „teorija dvije varijable“.

U pogledu postavljenog pitanja o održivosti, ili bolje rečeno dugovječnosti neoliberalizma, potrebno je pokazati povezanost razilaženja profitne stope i stope akumulacije s rastućom zaduženosti sektora financija i kućanstva u posljednjem razdoblju. Riječ je o izuzetno kompleksnoj dinamici, ali uzimajući u obzir masu profita koja nije iskorištena za akumulaciju kapitala, već se prosljeđuje u financijsku sferu, možemo vidjeti međusektorsku povezanost financijalizacijskog procesa. Putem se-

kuritizacije, investiranje znatnog dijela profita u svakovrsnu financijsku imovinu, povratno donosi rast njezine vrijednosti, ali i rast zaduženosti financijskog sektora i sektora kućanstva na pozadini stagnacije ili zanemarivog rasta nadnica, te učinka bogatsva (engl. *wealth effect*), koji se odnosi na rast neto vrijednosti kućanstva u periodu prosperiteta.

Kao monetarna teorija proizvodnje, marksistička analiza nema, za razliku od neoklasične ekonomike, fundamentalnih problema koji bi joj priječili razumijevanje procesa financijalizacije. Ipak, korpus onoga što okvirno možemo nazvati postkejnzijanska teorija predstavlja nezanemariv doprinos razotkrivanju dinamike suvremenog kapitalizma. S obzirom na to da ne možemo na primjeren način obuhvatiti sve vrijedne doprinose postkejnzijanske analize, usmjerit ćemo pažnju na hipotezu o inherentnoj financijskoj nestabilnosti koja je značajna za razumijevanje tekuće krize i istovremeno se uklapa u marksističke rasprave zacrtane Marxovom analizom novca i financija.

MARKSIZAM I POSTKEJNZIJANIZAM: OD NERAVNOTEŽE DO SLOMA I NATRAG

U razlici spram tradicije realne analize koja se svodi na razmjenu roba i usluga, pri čemu je novac samo pomoćno sredstvo koje olakšava proces razmjene, Marxova istraživanja kapitalističkog načina proizvodnje predstavljaju pokušaj izvođenja monetarne teorije proizvodnje. Kod Marxa novac ne predstavlja tek pomoćno sredstvo, nego je sastavni dio ekonomskog procesa. Jednostavna razmjena ili trampa ne može poslužiti kao temelj ekonomske analize, osobito kad je kapitalistički način proizvodnje predmet analize. U društvu u kojem se bogatstvo ispoljava kao ogromna zbirka roba, potrebno je da se proizvođači i potrošači tih roba sastanu, te tako društveno ovjere privatne radove. Međutim, čim se novac pojavi kao opći ekvivalent koji nekoordinirani proces proizvodnje i razmjene drži na okupu, pojavljuju se i njegove proturječne funkcije iz kojih proizlazi nestabilnost upisana u same temelje kapitalističke proizvodnje. S jedne strane, bez novca kao forme vrijednosti, odnosno općeg ekvivalenta koji dovodi robe u stanje „vanjske“ sumjerljivosti, proces metamorfoze robe ne bi bio moguć. S druge strane, novac proizvodi neizvjesnost u svakoj fazi tog procesa. Iako se kretanje roba pojedinačnom potrošaču pričinjava kao kretanje od robe prema robi s novcem kao posrednikom ($C - M - C$), za poduzetnika ili poslodavca to je kretanje upravo obrnuto, te započinje s novčanim kapitalom potrebnim za kupnju kapitalne opreme i radne snage, te završava, ako su kapitalistički uvjeti proizvodnje zadovoljeni, s još većim novčanim kapitalom koji predstavlja sredstvo akumulacije ($M - C - M'$). Sayev zakon, prema kojem ponuda

dugoročno stvara vlasitu potražnju, počiva na pretpostavci da se na tržištu neposredno razmjenjuju proizvodi. Taj je zakon došao pod kritiku u uvodnim poglavljima Kapitala, budući da je Marx prepoznao kako novac omogućava razdvajanje kupnje i prodaje u vremenu. Iako je točno da svaka prodaja ujedno znači i kupnju, obratan slučaj ne vrijedi – svaka kupnja ne mora ujedno biti i prodaja. Robni promet u kapitalizmu, napominje Marx, razvaljuje vremenske, mjesne i individualne granice razmjene proizvoda (Marx, 1971:95). Novac kao neizostavni dio razmjene istovremeno obavlja nekoliko funkcija. On vrši funkciju mjere vrijednosti, sredstva prometa i plaćanja, te ostave vrijednosti (engl. store of value).

Uočavanje da je kapitalizam u stvari oblik monetarne privrede, u kojoj je glavni cilj proizvodnje završiti s više novčanih sredstava no što ih je bilo na početku, te odbacivanje pokušaja da se privreda sagleda u nemonetarnom okviru, jesu zajedničke crte koje dijele Marx i Keynes.⁸ Taj su dio Keynesove doktrine preuzeli postkejnzijski autori, te je za njih novac načelno neneutralan, bez obzira na njegove moguće varijacije u dugom i kratkom roku (Cotrell, 1992). Marksistički pojam neneutralnosti novca, osim što obuhvaća postkejnzijske uvide, ide još i korak dalje, dajući mu politički smisao. U marksističkoj analizi novac se pokazuje u svojoj funkciji mistifikacije klasnih odnosa u sferi proizvodnje – nadnica se pokazuje kao naknada za obavljani posao, suspendirajući ispitivanje društvenih mehanizma koji se pokreću netom, nakon što je ugovor o radu sklopljen, dok kamata opet stvara fetiš novca koji se prividno uvećava bez posredovanja radnog procesa:

„Dok je kamata samo dio profita, tj. viška vrijednosti kojeg djelatni kapitalist cijedi iz radnika, sada se obrnuto kamata ispoljava kao pravi plod kapitala, a profit preobražen sada u oblik preduzimačke dobiti, kao puki akcesorijum i dodatak koji pridolazi u procesu reprodukcije. Tu je fetiško obilježje kapitala i predstava o kapital-fetišu završena. U $M - M'$ imamo iracionalni oblik kapitala, izvrnutost i postvarenost odnosa proizvodnje u najvišem stepenu: kamatonosno obličje [...] mistifikacija kapitala u najoštrijem obliku“ (Marx, 1971:1217).

Kritika kamatonosnog oblika ne sprečava ispravno suđenje o važnosti kreditnog sustava za razvoj kapitalizma. U skladu s pretpostavkama radne teorije vrijednosti,

8 Raspravu o teorijskim podudaranjima Marxa i Keynesa nudi D. Dillard (1984). Pritom ne treba zaboraviti Keynesovu notornu nedorečenost u pogledu teorije vrijednosti. No, nema sumnje da nije prihvatio neoklasičnu teoriju granične korisnosti, kako se jasno vidi iz njegovih primjedbi o kapitalu u 16. poglavlju Opće teorije: „Umjesto da se kaže da je kapital produktivan, bilo bi mnogo bolje reći da on u toku svoga vijeka trajanja daje prinos koji je veći od njegove izvorne cijene koštanja. Jer jedini razlog zbog koga neki kapital pruža izgleda da će u toku svog vijeka trajanja davati usluge veće ukupne vrijednosti od njegove prvobitne cijene ponude je taj što je oskudan, a oskudan ostaje i dalje zbog toga što mu konkuriра kamatna stopa na novac.“ (Keynes, 1956:247)

u sferi prometa ne može nastati nova vrijednost; može se tek odigrati redistribucija već proizvedene vrijednosti. Stoga činjenica da dva društvena lica, financijski i funkcionalni kapitalist, polažu pravo na jedan te isti višak vrijednosti, odnosno profit, ne podvostručuje taj profit već ga dijeli na dva dijela koja smo već spomenuli – poduzetničku dobit i kamatu. Budući da novčani prinosi koje nazivamo kamatom nemaju utemeljenje u procesu proizvodnje, ne postoji način da se sistemski objasni kretanje kamatnih stopa, to jest ne postoji ekonomska zakonitost na osnovu koje bi mogla postojati prirodna kamatna stopa. Novac može ući u kružni tok kapitala kao novčani kapital i tada je kamata njegova cijena (novčanog kapitala, ne novca). Ključno je da varijacije u kamatnoj stopi ne utječu na stvaranje viška vrijednosti, odnosno profita, pa stoga kamata predstavlja samo udio u ukupnom profitu i u bitnom se odnosi na distribuciju, a ne na proizvodnju. Iz perspektive teorije vrijednosti riječ je o rezidualnoj i egzogenoj varijabli, stoga je visina kamatne stope određena na tržištu mehanizmom ponude i potražnje ili političkom odlukom monetarnih vlasti. To znači da se čak i u suvremenim kapitalističkim društvima s razvijenim središnjim bankarstvom, još uvijek mogu iščitati sukobi određenih frakcija unutar vladajuće klase, iako je samo kretanje kamatnih stopa na tržištima uvjetovano cijelim nizom institucionalnih i političkih sila, uključujući i same teorije o značaju i funkciji monetarne politike, razvijene unutar akademskog polja.

Razvoj kreditnog sustava stoji u uskoj vezi s razvojem proizvodnih snaga. Ekspanzija kapitalističkog načina proizvodnje kreće se paralelno s razvijanjem novih institucija i financijske imovine koji nadomještaju, a zatim i transformiraju poslove koje su ranije obavljali trgovci novcem. Bankarski posao rezultat je koncentracije pozajmljivog novčanog kapitala (engl. loanable money capital). Marx je ukazao na nekoliko izvora iz kojih pozajmljivi kapital dolazi u bankarski sustav: trgovinski i proizvođački viškovi, depoziti novčarskih kapitalista, štednja različitih društvenih klasa, itd. Ono što je bitno za marksističku teoriju novca s jedne strane i teoriju krize s druge, jest stvaranje novih novčanih formi, odnosno novih oblika likvidnosti koji predstavljaju rezultat ekspanzije kapitalističkog načina proizvodnje, što donosi sa sobom razvoj kreditnog sustava, a zatim i cjelokupnog financijskog sustava.

Ovdje smo suočeni s nekoliko međusobno povezanih problema. Hijerarhija različitih oblika novca nije sporna točka ni za Marxa, niti za heterodoksnu političku ekonomiju (usp. Bell, 2001). Kod Marxa se postojanje hijerarhije novčanih oblika najjasnije ogleda u krizi. Dok je monetarni sustav bitno katolički, kreditni je sustav bitno protestantski, navodi Marx, upozoravajući kako se kreditni sustav ne može emancipirati od svojih temelja u monetarnom sustavu, baš kao što je protestantizam samom svojom pojavom reakcija na katoličanstvo (Marx, 1971:1361).

U trenutku krize dolazi do naglog zamrzavanja aktivnosti na kreditnom tržištu. Tržišni se akteri nastoje povući s kreditnog tržišta u potrazi za sigurnom lukom u monetarnom sustavu. Izlazak iz kreditnog sustava predstavlja točku u kojoj se proces akumulacije kapitala zaustavlja i obrće. Pažnja tržišnih aktera je u trenutku krize usmjerena na samo jednu funkciju novca, onu koja se tiče novca kao ostave vrijednosti (engl. store of value). Slijedeći Suzanne de Brunhoff (1998), možemo navedeni problem izraziti kao traganje za poveznicom, između novca kao općeg ekvivalenta i novca kao imovine. No, vratimo se na prethodnu točku. Kad je riječ o vraćanju na monetarne osnove u trenutku krize, postavlja se pitanje kakva je narav tog sustava, odnosno od koje mjere on može pružiti utjehu tržišnim akterima koji pokušavaju spasiti svoju imovinu od obezvređenja. Za marksističku teoriju spomenuto pitanje traži opreznost jer njegova pogrešna formulacija može odvesti u pogrešnom smjeru. Kapitalistički način proizvodnje svakako poznaje periode u kojima je robni novac predstavljao vrh hijerarhije novca. Jednako tako je jasno da u suvremenim kapitalističkim konfiguracijama dominira poseban suodnos kreditnog i fiducijarnog papirnatog novca. Potrebno je, međutim, razlikovati ispitivanje sposobnosti različitih novčanih formi da obavljaju različite novčane funkcije, od pitanja regresije različitih oblika likvidnosti prema formi robnog novca. Oko pitanja potrebe da se utvrdi prioritet robnog novca, s obzirom na postavke radne teorije vrijednosti nema usuglašanih stavova, te načelno možemo razlikovati dva usmjerenja. U prvome se robni novac pojavljuje kao nužno ishodište i utemeljenje marksističke teorije novca (v. Lapavitsas, 2000). Nasuprot tome, izneseni su argumenti u prilog teze o prvenstvu kreditnog novca kao logičke pretpostavke čina kupovanja radne snage i uspostavljanja temeljnog odnosa između rada i kapitala (v. Graziani, 1998). Ovo pitanje, u tome se slažu oba usmjerenja, nema apsolutističku dimenziju kakvu se možda može učitati na prvi pogled:

„Robni novac je samo forma univerzalog ekvivalenta, iako forma od osobitog analitičkog i historijskog značaja. Neizbježno je da u analitičkom okviru koji se odnosi isključivo na razmjenu između vlasnika roba početna forma novca bude [neka] roba. Međutim, kada se drugi aspekti kapitalističke privrede uzmu u obzir, poput države i kreditnog sustava, univerzalni će se pojavljivati u drugim različitim oblicima (npr. papirnati novac, banknote, bankovni depoziti itd). U svim svojim drugim formama, od kojih nijednu ne možemo unaprijed uzeti kao inferiornu robnom novcu, univerzalni ekvivalent zadržava monopolnu sposobnost kupovanja“ (Lapavitsas, 2005:109).

Imajući to u vidu, možemo reći da se kreditni sustav u trenucima krize uvijek kreće prema monetarnom sustavu, ali narav tog kretanja ovisi o konkretnim historijskim uvjetima, prije svega o poziciji pojedinih aktera na tržištu i dostupnosti

različitih oblika likvidnosti. Nadalje, razvoj institucija monetarnog sustava može privremeno stabilizirati tržišnu strukturu u danom razdoblju, ali ne može ukinuti inherentnu neravnotežu kapitalističke privrede. Ne treba zaboraviti da povratak na zlatni standard kao (teorijski zamisliv) postupak stabilizacije financijskog sustava, nipošto ne jamči i stabilnost kapitalističke akumulacije – upravo suprotno.

Iz dosadašnje smo rasprave vidjeli da se s razvojem kapitalističke proizvodnje proširuje spektar novčanih formi, odnosno da u razvijenom kapitalizmu različiti oblici novca mogu vršiti istu funkciju novca. Kreditni sustav jest sastavni dio reprodukcije kapitalističkog načina proizvodnje. On neposredno odgovara na zahtjeve akumulacije kapitala povećavajući obujam i brzinu metamorfoze roba. Kod Marxa (ali i u suvremenoj marksističkoj teoriji), neupotrebljeni fond novca koji je proizšao iz rezervi poduzeća i štedenje različitih društvenih klasa pretvara se u kamatonosni kapital koji je zatim iskorišten od strane proizvodnih kapitalista, te se nakon realizacije viška vrijednosti vraća „k sebi“, kao dio profitne stope (Itoh i Lapavistas, 1997:85). Iz rasta i razvoja kreditnog sustava, odnosno kamatonosnog kapitala proizlaze dva elementa bitna za teoriju krize – (a) razvoj bankarskog sustava kao posljedice kristalizacije pozajmljivanja novca kao posebne djelatnosti i koncentracije pozajmljivog novčanog kapitala i (b) nastanak fiktivnog kapitala, odnosno financijske imovine koja s obzirom na stupanj svoje likvidnosti ulazi u razmatranje hijerarhije novčanih oblika (iako očigledno nije riječ o novcu *per se*).

Dva gorenavedena elementa obuhvaćena su pojmom endogenosti (novca), kojim su u heterodoksoj političkoj ekonomiji povezane postavka o neneutralnosti novca i hipoteza o temeljnoj neravnoteži kapitalističke privrede koja periodički dovodi do privrednog sloma. Unutar postkejnzijanskog pristupa endogenost se odnosi na proces ponude novca koji odgovara potrebama kapitalističke dinamike. Istovremeno, pojmom endogenosti ukazuje se na proces financijske inovacije koja ima funkciju da putem stvaranja različitih oblika financijske imovine zaobiđe prepreke stvaranju profita, bez obzira da li su te prepreke inherentni dio procesa akumulacije kapitala ili su rezultat izvanjskog (npr. državnog) zadiranja u kapitalne tokove.

Dosad je već pokazano da je u kapitalizmu širenje kredita strukturno povezano s društvenom reprodukcijom u opreci s predkapitalističkim društvenim formacijama. Iz početnog oblika trgovačkog kredita i slabog institucionalnog okruženja koji ga je pratio, razvio se u suvremenim kapitalističkim formacijama sustav bankarstva s djelomičnim rezervama (engl. *fractional reserve system*), i središnjom bankom u funkciji monetarne vlasti. U tom kontekstu postkejnzijanska monetarna teorija usredotočila se na proces ponude novca, dajući objašnjenje stvaranja kreditnog novca koje stoji u oštroj opoziciji spram objašnjenja dominantne neoklasične teo-

rije. U ortodoksnom pristupu količina novca je egzogena varijabla kojom upravljaju monetarne vlasti (središnja banka). Ponuda novca u neoklasičnom je pristupu utemeljena na odnosu zadanom kroz novčani multiplikator koji pokazuje odnos primarnog novca kojega emitira središnja banka i novčane mase.⁹ U tom sklopu središnja banka određuje emisiju primarnog novca, te posrednim utjecajem na veličinu multiplikatora može kontrolirati novčanu masu i razinu cijena. Poslovne banke su u tom pogledu podređene odlukama središnje banke. One mogu nastaviti s kreditnom emisijom, samo pod uvjetom povećanja vlastitih depozita. Drugačije rečeno, kauzalni slijed vodi nas od viška rezervi do kreditne emisije, pri čemu se višak ne može stvoriti, osim ako monetarne vlasti ne povećaju emisiju primarnog novca ili ako neka ekonomska jedinica ne promijeni svoje preferencije. Ukratko, središnja banka utječe na količinu novca u optjecaju, a ne na kamatnu stopu. Daljnja makroekonomska implikacija je da su investicije uvjetovane štednjom.

Postkejnzijanci su kritizirali neoklasičnu doktrinu, tvrdeći da je kauzalni slijed u suvremenim kapitalističkim privredama upravo suprotan:

„Iako postoji stabilan odnos između primarnog novca i novčane mase, kao i između novčane mase i ukupnog novčanog dohotka, kauzalni odnos upravo je suprotan od onoga kakvim se uobičajeno drži. I primarni novac i novčana masa u stvari su endogeni. Dokazi ukazuju da je količina bankovnog posredovanja primarno određena potražnjom za bankovnim kreditima. U stvarnom svijetu banke odobravaju kredite, stvarajući depozite u tom procesu, a za rezerve se brinu kasnije“ (Moore, 1983:538).

Ponuda novca ovisi o pritiscima različitih ekonomskih jedinica, primjerice kapitalističkih poduzeća, kojima banke odgovaraju kroz odobravanje kredita. Dakle, u suvremenim kapitalističkim privredama, krediti stvaraju depozite čime se povećava količina novca, dok poslovne banke ujednačuju svoju imovinu i obveze na međubankarskom tržištu. Lavoie određuje povezanost procesa ponude novca i proizvodnje, odnosno endogenost novca na sljedeći način:

„Onima koji organiziraju proizvodnju potreban je pristup postojećim resursima, osobito ljudskom radu. Taj je pristup omogućen kreditnim novcem. Bilo kakav tok proizvodnje zahtjeva nove tokove kredita ili obnavljanje postojećih. Bankarski sustav stvara potrebne kredite. Kućanstva nemaju nikakvu ulogu u tom procesu“ (Lavoie, 1984:774).

Iako nije sasvim točno da kućanstva nemaju nikakvu ulogu u tom procesu, jasno je da banke mogu smanjiti svoju kreditnu aktivnost samo kroz povećanje kamatne

⁹ Primarni novac (M0) – gotovina u optjecaju + rezerve banaka kod središnje banke; novčana masa (M1) – gotov novac + depozitni novac

stope i/ili uvođenje kolaterala – one se pasivno prilagođavaju ekonomskoj aktivnosti koja je prije svega određena akumulacijom kapitala. Jednako tako, središnja se banka prilagođava, u cilju održavanja financijske stabilnosti, stanju na tržištu pomoću svog glavnog instrumenta – diskontne kamatne stope. Budući da je kreditna aktivnost u bitnom povezana s akumulacijom kapitala, za postkejnzijsku se teoriju uzročno-posljedični odnos štednje i investicija također obrnuo. Investicije, koje ovise o očekivanoj profitnoj stopi, određuju štednju. Neto profitna stopa ili ono što Marx naziva dobit poduzeća biti će određena kamatnom stopom koja nema nikakve veze sa zamišljenom graničnom produktivnošću kapitala, niti sa obujmom kreditne emisije, već je određena institucionalnim i političkim faktorima koji utječu na politiku središnje banke.

Važno je spomenuti da su se tokom rasprave o nedostacima i pogreškama neoklasične ekonomike unutar postkejnzijskog pristupa razvile dvije struje – jedna koja zastupa akomodacijsku endogenost i druga, marksističkoj teoriji bliža struja koja zastupa strukturnu endogenost (Pollin, 1991). Prva pozicija zauzima u pogledu procesa ponude novca, dijametralno suprotan stav od neoklasične teorije. Dok potonja prikazuje ponudu novca vertikalnom krivuljom (u kamata – količina novca ravnini), zastupnici akomodacijske endogenosti drže da je ta krivulja horizontalna, ilustrirajući tako situaciju u kojoj se ponuda novca uz zadanu kamatnu stopu u potpunosti prilagođava potražnji privrede. Strukturna endogenost ostavlja ograničeni prostor za djelovanje monetarnih vlasti i poslovnih banaka u procesu ponude novca. Iako postoji slaganje u pogledu kritike neoklasične teorije (monetarizma *à la* Friedman), pristup utemeljen na strukturnoj endogenosti preispituje odnos banaka kao ekonomskih jedinica usmjerenih prema maksimizaciji profita i zadanog institucionalnog okružja. Budući da se radi o sustavu u kojem dominira neizvjesnost i suprotstavljeni interesi Dow (2006), napominje kako nijedna krivulja ne može do kraja predstaviti značenje strukturne endogenosti. Ipak, spomenuti pristup naglašava kako monetarne vlasti ipak zadržavaju određenu, iako ograničenu sposobnost utjecaja na ekonomske uvjete putem diskontne politike, određenja obaveznih rezervi i operacija na otvorenom tržištu. Jednako tako, poslovne banke utječu na tržišne odnose upravljajući aktivom i pasivom s obzirom na svoju preferenciju likvidnosti, te nastojeći kroz financijsko inoviranje izbjeći postojeća pravila o adekvatnosti kapitala (Dow, 2006:37). Drugim riječima, banke nastoje maksimizirati profit u procesu odgovaranja na zahtjeve tržišta u zadanom institucionalnom okružju, pri čemu im na raspolaganju stoji upravljanje aktivom i pasivom, te financijska inovacija. Prema Keynesu, tržišna neizvjesnost, ali i želja za dobitkom leže u pozadini preferencije likvidnosti (Keynes, 1956:208). Jedan od problema s akomodacijskom endogenošću sastoji se u previđanju učinaka preferencije likvidnosti ba-

naka kao tržišnih igrača. Profitni motiv za širenje kreditnog portfelja ne isključuje činjenicu da se zajedno s tim širenjem povećava i izloženost banaka u pogledu obveza. Ako shematski pretpostavimo da je osim profitnom maržom (razlikom između cijene likvidnosti i aktivne kamate) banaka određena strukturom bankarskog sektora i percepcijom rizika (vjerovnika), banke će postaviti određena ograničenja, nastojeći uskladiti profil rizika i (potencijalnu) dobit:¹⁰

„Nekim će akteri biti količinski ograničeni, budući da nema kamatne stope po kojoj bi im banka mogla odobriti kredit. To jest, vjerojatnost neplaćanja je u nekim slučajevima toliko velika, da je visoka kamatna stopa primjerena. Međutim, viša kamatna stopa za takve aktere samo dalje povećava vjerojatnost neplaćanja. Stoga su određene grupe aktera uvijek količinski ograničene“ (Wray, 1992:173).

Na potonjoj je točki osobito insistirao Minsky, pokazujući da visoka preferencija likvidnosti od strane banaka dovodi do ograničenja ponude kredita. Štoviše, hipoteza inherentne financijske nestabilnosti dijelom se oslanja na uočene promjene u percepciji rizika vjerovnika i dužnika tokom poslovnog ciklusa (Dow, 2006:41). Nadalje, Minskyjev pristup se razilazi s akomodacijskim, s obzirom na značenje financijske inovacije, ne samo u pogledu razumijevanja procesa ponude novca i funkcioniranja kreditnog sustava, već i u pogledu analize jednog razdoblja kapitalističke povijesti. Kako je ranije rečeno, Minsky stavlja osobiti naglasak na proces sekuritizacije, videći u njemu početak uspona financija koji je obilježio cijelo neoliberalno razdoblje:

„Sekuritizacija implicira da nema granice bankarskoj inicijativi stvaranja kredita, budući da nema oslanjanja na bankovni kapital, i budući da se kreditiranjem ne usisava primarni novac tj. rezerve banaka“ (Minsky, 2008:3).

Financijska inovacija kroz sekuritizaciju predstavlja privremeno rješenje, budući da postoji kvalitativna razlika između različitih instrumenata, koja se pokazuje tokom poslovnog ciklusa.

Kredit je dakle spona između proizvodnog i financijskog sektora koja dovodi u odnos preferenciju likvidnosti banaka i potražnju za „izvanjskim“ financiranjem proizvodnih jedinica. U opreci spram akomodacijske pozicije, banke neće odgovoriti pozitivno na ukupnu potražnju uz fiksnu kamatnu stopu, tj. kako pokazatelji zaduženosti (engl. leverage ratio), budu veći, kamatna stopa će rasti. Kraj razdoblja prosperiteta i okretanje privrede prema krizi podrazumijeva povećanje preferencije

¹⁰ Moramo imati u vidu da to usklađenje nikad nije do kraja moguće izvesti zbog prisustva fundamentalne neizvjesnosti.

likvidnosti usred izražene neizvjesnosti, što znači da će poduzeća ostati uskraćena za financijska sredstva upravo u periodu kada su im ona najviše potrebna. Dakle, preferencija likvidnosti ima nezanemariv utjecaj na krivulju ponude novca. Čak i ako prihvatimo da je krivulja horizontalna u razdoblju prosperiteta, ona se, nakon što manevarski prostor banaka bude iscrpljen, pretvara u rastuću krivulju.

Možemo se složiti sa stavom kojega iznose Lapavitsas i Saad-Filho (2000), prema kojem se diskusija o obliku krivulje ponude novca u konačnici svodi na pitanje sposobnosti središnje banke da stabilizira financijski sustav putem kamatne stope. Međutim, politika središnje banke ovisna je o općem privrednom stanju koje je određeno akumulacijom kapitala. Strukturna endogenost predstavlja ulaznu točku za analizu nestabilnosti i krize kapitalizma, budući da istovremeno pridaje bankama kao profitom motiviranim jedinicama određeni stupanj aktivnosti, ukazujući na konstitutivnu slabost središnje banke kao institucije koja ne može ukrotiti endogenu nestabilnost kapitalističke privrede (moment kojeg osobito pocrtavaju Itoh i Lapavitsas (1999:154 – 181).

Prije nego što pogledamo hipotezu o inherentnoj financijskoj nestabilnosti u svjetlu rasprave o procesu ponude novca, potrebno je još jednom svratiti pogled na raspravu o fiktivnom kapitalu. Marx analizu fiktivnog kapitala započinje s dva, po njegovom sudu, teška pitanja: prvo, kada možemo reći da akumulacija novčanog kapitala nije znak stvarne akumulacije? S tim u vezi, u kojoj mjeri oskudica u zajmovnom kapitalu izražava oskudicu u stvarnom kapitalu, a u kojoj mjeri se podudara s oskudicom u prometnim sredstvima? (Marx, 1978:1278). Ono što stoji iza navedenih pitanja je istraživanje o negativnim stranama razvoja kreditnog sustava. Već je ukazano na njegov značaj za razvoj proizvodnih snaga, ali kao što novac samo privremeno pomiruje privatne heterogene radove dajući im društveno priznanje, nema jamstva za usklađeno djelovanje proizvodnog i kreditnog sustava, što u okviru monetarne teorije proizvodnje proizilazi iz ambivalentne naravi novca.

Prema Marxovoj analizi, iz razvoja kreditnog sustava izrasta kamatonosni kapital koji ima za posljedicu da se svi novčani tokovi ispoljavaju kao prinosi od kamate, bez obzira da li iza tih tokova stoji neki kapital ili ne. Razlikovanje između kamatonosnog i fiktivnog kapitala ne leži u njihovoj korisnosti – iz pozicije robno-novčane reprodukcije oba su beskorisna. Razlika je u činjenici da je fiktivni kapital opasan (Meacci, 1998:110). Dakle, stvaranje fiktivnog kapitala Marx naziva kapitalizacija, a riječ je o generalizaciji načela kamatonosnog prinosa koji stoji u suprotnosti sa obrascem novčanih kretanja koja dolaze izvlačenjem viška vrijednosti u sferi proizvodnje. Kod fiktivnog kapitala bez obzira od čega se on sastoji, riječ je o kapitalu kao imovini. Marx konkretno razmatra dva slučaja fiktivnog kapitala – državne

obveznice i dionice. Državne obveznice predstavljaju potraživanje temeljeno na posudbi već utrošenog novca. Povrat uloženih sredstava nema nikakve neposredne veze s proizvodnim procesom, već ovisi o sposobnosti izdavatelja da stvori povratni prinos kroz npr. porezne prihode ili novo zaduživanje. Bez obzira na moguće umnožavanje, „kapital državnog duga ostaje čisto fiktivan, a od momenta kad bi obveznice postale neprodavljive, otpao bi privid tog kapitala“ (Marx, 1971:1270). Ono što vrijedi za državne obveznice, vrijedi i za dionice. Itoh i Lapavitsas navode Hilferdingovu analizu dioničkog kapitala, kao prvu sustavnu razradu tog fenomena nakon Marxove. Hilferding je naime pokazao da utemeljenjem novog poduzeća novčana vrijednost kapitala iskorištenog za akumulaciju po dionici manja je od cijene dionice, te je tu razliku nazvao „utemeljiteljski profit“. Iako Hilferdingova rasprava (7. i 8. poglavlje studije *Financijski kapital*), zaslužuje zasebno razmatranje, ovdje nas prije svega zanima Marxova analiza fragilnosti sustava koja proizlazi iz prekomjernog uvećavanja fiktivnog kapitala, te model dualnih cijena koji pretpostavlja jednu formaciju cijena za proizvedenu robu, te drugu kad je riječ o fiktivnom kapitalu, odnosno financijskoj imovini. Vasudevan (2008) je ukazala na temeljnu sličnost u Marxovom postupku razdvajanja dviju cjenovnih formacija s Minskyjevim dualnim modelom sadržanim u hipotezi o inherentnoj financijskoj nestabilnosti.

Minsky razlikuje tekuću cijenu outputa od cijene kapitalne imovine (engl. capital assets), budući da se te dvije cijene formiraju na različitim tržištima. Cijena outputa (P_1), općenito ovisi o nadnicama, produktivnosti rada i tehničkim uvjetima proizvodnje, dok je kapitalna imovina (P_K), određena uvjetima na financijskim tržištima. Kod Minskog financijska nestabilnost proizlazi iz razilaženja spomenutih cijena unutar endogeno uspostavljene dinamike akumulacijskog ciklusa. Da bismo vidjeli odnos modela koje nude Marx i Minsky potrebno je ukratko opisati hipotezu financijske nestabilnosti koju iznosi potonji. Hipoteza financijske nestabilnosti opisuje suvremeni kapitalizam kao sustav u kojem stabilnost proizvodi nestabilnost i krizu. Ovaj put od stabilnosti do nestabilnosti je endogeno određen i utoliko neizbježan. Minsky započinje analizu određujući kapitalističku privredu kao sustav u kojem je skupa dugoročna kapitalna imovina isprepletena s kompleksnim financijskim sustavom. U okolnostima u kojima nije moguće ukloniti fundamentalnu neizvjesnost, osobito je važno porijeklo financijskih sredstava kojima se pokrivaju pozicije u imovini. Te se pozicije mogu pokriti vlastitim sredstvima, primjerice zadržanim profitima u slučaju kapitalističkih poduzeća, ili promjenom strukture bilance uzimanjem novih obveza. Kako objašnjava Minsky:

„Financijska fragilnost nije karakteristika strukture financijskih obveza uzetih u izolaciji. Naprotiv, to je karakteristika privrede u kojoj su sredstva slobodna za servisiranje obveza određena tokovima prihoda (bruto profiti za poduzeća, nadnice za kućanstva), koji su pak sa svoje strane određeni investicijskom i osobnom potrošnjom. Investicije i potrošnja – 'financirane' su kombinacijom vlastitih i posuđenih sredstava“ (Minsky, 1995:198).

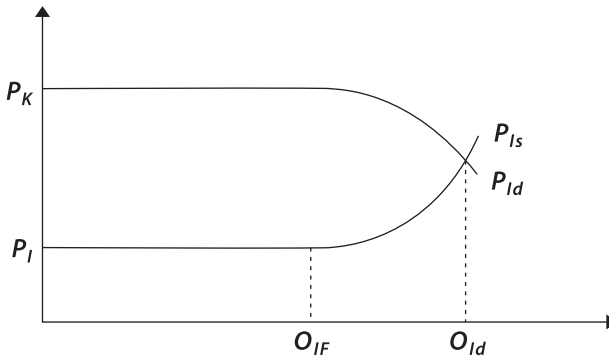
Privreda se sastoji od mnoštva jedinica čije su bilance međusobno povezane, gdje imovina jedne predstavlja obvezu druge. U Minskyjevoj prezentaciji kapitalistička proizvodnja zauzima središnje mjesto unutar monetarnog okvira u kojem današnji novčani pritoci stvaraju sutrašnje novčane prihode i rashode. Treba naglasiti da se ekonomski proces odvija u ireverzibilnom vremenu (nasuprot simultanzizmu koji dominira teorijom opće ravnoteže), tako da su poslovni poduhvati određeni početnim odnosom imovine i obveza, karakterom ugovora kojim se preuzimaju nove obveze i trenutnim režimom akumulacije.

Minskyjeva teorija investicija oslanja se na postavke koje je prethodno zacrtao Keynes u Općoj teoriji. Investicije su kod Keynesa rezultat odnosa tzv. granične učinkovitosti kapitala i kamatne stope. Granična učinkovitost kapitala predstavlja odnos očekivanih prinosa kapitalnog dobra (dakle očekivanih prinosa investicije tokom njezinog vijeka trajanja po odbitku izdataka), i cijene ponude kapitalne opreme koja predstavlja troškove proizvodnje (Keynes, 1956:177). Prema tome, poticaj za investiranje postoji do trenutka izjednačenja granične učinkovitosti kapitala i kamatne stope.¹¹ Na pozadini Keynsovog objašnjenja Minsky je usmjerio svoju pažnju na pitanje izvora financijskih sredstava. Prema analizi koju iznose Wray i Tymoigne (2008) unutar dualnog modela cijena, trenutna cijena outputa u slučaju investicijskih dobara predstavlja cijenu ponude kapitala koja se mijenja s uključivanjem vanjskih financijskih izvora. Prema tome, ukupna cijena ponude (P_{1s}), će rasti razmjerno troškovima novih obveza, tj. ukupna cijena ponude (P_{1s}) biti će veća od administrativne cijene outputa (P_1).

Drugi skup cijena odnosi se na imovinu koja može preuzeti funkciju ostave vrijednosti (engl. store of value), te daje mogućnost kapitalne dobiti. Međutim, kako naglašavaju Wray i Tymoigne, budući prinosi od takve imovine su neizvjesni i ovisе o subjektivnom predviđanju, ali oni svejedno moraju biti uključeni u novu cijenu potražnje za kapitalnom imovinom (Wray i Tymoigne, 2008:9). Kao što se vidi na slici 1, $P_K > P_{1d}$, pri čemu razlika predstavlja tzv. sigurnosni jastuk (engl. cushion of

¹¹ Za potpuni prikaz Keynesove teorije investicija vid. O. Radonjić, 'Kejnsova teorija konvencionalnog odlučivanja na finansijskim tržištima', *Sociologija*, 51(4), 2009.

Slika 1 – Određenje razine investicija (usp. Minsky, 2008b:116–129)

safety), koji osigurava „uredno servisiranje dužničkih ugovora proizašlih iz ulaska u nove imovinske pozicije, čak i u slučaju da prihodi budu manji od očekivanih“ (Wray i Tymoigne 2008:11). Iz navedenog proizlazi da je kupovina investicijskih dobara s posuđenim sredstvima (O_{Id}) određena pri $P_{Id} = P_{Is}$.

Dakle, investicije su u središtu kapitalističkog poslovnog ciklusa, ali se odluke o investiranju donose pod upravo suprotnim uvjetima od onih koje uzima standardni neoklasični model – naime, pod uvjetima radikalne neizvjesnosti. Riječ je o temeljnoj karakteristici kapitalističke privrede, što dopušta Minskom da razvije poznate profile rizika. Najstabilnije *hedge* financijske jedinice odlikuje sposobnost da pokriju sve svoje ugovorne obveze na osnovu tekućih prihoda. Spekulativne financijske jedinice ne mogu pokriti glavnica iz tekućih prihoda, te su prisiljene u trenutku dospijeca starog izdati novi dug. Konačno, Ponzi financijske jedinice nemaju dovoljno sredstava ni za pokrivanje kamata, te su prisiljene na posuđivanje i/ili prodaju vlastite imovine, umanjujući tako svoj kapital upravo u trenutku kada se omjer prihoda i obveza smanjuje. Jasno je da su sigurnosni jastuci kod Ponzi jedinica zanemarivi.

Period prosperiteta je u kapitalističkoj privredi obilježen optimizmom u pogledu budućih investicija i robusnim financijskim okruženjem koje obilježava prihvatljiva zaduženost (izražena prema različitim omjerima), i niske kamatne stope. Prema hipotezi financijske nestabilnosti, investicije će biti ovjerene tekućim profitima na osnovu kojih će u očekivanju budućih profita biti poduzete nove investicije. Rastuće investicije i profiti navode na smanjenje preferencije likvidnosti, odnosno ekonomske će jedinice ulaziti u sve rizičnije poslovne poduhvate neprimjetno ispuhujući sigurnosne jastuke i dovodeći privredu u stanje izražene fragilnosti. Logika

kapitalističke konkurencije tjera svoje aktere da ulaze u takve poslove, da neprestano traže neiskorištena financijska sredstva i da koriste financijsku polugu u težnji povećavanja profita. Razdoblje prosperiteta završava u trenutku kada prenapregnuta ekonomska struktura koja obuhvaća mnogobrojne međusobno povezane jedinice iskusi i najmanju diskrepanciju vlastitih očekivanja i stvarnog privrednog kretanja:

„U silno zaduženoj privredi – a) čak i neznan pad profita ili nadnica može dovesti do povećanja loših kredita u portfelju neke financijske institucije b) čak i neznan povećanje kamatne stope može voditi do povećanja loših kredita u portfelju neke financijske institucije c) čak i neznan povećanje nadnica može pritisnuti profitne tokove i stoga povećati količinu obezvrijeđene imovine“ (Minsky, 1995:198).

Pod pritiskom Ponzi strukture ekonomske će jedinice biti prisiljene prodati vlastitu imovinu, što će inducirati pad vrijednosti te imovine i demotivirati nove investicije. Investicijski pad može s obzirom na stupanj međusobne povezanosti i izraženost financijske poluge, dalje spustiti cijenu imovine, te cijela privreda ubrzo dospijeva u spiralu dužničke deflacije. Marx je bio na sličnom tragu kada je pisao:

„Kada proces reprodukcije ponovo dostigne stanje cvjetanja, koje prethodi stanju prenapetosti, komercijalni kredit dostiže veoma veliku širinu, koja onda opet ima 'zdravu' bazu lako pristizućih prinosa i uvećane proizvodnje[...] Lakoća i pravilnost prinosa, spojena sa širokim komercijalnim kreditom, jamči ponudu pozajmljivog kapitala uprkos uvećanoj tražnji i sprečava da se nivo kamatne stope popne. S druge strane, tek sada se pojavljuju u приметnom stepenu oni vitezovi koji rade bez rezervnog kapitala i uopće bez kapitala, te su im zbog toga operacije sasvim sračunate na novčani kredit“ (Marx, 1971:1287).

Iako je u poglavljima o kamatonosnom kapitalu sasvim jasno istaknuta mogućnost financijalizacije, odnosno (kako je Marx naziva) kapitalizacije, nisu do kraja razrađene implikacije uzeta fiktivnog kapitala, osobito s obzirom na postavljeno pitanje o utjecaju novčane na stvarnu akumulaciju. Ovo pitanje se pojavljuje još akutnije ako uzmemo u obzir proces povratka kreditnog sustava na monetarne temelje u trenutnim uvjetima prevladavanja fiducijarnog papirnato novca. Drugim riječima, postavlja se pitanje monetarnog usidrenja kapitalističkog sustava.

S druge pak strane, prigovori hipotezi financijske nestabilnosti dobro su poznati i odnose se na primjenu određenja profita koje je Minsky preuzeo od Kaleckog (1969:47 – 69). Prema Kaleckom profiti su na makroekonomskoj razini određeni kao suma investicija i privatne potrošnje umanjena za nadnice, državnog deficita (1969:47 – 69):

$$\Pi = I + (C - W) + (G - T)^{12}$$

ako izostavimo državni deficit i pretpostavimo privredu koja se sastoji samo od kapitalista i radnika pri čemu radnici ne štede, a kapitalisti ne troše slijedi da su bruto profiti jednaki bruto investicijama

$$\Pi = I$$

Preuzimanje Kaleckijevog određenja bruto profita kritizirao je James Crotty (1986). Prema Crottyju na snazi je postupak uravnoteženja privrede temeljen na pretpostavi o konstantnoj profitnoj marži, koja je neovisna o investicijama, outputu i zaposlenosti. Time se uklanja mogućnost izvora nestabilnosti u proizvodnoj sferi – Crotty osobito stavlja naglasak na tendenciju pada profitne stope. Nastavljajući se na Crottyjevu kritiku, Moseley (2009), dodaje kako prethodno određene profita ne uzima u obzir povezanost profitnog udjela s dužinom radnog dana, intenzitetom rada, realnom nadnicom i produktivnošću rada, što povlači za sobom nesposobnost objašnjenja klasnog sukoba na razini proizvodnje i mijenjanje kompozicije kapitala u funkciji tog sukoba.

Posljedice nekompatibilnosti Marxa i Minskog u pogledu određenja profita u proizvodnom sektoru ima posljedice u pogledu dosega Minskyjeve hipoteze prilikom analize privrednog sloma. Taj je nedostatak hipoteze financijske nestabilnosti uočen s marksističke, ali i sa postkejnzijanske strane (Palley, 2010). Nadalje, osim općenitih prigovora, pojavile su se kritike niza postkejnzijanskih autora u pogledu prikladnosti mehanizma endogene nestabilnosti za posljednju kriznu epizodu. Kregel (2008), primjerice, preispituje opadanje sigurnosnih jastuka i povećanje upotrebe financijske poluge, s obzirom na prominentno mjesto koje zauzimaju u objašnjenju krize. Prema njegovim zaključcima, smanjivanje sigurnosnih jastuka nije se dogodilo postupno, odnosno put od stabilnosti do krize nema evolucijsku dimenziju kakvu Minsky opisuje. Upravo suprotno, okretanje prema Ponzi strukturi privrede rezultat je opsežne promjene u regulaciji poslovanja zaključno sa Gramm-Leach-Bliley zakonom iz 1999. kojim je izvršena potpuna deregulacija bankarskog poslovanja. Proces sekuritizacije putem kojega je moguće ukloniti odobrene kredite iz pasive banaka u okviru *originate-and-distribute* modela sugerira da su Ponzi standardi već bili upisani u osnove poslovanja.

Još važniji problem odnosi se na činjenicu da je pažnja hipoteze financijske nestabilnosti usmjerena prvenstveno na međudnos između proizvodnog i financijskog

12 Π – profiti, I – investicije, C – potrošnja, W – ukupne nadnice, G – državna potrošnja, T – porezi

sektora, dok su kriza, kao i posljednja dva desetljeća koji joj prethode, obilježena financijalizacijom kućanstva. I dok se pojedini postkejnzijanski autori kreću u smjeru uklapanja kućanstava u okvir kojeg je zacrtao Minsky, veoma je izgledno da će klasna problematika u tom aspektu analize kapitalističke privrede biti još izraženija, u mjeri u kojoj je funkcioniranje kućanstva povezano s problemom reprodukcije radne snage. Istovremeno, pogled na kućanstva nas usmjerava prema financijskim tržištima, odnosno prema fenomenu inflacije imovinskih cijena, što je predmet analize Jana Toporowskog (1999; 2000; 2008). Inflacija imovinskih cijena stoji u pozadini dioničkog tj. nekretninskog mjehura, koji su rasli tokom devedesetih, odnosno dvijetisućitih. Inflacija imovinskih cijena omogućila je stvaranje kreditno-nekretninske spirale kroz rast vrijednosti kolaterala. U tom se pogledu analiza Toporowskog može uzeti kao korektiv hipoteze financijske nestabilnosti. Naime, nisu investicije vodile kompanije prema neodrživom stupnju zaduženosti i u tom smislu prema fragilnoj financijskoj strukturi. Radije, rast financijskih tržišta omogućio je nefinancijskom korporativnom sektoru uključivanje u financijske poslove u okviru prethodno opisanog *share-holder value* modela. Prekomjerna kapitalizacija izraz je okretanja nefinancijskog korporativnog sektora od tradicionalnih izvora financijskih sredstava. U tom pogledu, izvor financijske nestabilnosti ne može se ekskluzivno naći u jednom sektoru. Čini se da ključ za razumijevanje neoliberalnog razdoblja leži u povezanosti imovinskih cijena i kreditne ekspanzije u kontekstu zaoštrenih klasnih odnosa. Ili kako zaključuju Bellofiore i Halevi (2010), nova kapitalistička formacija nema veze s „globalizacijom, niti sa Imperijem o kakvom sanja Toni Negri, a sasvim sigurno nema nikakve veze s navodno na znanje usredotočenim kapitalizmom, utemeljenim na nematerijalnoj proizvodnji i oslobodnim krize. Ovaj 'novi kapitalizam' oživljava neke aspekte iz 19. stoljeća i obilježavaju ga tri međusobno povezane figure: traumatizirani radnici, manično-depresivne štediške i zaduženi potrošači. On dakle funkcionira isključivo na poveznici financijalizacije i prekarizacije rada“ (Bellofiore i Halevi, 2010:82).

Odnos proizvodne i financijske sfere u neoliberalnom se periodu ogleda u prethodno opisanom razilaženju profitne stope i akumulacije kapitala. Nema sumnje da je uspon financija tekao paralelno sa manje ili više izraženim usporavanjem akumulacije. Marksistička teorija upućuje na činjenicu da ne postoji mogućnost stvaranja nove vrijednosti izvan sfere proizvodnje. Iz toga proizlazi kako je jačanje proizvodnje u funkcionalnom smislu optimalno rješenje za kapitalistički sustav. No, poduzetnici i investitori vođeni motivom maksimizacije profita imaju malo osjećaja za očuvanje ukupnog kapitalističkog prosperiteta. To naravno nema isključive veze s neoliberalnim programom, nego s temeljnom činjenicom da kapitalistička klasa čak i kad vlada, ne kontrolira kapitalističku dinamiku, koja je između

ostalog oblikovana mjestimičnim trenjem različitih vladajućih frakcija, o čemu govore i Marxovi komentari na britanski Zakon o bankama iz 1844.

„Kreditni sistem, u kojemu se središte nalazi u tobožnjim nacionalnim bankama i kod velikih novčanih zajmodavaca i lihvara oko njih, ogromna je centralizacija i daje ovoj parazitskoj klasi iznimnu moć, ne samo da periodično desetkuje industrijske kapitaliste, nego i da na najopasniji način zahvati stvarnu proizvodnju – a ova banda ne zna ništa o proizvodnji i nema veze s njom. Zakoni od 1844. i 1845. dokazi su rastuće sile ovih bandita, kojima se priključuju financijeri i burzovni špekulanti“ (Marx, 1971:1328).

Zadatak analize kapitalističkog načina proizvodnje ne sastoji se od traženja funkcionalnosti ekonomsko-političkih odnosa tamo gdje ih nema. Istovremeno, zbog kompleksnosti sustava iznimno je teško izdvojiti jedan moment koji leži u pozadini tekuće krize kapitalizma, baš kao što je kejnzijanska oklada na državnu intervenciju koja će riješiti inherentnu nestabilnost kapitalističkog sustava u najmanju ruku upitna. Za marksističku teoriju izrazito je važna otvorenost prema različitim teorijskim rješenjima bez straha od ideološke zaraze. U suočavanju s kompleksnim sustavom analitička učinkovitost ovisi o tome.

LITERATURA:

- Baker, Dean, *Taking Economics Seriously*, MIT Press, 2010.
- Bakir, Erdogan i Campbell, Al, 'The Rate of Profit and the Rate of Accumulation', *Science and Society*, 74(3), 2010.
- Basu, Deepankar i Vasudevan, Ramaa, *Technology, Distribution and the Rate of Profit in the U.S. Economy: Understanding the Current Crisis*, University of Massachusetts, Department of Economics, Working Paper No.32, 2011.
- Beitel, Karl, 'The Rate of Profit and Problem of Stagnant Investment: A Structural Analysis of Barriers to Accumulation and the Spectre of Protracted Crisis', *Historical Materialism*, 17(2), 2009.
- Bell, Stephanie, 'The Role of The State and Hierarchy of Money', *Cambridge Journal of Economics*, 25(2), 2011.
- Bellofiore, Riccardo i Halevi, Joseph, 'Magdoff-Sweezy, Minsky and the Real Subsumption of Labor to Finance', u: *Minsky, Crisis and Development*, Palgrave MacMillan, London, 2010.
- Brunhoff, Suzanne de, *Marx on Money*, Urizen Books, New York, 1998.
- Brunhoff, Suzanne de, 'Money, Interest and Finance in Marx's Capital' u: *Marxian Economics: A Reappraisal, Essays on Volume III of Capital*, MacMillan, Basingstoke, 2008.
- Carchedi, Guglielmo, 'Behind and Beyond the Crisis', *International Socialism*, No.124, 2011.
- Cotrell, Allin, 'Post Keynesian Monetary Economics', *Cambridge Journal of Economics*, 18(3) 1992.
- Crotty, James, 'Marx, Keynes and Minsky on the Instability of the Capitalist Growth Process and the Nature of Government Economics Policy' u: *Marx, Keynes and Schumpeter: A Centenary Celebration of Dissent*, M.E.Sharpe, Armonk, 1986.
- Crotty, James, 'The Neoliberal Paradox: The Impact of Destructive Product Market Competition and Impatient Finance on Nonfinancial Corporations in the Neoliberal Era', *Review of Radical Political Economics*, 35(3), 2003.
- Desai, Radhika i Freeman, Alan, 'Keynes and the crisis: a case of mistaken identity', <http://canadiandimension.com/articles/2445/>, 2009.
- Dillard, Dudley, 'Keynes and Marx: A Centennial Appraisal', *Journal of Post-Keynesian Economics*, 4(3), 1984.
- Dow, Sheila, 'Endogenous Money: Structuralist', u: *A Handbook of Alternative Monetary Economics*, Edward Elgar Publishing, Cheltenham & New York, 2006.
- Dumenil, Gerard i Levy, Dominique, 'The Crisis of the early 21st century: A critical review of alternative interpretations', *Paris-Jourdan Sciences Économiques*, Paris, 2011.
- Evans, Trevor, 'The 2002 – 2007 U.S.Economic Expansion and the Limits of Finance-led Capitalism', *Studies in Political Economy*, 83, 2009.
- Evans, Trevor, 'Marxian and Post-Keynesian Theories of Finance and the Business Cycle', *Capital & Class*, 83, 2004.
- Foley, Duncan, 'Marx's Theory of Money in Historical Perspective' u: *Marx's Theory of Money: Modern Appraisals*, Palgrave MacMillan, London, 2005.
- Freeman, Alan, 'A general refutation of Okishio's theorem and a proof of the falling rate of profit' u: *Marxian Economics: A Reappraisal, Essays on Volume III of Capital*, MacMillan, Basingstoke, 1998.
- Freeman, Alan, 'Geld (Money)' u: *Historisch Kritisch Wörterbuch des Marxismus, Band 5: Gegenöffentlichkeit-Hegemonialapparat*, Argument-Verlag, Hamburg, 2004.

- Freeman, Alan, 'Marxian debates on the falling rate of profit', <http://mpira.ub.uni-muenchen.de/2588/>, 2000.
- Freeman, Alan, 'Marxism Without Marx: A Note Toward a Critique', *Capital & Class*, 34(1), 2010.
- Freeman, Alan, 'What makes the US Profit Rate Fall?', <http://mpira.ub.uni-muenchen.de/14147/>, 2009.
- Ganssmann, Heiner, 'The Emergence of Credit Money' u: *Marxian Economics: A Reappraisal, Essays on Volume III of Capital*, MacMillan, Basingstoke, 1998.
- Graziani, Augusto, 'The Marxist Theory of Money', *International Journal of Political Economy*, 27(2) 1997.
- Hein, Eckhard, 'Money, credit and the interest rate in Marx's economics. On the similarities of Marx's monetary analysis to Post-Keynesian economics', *International Papers in Political Economy*, 11(2), 2004.
- Itoh, Makoto i Lapavistas, Costas, *Political Economy of Money and Finance*, Palgrave Macmillan, London, 1999.
- Kalecki, Michal, 'Theory of Economic Dynamics', *Monthly Review Press*, New York, 1969.
- Keynes, John Maynard, *Opća teorija kamate, zaposlenosti i novca*, Kultura, Beograd, 1956.
- Kliman, Andrew, 'Appearance and Essence: Neoliberalism, Financialization, and the Underlying Crisis of Capitalist Production', www.marxisthumanistinitiative.org/economic-crisis/fictitious-capital-and-the-new-fangled-schemes-of-public-credit.html, 2010.
- Kregel, Jan, 'Minsky's Cushions of Safety', Levy Economics Institute, *Public Policy Brief*, No.93, 2008.
- Krippner, Greta, 'Financialization of the American Economy', *Socio-Economic Review*, 3(2), 2005.
- Lapavistas, Costas i Saad-Filho, Alfredo, 'The Supply of Credit Money and Capital Accumulation: A Critical View of Post-Keynesian Analysis', *Research in Political Economy*, 18, 2000.
- Lapavistas, Costas, 'Financialisation and Capitalist Accumulation: Structural Accounts of the Crisis 2007—09', *RMF*, Discussion Paper, No.16, 2010.
- Lapavistas, Costas, 'Money and the Analysis of Capitalism: The Significance of Commodity Money', *Review of Radical Political Economics*, 32(4), 2000.
- Lapavistas, Costas, 'The Universal Equivalent as Monopolist of the Ability to Buy' u: *Marx's Theory of Money: Modern Appraisals*, Palgrave MacMillan, London, 2005.
- Lavoie, Marc, 'The Endogenous Flow of Credit and the Post-Keynesian Theory of Money', *Journal of Economic Issues*, 18(3), 1984.
- Li, Minqui, 'Socialization of Risks Without Socialization of Investment: The Minsky Paradox and the Structural Contradictions of Big Government', *PERI*, Working Paper, No. 205, 2009.
- Mandel, Ernest, *Kasni kapitalizam*, Cekade, Zagreb, 1981.
- Marx, Karl, *Kapital I – III*, Bigz, Beograd, 1971.
- Meacci Ferdinando, 'Fictitious Capital and Crisis' u: *Marxian Economics: A Reappraisal, Essays on Volume III of Capital*, MacMillan, Basingstoke, 1998.
- Minsky, Hyman, 'Capitalist Financial Process and the Instability of Capitalism', *Journal of Economics Issues*, 14(2), 1980.
- Minsky, Hyman, 'Financial Factors in the Economics of Capitalism', Levy Economics Institute, Hyman P. Minsky Archive, Paper 64, 1995.
- Minsky, Hyman, *John Maynard Keynes*, McGraw-Hill, New York, 2008.

- Minsky, Hyman, 'Securitization', Levy Economics Institute, Policy Note, No.2, 2008.
- Minsky, Hyman, 'The Financial Instability Hypothesis', Levy Economics Institute, Working Paper, No.74, 1992.
- Moore, Basil, 'Unpacking the Post Keynesian Black Box: Bank Lending and the Money Supply', *Journal of Post-Keynesian Economics*, 5(4), 1983.
- Moseley, Fred, 'Marx, Minsky and Crotty on Crisis in Capitalism' u: *Heterodox Macroeconomics: Marx, Keynes and Globalization*, Routledge, London & New York, 2009.
- Orhangazi, Özgür, *Financialisation and the U.S. Economy*, Edward Elgar, Northampton, 2008.
- Palley, Thomas, 'The Limits of Minsky's Financial Instability Hypothesis as an Explanation of the Current Crisis', *Monthly Review*, 61(11), 2010.
- Panitch, Leo i Gindin, Sam, 'From Global Finance to the Nationalization of the Banks: Eight Theses on the Economic Crisis', *Socialist Project*, E-Bullet, No.189, 2009.
- Pollin, Robert, 'Two Theories of Money Supply Endogeneity', *Journal of Post-Keynesian Economics*, 13(3), 1991.
- Puhovski, Žarko, „Marxova metoda u analizi vlastitog neuspjeha“ u: *Marxovo nasljeđe*, Udruženje za filozofiju i društvenu misao, Banja Luka, 2008.
- Radonjić, Ognjen, „Keynesova teorija konvencionalnog odlučivanja na finansijkim tržištima“, *Sociologija*, 51(4), 2009.
- Rudolf Hilferding, *Finance Capital. A Study of the Latest Phase of Capitalist Development*, Routledge & Kegan Paul, London, 1981.
- Shaikh, Anwar, 'An Introduction to the History of Crisis Theory' u: *U.S. Capitalism in Crisis*, U.R.P.E., New York, 1978.
- Shaikh, Anwar, 'The First Great Depression of the 21st Century', *Socialist Register*, 2010.
- Skidelsky, Robert, *Keynes: povratak velikana*, Algoritam, Zagreb, 2011.
- Toporowski, Jan, 'Excess Capital and Liquidity Management', Levy Economics Institute, Working Paper, No.549, 2008.
- Toporowski, Jan, 'Monetary Policy in an Era of Capital Market Inflation', Levy Economics Institute, Working Paper, No.279, 1999.
- Toporowski, Jan, *The End of Finance*, Routledge, New York & London, 2000.
- Varoufakis, Yanis, *The Global Minotaur: America, The True Origins of the Financial Crisis and the Future of the World Economy*, Zed Books, London & New York, 2011.
- Vasudevan, Ramaa, 'From the Gold Standard to the Floating Dollar Standard: An Appraisal in the Light of Marx's Theory of Money', *Review of Radical Political Economy*, 41(4), 2009.
- Weeks, John, 'Equilibrium, Uneven Development and the Tendency of the Rate of Profit to Fall', *Capital & Class*, vol.6(1), 1982.
- Wray, Randall i Tymoignen, Eric, 'Macroeconomics Meets Hyman P. Minsky', Levy Economics Institute, Working Paper, No. 543, 2008.
- Wray, Randall, 'Financial Instability and Endogenous Money' u: *Financial Conditions and Macroeconomic Performance*, M.E.Sharpe, New York, 1992.
- Wray, Randall, 'Preliminaries to a Monetary Theory of Production: The Labor Theory of Value, Liquidity Preference and the Two Price Systems' u: *Marxian Economics: A Reappraisal, Essays on Volume III of Capital*, MacMillan, Basingstoke, 1998.

1. KAPITALIZAM ZA XXI VEK

B. Kriza evrozone

Grupa EuroMemo: EuroMemorandum 2013 – Sažetak

Michel Husson: Izlaz ili glas? Europska strategija raskida

Costas Lapavitsas: Bankrot i izlaz iz eurozone: Radikalna lijeva strategija

Özlem Onaran: Internacionalistički program za tranziciju prema antikapitalističkoj Europi: Odgovor Costasu Lapavitsasu

EUROMEMORANDUM 2013*

PRODUBLJIVANJE KRIZE U EUROPSKOJ UNIJI: POTREBA ZA TEMELJNOM PROMJENOM SAŽETAK

U sjećanje na Tadeusza Kowalika (1925-2012), istaknutog poljskog ekonomista i neumornog zagovornika blagostanja i demokratskih prava radnika i njihovih obitelji

UVOD

Kriza koja je započela 2007. i koja se dramatično produbila 2008. razotkrila je duboke pukotine u arhitekturi Europske monetarne unije. Politike oštrog mjera štednje koje su prvo nametnute zemljama istočne Europe, pa potom i zemljama periferije eurozone, sada se počinju provoditi u zemljama europske jezgre. S obzirom na to da Europska komisija dobiva sve veće ovlasti nad kontrolom nacionalnih budžeta, pri čemu Europski parlament ne osigurava nikakve ozbiljnije mehanizme nadgledanja rada Komisije, krizu obilježava dubinski nedemokratska struktura Europske unije. U odnosu prema zemljama periferije, znatno je ojačana pozicija

* Tekst koji slijedi je prijevod kraće verzije EuroMemoranduma za 2013. godinu. Puni tekst EuroMemoranduma ocrtava diskusije i radove izložene na 18. radionici o alternativnim ekonomskim politikama u Europi koja je održana od 28.-30. septembra 2012. u Poznau, u Poljskoj. EuroMemorandum se od 1998. objavljuje jednom godišnje, a sastavlja ga grupa ekonomist/kinj/a (EuroMemo Group) i potpisuje preko 350 stručnjaka iz oblasti ekonomije i drugih društvenih znanosti iz različitih zemalja Europe i svijeta. EuroMemorandum je kritička analiza suvremenih tendencija razvoja Europske unije i dostupan na nekoliko jezika. Punu verziju EuroMemoranduma 2013 i ostale informacije možete naći na internet stranici EuroMemo grupe: www.euromemo.eu

sjevnih zemalja jezgre, a posebice Njemačke. Međutim, njemačka ekonomija, koja ovisi o stagnaciji plaća i rastu izvoznih viškova, ne može biti model za cijelu EU. Usprkos izazovima globalnih klimatskih promjena, pristup EU na konferenciji Rio+20 održanoj u srpnju 2012. doprinjeo je neuspjehu postizanja bilo kakvog ozbiljnijeg dogovora.

1. EKONOMSKA I FINANCIJSKA POLITIKA

Ekonomska ekspanzija EU završila je u 2012. godini s proizvodnjom ispod razine iz 2008. Recesija je pogodila sve zemlje periferije eurozone, a tijekom godine proizvodnja je pala za dodatnih 3% u Portugalu te 6% u Grčkoj. U 2012. godini, većina zemalja istočne Europe zabilježila je neki oblik rasta, ali je u svim zemljama osim u Poljskoj i Slovačkoj proizvodnja i dalje niža nego u godinama prije krize. Zemlje jezgre eurozone također su zabilježile određeni mada nizak oblik rasta, a kriza se odrazila i na Njemačku koja je 2010. i 2011. bilježila snažan rast, no on je pao jer su trgovinski partneri Njemačke u Europi podvrgnuti politikama mjera štednje.

Početkom 2012. godine, 25 zemalja članica na inzistiranje Njemačke pristalo je na tzv. fiskalni pakt, odnosno zakonsko ograničenje deficita državnog proračuna (*structural budget*) na 0,5% BDP-a, što je mjera koja će efektivno spriječiti bilo kakvu aktivnu fiskalnu politiku u budućnosti. U međuvremenu, u trenutku dok je prijetila opasnost snažnog produblivanja krize koja se sastojala od interakcije dužničke krize i krize banaka, Europska centralna banka (ECB) lansirala je Operaciju dugoročnog refinanciranja (*Long Term Refinancing Operation*). To je u periodu od prosinca 2011. do veljače 2012. komercijalnim bankama osiguralo dodatne zajmove u visini otprilike jednog bilijuna eura u razdoblju od tri godine uz kamatu od 1%; usprkos tome, tijekom 2012. smanjilo se kreditiranje kućanstava i poduzeća. Nakon pojačanja špekulacija protiv španjolskih i talijanskih obveznica sredinom 2012., i ECB je najavila program Izravnih monetarnih transakcija (*Outright Monetary Transactions*). To obećava neograničene intervencije centralne banke u podržavanju vladinih obveznica na sekundarnom tržištu – no samo pod uvjetom da zemlje prethodno pristanu na odobreni program politika pri EU sanacijskom fondu, Europskom stabilizacijskom mehanizmu (*European Stability Mechanism*). Premda ECB još nije djelovala, već sama najava osigurala je fragilnu financijsku stabilnost u drugoj polovici godine.

Procjene ukazuju da bi zbrojni učinak različitih fiskalnih pravila koja se provode u eurozoni u periodu između 2013. i 2016. mogao rezultirati padom BDP-a od 3,5% na razini cijele eurozone, pri čemu bi pojedini dijelovi poput Italije,

Portugala i Španjolske bilježili pad od 5-8%, a pad BDP-a u Grčkoj i Irskoj iznosio bi i do 10%. Na Europskom samitu u srpnju 2012. predloženo je stvaranje Europske bankovne unije koja bi osigurala zajednički nadzor od strane ECB-a; zajedničko osiguranje depozita (*common deposit insurance*) i zajednički sustav za rješavanje problema (*common resolution authority*). Međutim, uzevši u obzir da postoji oko 6.000 banaka, postoje i neriješena pitanja o tome koje bi banke ECB trebala nadzirati izravno, pri čemu su neke sjeverne zemlje već natuknule da nisu spremne prihvatiti mehanizme zajedničkog osiguranja depozita niti zajednički sustav za rješavanje problema.

Fiskalna politika trebala bi se fokusirati na smanjenje nezaposlenosti umjesto na mjere štednje. Javna potrošnja trebala bi poticati socijalno i ekološki poželjne ulagačke projekte. Europska valuta zahtjeva europsku fiskalnu politiku, s rashodima do 10% kako bi bilo lakše ublažiti padove s ciljem osiguravanja učinkovitih preusmjeravanja resursa između bogatijih i siromašnijih regija. Regionalne i industrijske politike trebale bi ojačati, a Europska investicijska banka koja ima moć izdavanja euro obveznica bi trebala poticati velike investicijske programe, pogotovo u područjima najpogođenijima krizom kao što su zemlje južne i istočne Europe. Kako bi se eliminirale velike neravnoteže tekućih računa, od zemalja koje bilježe viškove trebalo bi se zahtijevati da potaknu potražnju. S obzirom na to da će konkurencija temeljena na niskim plaćama u drugim dijelovima svijeta uvijek biti snažnija, politike zapošljavanja trebale bi težiti promicanju kvalificiranih, dobro plaćenih poslova. Normalni radni tjedan trebalo bi smanjiti na 30 sati, s ciljem borbe protiv nezaposlenosti, ali i radi promjene u smjeru društva u kojem nadničarski rad ne dominira životima ljudi.

Pretjerani rast financijskog sektora trebalo bi radikalno promijeniti. Komercijalno i investicijsko bankarstvo bi trebalo potpuno razdvojiti, a istovremeno bi trebalo poticati javne i zadružne banke s ciljem osiguravanja financiranja održivim investicijskim projektima. Investicijske banke, *hedge* fondovi i fondovi rizičnog kapitala s privatnom ponudom (*private equity funds*) moraju se strogo ograničiti. Svim vrijednosnim papirima trebalo bi se trgovati putem odobrenih javnih platformi, novi vrijednosni papiri trebali bi biti podvrgnuti strogim testovima, te bi također trebalo osnovati javnu europsku agenciju za kreditni rejting. Sve financijske transakcije trebale bi biti podvrgnute porezu na transakciju. Europska centralna banka trebala bi biti podvrgnuta efikasnoj demokratskoj kontroli, a njen glavni fokus trebao bi biti osiguranje financijske stabilnosti putem uspostave sveobuhvatnog, anticikličnog, stabilizacijskog okvira na razini cijele EU.

2. UPRAVLJANJE U EU

Kao odgovor EU na krizu državnog duga, uveden je širok raspon upravljačkih promjena: novi zakoni poput „Six-packa“, koji pooštavaju pravila Pakta o stabilnosti i rastu; novi ugovori i međuvladini sporazumi poput Ugovora o koordinaciji i upravljanju, koji sadrži i mjere pooštrenih ograničenja proračuna država članica; nove procedure poput „europskog semestra“ pojačavaju godišnji ciklus u kojem Komisija i Vijeće pregledavaju makroekonomske politike i „programe reformi“ država članica. Zajednička tema tim promjenama je podvrgnuti ekonomski slabije zemlje sveobuhvatnom sustavu tutorstva s ustrajnim pritiskom za izdatke, eroziju radnih standarda i privatizaciju javne imovine. Za zemlje članice koje su dobile sredstva za „bailout“, kontrole i ograničenja još su opresivnija, te, kao u slučaju Grčke, rastu do gotovo kolonijalnog sustava.

Neizbježna posljedica ovakvog razvoja je intenziviranje dugotrajne legitimacijske krize EU. Što se ključne odluke više štite od demokratskog pritiska, to je demokratski deficit sve veći; pošto velike korporacije diktiraju politike EU i sadržaj EU legislative; jer moćna Europska banka više poduzima kritične odluke za koje nije demokratski odgovorna i što su nacionalni socijalni modeli dezorganiziraniji i razmontirani u ime jedinstvenog tržišta ili fiskalne konsolidacije.

Premda je moguće izložiti detaljne prijedloge za promjenu postojećih vladinih procedura, oni bi bili uzaludni bez potpune promjene smjera politika EU ka prioritetu pristojnog zapošljavanja i socijalne pravde. Nužno je prepoznati da je kriza legitimacije EU postala toliko ozbiljna da će se potencijalni izazovi postojećem režimu na razini država članica sve više početi smatrati legitimima.

3. RESTRUKTURIRANJE SOCIJALNOG PROGRAMA

Politike mjera štednje također upropaštavaju živote milijuna Europljana, pogotovo u zemljama južne i istočne periferije. Službena nezaposlenost u EU godine 2012. iznosila je 10,6 %, ali je u Španjolskoj i Grčkoj taj broj narastao i do 25%, a dok je stopa nezaposlenosti mladih na razini EU bila 22,7% u Španjolskoj i Grčkoj je prelazila 50%. Umjesto da zatvore porezne rupe, politike štednje bave se rezanjem troškova, što je rezultiralo odgađanjem ili obustavom infrastrukturnih projekata kao i redukcijom stalnih izdataka za zdravstvo, obrazovanje, socijalna davanja i socijalnu pomoć. Zapošljavanje u javnom sektoru znatno je opalo u mnogim zemljama i zahvaljujući recesiji te dosegu mjera štednje, sve većem dijelu populacije prijeti rizik od siromaštva. Najgore su pogođeni najsiromašniji sektori, no u zemljama pogođenima krizom, stradali su i mnogi pripadnici srednje klase.

Povijesno gledajući, socijalne politike u Europi osiguravale su se upravljanjem tržištem ili njegovim uklanjanjem putem osiguravanja usluga, preko subvencija na hranu ili besplatnim zdravstvenim uslugama i osiguravanjem besplatnog obrazovanja na određenim razinama. Sada se dekomodifikacijom javnih servisa putem uvođenja vaučera i korisničkih naknada za zdravstvene i obrazovne usluge obrće proces u suprotnom smjeru. U isto vrijeme, Komisija EU zagovara povećanje fleksibilnosti tržišta rada, ali zamrzava plaće, reže mirovine uz povećanje starosne dobi za umirovljenje. Ovo prati uvođenje regulacija radi lakšeg otpuštanja, ograničavanje naknada za nezaposlenost, a sve to znači daljnje slabljenje osigurača hvaljenog europskog socijalnog modela.

Neuspjeh EU i vodećih država članica da dođu do bilo kakvih usklađivanja sustava izravnog oporezivanja, omogućilo je procvat porezne konkurencije jer su države omogućavale povoljne porezne stope postojećim ili potencijalnim investitorima, čime se otkrila ranjivost država s niskim porezima. Sve države članice trebale bi se obvezati na princip progresivnog oporezivanja i na prikladnu harmonizaciju poreznih stopa. Porez na dobit i ostale porezne stope trebale bi biti usklađene kako bi se izbjeglo premještanje profita, i sve države članice trebale bi se obvezati na transparentnost i na punu razmjenu informacija o prihodima. Ustanove koje omogućavaju izbjegavanje poreza u Europi kao i porezne oaze moraju se ukinuti, te bi trebalo uvesti veće oporezivanje bogatstva. Pomake od izravnih poreza prema regresivnim indirektnim porezima trebalo bi obrnuti, dok destruktivnu dinamiku porezne konkurencije treba dokinuti.

4. STRATEGIJA RAZVOJA ZA EUROPSKU PERIFERIJU

Podjela na centar i periferiju starija je od europskog integracijskog procesa, no neoliberalni dizajn integracijskog procesa još dalje ju je produbio. U Mediteranskim zemljama (Grčka, Španjolska i Portugal), pristupanje EU popraćeno je parcijalnom deindustrijalizacijom jer su vlade izgubile mogućnost provođenja nacionalnih industrijskih politika te su, po ulasku u eurozonu, također izgubile i mogućnost protekcije nacionalne industrije putem devalvacije. Pojačani deflacijom plaća u Njemačkoj i drugim zemljama sjeverne Europe, deficiti tekućih računa znatno su se povećali. Na Baltiku i u jugoistočnim europskim zemljama, rast je strogo ovisan o ekspanziji kredita, a u velikoj mjeri radi se o kreditima u stranoj valuti. Pritoci stranog kapitala potaknuli su nekretninski *boom*, ali su precijenjene tečajne stope bile štetne za industrijski razvoj, dovodeći do toga da su deficiti tekućih računa bili čak veći nego u mediteranskim zemljama. U Višegradskim zemljama (Češka,

Mađarska, Poljska i Slovačka) industrijski sektori postali su usko povezani sa njemačkim izvoznim industrijama te su, osim u slučaju Mađarske, deficiti njihovih tekućih računa bili niži.

Baltičke, te zemlje jugoistočne Europe pogođene su krizom u jesen 2008., kad je smanjenje pritoka kapitala ili bijeg kapitala iz zemlje pogodilo srce razvojnih modela tih zemalja. Mađarska, Latvija i Rumunjska bile su prve zemlje koje su se prijavile za programe spašavanja pri Međunarodnom monetarnom fondu i pri EU; glavni cilj tih programa bio je stabilizacija tečaja, što je bio prioritet zapadnoeuropskih banaka koje su ekstenzivno posuđivale sredstva tim zemljama. Doseg tih programa doveo je do strelovitog pada životnih standarda, pogotovo u Latviji. Mediteranske zemlje podnijele su punu težinu smanjenih pritoka kapitala, bijega kapitala i spekulativnih napada koji su počeli u Grčkoj u 2010. Reakcija vlada jezgre eurozone bila je vrlo spora. Dok su se strogi programi štednje fokusirali na rezanje državnih deficita, ujedno se ciljalo i na smanjivanje deficita tekućih računa. Ti su programi kupili vrijeme zapadnoeuropskim bankama potrebno za povlačenje iz mediteranskih zemalja, no politike štednje nisu riješile problem deindustrializacije, te su se iste zemlje našle u razvojnom ćorsokaku. Zemlje istočne Europe godine 2008. te početkom 2009. bile su primarno pogođene ozbiljnim smanjenjem izvoza, a njihov je naknadni oporavak bio povezan s oporavkom njemačkog izvoza – izgledi za to smanjili su se 2012. zbog utjecaja politika štednje u Europi i usporenim rastom ključnih tržišta poput kineskog.

Regionalne politike EU fokusirale su se na infrastrukturni razvoj, a ne na izgradnju održivih proizvodnih struktura. Proračun EU za razdoblje od 2014. do 2020., koji bi trebalo biti dogovoren u prvom dijelu 2013. godine, predviđa smanjenje troškova za politike kohezija u iznosu od otprilike 5% u odnosu na sadašnja izdavanja, te planira redistribuciju alokacija u korist bogatijih i srednjih („tranzicijskih“) zemalja, a na teret siromašnijih zemalja. Takozvani „Prijatelji bolje potrošnje“ iz sjeverne Europe također pozivaju da se makroekonomski uvjeti vežu uz kohezivnu potrošnju, i čini se da će se oko toga postići dogovor. Zemlje europske periferije uspjele su reducirati deficite svojih tekućih računa, no to je rezultat suzbijanja domaće potražnje putem strogih programa štednje, što je imalo katastrofalne društvene posljedice. Vođe EU tvrde da će strukturne reforme koje zahtijevaju programi EU i MMF-a – privatizacija i deregulacija tržišta rada – povećati kompetitivnost, dok se proaktivne industrijske politike potpuno izostale iz programa. Politike EU također neuspješno rješavaju probleme viškova stvorenih na tekućim računima u Njemačkoj i u sjevernim zemljama kao rezultat provođenja neomerkantilističkih politika.

Trenutna razina javnog duga u Grčkoj i drugim zemljama periferije očito je neodrživa. Takav dug trebalo bi podvrgnuti reviziji kako bi se utvrdilo koji dijelovi duga su legitimni, a preostali bi dio trebalo otpisati do razine održivosti. Ulogu ECB-a kao zajmodavca posljednjeg izbora na vladinom tržištu obveznica trebalo bi proširiti, i odvojiti od zahtjeva strogih politika štednje. Proračun EU trebalo bi povećati sa trenutnih 1% europskog BDP-a prema 10% kako bi se olakšala makroekonomska stabilizacija, te kako bi se olakšali krupni investicijski i razvojni programi u južnim i istočnim periferijama EU. S obzirom na to da se razvoj ne događa samo kao rezultat tržišnih procesa, aktivne industrijske i regionalne politike moraju promicati razvojne procese u zemljama periferije. Trenutne europske regionalne i koheziivne politike fokusirane su na razvoj metropolitanskih područja, međutim potpora siromašnijim područjima je također važna radi povećavanja zaposlenosti i proizvodnje. Regionalna politika fokusirana je na regionalnu i urbanu razinu, no to se događa na štetu nacionalne razine koja je često prikladnija za promicanje razvoja. Potpuna upotreba resursa zahtjeva demokratsku participaciju, a ne elitno planiranje. Posebice „pametne specijalizacije“ koje predlaže EU i koje podrazumijevaju da bi svaka regija trebala biti svjetski lider u nekom području ne mogu funkcionirati jer ne postoji dovoljno proizvoda za sve. Stoga je prespecijalizacija izgledna opcija. Nadalje, dok je intra-regionalna trgovina važna, veća pozornost trebala bi biti usmjerena ka promicanju ekološki održivih oblika proizvodnje, pri čemu bi se lokalni resursi trebali koristiti za lokalnu potrošnju, kao na primjer u slučajevima proizvodnje hrane ili energije. Europskoj uniji potreban je rebalans ekonomske politike, i dok se novoustanovljena procedura u EU odnosi samo na zemlje sa vanjskim deficitom, zemlje s vanjskim viškovima također bi morale prihvatiti više ekspanzionističke politike s ciljem povećavanja uvoza.

5. KRIZA GLOBALNOG UPRAVLJANJA

Polje globalnog upravljanja u 2012. karakteriziraju dva porazna neuspjeha. Prvo, na polju financijske reforme ili ekonomske koordinacije nije se dogodio nikakav supstancijalni napredak. Neriješena kriza eurozone predstavlja rastuću prijetnju sve usporenijoj globalnoj ekonomiji. Usprkos brojnim deklaracijama o potrebi suočavanja s globalnim izazovima, korijeni uzroka globalne financijske krize – ogromne neravnoteže tekućih računa, nejednaki prihodi i bogatstvo te neregulirana i nasilna financijska tržišta – i dalje ostaju neriješeni. Neravnoteže tekućih računa i dalje su visoko iznad razine održivosti. Implementacija novih financijskih regulacija zaostaje daleko za deklaracijama namjere. Problem institucija „prevelikih da bi se dopustila njihova propast“ daleko je od rješavanja, dok istovremeno financijske institucije postaju sve veće i sve koncentriranije; riskantne aktivnosti još se

odvijaju, možda čak u sve većoj mjeri se prenose na neregulirane i netransparentne bankovne sustave.

Drugo, ekološka dimenzija globalnog upravljanja sastoji se od situacije ekstremne i sve veće hitnosti – npr. klimatskih promjena i uništavanja bioraznolikosti – sa smanjenom političkom sposobnosti djelovanja. Samit Rio+20 održan 2012. pokazao je nesposobnost za obnavljanje globalnog plana održive politike. Upravljanje ekološkim pitanjima izgurano je na margine, svedeno na prazna obećanja u glavnim područjima ekonomskog razvoja, kao i na fragmentirane i neadekvatne mjere u području zaštite prirode.

Trenutno, ne postoji globalna institucija ili skup institucija koje učinkovito nadgledaju i kontroliraju globalne i systemske rizike, poput globalnih neravnoteža tekućih računa, mjehure imovine (*asset bubbles*), pretjerane fluktuacije tečajeva, velike promjene u tokovima kapitala, razine međunarodnih rezervi ili štetne porezne konkurencije i izbjegavanja poreza. Institucije od kojih se sada očekuje da preuzimaju ove zadaće (ili njihove dijelove) – MMF, Grupa dvadesetorice (G20), Forum za financijsku stabilnost, Banka za međunarodne namire (*Bank of International Settlements*), Organizacija za ekonomsku suradnju i razvoj – na praktičnoj razini neučinkovito izvršavaju te zadaće. Na polju globalnog upravljanja okolišem, čini se da je službena politika EU reterirala od početka financijske i ekonomske krize i otkad postoji žalosno je manjkava.

Reforma globalnog financijskog upravljanja morala bi se temeljiti na imperativima jednakosti, ekonomske i financijske stabilnosti i mora biti organizirana na reprezentativan i transparentan način. Umjesto G20, samoimenovane grupe zemalja, cilj i eksplicitni selekcijski kriteriji trebali bi biti primijenjeni s ciljem osnivanja „Globalnog ekonomskog vijeća“ kako je predložila UN-ova komisija na čelu koje se nalazi Joseph Stiglitz. Upravljanje, mandati i politike preporuka MMF-a moraju biti podvrgnute supstancijalnim reformama. Ako postoji politička volja, moguće je postići veću transparentnost u poreznim pitanjima. Kako je UN trenutno najreprezentativniji koordinacijski forum, EU i ostale zemlje OECD-a trebale bi preusmjeriti sredstva i mandat sa OECD-a na višu razinu UN-ovih poreznih institucija i osigurati im dovoljno stručnjaka i moći da se učinkovito bore s izbjegavanjima i neplaćanjima poreza, te bi također trebalo smanjiti poreznu konkurenciju.

Bilo kakva smisljena alternativna politička strategija u području globalnog upravljanja okolišem mora odbaciti privatizaciju vode, energije i, općenito uzevši, zajedničkih dobara. Ona se mora boriti protiv monetizacije prirode i odbijati oslabljivanje ili promjenu obvezne regulacije tržišnim mehanizmima. EU bi mogla

promicati vlastite kapacitete za razvoj dugoročne održivosti upuštanjem u novi tip multilaterizma. Umjesto da pokušava uvijek nametnuti vlastitu vodeću ulogu – ili vodećih zemalja članica – te umjesto da se svima ostalima obraća kao podređenima kojima je potrebno vodstvo, EU i njezine zemlje članice trebale bi prakticirati neku vrstu otvorene diplomacije u kojoj vodstvo preuzimaju oni koji su vodeći u određenom polju.

Prevela sa engleskog: *Andrea Milat*

Izvornik: www.euromemo.eu

MICHEL HUSSON*

IZLAZ ILI GLAS? EUROPSKA STRATEGIJA RASKIDA

Tijek ekonomske krize koja je izbila krajem 2007. mogao bi se jednostavno sažeti na sljedeći način: tijekom dvadeset godina prije krize, kapitalizam se reproducirao gomilanjem duga. Kako bi se izbjegao kolaps sistema, države su, putem transfera iz privatnog u javni sektor, preuzele neke od tih dugova. Plan vladajućih klasa je ispostaviti račun građanima rezanjem budžeta, povećavanjem većine nepravednih poreza i zamrzavanjem plaća. Ukratko, većina se populacije – prije svega radnici i penzioneri – mora žrtvovati putem mjera štednje kako bi se osigurala realizacija plodonosnih profita akumuliranih godinama.

U JABUCI ŽIVI CRV

U Europi, pokušaj da se putem Europske unije (EU) izgradi ekonomski integrirano područje s jedinstvenom valutom u obliku eura, no bez odgovarajućih proračunskih mogućnosti, nije bio koherentan projekt. Okrnjena monetarna unija postala je ekonomski okvir za stvaranje heterogenosti i divergencije u europskim zemljama. Zemlje s natprosječnom inflacijom i ispodprosječnom produktivnošću gube konkurentnost, pa ih se stoga potiče da svoj rast temelje na prezaduženosti,

* Michel Husson je francuski ekonomista i statističar. Na sindikatima bliskom, pariškom Institutu za ekonomska i društvena istraživanja (Institut de recherches économiques et sociales /IRES/) vodi odjeljenje koje je se bavi problemima zapošljavanja. Član je naučnog savjeta ATTAC-a i Fondacije Copernik (Fondation Copernik), neovisnog lijevog think-tanka. Rođen je u Lionu 1949. godine.

a zemlje s ispodprosječnom inflacijom i iznadprosječnom produktivnošću postaju konkurentnije i ostvaruju održive strukturalne viškove.

U retrospektivi, izbor eura (koji je lansiran 1999.) nije predstavljao nikakvu vidljivu prednost nad zajedničkim tečajnim sistemom – konvertibilni euro za odnose s ostatkom svijeta, i prilagodljive valute unutar zone. Euro je bio dizajniran kao instrument proračunske discipline, i još važnije kao instrument discipliniranja nadnica (prema Paktu o stabilnosti i rastu Europske unije): kako upotreba devalvacije više nije moguća, nadnice postaju jedina varijabla prilagodbe za rješavanje problema konkurentnosti i vanjskih neravnoteža.

U praksi, Ekonomska i monetarna unija također je funkcionirala putem prezaduženosti i, barem u početku, spuštanjem eura u odnosu na dolar. Tih je sredstva u konačnici moralo ponestati. Stvari su krenule drugim putem nakon što je Njemačka tijekom 2000-ih počela provoditi politiku deflacije nadnica što je dovelo do povećanja njemačkog tržišnog udjela u Europi. Iako je eurozona najvećim dijelom u ravnoteži s ostatkom svijeta, pukotina je nastala između njemačkih viškova i deficita većine ostalih zemalja u Europi. Kao rezultat toga, već od samog uvođenja eura, stope rasta unutar eurozone imale su tendenciju divergencije.

Neiznenadujuće, takva se konfiguracija tržišta unutar Europe, pokazala neodrživom. Kriza je naglo ubrzala proces fragmentacije i financijske spekulacije čime su se razotkrile tenzije inherentne neoliberalnoj Europi. Kriza je produbila polarizaciju eurozone. S jedne strane, Njemačka, Nizozemska i Austrija ostvaruju trgovinske viškove, pri čemu njihovi fiskalni deficiti ostaju umjereni, a, s druge, zemlje poznatog PIGS-a – skupni naziv za grupu zemalja sastavljenu od Portugala, Italije, Grčke i Španjolske (Irski slučaj je djelomično različit) – u suprotnoj su poziciji: visoki trgovinski deficiti i natprosječni fiskalni deficiti i dalje ubrzano rastu. Premda je dubina ekonomske krize svugdje dovela do povećanja fiskalnih deficita, oni su znatno niži u prvoj grupi zemalja.

Kriza državnog duga ubrzala je korak prema politici štednje, u svakom slučaju već neoliberalne politike prilagodbe i politike koja je bila planirana kao odgovor nakon stabilizacije krize. Spekuliranje protiv Grčke, zatim Irske i Portugala, bilo je moguće jer nije poduzeta nikakva sustavna mjera kojom bi se, na samom početku krize regulirale banke. Zajedničko upravljanje dugom na europskoj razini, putem Europskog financijskog stabilizacijskog mehanizma (*European Financial Stabilisation Mechanism*) i Europskog fonda za financijsku stabilnost (*European Financial Stability Facility*), događalo se parcijalno i uvijek je kasnilo. Centralne banke osiguravale su municiju za takvu spekulaciju kreditirajući banke, po najnižim kamatama,

novcem kojeg su one pak zauzvrat posuđivale vladama po višim kamatama za plaćanje državnog duga, pri čemu su razliku u kamatama spremale u svoj džep.

Kako se državni dug stvarao preuzimanjem duga privatnog sektora, kriza se premjestila na javni sektor. Paketi za spas (*bailout*) zemalja europske periferije pod napadom financijskog kapitala zapravo su paketi za spas europskih banaka (koncentriranih u Njemačkoj, Francuskoj i Velikoj Britaniji, a implicitno i američkih banaka), koje su vlasnice velikog dijela tih dugova. Spekulativni napadi koriste se kao argument za brze realizacije planova drastične štednje, kao što se dogodilo u slučaju Grčke i u zemljama Iberijskog poluotoka. To je besmislena strategija koja može dovesti samo do još jedne recesije, ovaj put i u Njemačkoj, čiji izvozi na novo-nastala tržišta izvan zapadne Europe ne mogu nadoknaditi gubitke sa unutrašnjih europskih tržišta.

Europske vlade i Europska komisija imale su jedan najvažniji cilj: što prije se vratiti u stanje redovnog poslovanja („*business as usual*“). Taj je cilj, međutim, izvan doseg, upravo zbog toga jer je kriza proglasila neupotrebljivim sve što je moglo pomoći kontrolirati kontradikcije manjkavog oblika europskih integracija, poput zaduženosti europske periferije te unutrašnje europske trgovinske neravnoteže. Ovi elementi analize trenutne europske ekonomske konjunktura sada su u velikoj mjeri prihvaćeni. Međutim, njima se dolazi do sasvim suprotnih projekcija i orijentacija, pogotovo na lijevoj: pucanja eurozone ili remonta paneuropskog političkog projekta.

ZA PONOVO USPOSTAVLJANJE EUROPE

Glavni cilj bilo koje lijeve alternative za Europu mora biti optimalno zadovoljenje socijalnih potreba. Početna točka stoga je distribucija bogatstva. Iz kapitalističke perspektive, izlaz iz krize zahtjeva obnavljanje profitabilnosti putem dodatnog pritiska na nadnice i zaposlenost. No taj pritisak ne uzima u obzir stvarne uzroke krize. Upravo se smanjenjem udjela nadnica hranio financijski mjehur, a neoliberalne fiskalne protureforme su povećavale deficite, čak i prije erupcije krize.

Politička jednadžba lijevice je jednostavna: nećemo izaći iz krize kao pobjednici bez radikalne promjene u distribuciji prihoda. To pitanje je važnije od ekonomskog rasta. Svakako, viši rast sam po sebi mogao bi dovesti do veće zaposlenosti i većih nadnica, premda bi strategiju fiksiranu na rast trebalo procjenjivati iz perspektive utjecaja na okoliš. U svakom slučaju, ne možemo se osloniti samo na rast, ako istovremeno distribucija prihoda postaje sve neravnomjernija.

Moramo stoga pritisnuti nejednakosti s obje strane: povećanjem platnih lista za radnike i poreznom reformom. Povećanje udjela nadnica moglo bi pratiti *pravilo tri trećine (the rule of three thirds)*: jedna trećina za izravne nadnice, jedna trećina za socijalne nadnice (*socialized wages*) (ili socijalnu pomoć) i jedna trećina za stvaranje poslova smanjivanjem broja radnih sati. Takav rast nadnica mogao bi ići na teret dividendi koje nemaju ni ekonomsko opravdanje ni socijalnu korisnost. Fiskalne deficite trebalo bi postupno smanjivati, ne rezovima nego refiskalizacijom svih oblika prihoda (vraćajući ih u sektor javnih financija) koji su potpuno izuzeti od oporezivanja. Neposredne troškove krize trebali bi snositi oni koji su za njih odgovorni: to znači da bi dug u najvećoj mjeri trebao biti otpisan, a banke nacionalizirane i podružtvljene.

Nezaposlenost i nesigurnost radnih mjesta dvije su najozbiljnije društvene bolesti neoliberalizma i kapitalističkog sustava. Kriza je pogoršala obje jer su planovi štednje najviše utjecali na životne uvjete najsiromašnijih. Ni ovdje se, međutim, povratak nekom hipotetičkom novom režimu utemeljenom na rastu ne bi mogao smatrati rješenjem – producirati više s ciljem stvaranja više poslova. To znači shvatiti stvari obratno. Ono što je potrebno je potpuna promjena perspektive koja bi kao početnu točku uzela stvaranje korisnih poslova. Bilo da se radi o redukciji radnog vremena u privatnom sektoru ili stvaranju poslova u javnom sektoru *ex nihilo*, cilj mora biti postavljen tako da odgovara društvenim potrebama i da stvara „pravo bogatstvo“, koje ne mora nužno biti u obliku robâ. Takav je pristup ekonomski koherentan i konzistentan s ekološkim brigama: prioritet slobodnog vremena i zaposlenost na korisnom poslu dva su esencijalna elementa bilo kojeg radikalnog programa za borbu protiv klimatskih promjena.

Pitanje distribucije prihoda je dobra početna točka za socijalistički odgovor na krizu temeljen na jednostavnom, ali potpuno točnom principu: „Nećemo plaćati njihovu krizu!“ Takav pristup nema nikakve veze s kejnzijanskim „stimuliranjem nadnica“, nego s obranom radničkih nadnica, zaposlenosti i socijalnim pravima, i ništa od toga ne bi smjelo biti predmetom rasprave. Socijalistička strategija bi također trebala naglasiti komplementarnost načela kontrole: kontrola nad tim kako oni (kapitalisti) raspolažu sa svojim profitima (dividende naspram poslova) i kontrola nad korištenjem poreza (subvencije bankama ili financiranje javnih službi). Takav bi pristup zauzvrat omogućio optužnicu privatnog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju, i centralnu antikapitalističku poruku koja bi u Europi stekla ogromnu publiku.

To je Özlem Onaran izrazila ovako: „Među antikapitalističkim snagama u Europi nazire se konsenzus o strategiji suprotstavljanja krizi čije su četiri temeljne točke: 1) otpor mjerama štednje i svim budžetskim rezovima, 2) radikalno progresivan/

redistributivan porezni sustav i uvođenje kontrole kapitala, 3) nacionalizacija/socijalizacija i demokratska kontrola banaka, te 4) revizija dugova pod demokratskom kontrolom nakon koje bi slijedila obustava servisiranja duga¹.

IZLAZAK IZ EURA?

Apsolutno je točno da je spajanje nacionalnih valuta unutar eurozone uklonilo temeljni instrument prilagodbe – devizni tečaj. Zemlje kojima opada cjenovna konkurentnost nemaju drugog izbora nego zamrzavanje nadnica i fiskalne štednje ili daljnje strmoglavljenje u prezaduženost. Ipak, scenarij „izlaska iz eura“ ekonomski je nekonzistentan, i politička kriva prosudba.

Napuštanje eura ne bi zemljama europske periferije riješilo problem opterećenja državnim dugom, već bi ga pogoršalo jer bi dug koji je u vlasništvu stranaca automatski porastao za stopu devalvacije. Povratak nacionalnoj valuti izložilo bi spekulacijama zemlje s velikim vanjskim deficitom. U svakom slučaju, u prvom koraku trebalo bi napraviti restrukturiranje duga.

Devalvacija čini proizvode neke zemlje konkurentnijima, barem u odnosu spram zemalja koje ne vrše devalvaciju. Riječ je o nekooperativnom rješenju u kojem neka država pokušava dobiti udio na tržištu na štetu svojih trgovačkih partnera. Štoviše, povećavajući cijenu uvoza, devalvacija vodi inflaciji, koja djelomično izjednačava početne dobiti konkurentnosti. Jacques Sapir, francuski ekonomist koji podupire ideju izlaska Francuske iz eura, priznaje da bi inflacija nametnula „devalvacije jednom godišnje ili svakih 18 mjeseci kako bi se stopa realnog tečaja mogla održati konstantnom“². To bi značilo prihvatiti beskraju povratnu petlju inflacije i devalvacije. Ipak, konkurentnost neke zemlje ovisi i o mnogim drugim elementima: produktivnosti, inovaciji, industrijskoj specijalizaciji itd. Sugerirati da bi manipulacija tečajem mogla biti dovoljna za osiguranje konkurentnosti je iluzija, a usput i centralno načelo Pakta za euro³. Postoji jako malo slučajeva u kojima devalvacija nije rezultirala u još većoj štednji koja u konačnici uvijek optereti radnike.

1 Özlem Onaran, An internationalist transitional program towards an anti-capitalist Europe: A reply to Costas Lapavistas, na: *International Viewpoint Online*, 435, 2011, (internet) dostupno na: <http://www/internationalviewpoint.org>. Ovde str.

2 Jacques Sapir, S'il faut sortir de l'Euro, Document de travail, 6 avril 2011, (internet) dostupno na: <http://gesd.free.fr/sapirsil.pdf>.

3 Pakt za euro je bio zahtjev, predvođen vladama Njemačke i Francuske, koji je išao za tim da se države članice obvežu na konkretne političke poteze kojima bi se osnažile fiskalne pozicija (putem mjera štednje) i konkurentnost (putem smanjivanja troškova rada) kao uvjet za povećanje sredstava za financijsku stabilnost. Vidjeti: *The Euro and the European Union: Can Angela Merkel Hold Europe Together?*, u „*The Economist*“, 10.03.2011.

Drugačija distribucija prihoda i alternativni model rasta zahtijevaju kao preduvjet temeljitu promjenu u odnosima društvenih snaga: ovo se ne može postići devalvacijom valute. Uzeti devalvaciju kao početnu točku ekvivalentno je zamjeni prioriteta između socijalne transformacije i stanja tečaja. To je ekstremno opasna pogreška. U svom eseju, Sapir naglašava da bi „novi tečaj trebao biti uklopljen u promjene makroekonomskih politika i u institucije... ako će to polučiti sve željene posljedice“⁴. Među tim promjenama, Sapir navodi oporavak nadnica, perpetuiranje socijalnog sustava, strogu kontrolu kapitala i preuzimanje kontrole nad Francuskom centralnom bankom, te državnu kontrolu nad bankama i osiguravajućim društvima. Međutim, sve te mjere potrebno je implementirati *prije* bilo kakvog političkog projekta napuštanja eura.

Vlada socijalne transformacije uistinu bi počinila strašnu stratešku grešku kad bi napustila euro, jer bi se time izložila različitim vrstama spekulativnih osveta. Napuštanje eura prevelik je politički rizik koji bi dao legitimitet programima radikalne desnice. U Francuskoj, tema izlaska iz eura je kamen spoticanja Nacionalnog fronta. Strategija izlaska potpiruje nacional-socijalističku logiku koja se sastoji od kombinacije ksenofobije i diskursa denuncijacije europske integracije kao ultimativnog uzroka svih ekonomskih i socijalnih problema.

Premda je istina da su globalizacija i neoliberalne europske integracije ojačale odnose moći u Europi u korist kapitala, to nisu jedini faktori. Bila bi stoga, fundamentalna pogreška sugerirati da bi izlaz iz eura spontano popravio odnos moći u korist radnika. Dovoljno je razmotriti britanski primjer: funta drži Britaniju izvan Europske monetarne unije, no to nije zaštitilo narod u Britaniji od mjera štednje koje su među najbrutalnijima u Europi.

Zagovarači izlaska iz eura razvijaju još jedan argument: bila bi to instant mjera koju je relativno lako izvesti, dok bi strategija ponovnog uspostavljanja europskog projekta bila na dugom štapu. Taj argument gubi iz vida mogućnost nacionalne strategije koja ne pretpostavlja simultani raskid u svim europskim zemljama.

ZA STRATEGIJU RASKIDA I PROŠIRENJA

Kao i obično, čini se da se dilema vodi između riskantne avanture „izlaska“ iz eura i utopijske europske harmonizacije koja omogućava da se čuje „glas“ radničkih borbi. Za socijaliste, središnje političko pitanje je kako izići iz tog lažnog izbora. Osnovna distinkcija ovdje je između ciljeva i sredstava. Cilj programa socijalne

⁴ Sapir, Isto.

transformacije je zagarantirati svim građanima pristojan život u svim njegovim dimenzijama – zapošljivost, zdravlje, mirovinsko, stambeno pitanje itd.⁵ To se može postići promjenom primarne distribucije prihoda između profita i nadnica te poreznom reformom. No, usmjeravanje borbi prema tim ciljevima implicira propitivanje dominantnih socijalnih interesa, njihovih privilegija i njihovih moći. Ta se konfrontacija događa primarno unutar *nacionalnog* okvira. Međutim, otpor dominantnih klasa i njihove moguće mjere odmazde *nadilaze* nacionalni okvir.

Jedina održiva strategija je osloniti se na legitimitet progresivnih rješenja koji proizlaze iz njihove visoko kooperativne prirode. Sve neoliberalne preporuke su utemeljene na potrazi za konkurentnošću, čime se smanjuju nadnice, podrezuju socijalna davanja i režu porezi, a sve s ciljem osvajanja udjela na tržištu. Uzevši u obzir da će europske stope rasta i dalje biti niske u periodu kojeg je otvorio početak krize u Europi, jedini je način da pojedinačna zemlja stvori nove poslove, da se za njih natječe sa susjednim zemljama, pogotovo s obzirom na to da se najveći dio vanjske trgovine europskih zemalja odvija sa europskim zemljama. To važi čak i za Njemačku koja je drugi najveći svjetski izvoznik: ni ona se ne može osloniti na zemlje u razvoju. Neoliberalni izlaz iz krize je inherentno nekooperativan: pobjeda je moguća samo u odnosu spram ostalih, što je pak krajnji uzrok produblivanja krize europskih integracija.

Nasuprot tome, progresivna rješenja su kooperativna; funkcionirat će još i bolje ako ih se poopći na što veći broj zemalja. Na primjer, kad bi sve europske zemlje skratile radno vrijeme i oporezovale dohodak od kapitala, takva koordinacija bi izbjegla zazor kojeg bi ista politika izazvala u slučaju da ju prihvati samo jedna zemlja. Nužno je stoga, da vlada radikalne ljevice slijedi *strategiju proširenja*:

- (1) „dobre“ mjere implementiraju se unilateralno kao, npr. porez na financijske transakcije;
- (2) moraju se usvojiti prateći protekcionistički planovi poput kontrole kapitala;
- (3) potrebno je poduzeti politički rizik kršenja pravila Europske unije s ciljem implementacije ovih radikalnih politika, koji bi u početku bili primjenjeni na nacionalnoj razini;

5 Za daljnju analizu na ovoj liniji argumentacije vidjeti, između ostalih, moj rad: *Un pur capitalisme*, Éditions Page Deux, Collection Cahiers Libre, Lausanne 2008; te: *Toxic Capitalism*, u: Raphie De Santos i drugi, *Socialists and the Capitalist Recession*, Resistance Books, London 2009; *La nouvelle phase de la crise*, u: *ContreTemps*, 9, 2011; *A European Strategy for the Left*, na *International Viewpoint Online*, 432, 2011, (internet) dostupno na: <http://www.internationalviewpoint.org>

- (4) dati prijedlog da se ta pravila izmjene na način da ih se proširi na razinu Europe, kako bi se omogućilo zemljama članicama da usvoje predložene mjere, na primjer kao ekstenziju europskog poreza na financijske transakcije; i
- (5) politički obračun s EU i drugim europskim zemljama ne smije se izbjegavati i stoga ne treba isključivati prijetnju napuštanja eura kao održivu opciju.

Ova strateška shema priznaje da stvaranje „dobre“ Europe ne može biti preduvjet za implementaciju „dobre“ politike. Mjere odmazde moraju se neutralizirati putem protumjera koje bi po potrebi uključivale pribjegavanje protekcionističkom političkom arsenalu. No, strategija ne bi bila protekcionizam u uobičajenom smislu: ovaj protekcionizam uzima u obranu iskustvo socijalne transformacije koje proizlazi iz naroda, a ne interesa kapitalista jedne zemlje u njihovoj borbi za konkurentnost sa kapitalistima drugih zemalja. Radi se, stoga, o nestajanju logike „protekcijonizma za proširenje“ jednom kad se „dobre“ mjere provedu diljem Europe.

Raskid s europskim pravilima ne temelji se na zagovaranju principa, već na ispravnosti i legitimitetu mjera koje odgovaraju interesima većine, a koja se jednako predlažu i susjednim zemljama. Taj strateški izazov za promjenu može se osloniti na socijalnu mobilizaciju u drugim zemljama, te stoga može razviti odnos snaga koje mogu utjecati na EU institucije. Nedavno iskustvo neoliberalnih planova za spašavanje koje su implementirale ECB i Europska komisija pokazalo je da je moguće zaobići brojne EU odredbe.

Za strategiju raskida, izlazak iz eura nije preduvjet. Štoviše, on je više instrument kojeg treba iskoristiti kao „posljednji izbor“. Neposredni raskid trebao bi se temeljiti na dvije točke koje bi omogućile realan manevarski prostor: nacionalizaciju banaka i restrukturiranje duga.

Prva točka podrške je mogućnost da se naštetiti kapitalističkim interesima: zemlja koja provodi inovativnu politiku može restrukturirati dug, nacionalizirati strani kapital i poduzeti slične mjere, ili barem može prijetiti da će to sve učiniti. Čak i u slučaju male zemlje, poput Grčke ili Portugala, sposobnost odgovora je značajna, ako se uzme u obzir isprepletenost ekonomija. Mnogi imaju štošta za izgubiti; obračun nije u potpunosti neravnotežan. No, glavna točka podrške leži u kolaborativnoj prirodi poduzetih aktivnosti. Ovdje se radi o temeljnoj razlici spram klasične strategije protekcijonizma koja se događa na ravni jedne države koja se protiv svojih konkurenata bori za uspjeh.

Međutim, upravo je suprotno, sve progresivne mjere najučinkovitije su kad su generalizirane na što veći broj zemalja. Ova strategija raskida u konačnici se temelji na sljedećem diskursu: potvrđujemo svoju volju za oporezivanjem kapitala i poduzimamo potrebne protekcionističke mjere kako bismo to i učinili. Međutim, također predlažemo proširivanje tih mjera na cijelu Europu. Raskid s realno-postojećom Europom trebao bi biti pokrenut u ime drugačije Europe. Umjesto da se na njih gleda kao na suprotne procese, trebali bismo uzeti u obzir odnos raskida s neoliberalnom Europom i projekta za novo uspostavljanje Europe.

PROJEKT I ODNOS SNAGA

Program koji cilja isključivo na regulaciju kapitalističkog sustava na marginama bio bi nepoželjan, a ujedno ne bi imao ni zadovoljavajuću motivacijsku snagu. Nasuprot tome, radikalna perspektiva može se činiti obeshrabrujućom makar zbog same magnitute zadaća koje treba preuzeti. Mi, kao socijalisti, u ovoj konjunkturi trebamo odrediti optimalni stupanj radikalizma. Problem nije u tome, kako se često pretpostavlja, razviti tehnička sredstva: takvi su kapaciteti očito osnovni i mnogi od tih kapaciteta su daleko napredovali. Međutim, nikakva pametna mjera ne može izbjeći neizbježni politički sraz između suprotstavljenih socijalnih interesa.

Što se banaka tiče, strateški raspon mogućih izlaza proteže se od pune nacionalizacije do više ili manje restriktivnih regulacija, putem osnivanja javnog financijskog subjekta. Slično tome, javni dug može se otpisati, suspendirati, ponovno ispregovarati, može se krenuti bilo kojim od nebrojenih puteva. Puna nacionalizacija banaka i otpisivanje javnog duga su istovremeno legitimne i ekonomski održive mjere. Međutim, čine se nedostupnima, prvenstveno zbog trenutne ravnoteže odnosa moći. Upravo tu leži stvarno pitanje za raspravu: koji stupanj radikalizma u strategiji raskida ima najveću sposobnost mobilizacije radnika i stvaranja političkih pokreta? O ovom pitanju odluku ne trebaju donositi ekonomisti.

Upravo zbog toga, umjesto predlaganja potpuno novog niza ekonomskih mjera i planova, naglasak ovdje leži upravo na pitanjima metode i naglašavaju se tri osnovna sastojka za radikalno lijevi odgovor na krizu: (1) radikalna promjena u distribuciji prihoda, (2) znatna redukcija radnog vremena i (3) raskid s kapitalističkim poretom svijeta koji počinje raskidom s „realno-postojećom“ Europom.

Ova se debata ne može – i ne smije – svesti na opciju opozicije između anti-liberala i anti-kapitalista, ili između zagovornika Europe i progresivaca. Ove distinkcije očito imaju smisla, ovisno o tome je li projekt rješavanje financijskih problema ili kapitalizma. Međutim, ta nas tenzija ne bi smjela spriječiti da zajedno započnemo

dug put na kojem će ljevica voditi ovu debatu. Takav „zajednički program“ kako je ovdje prezentiran mogao bi se temeljiti na volji da se nametnu drugačija pravila funkcioniranja kapitalizma. A to je, doista, linija razgraničenja političkih snaga između radikalne ljevice i socijalnog liberalizma ljevice centra. Današnji prioritet za radikalnu ljevicu je izgradnja zajedničkog europskog horizonta kao temelja za pravi internacionalizam.

Prevela sa engleskog: *Andrea Milat*

Izvornik: Michel Husson, Exit or Voice? A European Strategy of Rupture, u: “Socialist Register”, Vol. 48, 2012, Merlin Press. Članak je prvi put objavljen u časopisu Socialist Register 2012, www.socialistregister.com, Merlin Press, Copyright Merlin Press Ltd www.merlinpress.co.uk

COSTAS LAPAVITSAS*

BANKROT I IZLAZ IZ EUROZONE: RADIKALNA LIJEVA STRATEGIJA

Svjetska ekonomska kriza koja je započela 2007. sažela je kontradikcije, tenzije i neravnoteže akumulirane u procesu financijalizacije kapitalizma.¹ Kriza nalazi svoje ishodište u odobravanju hipotekarnih kredita najsiromašnijim i najmarginaliziranijim radnicima u SAD-u. Poprimivši globalne razmjere zbog sekuritizacije i s njom povezanih inovacija financijskog kapitala, ona se pretvorila u recesiju koja je dodatno otežana relativnom slabošću proizvodnog kapitala u SAD-u i Ujedinjenom Kraljevstvu. Intenzivno je utjecala na zemlje u razvoju zbog pada izvoza i smanjene dostupnosti kredita, da bi se zatim pokazala kao kriza privatnog i javnog duga eurozone, razotkrivajući neuravnoteženost temelja Europske unije (EU) koja se odražava kroz zajedničku valutu.²

* Costas Lapavitsas je profesor ekonomije na School of Oriental and African Studies (SOAS), University of London.

Njegov istraživački fokus usmjeren je na proučavanje odnosa između financija i razvoja, strukture financijskih sustava i razvoja i načina funkcioniranja japanskog financijskog sustava. Odnedavno se bavi i istaživanjem interakcija tržišnih i ne-tržišnih odnosa financijskog sustava. Kolumnist je „Guardiana“.

1 O financijalizaciji postoji opsežna literatura. Za pristup koji je ovdje implicitno usvojen vidjeti: „Historical Materialism“, 17 (2), 2009, koji istražuje različite aspekte financijalizacije i krize. Za daljnju raspravu o financijalizaciji vidjeti i nekoliko publikacija i rasprava u „Research on Money and Finance“ (RMF), na stranici: <http://www.researchonmoneyandfinance.org>.

2 Uzroci i mehanizmi krize detaljno su predstavljani u dva RMF-izvješća iz 2010. Vidjeti: C. Lapavitsas et al, Eurozone Crisis: Beggar Thyself and Thy Neighbour, u: „Research on Money and Finance“, Occasional Report 1, March 2010, i The eurozone between Austerity and Default, u: „Research on Money and Finance“, Occasional Report 2, September 2010. Oba teksta su dostupna na: <http://www.researchonmoneyandfinance.org>.

Kriza eurozone je sastavni dio svjetske krize iz 2007. koja predstavlja događaj od iznimnog značaja u razvoju kapitalizma. Državna intervencija 2008.- 09. ublažila je bankarsku krizu i recesiju u SAD-u i drugim dijelovima razvijenog svijeta. No kriza eurozone, koja je izbila 2010. i progresivno se pogoršavala 2011., pokazala je duboku i strukturnu dimenziju bolesti financijalizacije. S približavanjem bankrota perifernih zemalja eurozone nije se mogla isključiti mogućnost nove globalne financijske krize. S druge strane, sveopća bankarska kriza je zaprijetila dovođenjem do nove ekonomske depresije.

Eurozona je tako postala slaba točka svjetske ekonomije iz razloga povezanih s njezinom eksploatacijskom i neravnopravnom prirodom. Iz istih razloga je zapravo i propao i kolektivni pokušaj nekoliko europskih sila da stvore novi oblik svjetskog novca. Euro je u svojem sadašnjem obliku neodrživ, te je moguće njegovo potpuno urušavanje. Ekonomski, socijalni i politički nemiri koji su izbili pružaju ljevici priliku da pomakne ravnotežu snaga protiv kapitala, a u korist rada. No, da bi ljevica uspjela, mora ponuditi radikalna rješenja. Potonje zahtjeva oslobađanje od utjecaja europejstva koje je desetljećima dominiralo lijevim mišljenjem.

OSOBIT OBLIK SVJETSKOG NOVCA ODREĐUJE KRIZU U EUROPI

Za marksističku monetarnu teoriju, krizi sklona priroda kapitalističke ekonomije jezgrovito je sažeta u pojavi svjetskog novca (ili međunarodne rezervne valute, u ortodoksnoj ekonomskoj terminologiji), tj. sredstvu plaćanja i rezerve koje je djelatno na svjetskom tržištu.³ Euro je oblik svjetskog novca stvoren kako bi služio interesima krupnog europskog industrijskog i financijskog kapitala u uvjetima financijalizacije. Njegova osobitost, kao forme svjetskog novca, leži u tome što je stvoren *ex nihilo* od strane skupine država, odnosno izvorno nije bio nacionalna valuta neke države. Svrha institucionalnih mehanizama Europske monetarne unije (EMU) bila je osiguravanje sposobnosti eura da služi kao globalno sredstvo plaćanja i rezerve, dakle kao stabilna jedinica obračuna, s obzirom na osobitost njegova podrijetla.

Ukratko, stvorena je neovisna Europska centralna banka (ECB), s potpunom kontrolom nad monetarnom politikom i statutarnom obvezom osiguravanja stabilnosti eura kao jedinice obračuna. ECB je zadužena za homogeno novčano tržište na kojem europske banke mogu doći do likvidnosti prihvatljive na svjetskoj razini. Svrha Pakta o stabilnosti i rastu za eurozonu iz 1997. sastoji se u osiguravanju potrebne fiskalne discipline nametanjem proizvoljnih ograničenja proračunskog

3 Svjetski novac objašnjava ukratko Karl Marx u „Kapitalu“, Prvi tom, Penguin, London 1976, str 240-4.

deficita i ukupnog javnog duga. No, budući da je euro stvoren od saveza država, odgovornost za prihvaćanje i poštivanje ograničenja javnog duga je u velikoj mjeri prepuštena svakoj suverenoj državi – propust koji je bio katalizator sadašnje krize. U zadanom monetarnom i fiskalnom okviru, konkurentnost na unutarnjem tržištu se oslanjala na rast produktivnosti i smanjenje troškove rada. To je rezultiralo započinjanjem „utrke nadolje“ za nadnice i uvjete rada na području eurozone.

Njemački se kapital pokazao osobito vještim u provođenju pritiska na nadnice i uvjete rada, što mu je omogućilo preuzimanje uloge dominantne sile u eurozoni. Njegova rastuća konkurentnost proizvela je viškove na tekućem računu platne bilance, što se ogledalo u deficitima tekućeg računa perifernih zemalja. Neizbježna je posljedica ove neravnoteže golema zaduženost periferije, financirana kapitalnim priljevima (uglavnom u obliku zajmova banaka) iz zemalja centra. Dug se također akumulirao unutar perifernih zemalja budući da su banke iskoristile homogenost europskog tržišta novca kako bi proširile svoje kreditne aktivnosti.

Posljedično, prevladavajući oblik svjetske krize u Europi je dužnička kriza - i privatnog i javnog duga – periferije eurozone. Ogroman dug znači da su Grčka, Irska, Portugal, pa čak i Španjolska trenutno suočene s mogućnošću bankrota. Takav bi razvoj događaja doveo u pitanje solventnost banaka zemalja centra, i vjerojatno bi uzrokovao ponovnu bankarsku krizu u na globalnoj razini⁴. Sposobnost eura da funkcionira kao svjetski novac bila bi neposredno ugrožena. Zemlje jezgre eurozone su dakle bile prisiljene suočiti se s dugom periferije zbog temeljnog vlastitog interesa. Njihova prevladavajuća briga bila je spasiti banke i zaštititi euro.

Tako je ECB osigurala bankama obilne izvore likvidnosti, čak i pod cijenu prihvaćanja velike količine perifernog duga kao kolaterala. ECB je također ignorirala vlastite propise otkupljujući periferni dug u svrhu stabilizacije sekundarnih tržišta. Osim toga, zemlje jezgre su sastavile programe spašavanja namijenjene državama koje su izgubile pristup tržištima obveznica. Osnovane su institucije Europski stabilizacijski mehanizam i Europski fond za financijsku stabilnost, koje imaju mogućnost operacija na otvorenom tržištu sa međudržavnim jamstvima za financiranje kredita za zemlje u poteškoćama. Spomenuti su krediti dopunjavani i plasirani u suradnji sa Međunarodnim monetarnim fondom (MMF). U 2013. takvi će *ad hoc* aranžmani po svoj prilici postati stalni mehanizam posvećen sprječavanju bankrota suverenih država.

⁴ U dva već spomenuta RMF-ova izvješća je objavljeno da je na kraju 2009. ukupni dug Španjolske, Portugala i Grčke iznosio gotovo 7 bilijuna eura. Od toga, 2,5 bilijuna je inozemnog duga, uključujući i više od bilijun eura duga bankama zemalja centra. Ukupni kapital potonjih u 2009. je bio neznatno veći od 0,6 bilijuna eura. Kombinirani bankrot zemalja periferije bio bi koban.

Valja napomenuti da je MMF ovdje suplementaran ulozi EU-a i ECB-a. MMF je osigurao znatna financijska sredstva, tehničku podršku, mehanizme uvjetovanja i periodične izvještaje o napretku zemalja primateljica kredita u nuždi. No, Fond je u potpunosti svjestan problema nametanja intenzivnog programa prilagodbe u zemljama koje istovremeno ne mogu provesti devalvaciju domaće valute. EU i ECB su bile u mnogo većoj mjeri angažirani zajmodavci u usporedbi s MMF-om, inzistirajući na kaznenim kamatnim stopama, nametanju oštrih mjera štednje, te usvajanju daljnje liberalizacije, sve u ime zaštite eura. Kao istinske braniteljice neo-liberalne ortodoksije u krizi eurozone su se pokazale EU i ECB, a ne MMF.

Cijena koju su platile periferne zemlje za pomoć EU/ECB/MMF-a je iskazana kroz pretjerane kamatne stope, često sa dva do tri posto višom kamatom za svaki euro posuđen od strane tzv. spasilačkih institucija. Zemlje u poteškoćama nisu dobi- le besplatno niti jedan cent, umjesto toga zajmodavci u nuždi iskazali su pristoj- nu dobit u 2010.-11. Jednako tako, cijena je plaćena kroz nametanje mjera štednje i liberalizacijom, ne samo na periferiji nego i u zemljama centra. Periferne zemlje su prisiljene smanjivati socijalne izdatke, javne investicije, plaće i mirovine. Poticana je deregulacija tržišta rada i drugih tržišta i uz ohrabrivanje privatizacija. U ožujku 2011. je čak predloženo trajno institucionaliziranje mjera štednje i liberalizacije u obliku Pakta za euro. Prema tom planu Njemačka bi dobila kontrolu nad fiskalnim deficitima drugih zemalja uz pojačavanje pritiska na rad u smjeru povećanja kon- kurentnosti. Posljedice takvih mjera na periferiji nije teško uvidjeti: u posljednjem kvartalu 2010. i prvom kvartalu 2011. grčki BDP i stopa nezaposlenosti pogoršani su do razina usporedivih s onima tijekom Velike depresije u SAD-u 1930-ih. Da stvar bude još gora, recesija je pogoršala dužničko opterećenje, povećavajući tako i rizik od insolventnosti.

Ipak, postoje razlozi iza ove naizgled sulude politike eurozone. Kao prvo, mjere štednje i liberalizacija su posve u skladu s ugovorima koji su bili podloga za stvaranje eura. Neoliberalizam je oduvijek bio dominantna ideologija eurozone: rastaka- nje mjera socijalne politike predstavlja dakle prirodan razvoj, a ne iznimku. Zatim, nametanje štednje poklapa se s uskim interesima njemačke vladajuće klase, koja je bila sasvim otvorena u pogledu svoje dominacije u eurozoni. Ona je, s jedne strane, željela sačuvati euro kao svjetski novac, što podrazumijeva izbjegavanje bankarske krize širih razmjera, a s druge strane nije bila spremna snositi troškove bankrota periferije koji su mogli porasti do nekoliko stotina milijardi eura. Veoma racional- no, dakle, odlučuje se za opskrbu banaka likvidnošću uz istovremeno nametanje mjera štednje perifernim zemljama. Rizici su visoki ali, ukoliko se strategija poka- že uspješnom, Njemačka bi mogla postati neosporni gospodar europskog kapitaliz- ma preuzevši kontrolu nad drugom najvažnijom svjetskom valutom.

Popratna pojava njemačkog uspona biti će ekonomsko, socijalno i nacionalno propadanje periferije. Da bi periferne zemlje ostale unutar eurozone morat će neodređeno dugo nastaviti s mjerama štednje koje potkopavaju njihovu proizvodnu bazu i dovode do visoke nezaposlenosti. Za razliku od 2000-ih, neće biti mogućnosti za jeftino zaduživanje u inozemstvu kako bi se olakšali pritisci koje stvara zajednička valuta. Nejednakost će se povećati i socijalne tenzije će rasti. Izgledno je da će jedini koji će se okoristiti biti uski sloj domaće vladajuće klase - uglavnom povezan s finansijskim sustavom, uključujući i elemente industrijskog kapitala - koji je prihvatio svoj podređeni položaj i želi ostati u eurozoni pod svaku cijenu.

„DOBAR EURO“?

Suprotstavljanje ovakvim politikama zahtijeva napuštanje ideje da se Europska monetarna unija može reformirati u interesu radništva ili da bi se mogao kreirati „dobar euro“. Zagovornici ovoga gledišta mogu se podijeliti u dvije struje i obje su zastupljene unutar novoosnovane stranke Europske ljevice, ali i šire u Europi.⁵ Jedna struja se sastoji od gorljivih europejaca koji obično zanemaruju klasne i imperijalne interese u srži monetarne unije. Za njih je „Europa“ transnacionalna integracija za koju se vjeruje da potiče blagostanje i udruživanje ljudi u Europi. Socijalni napredak nema smisla izvan ove transcendentalne „Europe“, za koju se vjeruje da će biti ugrožena ako se na kraju pokaže da euro nije uspio. U skladu s tim, zadatak koji su sebi postavili obzirni europejci jest spriječiti urušavanje monetarne unije, čak i ako to uključuje saveze s dijelovima buržoazije koji su također zainteresirani za njezino spašavanje.

Druga struja obuhvaća obzirne europejce koji su svjesni klasnih interesa u srcu eurozone, ali ne nužno i svih implikacija stvaranja novog svjetskog novca. Ovu grupu brine opasnost nacionalizma i izolacionizma u slučaju propasti projekta eurozone. Upuštanje u monetarnu uniju je možda bilo loše osmišljeno, ali sada, kada je Unija realnost za ljude u Europi, iz nje nije preporučljivo izaći. Ustvari, ovaj argument uvažavaju obje skupine⁶. No, kod nekih umjerenih europejaca to dovodi do sljedećeg argumenta koji bi se mogao nazvati „revolucionarno europejstvo“. Dakle, strategija ljevice bi trebala biti borba za revolucionarno rušenje kapitalizma na povlaštenom terenu europskih integracija.

5 Objе struje je bilo lako uočiti na konferenciji „Javni dug i mjere štednje u Europi: odgovor europske ljevice“, održanoj u Ateni u ožujku 2011. Izlaganja s konferencije su dostupna na: <http://athensdebtconference.wordpress.com>

6 O tome nam svjedoče primjeri: ATTAC-Germany, Manifesto on the Crisis of the Euro, ožujak, 2011, (internet) dostupno na: <http://www.alternative-regionalisms.org> te Michel Husson, A European Strategy for the Left, u: „Socialist Resistance“, 29 December 2010, (internet) dostupno na: <http://hussonet.free.fr/@bibi.htm>.

Bili oni gorljivi ili obzirni, prijedlozi europejaca za stvaranje „dobrog eura“ pokazuju znatnu konvergenciju. Postoji opća suglasnost da se treba oduprijeti mjerama štednje i liberalizaciji, te da je Europi potrebna značajna preraspodjela dohotka i bogatstva. Slažu se i da je potrebna europska investicijska politika kako bi se povećala produktivnost na periferiji i restrukturirala europska privreda. No, tko bi se na ljevici protivio ovim prijedlozima koji su, štoviše, u optjecaju već dosta dugo? Koliko god bili nezaobilazni, oni ne zadiru u bit sadašnje krize.

Prijedlozi europejaca postaju supstancijalniji kada se promotri pitanje duga. S vremenom je prihvaćeno da se teret duga nekoliko perifernih zemalja mora olakšati kako bi se privreda oporavila. Dalje od ovih postavki teško je postići dogovor. Obzirni europejci uglavnom preferiraju dogovorno restrukturiranje duga ili, preciznije, bankrot prema uvjetima vjerovnika, što bi smanjilo razinu duga periferije bez dovođenja u pitanje mehanizama i institucija eurozone. Problem je u tome što je malo vjerojatno da će bankrot prema uvjetima vjerovnika znatno smanjiti dug periferije. Vjerovnici općenito nerado prihvaćaju gubitke. Nasuprot tome, oprezni europejci pretežno zagovaraju radikalno restrukturiranje duga i to na inicijativu dužnika. No, oni predlažu jednostrano otpisivanje duga uz ostanak u okviru eurozone čije će glavne sile u tom slučaju morati pretrpjeti gubitke. Kako bi se to postiglo, tek treba da bude objašnjeno.

To je kontekst u kojem su zagovornici „dobrog eura“ kolektivno sudjelovali u izradi konkretnih prijedloga za rješavanje dužničke krize. Ovdje stvari postaju trusnije u onoj mjeri u kojoj se tiču krajnjih dosega stvarnih politika europskih vlada. Prijedlozi od strane raznih dijelova ljevice koja podržava „dobar euro“ obično se vrte oko kreditiranja od strane ECB-a i izdavanja euroobveznica, što se već u određenoj mjeri prakticira u eurozoni.

Sumarno i pojednostavljeno rečeno, čini se da je središnja ideja kako bi ECB trebala proširiti svoju sadašnju praksu kupovanja javnog duga na sekundarnim tržištima i kreditiranja uz periferni dug kao jamstvo. ECB bi trebao otkupiti veći dio postojećeg duga perifernih zemalja i financirati zaduživanje država eurozone u budućnosti. Nadalje se predlaže emisija euroobveznica – ograničenu verziju toga je već poduzeo Europski fond za financijsku stabilnost (EFSF) kako bi se dobila sredstava za kreditiranje zemalja u teškoćama – koju bi trebalo proširiti kako bi se zadovoljile regularne potrebe kreditiranja država eurozone.⁷ Ne treba isključiti razne kombinacije navedenih prijedloga, uključujući i ideju da bi ECB trebala financirati

7 Ideja sustavnog izdavanja euroobveznica stekla je znatniji utjecaj kada je predložena iz službenih krugova: G. Tremonti i J.-C. Juncker, Eurobonds Would End the Crisis, u: „The Financial Times“, 5. prosinca 2010. No, ona je već izvjesno vrijeme kružila među različitim strujama na ljevici.

javni dug eurozone izdajući euroobveznice. Takvi prijedlozi čine analogiju s poslovanjem Federalnih rezervi u SAD-u, što predstavlja značajan korak prema stvaranju fiskalne, kao i monetarne, homogenosti unutar eurozone.

Nažalost, postoje određeni problemi u temelju tih prijedloga, koji objašnjavaju zašto ih je *establishment* eurozone tako brzo otpisao. Jedan od problema odnosi se na gubitke od lošeg perifernog duga. Ako bi primjerice ECB otkupila postojeći diskontirani periferni dug, kapital banaka bi morao biti nadomješten kako bi se spriječila njihova propast, a ako bi ga otkupila po nominalnoj vrijednosti, eventualni bi gubici ECB-a na kraju morali biti sanirani. ECB nema čarobni štapić kojim bi se moglo izbrisati loše dugove - za tu svrhu bi trebala biti korištena javna sredstva, a to znači oslanjanje na porezne prihode iz zemalja centra. Slične primjedbe odnose se na izdavanje euroobveznica kojima bi se zamijenio postojeći periferni dug. Sve to čak i bez spominjanja dodatnog troška za zemlje jezgre zbog zaduživanja po višim kamatnim stopama ukoliko bi odlučili izdati euroobveznice zajedno s perifernim zemljama.

No, postoji još jedan dublji problem u tom pogledu koji često zanemaruju oni koji bi željeli eliminirati neravnotežu između fiskalne heterogenosti i monetarne homogenosti u eurozoni. Financijska sfera eurozone nije ni izbliza tako homogena kao što se često zamišlja. Iako je tržište novca doista zajedničko, što homogenizira uvjete zaduživanja za banke, vlasništvo nad bankama i dalje ostaje izričito nacionalno. Kada solventnost banaka postane problematična, one se mogu obratiti samo svojim državama, što se vidjelo u slučaju Irske 2009.-10. i Belgije 2008.-09. Ne postoje europski mehanizmi suočavanja s gubicima koji će neizbježno zadesiti europske banke u slučaju otpisa perifernog duga. Jednako tako, ne postoji niti jasan način na koji bi se njemačke ili francuske radnike moglo natjerati da prihvate veće poreze za spašavanje, primjerice, talijanskih banaka.

Konačno, prijedlog da ECB sustavno otkupljuje periferni dug, a osobito javna obveza financiranja budućih zaduživanja zemalja eurozone duboko je problematična za euro kao svjetski novac. Dolar i euro se u tom pogledu ne mogu uspoređivati. Dolar je aktualni oblik svjetskog novca koji se u pogledu svoje prihvatljivosti oslanja na uspostavljene institucionalne i običajne mehanizme, a euro je aspirant s jedva deset godina postojanja. Ako bi ECB počela financirati redovita zaduživanja svih zemalja eurozone, euro bi doživio pad na svjetskim tržištima, između ostalog i zbog sumnji u stabilnost ECB-a. To je za njemačku vladajuću klasu dovoljan razlog da se odbaci takva mogućnost.

RADIKALNA LIJEVA STRATEGIJA

Radikalna lijeva strategija trebala bi ponuditi rješenje krize koje mijenja ravnotežu društvenih snaga u korist rada i usmjerava Europu prema socijalizmu. To je nemoguće izvesti bez problematiziranja klasnih i imperijalnih odnosa u srži eurozone, nešto što „dobar euro“ pristup uglavnom izbjegava. Ukratko, ljevica hitno treba svojstvenu i samostalnu poziciju o strukturnoj krizi europskog kapitalizma, što podrazumijeva da bi morala povratiti ponešto od svog radikalizma. Radikalna strategija treba polaziti od toga da radnici u zemljama centra i periferije nemaju stvarnih uloga u uspjehu EMU-a. Upravo suprotno, pokušaj stvaranja svjetskog novca koji služi interesima europskog kapitala značio je pogoršanje uvjeta rada u zemljama centra i duboku krizu na periferiji eurozone.

Zbog podjele između centra i periferije, radikalna lijeva alternativa nužno će imati različite naglaske u različitim dijelovima eurozone. Za radnike u zemljama centra, osobito u Njemačkoj, od ključnog je značaja zaustaviti nemilosrdan pritisak na plaće koji je donijela monetarna unija. No, treba imati na umu da je zabluda kako veće nadnice mogu biti sredstvo spašavanja eura kroz uravnoteženje konkurentnosti i jačanje domaće potrošnje u zemljama centra. Ne postoji kapitalistička klasa koja bi za cilj postavila podizanje plaća svojih radnika, budući da bi je u tom slučaju uništila konkurencija. Ako bi prestalo ograničavanje nadnica u Njemačkoj, nestale bi prednosti monetarne unije za njemačku vladajuću klasu i daljnje članstvo u eurozoni postalo bi upitno. Uostalom, Njemačka je imala dugogodišnje iskustvo u korištenju njemačke marke za strateško poboljšanje svog udjela u svjetskoj proizvodnji i trgovini.

Strategija ljevice u zemljama centra bi se trebala sastojati od daljnjih koraka koji bi kombinirali nastojanja da se ukinu ograničenja plaća, istovremeno se suprotstavljajući neuspjehu monetarne unije. Važan element pri tome je kontrola nad financijskim sustavom. Treba se suprotstaviti spašavanju banaka od njihovog lakomislenog izlaganja na periferiji eurozone sredstvima iz poreza i ostalih davanja. Zapravo, ljevica bi se trebala zalagati za nacionalizaciju banaka koja bi mogla djelovati kao poluga uravnoteženja privrednih sustava zemalja centra. Za početak je potrebno pomaknuti težište njemačkog gospodarstva od izvoza prema unapređivanju domaće potrošnje, javne opskrbe i infrastrukture. Da bi se to postiglo potrebno je preuzeti kontrolu monetarne politike od ECB-a i uvesti kontrole tokova kapitala.

Nasuprot tome, na periferiji bi formuliranje radikalne alternative moralo početi od suočavanja s teretom javnog i privatnog duga. Problem duga neizbježno dovodi u pitanje članstvo u eurozoni. Ponajprije je potrebno reprogramirati javni dug na

način da se veći dio duga otpiše. U tu svrhu treba provesti obustavu servisiranja duga prema uvjetima dužnika, koja bi se oslanjala na demokratsku participaciju „odozdo“. Proglašavanje bankrota i jednostrani otpis duga svakako nosi i svoje negativne posljedice, među ostalim isključivanje iz financijskih tržišta na određeno razdoblje i plaćanje većih kamatnih stopa u budućnosti. No, čak i *mainstream* literatura, na vlastito čuđenje, ističe da se ti troškovi ne čine vrlo značajnima.⁸ Opcija da se prema uvjetima dužnika obustave servisiranja duga bila bi neizmjereno olakšana uspostavom neovisnog Povjerenstva za reviziju javnog duga za zemlje periferije. Takvo bi tijelo olakšalo radničko sudjelovanje u suočavanju s problemom duga te, ne manje važno, otvorilo prostor za nezavisne pristupe tumačenju uzroka i uvjeta zaduživanja. Povjerenstvo bi moglo formulirati odgovarajuće preporuke za rješavanje duga, uključujući i dugove za koji se utvrdi da su nelegalni, nelegitimni, nepošteni ili jednostavno neodrživi.

Obustava servisiranja duga prema uvjetima dužnika u zemljama periferije bi u istom dovela u pitanje članstvo u eurozoni, budući da su njihovi zajmodavci zemlje centra. Izlaz iz eurozone je važna komponenta radikalno lijeve strategije koja bi se mogla obračunati s mjerama štednje uz istovremeno restrukturiranje privrede u interesu rada. No, promjena monetarnog standarda je veliki šok koji zahtijeva sveobuhvatan program ekonomskih i društvenih promjena. Prioritetna briga bila bi da se spriječi prerastanje monetarnog poremećaja u bankarsku krizu jer bi to dovelo do iznimno teških posljedica. Iz navedenih razloga banke bi morale biti u javnom vlasništvu i pod javnom kontrolom kako bi se zaštitile štediša i stvorio okvir za restrukturiranje privrede. Podrazumijeva se da je potrebno odmah uvesti kontrole kapitala.

Depresijacija nove valute bila bi neizbježna, što bi prouzročilo dodatni pritisak na one banke koje se zadužuju u inozemstvu, ali bi jednako tako uklonila okove proizvodnom sektoru i potakla izvoz. Uspostavljanje kontrole nad monetarnom politikom uz istovremeno oglašavanje o dug, uklonilo bi pritisak mjera štednje na proizvodni sektor. Rast cijena uvoza značio bi udar na radnička primanja, stvarajući tako potrebu za provođenje određenih redistributivnih mjera kroz poreznu politiku i politiku plaća. Na osnovu toga, potrebno je donijeti industrijsku politiku i tako obnoviti proizvodne kapacitete periferije i stvaranje novih radnih mjesta. Konačno, da bi došlo do izraženijeg pomaka u ravnoteži društvenih snaga u korist rada, potrebno je provesti demokratsko restrukturiranje države poboljšanjem sustava naplate poreza i rješavanjem problema korupcije.

8 Kao što su u više navrata istaknuli, na primjer, Federico Sturzenegger i Jeromin Zettelmeyer, *Debt Defaults and Lessons from a Decade of Crises*, MIT Press, Cambridge 2007.

Radikalna lijeva strategija za zemlje centra i periferije podrazumijeva mjere koje možda nisu na prvi pogled socijalističke. Prava narav strategije biti će određena društvenim snagama koje će se mobilizirati i oblicima borbe koji će se pojaviti. No, nema sumnje da bi to moglo promijeniti odnos snaga u korist rada, stvarajući povoljnije uvjete za dugoročno rješavanje pitanja raspodjele, rasta i zaposlenosti. U tom smislu, radikalna bi se lijeva alternativa sastojala od prijelaznih zahtjeva u temeljnom značenju tog pojma. To bi moglo stvoriti povoljno ozračje za društvene promjene u socijalističkom smjeru, poboljšavajući socijalne i ekonomske uvjete radnika. Nema razloga da takva strategija dovede do izolacionizma i nacionalizma, pod uvjetom da europska ljevica ponovo stekne minimum povjerenja u sebe i u svoj povijesni arsenal socijalističkih ideja. Za to je potrebno da napusti europejstvo, tu imperijalnu ideologiju koja godinama progoni njenu kolektivnu imaginaciju.

Prevela sa engleskog: *Jelena Kranjec*

Izvornik: Costas Lapavitsas, Default and Exit From the Eurozone: A Radical Left Strategy, u: „Socialist Register“, Vol. 48, 2012. Članak je prvi put objavljen u časopisu Socialist Register 2012, www.socialistregister.com, Merlin Press, Copyright Merlin Press Ltd www.merlinpress.co.uk

ÖZLEM ONARAN*

INTERNACIONALISTIČKI PROGRAM ZA TRANZICIJU PREMA ANTIKAPITALISTIČKOJ EUROPI

Odgovor Costasu Lapavitsasu

Trenutna je kriza razotkrila povijesna razilaženja unutar Europe, dovela do europske krize i novog stadija svjetske krize. Tri su temeljna problema s postojećim politikama u Europi. Prvi je pretpostavka da izvorište problema leži u nedostatku fiskalne discipline i posljedično oslanjanje na jači nadzor nad budžetskim deficitom bez propitivanja razloga za nastanak deficita i zanemarivanja strukturnih problema zbog razlika u produktivnosti i neravnoteže na tekućim računima platne bilance kao posljedice njemačke politike „osiromaši svog susjeda“. Drugi se problem temelji na pretpostavci da je Europa pogođena krizom državnog duga, bez uzimanja u obzir da se taj dug ne bi povećao u tolikom obimu da nije bilo financijske krize koja je zaustavljena spašavanjem banaka paketima financijske pomoći bez presedana. Oni su povećali budžetske deficite, uz istovremeno smanjene budžetske prihode i povećana socijalna izdvajanja uslijed krize. Treći je problem zanemarivanje temeljnog uzroka nastanka aktualne krize vezanog uz izrazitu nejednakost u distribuciji dohotka i imovine, što je temeljno obilježje neoliberalnog kapitalizma.

* Özlem Onaran je profesorica ekonomije na University of Greenwich u Velikoj Britaniji. Redovito objavljuje radove iz oblasti raspodjele prihoda, utjecaja međunarodne trgovine i direktnih stranih investicija na nadnice, zaposlenost i investicije, utjecaja međunarodne trgovine i ekonomske krize na položaj žena i posljedica globalizacije na državu blagostanja. Trenutno vodi projekt u okviru Međunarodne organizacije rada (International Labour Organization), u kojem istražuje odnos pada nadnica naspram rasta profita kao pokretačke snage ekonomskog rasta u nekoliko zemalja svijeta.

NASTAJANJE KONSENZUSA NA ANTIKAPITALISTIČKOJ LJEVICI

Među antikapitalističkim snagama u Europi nazire se konsenzus o strategiji su-protstavljanja krizi s četiri temeljne točke: 1) otpor mjerama štednje i svim budžetskim rezovima, 2) radikalno progresivan/ redistributivan porezni sustav i uvođenje kontrole kapitala, 3) nacionalizacija/ socijalizacija i demokratska kontrola banaka, te 4) revizija dugova pod demokratskom kontrolom nakon koje bi slijedila obustava servisiranja duga. Odjek ovih zahtjeva nalazimo i kod široke lijeve opozicije, iako u obrnutom redoslijedu po razini podrške. Smatram da je ključno, pri započinjanju svake taktičke rasprave naglasiti ove četiri točke kao izuzetno važna polazišta u izgradnji koordinirane kampanje širom Europe.

ŠTO S EUROM?

Kontroverzno pitanje eura u zemljama periferije eurozone potrebno je sagledati u kontekstu spomenutih zajedničkih točaka. Na antikapitalističkoj ljevici nalazimo dvije pozicije: jedna zagovara izlaz iz eurozone, kao što predlažu npr. Lapavitsas et al. (2010) i de Santos (2011), a cilj je druge formiranje saveza za alternativne politike u Europi, koji bi poslužio kao most za antikapitalističku tranziciju umjesto uzimanja valute za središte rasprave. Polazište ove druge pozicije temelji se na težnji ka alternativnoj Europi i promjeni okvira ekonomske politike unutar koje euro funkcionira. U svom nedavno objavljenom članku Costas Lapavitsas (2011) kritizira ovakav pristup, nazivajući njegove pristaše „obzirnim europejcima“, tj. onima koji su svjesni „klasnih interesa“, ali su također „zabrinuti zbog opasnost nacionalizma i izolacionizma“. Costasova karakterizacija „europejstva, službene ideologije koja već dugo progona kolektivnu imaginaciju (ljevice)“ pogrešno predstavlja internacionalističku i antikapitalističku prirodu ovog pristupa koji nema puno zajedničkog s apstraktnom obranom kapitalističke EU s njenim postojećim strukturama, nego želi izgraditi prijelaz od trenutno hitnih zahtjeva širokih opozicijskih pokreta prema internacionalističkoj, ekosocijalističkoj Europi. Costasova primjedba kako je „dobar dio kontinentalne ljevice još zahvaćen europejstvom, te se bavi razvojem strategija koje su više europskog nego socijalističkog karaktera“, ostavlja dojam da je uglavnom mislio na stranku Europske ljevice, unatoč pokušaju da uvede razlikovanja između „obzirnih europejaca“ i onih drugih. Pritom previđa važnost Europske antikapitalističke ljevice – europskog fronta koji okuplja četrdesetak organizacija i teži programu „koji bi izvukao ekonomiju iz krize dajući pred-

nost potrebama ljudi, a ne profitu i uvodeći demokratsku kontrolu nad tržištem“, razrađujući tako „antikapitalistički odgovor“.¹

Vraćajući se na pitanje eura, smatram da je pitanje revizije duga i kampanja za obustavu servisiranja duga taktički mnogo važnija mobilizacijska osnova od rasprave o euru. Najznačajnija prepreka iniciranju bilo kakve progresivne ekonomske politike u Europi i pojedinim državama je špekulacija javnim dugom i vladina obveza da udovolji financijerima. Potrebno je osloboditi javne financije, kako periferije tako i centra, neizvršavanjem dužničkih obaveza, koje bi uslijedilo nakon revizije duga.

Obustava servisiranja duga po uvjetima dužnika bitno je različita od trenutnog restrukturiranja duga po uvjetima zajmodavaca i europske elite, vezanog uz daljnje politike štednje. Pitanje neizvršavanja dužničkih obaveza nije tek problem solventnosti kao u slučajevima Grčke ili Irske, nego je i problem porijekla javnog duga – pitanje nije samo možemo li otplatiti dug, nego i trebamo li platiti dug? Porast duga zbog krize za Veliku Britaniju iznosi 33,4% BDP-a i postavlja se pitanje zašto bi se porez koji plaćaju radnici koristio za otplatu ovog duga. Važnost opcije neizvršavanja dužničkih obaveza dolazi do izražaja ako uzmemo u obzir ekološke granice rasta koje ograničavaju tradicionalnu kejnzijansku politiku „izlaska iz duga rastom“. Aktivisti, akademici i parlamentarci su podržali zahtjev za reviziju javnog duga u Grčkoj, pri čemu je Costas bio jedan od istaknutih inicijatora.² Slična se kampanja pokreće u Irskoj i obje inicijative imaju očiglednu važnost za Portugal i Španjolsku, a nadamo se i za zemlje centra poput Velike Britanije. Rješenje krize povoljno za radnike zahtjeva obustavu servisiranja duga u zemljama periferije i centra, a koordinirana zajednička borba na razini cijele Europe može iznjedriti veći pritisak na multinacionalne vladajuće elite.

Budući da je njihov napad internacionalan – multinacionalni bankarski i poslovni lobiji određuju politike nacionalnih vlada i institucija EU koristeći prijetnju bojkota vladinih obveznica – tako i suprotstavljanje tom napadu treba biti organizirano na internacionalnoj razini. Europska mreža pokreta, široke fronte i antikapitalističke organizacije, mogu postati snaga koja će ujediniti narodni otpor mjerama štednje u različitim državama. U opreci spram nacionalnih alternativa, internacionalno rješenje može stvoriti snažniju frontu u zemljama centra i periferije.

Važnost mobilizacije na europskoj razini izvire iz zajedničkih interesa radnika. Ne slažem se s Costasom da bi „radikalna lijeva alternativa nužno morala biti

1 Vidi Statement on the European crisis, and Third European Anti-capitalist conference.

2 Vidi Toussaint (2011) za detaljniji prikaz.

različita u različitim dijelovima eurozone“. Mjere štednje širom EU tjeraju zemlje u model određen kronično nedostatnom domaćom potražnjom zbog niskih nadnica. U prošlosti, nedovoljna razina domaće potrošnje u Njemačkoj nadoknađena je izrazitom izvoznom potražnjom. Međutim, nije moguće preslikati njemački model niskih nadnica i mjera štednje na cijelu eurozonu s obzirom na to da bi bez deficita na periferiji, njemačko izvozno tržište zahvatila stagnacija.

Pad domaće potražnje, pogotovo na periferiji Europe, neizbježno produžuje recesiju što može od problema duga stvoriti problem insolventnosti privatnog i javnog sektora. Postojeće politike snižavanja nadnica pogađaju jednako sve radnike. Rašireno nezadovoljstvo u Njemačkoj zbog Grčke zanemaruje činjenicu da je pad nadnica, naknada za nezaposlene i mirovina koji je pogodio njemačke radnike pridonio tom problemu. Razotkrivanje ove činjenice i teze o nejednakoj raspodjeli kao glavnom uzroku krize važan je korak u izgradnji progresivnog saveza i prijelaza prema alternativnoj, ekosocijalističkoj Europi. Promjena u odnosima moći u korist rada u Njemačkoj donijela bi više manevarskog prostora i na periferiji – ne samo u političkom smislu, nego i ekonomski, povećavajući ukupnu tražnju i smanjujući pritisak politike niskih nadnica na periferiji. Jednako tako, europske mjere štednje kao odgovor na krizu služe spašavanju banaka koje su većinom smještene u zemljama centra. No, iste te politike dovode zemlje periferije do ruba insolventnosti zbog produžene recesije, te se posljedice štednje u Grčkoj ili Irskoj odražavaju na porezne obveznike u Njemačkoj, Francuskoj ili Velikoj Britaniji, koje će biti pod pritiskom da ponovno spašavaju banke zbog njihovih vlastitih gubitaka.

Obustava servisiranja duga prema uvjetima dužnika većih razmjera, imala bi slične posljedice po banke i upravo zato zahtjev za socijalizacijom banaka pod radničkom kontrolom, u zemljama periferije i centra, logično ju nadopunjava, kako bi se prekinuo začarani krug mjera štednje, produblivanja krize i spašavanja banaka. Ova nastojanja treba koordinirati kao dijelove šire kampanje za progresivno oporezivanje prihoda i imovine kako bi odgovorni platili cijenu krize, te kako bi se promijenili uzroci koji su doveli do krize, tj. uklonila raspodjela u korist kapitala. Veći su izgledi za masovno prihvaćanje ovih zahtjeva ako ih se formulira kao dio europske kampanje za uvođenje kontrole kapitala i porezne koordinacije, budući da bi ujedinjena kampanja predstavljala odgovor na prijetnju bijegom kapitala kojom raspolaže multinacionalni i mobilni europski kapital. U ovom kontekstu zahtjev da Europska Centralna Banka (ECB) postane istinska središnja banka sa zadaćom osiguravanja financijskih sredstava za proizvodne ekološke investicije u Europi, a naročito na periferiji, zadobiva smisao ukoliko funkcionira kao nadopuna odluci o neizvršavanju dužničkih obaveza i socijaliziranom bankarskom sustavu.

Rješenje problema periferije bilo bi uvelike olakšano fiskalnim transferima unutar Europe nasuprot izoliranim nacionalnim rješenjima koja mogu lako dovesti do trajnog zaostajanja. Ovakav stav je u skladu s interesima radnika u zemljama centra zbog toga što periferija s niskim nadnicama kao moguća lokacija za multinacionalne kompanije predstavlja prijetnju za njihove nadnice i radna mjesta.

Ne dijelim optimizam u pogledu utjecaja devalvacije, kada bi do nje došlo u slučaju izlaska periferije iz eurozone, na međunarodnu konkurentnost. Devalvacija bi donijela porast troškova uvoznih dobara, što bi se odrazilo na rast cijena u uvozno ovisnoj zemlji i umanjilo učinak međunarodne konkurentnosti. Empirijski dokazi govore u prilog tome da se početni pozitivni učinci devalvacije na izvoz, kroz nekoliko godina neutraliziraju zbog djelovanja inflacije u uvozno ovisnim zemljama. U krajnjoj liniji, konkurentnost ovisi o stvarnim proizvodnim snagama, više nego o monetarnim varijablama poput deviznog tečaja. Također, devalvacija dovodi do znatnog gubitka realnog dohotka radnika.

Povrh toga, u trenutnoj situaciji veća je vjerojatnoća da bi anti-europski i anti-euro stavovi mogli privući nacionalističke i desničarske tendencije. Nacionalizam predstavlja problem među radničkom klasom u zemljama centra, a desnica ubrzano mobilizira nezadovoljstvo na periferiji. Dijelim zabrinutost koju su izrazili Michael Husson (2011.) i Znanstveni odbor njemačkog ATTAC-a (2011.), kako na ekonomskoj tako i na političkoj razini, s čime se Costas po svemu sudeći ne slaže. Po riječima Znanstvenog odbora njemačkog ATTAC-a (2011.) „euro još nije ‘optimalna valuta’“ no, s obzirom na njegovo postojanje, trebamo razmišljati o alternativnim politikama koje bi povezale široke opozicijske pokrete. Kako navodi Cédric Durand (2011.): „U nedostatku političke perspektive u svakoj pojedinoj zemlji i na europskoj razini može doći do urušavanja ovih pokreta, što bi otvorilo prostor za najnasilnije i najreakcionarnije nacionalističke snage koje već jačaju posvuda u Europi. Tada bi dislokacija neoliberalne Europe mogla postati noćna mora“. Ovdje se ne radi o „strahu od raskidanja monetarne unije“, kako to vidi Costas, nego o trezvenom razabiranjju posljedica neuspjeha u izgradnji internacionalne strategije.

Povijest će pokazati na kakav će odjek u zemljama centra naići inicijativa za obustavu servisiranja duga na periferiji, ali moguće je da će se pojaviti reakcije različitih intenziteta. Dok je antikapitalistička radikalizacija na periferiji Europe u ranoj fazi širenja, u zemljama centra s masovnim antikapitalističkim političkim strankama, poput Francuske, već se raspravlja o ovoj opciji. Preostaje nam da vidimo da li će doći do usklađivanja ili, naprotiv, do značajnih razlika u brzini mobilizacije. Stoga bi trebali započeti sa stvaranjem internacionalističke strategije, umjesto

polaganja nade u alternative na razini nacionalnih država. Ionako su oba pristupa tek u ranoj fazi razvoja.

Sasvim sigurno da bez velike mobilizacije širom Europe, u centru i na periferiji, usmjerene prema strategiji obustave servisiranja duga, te institucionalnim i političkim promjenama, može uslijediti izlaz iz eurozone nakon toga, ukoliko jedna ili više zemlja periferije uspije da je provede, bez osvajanja institucija Europske unije. Nijedan socijalist ne bi tražio od ljudi na periferiji da ostanu u eurozoni po svaku cijenu. No, ovo je prvenstveno taktičko pitanje, a ne ključna polazišna točka. Euro nam ne predstavlja tabu. Nadalje, ne bi trebali podcijeniti moć prijetnje koalicije perifernih zemalja izlaskom iz eurozone. Uzevši u obzir interese europskih kapitalista, ove zemlje itekako posjeduju pregovaračku moć. Na ovom je stupnju ključno raditi na mobilizaciji radnika cijele Europe za zajedničku borbu, iskorištavajući mogući manevarski prostor koji se pritom otvori, umjesto da vodimo preuranjenu tehničku raspravu o samoj valuti.

INTERNACIONALISTIČKI PRIJELAZNI PROGRAM

Radikalna transformacija u Europi zahtijeva veliku promjenu institucionalnog i političkog okvira putem koje bi se gradio prijelaz od trenutnih zahtjeva ljudi za dostojnim uvjetima života i ekološkom održivošću do drugačije demokratske, participatorne, ekosocijalističke i feminističke alternative. Ukratko ću navesti prijedloge za takav antikapitalistički program za Europu.³

Uz neizvršavanje dužničkih obaveza, radikalno restrukturiranje javnih financija moralo bi uključivati izrazito progresivan porezni sustav, koordiniran na europskoj razini, i to ne samo kroz porez na dohodak, nego i na imovinu, kao i kroz više stope poreza na dobit, porez na nasljedstvo i porez na financijske transakcije.

Cilj fiskalne, monetarne i industrijske politike trebao bi biti puna zaposlenost, ekološka održivost i jednakost. Usklađivanje pune zaposlenosti i ekonomije s niskom razinom emisije ugljičnog dioksida temeljene na nultom ili niskom rastu zahtijevalo bi sljedeće politike: stvaranje radno intenzivnih poslova u javnom sektoru (npr. u socijalnim uslugama poput obrazovanja, vrtića, domova za starije i zdravstva, javnim i socijalnim službama), ekološke javne investicije, te značajno skraćivanje radnog vremena. Ovo je komplementarno i sa našim ciljem stvaranja rodne jednakosti.

Ovaj program iziskuje socijalizirani bankarski sektor pod kontrolom radnika. Financijska regulacija i kontrole kapitala su važne, ali nisu dovoljne.

³ Vidjeti Onaran (2010/a and c) za cjelovitu verziju.

Na razini politike plaća i tržišta rada potrebna je temeljna korekcija nadnica u zemljama periferije i centra Europe, koja bi odražavala rast produktivnosti kroz zadnja tri desetljeća. Za olakšavanje usklađivanja unutar Europe trebalo bi koordinirati iznos minimalne plaće. Veći rast produktivnosti u siromašnijim zemljama Europe će donekle pomoći da se usklade nadnice, no regionalno usklađivanje bi trebalo poduprijeti prijenosom poreznih sredstava i javnim investicijama, kako bi se potakla produktivnost siromašnijih regija. Trebalo bi uspostaviti europski sustav naknada za nezaposlene u cilju redistribucije od regija s niskom nezaposlenošću ka onima s visokom. To bi zahtijevalo znatan europski budžet, utemeljen na progresivnom oporezivanju na razini cijele Europe.

Konačno, koordinacija bitnih odluka na razini cijele ekonomije zahtijeva javno vlasništvo, te participaciju i radničku kontrolu u poduzećima. Jednako tako zahtijeva participaciju i kontrolu korisnika i lokalnih predstavnika u ključnim sektorima poput financija, stambene izgradnje, energetike, infrastrukture, mirovinskog sustava, obrazovanja, zdravstva i glavnih proizvodnih sektora. Ovakva transformacija izgradila bi prijelaz ka demokratskom, participativnom, feminističkom ekosocijalizmu.

Prevela sa engleskog: *Jelena Kranjec*

Izvornik: Özlem Onaran, An internationalist transitional program towards an anti-capitalist Europe: A reply to Costas Lapavistas, na: International Viewpoint Online, 435, 2011, (internet) dostupno na: <http://www.internationalviewpoint.org>.

LITERATURA:

de Santos, Raphie: Portugal: the prospect of a full bailout and more austerity looms in 2011, u: „Socialist Resistance“, January 2011

Durand, Cédric: Radicalisation of the financial, economic, social and political crises at the European level, u: „International Viewpoint“, February 2011

Husson, Michel: A European Strategy for the Left, u: „Socialist Resistance“, January 2011, (internet) dostupno na: <http://socialistresistance.org/>

Lapavitsas, Costas: A Left Strategy for Europe, u: „International Viewpoint“, April 2011

Lapavitsas, C., Kaltenbrunner, N., Lambrinidis, G., Lindo, D., Meadway, J., Michell, J., Painceira, J. P., Pires, E., Powell, J., Stenfors, A., Teles, N.: The Eurozone between Austerity and Default, u: „Research on Money and Finance“, Occasional Report 2010

Onaran, Özlem: Fiscal Crisis in Europe or a Crisis of Distribution?, u: „Research on Money and Finance“, Discussion Paper No. 18, 2010/a

Onaran, Özlem: Fiscal Crisis or a Crisis of Distribution?, u: „Socialist Resistance“, June 2010/b

Onaran, Özlem: Their multiple crisis and our solutions: an ecosocialist transitional programme, u: „Socialist Resistance“, November 2010/c

Samary, Chaterine. Which money? Is it really the question? (in French), u: „Tout est à nous“ 2010.

The Scientific Committee of ATTAC-Germany, Manifesto on the Crisis of the Euro, ATTAC-Germany, March 2011

Toussaint, E., The very symbol of illegitimate debt, u: „International Viewpoint“, March 2011

2. I POSLE NEOLIBERALIZMA – NEOLIBERALIZAM

A. Kapitalizam, država, ekologija

Wolfgang Streeck: Kriza demokratskog kapitalizma

Ankica Čakardić: Minimalna država i neoliberalne strategije kapitalizma

Dražen Šimleša: Ekologizacija kapitalizma – *Green New Deal* ili samo još jedan uobičajeni *deal*?

WOLFGANG STREECK*

KRIZA DEMOKRATSKOG KAPITALIZMA

Kolaps američkog finansijskog sistema koji se desio 2008. godine, pretvorio se u ekonomsku i političku krizu globalnih razmera.¹ Kako treba razumeti ovaj događaj koji je potresao svet? Mejnstrim ekonomija sklona je shvatanju prema kojem društvom vlada opšta tendencija ka ravnoteži, dok kriza i promena predstavljaju samo privremena odstupanja od stabilnog stanja dobro integrisanog sistema. Međutim, sociolog nema tu vrstu privrženosti. Umesto da tumačim našu sadašnju nesreću kao jednokratni poremećaj stanja koje je u osnovi stabilno, tumačiću „Veliku recesiju“² i kasniji dolazak javnih finansija do ruba kolapsa, kao manifestaciju osnovnog sukoba u političko-ekonomskoj konfiguraciji razvijenih kapitalističkih društava; sukoba zbog kojeg su neravnoteža i nestabilnost pre pravilo nego izuzetak, i koji je našao svoj izraz u istorijskom nizu poremećaja unutar društveno-ekonomskog poretka. Preciznije, izneću pretpostavku da se sadašnja kriza može u potpunosti razumeti samo ukoliko se uzme u obzir inherentno konfliktna

* Wolfgang Streeck, nemački sociolog i direktor Max Planck Instituta za proučavanje društava u Kelnu. Studirao sociologiju u Frankfurtu i Njujorku, a kasnije radio kao asistent na Univerzitetu u Minsteru. Tokom studija bio je aktivan član Socijaldemokratskog saveza studenata i ko-osnivač Socijalističke kancelarije u Ofenbahu na Majni. Od 1988. do 1995. profesor je sociologije na Univerzitetu Viskonsin-Medison. Godine 1999. preuzima poziciju profesora sociologije na Fakultetu za ekonomiju i društvene nauke na Univerzitetu u Kelnu. Streeck je od 1998. godine član Berlinsko-brandenburške akademije nauka.

1 Ovaj rad je prezentovan kao *Max Weber Lecture* 2011. na Evropskom univerzitetskom institutu u Firenci. Zahvalan sam Danijelu Mertensu (Daniel Mertens) na njegovoj pomoći pri istraživanju.

2 Za termin „Velika recesija“, vid. Carmen Reinhart and Kenneth Rogoff, *This Time Is Different: Eight Centuries of Financial Folly*, Princeton, 2009.

transformacija društvene formacije koju nazivamo „demokratskim kapitalizmom“, a koja je u toku.

Demokratski kapitalizam je potpuno uspostavljen tek nakon Drugog svetskog rata, a i tada samo u „Zapadnim“ delovima sveta, Severnoj Americi i Zapadnoj Evropi. Tu je funkcionisao izuzetno dobro tokom sledeće dve decenije – u stvari, toliko dobro, da ovaj period neprekidnog privrednog rasta i dalje dominantno određuje naša shvatanja i očekivanja o tome šta je moderni kapitalizam, ili šta bi mogao i trebalo da bude. Ovo je u suprotnosti sa shvatanjem da u svetlu turbulencija koje su usledile, period od četvrt veka neposredno nakon rata treba da bude prepoznat kao izuzetno poseban. Zaista, smatram da normalno stanje demokratskog kapitalizma ne predstavlja *trente glorieuses*, već niz kriza koje su usledile – stanje kojim vlada endemski sukob između kapitalističkog tržišta i demokratske politike, koji se jasno potvrdio u trenutku kada je visoki privredni rast došao do svog kraja 1970-ih. U onome što sledi, prvo ću razmatrati prirodu tog sukoba, a zatim se okrenuti ka nizu političko-ekonomskih poremećaja koje je proizveo, a koji istovremeno prethode i oblikuju sadašnju globalnu krizu.

TRŽIŠTA NASUPROT BIRAČIMA

Sumnje u to da je spoj kapitalizma i demokratije moguć daleko su od novih. Počevši od devetnaestog, pa sve do kasnog dvadesetog veka, buržoazija i politička desnica izražavale su bojazan da bi vladavina većine, što neizbežno podrazumeva vladavinu siromašnih nad bogatima, neminovno vodila odbacivanju prava privatne svojine i slobodnih tržišta. Radnička klasa i politička levica su, sa svoje strane, upozoravale da bi kapitalisti mogli da se udruže sa reakcionarnim snagama u cilju ukidanja demokratije, da bi tako zaštitili sebe od vladavine permanentne većine, posvećene ekonomskoj i političkoj redistribuciji. Neću raspravljati o relativnim prednostima ove dve pozicije, mada nam istorija govori da je, barem u industrijalizovanim zemljama, levica imala više razloga za strah da će desnica srušiti demokratiju u cilju očuvanja kapitalizma, nego što se desnica mogla bojati da će levica ukinuti kapitalizam zarad demokratije. Kako god bilo, u godinama neposredno nakon Drugog svetskog rata, postojala je široko rasprostranjena pretpostavka da kapitalizam mora biti podvrgnut ekstenzivnoj političkoj kontroli, kako bi bio kompatibilan sa demokratijom – na primer, nacionalizacija ključnih firmi i sektora ili uključivanje radnika u proces odlučivanja, kao u Nemačkoj – u cilju očuvanja same demokratije od ograničenja u ime tržišta. Dok su Kejns (John Maynard Keynes) i, u nekoj meri, Kalecki (Michał Kalecki) i Polanji (Karl Polanyi) izašli kao pobednici, Hajek (Friedrich Hayek) se povukao u privremeno izgnanstvo.

Međutim, mejnstrim ekonomija je od tada postala opsednuta „neodgovornošću“ oportunističkih političara, koji udovoljavaju ekonomski neobrazovanom biračkom telu tako što se mešaju u rad inače efikasnih tržišta, kako bi ostvarili ciljeve kao što su puna zaposlenost i socijalna pravda, koje bi istinski slobodna tržišta svakako ispunila na dugi rok, ali u tome ne uspevaju pošto su ometana od strane politike. Prema standardnim teorijama „javnog izbora“, ekonomske krize, u suštini, proističu iz političkih intervencija koje teže socijalnim ciljevima.³ Po ovom mišljenju, ispravna vrsta intervencije je ona koja oslobađa tržišta od upliva politike, dok je pogrešna ona koja ih zbog viška demokratije remeti. Drugim rečima, pogrešna vrsta intervencije proističe iz toga što neodgovorni političari demokratiju prenose u ekonomiju - tamo gde joj nije mesto. Malo njih bi danas išlo toliko daleko kao Hajek, koji se u svojim kasnijim godinama zalagao za ukidanje demokratije kakvu poznajemo, zarad odbrane ekonomskih i građanskih sloboda. Ipak, *cantus firmus* sadašnje neoinstitucionalističke ekonomske teorije je u potpunosti hajekovski. Da bi ispravno funkcionisao, kapitalizmu je neophodna pravilima propisana ekonomska politika, uz ustavom zagaranovanu zaštitu tržišta i imovinskih prava od diskrecionog političkog uticaja, zatim nezavisni regulatorni organi, centralne banke odlučno zaštićene od izbornih pritisaka, i međunarodne institucije, kao što su Evropska komisija ili Evropski sud pravde, koje ne moraju da brinu o svom reizboru. Međutim, takve teorije uporno izbegavaju odgovor na ključno pitanje – kako do toga doći; verovatno zato što nemaju nikakav odgovor, ili bar nijedan koji se može izneti javno.

Postoje različiti načini na osnovu kojih se inherentni uzroci sukoba kapitalizma i demokratije mogu razumeti. Za sadašnje potrebe, demokratski kapitalizam ću okarakterisati kao političku ekonomiju kojom vladaju dva suprotstavljena principa, ili režima, alokacije resursa: jedan koji funkcioniše na osnovu marginalne produktivnosti, ili prema onome što se pokazuje kao zasluga na osnovu „slobodnog dejstva tržišnih sila“, i drugi zasnovan na društvenoj potrebi ili pravu, potvrđenim putem kolektivnih izbora demokratske politike. U demokratskom kapitalizmu, vlade su u teoriji dužne da poštuju oba principa istovremeno, mada su u stvarnosti oni gotovo neuskladivi. U praksi, one mogu u jednom periodu da zanemaruju jedan u korist drugog, sve dok im se posledice ne obiju o glavu: vlade koje ne uspeju da ispoštuju demokratske zahteve za zaštitom i preraspodelom rizikuju da izgube većinu, dok one koje zanemaruju zahteve vlasnika proizvodnih sredstava za kompenzacijom, izraženo jezikom marginalne produktivnosti, dovode do ekonomskih

³ Klasični primer predstavlja rad: James Buchanan and Gordon Tullock, *The Calculus of Consent: Logical Foundations of Constitutional Democracy*, Ann Arbor, MI, 1962.

poremećaja koje je vremenom sve teže kontrolisati, i na taj način, takođe, slabe političku podršku.

U liberalnoj utopiji standardne ekonomske teorije, sukob između dva principa alokacije unutar demokratskog kapitalizma prevazilazi se pretvaranjem teorije u, ono što bi Marks (Karl Marx) nazvao, materijalnu silu. Po ovom gledištu, ekonomija, kao „naučno saznanje“, uči građane i političare da je istinska pravda – tržišna pravda, na osnovu koje su svi nagrađeni prema svojim zaslugama, a ne prema svojim potrebama, predefinisanim u prava. U meri u kojoj je ekonomska teorija postala prihvaćena kao društvena teorija, ona se u performativnom smislu „ostvarila“ –time otkrivajući svoju suštinski retoričku prirodu, kao instrument društvene konstrukcije putem ubeđivanja. Međutim, u stvarnosti se pokazalo da nije tako lako odvratiti ljude od njihovih „iracionalnih“ verovanja u socijalna i politička prava, kao nezavisna u odnosu na tržišne zakone i svojinska prava. Od perioda olovnog prodora neoliberalizma sve do danas, netržišna shvatanja socijalne pravde su se ipak uspeła odupreti pokušajima ekonomske racionalizacije, ma koliko da su ti pokušaji bili snažni. Ljudi su tvrdoglavo odbijali da odustanu od ideje o moralnoj ekonomiji, unutar koje su posedovali prava koja su važnija od tržišnih ishoda.⁴ U stvari, tamo gde imaju priliku, kao što je neizbežno imaju unutar demokratije koja funkcioniše, ljudi nastoje da, na ovaj ili onaj način, insistiraju na prednosti društvenog nad ekonomskim, na zaštiti društvenih dužnosti i obaveza od tržišnih pritisaka ka većoj „fleksibilizaciji“, i na tome da društvo treba da poštuje ljudska očekivanja o životu kojim ne rukovode stalno promenljivi „tržišni signali“. Verovatno je to ono što je Polanji u *Velikoj transformaciji* opisao kao „kontra-pokret“ protiv komodifikacije rada.

Za ekonomski mejnstrim, poremećaji kao što su inflacija, javni deficiti i prekomerni privatni ili javni dug, proizlaze iz nedovoljnog poznavanja zakona koji rukovode ekonomijom kao mašinom za stvaranje bogatstva, ili iz zanemarivanja istih tih zakona zarad sebičnih težnji ka političkoj moći. Nasuprot tome, teorije političke ekonomije – u meri u kojoj političko uzimaju za ozbiljno, i nisu samo funkcionalističke teorije efikasnosti – prepoznaju tržišnu alokaciju kao samo jednu vrstu političko-ekonomskog režima kojim vladaju interesi onih koji poseduju retka proizvodna sredstva i koji se zbog toga nalaze u dobroj tržišnoj poziciji. Političku alokaciju, kao alternativni režim, preferiraju oni sa lošom ekonomskom pozicijom,

⁴ Vid. Edward Thompson, 'The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century', *Past & Present*, vol. 50, no. 1, 1971; i James Scott, *The Moral Economy of the Peasant: Rebellion and Subsistence in Southeast Asia*, New Haven, CT 1976. Tačan sadržaj ovakvih prava očigledno varira u odnosu na različite društvene i istorijske lokacije.

ali potencijalno velikom političkom moći. Iz ove perspektive, standardna ekonomija je, u osnovi, teorijska egzaltacija političko-ekonomskog društvenog poretka koji služi onima sa velikom ekonomskom moći, na taj način što izjednačava njihove interese sa opštim interesom. Ona zastupa distribucione zahteve vlasnika proizvodnog kapitala, kao tehničke imperative dobrog, u smislu naučno ispravnog, ekonomskog upravljanja. Za političku ekonomiju, shvatanja mejnstrim ekonomije o poremećaju u privredi, kao posledici razdora između tradicionalnih principa moralne ekonomije i racionalno-modernih principa, predstavljaju tendenciozno pogrešna tumačenja, jer skrivaju činjenicu da je „ekonomska“ ekonomija *takođe* moralna ekonomija za one sa odlučujućom moći na tržištu.

U jeziku mejnstrim ekonomije, kriza se pojavljuje kao kazna za situaciju kada vlade ne uspevaju da ispoštuju prirodne zakone, koji predstavljaju prave vladare ekonomije. Nasuprot tome, politička ekonomija, vredna svoga imena, opaža krize kao manifestacije „kaleckijanske reakcije“ vlasnika proizvodnih sredstava na prodiranje demokratske politike u njihov ekskluzivni domen, čime pokušava da ih spreči u tome da u potpunosti iskoriste svoju tržišnu moć, i time onemogućiti ispunjenje njihovih očekivanja da će mudro preuzimanje rizika biti pravedno zadovoljeno.⁵ Standardna ekonomska teorija se odnosi prema društvenoj strukturi i distribuciji interesa i moći unutar nje kao prema egzogenom činiocu, smatrajući je na taj način konstantnom, i time je čineći istovremeno nevidljivom i, za potrebe ekonomske „nauke“, prirodno datom. Jedina politika koju takva teorija može da zamisli uključuje oportunističke ili, u najboljem slučaju, nekompetentne pokušaje da se iskrive ekonomski zakoni. Prema tome, dobra ekonomska politika je, po definiciji, nepolitična. Problem je što ovakav stav ne dele mnogi za koje je politika više nego potrebna zaštita od tržišta, jer neometane tržišne operacije idu na užtrb upravo onoga što oni smatraju ispravnim. Ukoliko nisu, na neki način, navedeni da prihvate

5 U svom eseju, Mihal Kalecki je identifikovao „poverenje“ investitora kao ključni faktor koji određuje ekonomske performanse: 'Political Aspects of Full Employment', *Political Quarterly*, vol. 14, no. 4, 1943. Prema Kaleckom, poverenje investitora zavisi od toga u kojoj meri su trenutna profitna očekivanja vlasnika kapitala potvrđena raspodelom političke moći i od politika koje prouzrokuju. Do ekonomskih poremećaja – u slučaju Kaleckog to je nezaposlenost – dolazi kada biznis oseti da politički uticaj prete njegovim profitnim očekivanjima. „Pogrešna“ politika, u ovom smislu, dovodi do gubitka poslovnog poverenja, što za uzvrat može da prouzrokuje ono što bi trebalo da bude investicioni štrajk vlasnika kapitala. Perspektiva Kaleckog omogućava da se kapitalistička ekonomija oblikuje kao interaktivna utakmica, za razliku od prirodnog, ili mehanizma nalik mašini. U tom smislu, tačku u kojoj kapitalisti reaguju negativno na netržišni vid alokacije povlačenjem investicija, ne treba posmatrati kao fiksnu i matematički predvidljivu, već kao nešto o čemu se može pregovarati. Na primer, ona može biti postavljena na osnovu istorijski promenljivog nivoa aspiracija ili na osnovu strateške kalkulacije. Ovo je razlog zašto su predviđanja zasnovana na univerzalističkim, odnosno istorijski i kulturno indiferentnim, ekonomskim modelima, toliko često neuspešna: ona pretpostavljaju fiksne parametre, dok su oni u stvarnosti društveno determinisani.

neoklasičnu ekonomiju kao samorazumevajući model društvenog života, njihovi demokratski politički zahtevi će se razlikovati od recepata standardne ekonomske teorije. Implikacija toga je da ekonomija, ukoliko je dovoljno konceptualno razgrađena, može biti oblikovana tako da teži ekvilibrijumu, dok politička ekonomija to ne može biti, sem ako nije lišena demokratije i vođena platonskom diktaturom ekonomista – kraljeva. Kapitalistička politika je, kao što će se pokazati, dala sve od sebe da nas izvede iz pustinje korumpiranog demokratskog oportunitizma u obećanu zemlju samoregulišućih tržišta. Danas se uostalom, demokratski otpor nastavlja, i sa njim rastu i kontinuirane dislokacije u našim tržišnim ekonomijama.

POSLERATNE NAGODBE

U drugoj polovini šezdesetih godina prošlog veka, kada je inflacija počela naglo da raste širom zapadnog sveta i kada je usporavanje ekonomskog rasta počelo da otežava održavanje političko-ekonomske formule mira između rada i kapitala (formula koja je ugušila unutrašnje sukobe nakon pustošenja Drugog svetskog rata), posleratni demokratski kapitalizam ušao je u svoju prvu krizu. U suštini, ta formula je podrazumevala da je organizovana radnička klasa prihvatila kapitalistička tržišta i imovinska prava u zamenu za političku demokratiju, čime su obezbeđeni socijalna sigurnost i stalni rast životnog standarda. Više od dve decenije neprekidnog rasta rezultiralo je u duboko ukorenjenoj popularnoj percepciji da stalni ekonomski napredak predstavlja demokratsko pravo. Ove predstave, pretočene u politička očekivanja, vlade su osećale dužnim da ispune, ali im je bilo sve teže da to i realizuju kada je rast počeo da usporava.

Struktura posleratne nagodbe između rada i kapitala bila je u osnovi svuda ista, iako su zemlje u kojima je demokratski kapitalizam uspostavljen bile veoma različite. Ona je podrazumevala rast države blagostanja, pravo radnika na slobodno kolektivno pregovaranje i političku garanciju pune zaposlenosti. Sve ovo vlade su uspevale da osiguraju širokim primenama kejnzijanskih ekonomskih mera. Međutim, kada je rast počeo da usporava krajem 1960-ih, postalo je teško održavati ovu kombinaciju. Dok je slobodno kolektivno pregovaranje omogućilo radnicima da preko svojih sindikata utiču na, ono što je postalo, čvrsto ukorenjeno očekivanje o redovnom godišnjem povećanju zarade, posvećenost vlada punoj zaposlenosti, zajedno sa rastućom državom blagostanja, štitila je sindikalno članstvo od potencijalnog gubitka poslova, koje bi prouzrokovao dogovor o zaradama većim od rasta produktivnosti. Vladina politika je na taj način ojačala pregovaračku moć sindikata, više nego što bi to bilo moguće na slobodnom tržištu rada. Ovo se kasnih 1960-ih ogledalo u talasu radničke militantnosti širom sveta, koji je bio podstaknut

snažnim osećajem za političko pravo na povećanje životnog standarda, a koji je bio nespontan strahom od nezaposlenosti.

U narednim godinama, vlade širom Zapada suočile su se sa pitanjem kako da nateraju sindikate da ublaže zahteve za zaradama svog članstva, a da pri tom ne pogaze kejnzijansko obećanje o punoj zaposlenosti. U zemljama u kojima institucionalna struktura sistema kolektivnog pregovaranja nije bila pogodna za postizanje tripartitnih „socijalnih sporazuma“, većina vlada je tokom 1970-ih ostala uverena da bi dozvoljavanje rasta nezaposlenosti, u cilju ograničenja rasta realnih zarada, bilo previše rizično za njihov sopstveni opstanak, ako ne i za stabilnost kapitalističke demokratije kao takve. Njihovo jedino rešenje bila je popustljiva monetarna politika, koja je omogućila nastavak koegzistencije slobodnog kolektivnog pregovaranja i pune zaposlenosti, ali po cenu porasta stope inflacije, do nivoa koji su vremenom počeli ubrzano da rastu.

U ranoj fazi, inflacija nije predstavljala veliki problem za radnike, koje su zastupali jaki sindikati i koji su bili dovoljno politički moćni da ostvare *de facto* indeksaciju plata. Inflacija je, pre svega, išla na štetu poverilaca i vlasnika finansijskih sredstava, odnosno grupa koje, po pravilu, ne uključuju radnike, ili ih barem nisu uključivali 1960-ih i 1970-ih godina prošlog veka. To je razlog zašto se inflacija može opisati kao monetarni odraz distributivnih sukoba između radničke klase, koja zahteva sigurnu zaposlenost i veći udeo u prihodu svoje zemlje, i kapitalističke klase, koja nastoji da maksimizira svoj profit. Pošto ove dve strane deluju na osnovu međusobno nekompatibilnih ideja o tome šta im pripada na osnovu prava, jedna naglašavajući građanska prava, a druga vlasnička prava i tržišnu moć, inflacija se može razumeti kao izraz anomije u društvu koje, zbog strukturalnih razloga, ne može da usaglasi zajedničke kriterijume o socijalnoj pravdi. U tom smislu je britanski sociolog, Džon Goldtorp (John Goldthorpe), kasnih 1970-ih sugerisao da je visoka inflacija neiskorenjiva u demokratsko-kapitalističkoj tržišnoj ekonomiji koja omogućava radnicima i građanima da koriguju tržišne ishode kroz kolektivnu političku akciju.⁶

Za vlade koje su se u doba opadajuće stope rasta suočile sa suprotstavljenim zahtevima od strane radnika i kapitala, popustljiva monetarna politika predstavljala je pogodan *ersatz* metod za izbegavanje društvenog sukoba nultog zbira. U godinama neposredno nakon rata, ekonomski rast je vladama koje su se borile sa nekompatibilnim konceptima ekonomske pravde, obezbedio dodatna dobra i usluge kojima

⁶ John Goldthorpe, 'The Current Inflation: Towards a Sociological Account', u: Fred Hirsch and Goldthorpe, eds, *The Political Economy of Inflation*, Cambridge, MA 1978.

su mogle da smire klasne antagonizme. Sada su vlade morale da koriste do tada nepoznatu meru u realnoj ekonomiji – dodatni novac, kao vid uvlačenja budućih resursa u sadašnju potrošnju i distribuciju. Ma koliko da je isprva bio efikasan, ovaj režim pacifikacije sukoba nije mogao da se nastavi u nedogled. Kao što je Ha-jek neumorno isticao, ubrzanje inflacije neizbežno vodi do krajnje nekontrolisanih ekonomskih poremećaja u relativnim cenama, u odnosima između zavisnih i fiksnih prihoda i u onome što ekonomisti nazivaju „ekonomskim podsticajima“. Na kraju, prizivanjem kalekijanske reakcije sve više nepoverljivih vlasnika kapitala, inflacija će proizvesti nezaposlenost, kažnjavajući tako upravo one radnike čijim interesima je u početku služila. Najkasnije u ovom trenutku, vlade u demokratskom kapitalizmu naći će se pod pritiskom da prekinu sa popustljivim nagodbama o preraspodeli zarada i obnove monetarnu disciplinu.

NISKA INFLACIJA, VIŠA NEZAPOSLTENOST

Inflacija je pobeđena nakon 1979. godine, kada je Pol Volker (Paul Volcker), novoimenovani predsednik banke Federalnih rezervi, postavljen od strane predsednika Kartera (Jimmy Carter), podigao kamatne stope nečuveno visoko, i time izazvao najviši skok nezaposlenosti još od doba Velike depresije. Volkerov „puč“ je zapečaćen kada je predsednik Regan (Ronald Reagen), za koga se pričalo da se u početku plašio političkih posledica Volkerove agresivne deflatorne politike, ponovo bio izabran 1984. godine. Margaret Tačer (Margaret Thatcher), koja je sledila američko vođstvo, osvojila je drugi mandat 1983. godine, takođe uprkos visokoj nezaposlenosti i nagloj deindustrializaciji, izazvanoj, između ostalog, restriktivnom monetarnom politikom. I u SAD-u i u Velikoj Britaniji deflaciju su pratili odlučni napadi na sindikate od strane vlade i poslodavaca, obeleženi Reganovom pobedom nad kontrolorima letenja, i razbijanjem Nacionalnog sindikata rudara od strane Margaret Tačer. U narednim godinama, stopa inflacije je ostala trajno niska širom kapitalističkog sveta, dok je nezaposlenost, manje više, stalno rasla. Paralelno sa tim, nivo sindikalne organizovanosti je skoro svuda opao, a štrajkovi su postali toliko retki, da su pojedine zemlje prestale da vode statistike o njima.

Neoliberalna era počela je tako što su anglo-američke vlade odbacile nasleđena znanja posleratnog demokratskog kapitalizma, na osnovu kojih se smatralo da bi nezaposlenost narušila političku podršku, ne samo za tadašnju vladu, već i za sam demokratski kapitalizam. Kreatori politike širom sveta su sa velikom pažnjom posmatrali eksperimente koje su Regan i Margaret Tačer sproveli nad svojim biračima. Međutim, oni koji su se nadali da će kraj inflacije značiti i kraj ekonomskog poremećaja ubrzo su bili razočarani. Dok je inflacija smanjena, javni dug je počeo

da raste, i to ne potpuno neočekivano.⁷ Brojni su uzroci rasta javnog duga tokom 1980-ih. Stagnantni rast je poreske obveznike više nego ikad okrenuo protiv oporezivanja; a sa krajem inflacije, došao je kraj i automatskom podizanju poreza, kroz ono što se nazivalo „pomeranje poreskih razreda“ („*bracket creep*“).⁸ Isto važi i za kontinuirano devalviranje javnog duga kroz slabljenje nacionalne valute, proces koji je u početku dopunjavao ekonomski rast, a zatim ga u sve većoj meri zamenio, smanjujući tako akumulirani dug države, u odnosu na njen nominalni prihod. Na strani rashoda, povećanje nezaposlenosti, izazvano monetarnom stabilnošću, zahtevalo je povećanje troškova socijalne pomoći. Takođe, različita socijalna prava nastala tokom 1970-ih u zamenu za umerenije sindikalne zarade – kako se ispostavilo, odložene zarade iz neokorporativne ere – sazrela su i dospela na red za naplatu, postavši tako izuzetan teret za javne finansije.

Pošto inflacija više nije mogla da se koristi za zatvaranje jaza između zahteva građana i „tržišta“, teret obezbeđivanja socijalnog mira pao je na državu. Ispostavilo se da je javni dug bio, na neko vreme, prikladan funkcionalni ekvivalent inflacije. Kao i inflacija, javni dug je omogućio da se u sukobe oko raspodele uvedu sredstva koja još uvek nisu bila proizvedena, što je vladama dozvolilo da se oslone i na buduća sredstva, pored onih koja su im već bila na raspolaganju. Kako se borba između tržišta i društvene distribucije premestila sa tržišta rada u političku arenu, pritisci birača su zamenili sindikalne zahteve. Umesto inflacije valute, vlade su počele da se zadužuju u povećanom obimu kako bi na taj način udovoljile zahtevima za beneficijama i uslugama kao građanskim pravima, zajedno sa suprotstavljenim zahtevima za to da prihodi treba da odražavaju volju tržišta i time pomognu u maksimizaciji profitabilne upotrebe proizvodnih sredstava. Niska inflacija je bila od pomoći, pošto je uveravala poverioce da će državne obveznice zadržati svoju vrednost na duže staze; takođe, od pomoći su bile i niske kamatne stope, koje su usledile nakon što je inflacija iskorenjena.

Međutim, kao ni inflacija, ni akumulacija javnog duga ne može da se odvija u nedogled. Ekonomisti su dugo upozoravali da javno deficitarno trošenje „istiskuje“ („*crowding out*“) privatne investicije, što dovodi do visokih kamatnih stopa i niskog rasta; ali nikada nisu bili u stanju da odrede gde se nalazi kritični prag.

7 Entoni Dauns (Anthony Downs) je već 1950-ih primetio da su u demokratiji zahtevi za javnim uslugama od strane građana, težili prevazilaženju količine resursa koja je bila dostupna vladama; kao primer pogledati, 'Why the Government Budget Is Too Small in a Democracy', *World Politics*, vol. 12, no. 4, 1960. Vid. takođe: James O'Connor, 'The Fiscal Crisis of the State', *Socialist Revolution*, vol. 1, nos 1 and 2, 1970.

8 Situacija u kojoj inflacija gura prihod u viši poreski razred. Rezultat je povećanje poreza na dohodak, ali ne i povećanje realne kupovne moći – *prim.prev.*

U praksi, ispostavilo se da je moguće, bar za neko vreme, održavati niske kamatne stope putem deregulacije finansijskih tržišta, uz ograničavanje inflacije kroz kontinuirano razbijanje sindikata.⁹ Ipak, posebno su SAD sa svojom izuzetno niskom nacionalnom stopom štednje ubrzo počele da prodaju svoje državne obveznice, ne samo građanima, već i stranim investitorima, uključujući i suverene investicione fondove različitih vrsta.¹⁰ Štaviše, kako je teret dugova rastao, sve veći deo javne potrošnje morao je da bude posvećen servisiranju duga, iako su kamatne stope ostale na niskom nivou. Pre svega, morao je da postoji trenutak, iako očigledno do tada nepoznat, u kome će poverioci, kako strani tako i domaći, početi da se brinu o povratku svog novca. Najkasnije tada, počinju da rastu pritisci od strane „finansijskih tržišta“ za konsolidaciju državnih budžeta i povratak na fiskalnu disciplinu.

DEREGULACIJA I PRIVATNI DUG

Na predsedničkim izborima 1992. godine u Sjedinjenim Američkim Državama, dominiralo je pitanje o dva deficita: onom federalne vlade i onom države u celini, koji je nastao u spoljnoj trgovini. Pobjeda Bila Klintonona (Bill Clinton), koji je svoju kampanju zasnivao pre svega na „duplom deficitu“, pokrenula je pokušaje finansijske konsolidacije širom sveta, agresivno promovisane pod američkim vođstvom, od strane međunarodnih organizacija kao što su Organizacija za ekonomsku saradnju i razvoj i Međunarodni monetarni fond. Čini se da je u početku Klintonova administracija razmatrala smanjivanje javnog deficita kroz ubrzavanje ekonomskog rasta prouzrokovanog socijalnom reformom, kao što je povećano javno ulaganje u obrazovanje.¹¹ Ali, kada su demokrate izgubile većinu u Kongresu tokom izbora 1994. godine, Klinton se okrenuo politici oštre štednje, što je uključivalo veliko smanjenje javnih rashoda i nove promene u socijalnoj politici, koje je trebalo po rečima predsednika, da okončaju „blagostanje kakvo smo do tada poznavali“. Od 1998. do 2000. godine federalna vlada SAD-a je po prvi put nakon više decenija, imala budžetski suficit.

Međutim, ovo ne znači da je Klintonova administracija pronašla neki način da pacifikuje demokratsko-kapitalističku političku ekonomiju bez korišćenja dodatnih ekonomskih resursa, koje je tek trebalo proizvesti. Klintonova strategija za upravljanje društvenim sukobima se u velikoj meri oslanjala na deregulaciju finansijskog sektora, koja je već započeta za vreme Regana, ali se sa istom sada otišlo dalje nego

9 Greta Krippner, *Capitalizing on Crisis: The Political Origins of the Rise of Finance*, Cambridge, MA 2011.

10 David Spiro, *The Hidden Hand of American Hegemony: Petrodollar Recycling and International Markets*, Ithaca, NY, 1999.

11 Robert Reich, *Locked in the Cabinet*, New York 1997.

ikad pre.¹² Nagli rast nejednakosti zarada, izazvan kontinuiranim slabljenjem sindikata i naglim smanjenjem socijalnih davanja, kao i redukcijom agregatne tražnje prouzrokovane fiskalnom konsolidacijom, imali su protivtežu u novim, do tad neviđenim mogućnostima za građane i firme u pogledu zaduživanja. „Privatizovani kejnzijanizam“, kao pogodan termin, skovan je kako bi opisao ono što je zapravo bila zamena javnog za privatni dug.¹³ Umesto da vlada pozajmljuje novac za finansiranje jednake dostupnosti pristojnog stambenog prostora, ili kreiranje radnih veština za kojima postoji potražnja na tržištu rada, sada je individualnim građanima, pod sistemom zaduživanja koji je bio izuzetno široke ruke, bilo dozvoljeno, a ponekada su na to bili i primorani, da se plaćajući svoje obrazovanje ili preseljenje u manje oskudno urbano okruženje, zadužuju na sopstveni rizik.

Klintonova politika fiskalne konsolidacije i ekonomske revitalizacije kroz finansijsku deregulaciju, imala je mnogo korisnika. Bogati su bili pošteđeni većih poreza, dok su oni koji su bili dovoljno pametni da premeste svoje interese u finansijski sektor, ostvarili ogromne profite na sve komplikovanim „finansijskim uslugama“, koje su sada mogli da prodaju bez gotovo ikakvih ograničenja. Ali, siromašni su takođe napredovali, barem neki od njih i na neko vreme. Drugorazredne (*subprime*) hipoteke su postale zamena, ma koliko iluzorna kako se na kraju ispostavilo, za socijalnu politiku koja je istovremeno ukinuta, kao i za povećanje zarada, koje više nije sledovalo donjem kraju „fleksibilisanog“ tržišta rada. Posebno za Afroamerikance, posedovanje kuće nije predstavljalo samo ostvarenje „američkog sna“, već i toliko potrebnu zamenu za starosne penzije, koje u to doba mnogi nisu bili u mogućnosti da zarade na tržištu rada, i za koje nisu imali razloga da očekuju da će ih dobiti od vlade koja se zavetovala na štednju.

U jednom periodu je posedovanje stambenog prostora pružilo srednjoj klasi, čak i jednom delu siromašnih, primamljivu mogućnost da učestvuju u spekulativnom ludilu, zbog koje su se bogati samo još više obogatili tokom 1990-ih i ranih 2000-ih – bez obzira na to koliko da se ta mogućnost na kraju pokazala podmuklom. Kako je cena nekretnina eskalirala usled rasta potražnje od strane onih koji u normalnim okolnostima nikada ne bi bili u stanju da kupe kuću, postalo je uobičajeno korišćenje novih finansijskih instrumenata za ekstraktovanje dela ili ukupne vrednosti nečije nekretnine, radi finansiranja naglo rastućih troškova visokog obrazovanja sledeće generacije, ili jednostavno za ličnu potrošnju kako bi se time nadoknadile stagnantne ili opadajuće zarade. Takođe, nije bilo neuobičajeno za

12 Joseph Stiglitz, *The Roaring Nineties: A New History of the World's Most Prosperous Decade*, New York 2003.

13 Colin Crouch, 'Privatised Keynesianism: An Unacknowledged Policy Regime', *British Journal of Politics and International Relations*, vol. 11, no. 3, 2009.

vlasnike kuća da koriste svoje nove kredite za kupovinu drugog ili trećeg stambenog objekta, u nadi da će profitirati na onome što se očekivalo da će biti stalan porast vrednosti nekretnina. Na ovaj način, za razliku od doba javnog duga, kada je vlada kroz zaduživanje obezbeđivala buduća sredstva za tadašnju upotrebu, sada su takva sredstva postala dostupna zahvaljujući tome što je mnoštvo pojedinaca, na liberalizovanim finansijskim tržištima, prodavalo poveriocima svoje obaveze da će im isplatiti značajan deo svojih očekivanih budućih zarada, dok su u zamenu od njih dobili instant mogućnost da kupe šta god požele.

Finansijska liberalizacija je tako poslužila kao kompenzacija za doba fiskalne konsolidacije i javne štednje. Individualni dug je zamenio javni, a individualna potražnja, stvorena za visoke honorare od strane naglo rastuće industrije za pravljenje novca, zauzela je mesto kolektivne potražnje rukovođene državom u održavanju zaposlenosti i profita u građevinarstvu i drugim sektorima. Ova dinamika je ubrzana nakon 2001. godine, kada su Federalne rezerve prešle na veoma niske kamatne stope kako bi sprečile ekonomski pad i povratak visoke nezaposlenosti koju je ovaj podrazumevao. Pored do tada neviđenih profita u finansijskom sektoru, privatizovani kejnzijanizam je proizveo ekonomski procvat, na kome mu je evropski radnički pokret u najmanju ruku zavideo. Štaviše, liderima evropskih sindikata je kao model poslužila politika Alana Greenspana (Greenspan), na osnovu koje je laki novac omogućavao nagli porast zaduženosti američkog društva. Oni su sa velikim uzbuđenjem primetili da su Federalne rezerve, za razliku od Evropske centralne banke, zakonom obavezane da obezbede ne samo monetarnu stabilnost, već i visok nivo zaposlenosti. Svemu ovome je naravno, došao kraj 2008. godine, kada se iznenada urušila međunarodna kreditna piramida na kojoj je počivao prosperitet kasnih 1990-ih i ranih 2000-ih.

SUVERENA ZADUŽENOST

Sa krahom privatizovanog kejnzijanizma 2008. godine, nakon uzastopnih perioda inflacije, javnog deficita i privatne zaduženosti, kriza posleratnog demokratskog kapitalizma ušla je u četvrtu i najnoviju fazu.¹⁴ Dok je globalni finansijski sistem pretio da se dezintegriše, nacionalne države su pokušavale da obnove ekonomsko poverenje putem socijalizacije neotplaćenih kredita, koji su bili odobreni kao

14 U vodećoj kapitalističkoj zemlji, Sjedinjenim Američkim Državama, četiri faze su se odvijale na idealnotipski način. Za druge zemlje neophodno je napraviti dopune koje odražavaju njihove specifične okolnosti, uključujući i poziciju u globalnoj političkoj ekonomiji. Na primer, u Nemačkoj je javni dug počeo naglo da raste 1970-ih. Ovo je povezano sa činjenicom da je nemačka inflacija bila niska mnogo pre Volkera, zahvaljujući nezavisnosti Bundesbanke i monetarnim politikama koje je usvojila još 1974. godine; Fritz Scharpf, *Crisis and Choice in European Social Democracy*, Ithaca, NY 1991.

kompenzacija za fiskalnu konsolidaciju. Zajedno sa fiskalnom ekspanzijom, koja je bila neophodna kako bi se sprečio slom „realne ekonomije“, to je dovelo do novog dramatičnog porasta javnog deficita i javnog duga – razvoja događaja za koji, može se primetiti, nije zaslužna lakomislena prekomerna potrošnja od strane oportunističkih političara ili pogrešno shvaćenih javnih institucija, kao što to impliciraju teorije „javnog izbora“ i veliki deo institucionalno-ekonomske literature, proizvedene tokom 1990-ih pod pokroviteljstvom, između ostalih, Svetske banke i MMF-a.¹⁵

Kvantni skok javne zaduženosti nakon 2008. godine, koji je u potpunosti poništio bilo kakvu fiskalnu konsolidaciju možda postignutu u prethodnoj deceniji, oslikava činjenicu da se nijedna demokratska država nije usudila da svom društvu nametne još jednu ekonomsku krizu razmera Velike depresije iz 1930-ih, kao kaznu za ispade deregulisanog finansijskog sektora. Politička moć je još jednom primenjena kako bi se buduća sredstva učinila dostupnim za očuvanje sadašnjeg socijalnog mira, u smislu da su države, manje ili više, dobrovoljno preuzele na sebe značajan deo novog duga koji je izvorno nastao u privatnom sektoru, kako bi tako povratile poverenje poverilaca iz privatnog sektora. Ali, dok je to momentalno pomoglo fabrikama novca finansijske industrije, na brzinu obnavljajući njihove neverovatne profite, plate i bonuse, to ipak nije moglo da spreči porast sumnje kod tih istih „finansijskih tržišta“, da su nacionalne vlade, u procesu njihovog spasavanja prevazišle svoja ovlašćenja. Iako globalna ekonomska kriza nije bila ni blizu kraja, poverioci su počeli glasno da zahtevaju povratak zdravom novcu kroz fiskalnu štednju, kao garanciju da njihovo znatno povećano investiranje u državni dug neće propasti.

Tokom tri godine nakon 2008, distribicioni sukob u demokratskom kapitalizmu se pretvorio u komplikovani rat natezanja između globalnih finansijskih investitora i suverenih nacionalnih država. Dok su se u prošlosti radnici borili sa poslodavcima, građani sa ministrima finansija, privatni dužnici sa privatnim bankama, sada se finansijske institucije rvu sa istim onim državama koje su nedavno ucenjivale da ih spasu. Međutim, konfiguracija moći i interesa, koja se nalazi u osnovi svega ovoga, mnogo je složenija i još uvek čeka da bude sistematski istražena. Na primer, nakon krize finansijska tržišta su se vratila naplaćivanju veoma različitih kamatnih stopa različitim državama, na taj način diferencirajući pritisak koji primenjuju na vlade kako bi ove primorale svoje građane da se prećutno slože sa smanjenjem troškova bez presedana – koje je, opet, u saglasnosti sa u osnovi nepromenjenom tržišnom logikom distribucije. Imajući u vidu iznos duga kojim je većina država danas opterećena, čak i manje povećanje kamatne stope na državne

¹⁵ Kao reprezentativnu kolekciju vid. James Poterba and Jürgen von Hagen, eds, *Institutions, Politics and Fiscal Policy*, Chicago, 1999.

obveznice može da izazove fiskalnu katastrofu.¹⁶ U isto vreme, tržišta moraju da paze da ne primoraju države na proglašenje suverenog bankrota, što je uvek jedna od mogućnosti, ukoliko pritisci tržišta postanu preveliki. Zbog toga, druge države moraju da budu voljne da iz poteškoća izvuku one sa najvećim rizikom, kako bi zaštitile sebe od opšteg porasta kamatnih stopa na državne obveznice, koje bi prvo neizvršenje novčanih obaveza moglo da prouzrokuje. Slična vrsta „solidarnosti“ među državama u interesu investitora, neguje se tamo gde bi suvereno neizvršenje obaveza pogodilo banke koje su locirane izvan te zemlje, što bi moglo da naterati matične zemlje da još jednom nacionalizuju ogromne količine loših dugova, kako bi stabilizovale svoje ekonomije.

Još uvek postoje razni vidovi u kojima se sukob unutar demokratskog kapitalizma -sukob između zahteva za socijalna prava i funkcionisanja slobodnih tržišta - danas ispoljava. Neke vlade, uključujući i Obaminu (Barack Obama) administraciju, pokušale su da obnove ekonomski rast kroz dalje zaduživanje – u nadi da će buduće politike konsolidacije biti potpomognute dobitima od rasta. Drugi se možda potajno nadaju povratku inflacije koja bi istopila akumulirani dug kroz tihi eksproprijaciju poverilaca – što bi, kao i ekonomski rast, ublažilo političke tenzije koje se očekuju kao posledica štednje. Istovremeno, finansijska tržišta možda očekuju povoljan ishod borbe protiv političkog uticaja, što bi jednom zauvek obnovilo tržišnu disciplinu i stavilo tačku na pokušaje politike da je podrije.

Dalje komplikacije proističu iz činjenice da je finansijskim tržištima potreban državni dug za sigurno investiranje; preveliki pritisak ka balansiranim budžetima može ih lišiti veoma povoljnih mogućnosti za ulaganje. Srednje klase naprednih kapitalističkih zemalja uložile su veliki deo svoje ušteđevine u državne obveznice, dok su mnogi radnici u velikoj meri investirali u dopunske penzije. Balansirani budžeti bi najverovatnije značili sledeće: države bi morale da u formi većih poreza još više uzimaju od svojih srednjih klasa ono što ove klase sada štede i investiraju, između ostalog, u javni dug. Ne samo da građani više ne bi ostvarivali kamatu, već ne bi bili ni u mogućnosti da prenesu svoju ušteđevinu na svoju decu. Međutim, iako bi zbog toga trebalo da su zainteresovani za to da države budu ako ne u potpunosti bez dugova, a onda barem u stanju da ispune svoje obaveze prema poveriocima, to takođe može da znači da moraju da plate za likvidnost svoje vlade, u vidu velikog smanjenja javnih davanja i usluga, od kojih, takođe, delom zavise.

¹⁶ Za državu čiji javni dug iznosi 100% BDP-a, povećanje prosečne kamatne stope od 2% koje treba da isplati svojim poveriocima, podiglo bi godišnji deficit za isti iznos. To bi za posledicu imalo povećanje trenutnog budžetskog deficita od 4% BDP-a za pola.

Koliko god da je komplikovano prožimanje podela u međunarodnoj politici javnog duga u nastajanju, cenu finansijske stabilizacije će najverovatnije platiti oni koji nisu vlasnici novca, ili barem ne realnog novca. Na primer, fiskalni pritisci će ubrzati reformu penzionog sistema, a u meri u kojoj vlade država bilo gde u svetu ne budu mogle da isplate svoje obaveze, privatne penzije će takođe biti pogođene. Prosečni građanin će konsolidaciju državnih finansija, bankrot stranih država, povećanje kamatne stope na javni dug i, ako je potrebno, još jedno spasavanje nacionalnih i internacionalnih banaka, platiti svojom privatnom ušteđevinom, smanjenjem javnih davanja, redukcijom javnih usluga i većim oporezivanjem.

SEKVENCIJALNA PREMEŠTANJA

Tokom četiri decenije nakon završetka posleratnog rasta, epicentar tektonske tenzije unutar demokratskog kapitalizma migrirao je od jedne institucionalne lokacije do druge, dovodeći do niza različitih, ali sistematski povezanih ekonomskih poremećaja. Tokom 1970-ih, konflikt između demokratskih potraživanja za socijalnom pravdom i kapitalističkih zahteva za raspodelom na osnovu marginalne produktivnosti, ili „ekonomske pravde“, uglavnom se odigravao na nacionalnim tržištima rada, gde su sindikalni pritisci na zarade, pod političkim garancijama pune zaposlenosti, izazvali ubrzanje inflacije. Kada je ono što je, u stvari, bila redistribucija putem snižavanja vrednosti valute postalo ekonomski neodrživo, primoravajući vlade da uz visoki politički rizik to okončaju, konflikt se ponovo pojavio u političkoj areni. Ovde je on doveo do porasta razlike između javne potrošnje i javnih prihoda, što je za posledicu imalo brzi rast javnog duga, kao odgovor na zahteve birača za javnim davanjima i uslugama, većim nego što je „poreska država“ mogla da izvuče iz svoje demokratsko-kapitalističke ekonomije.¹⁷

Međutim, kada su naponi da se javni dug zauzda postali neizbežni, kako bi se održao socijalni mir morali su da budu propraćeni finansijskom deregulacijom, olakšavajući tako pristup privatnim kreditima, kao alternativnom načinu za zadovoljavanje normativno i politički moćnih zahteva za sigurnošću i prosperitetom od strane građana. Ovo je, takođe, trajalo ne duže od jedne decenije, sve dok globalna ekonomija nije gotovo posrnula pod teretom nereálnih obećanja o budućim otplatama za sadašnju potrošnju i investicije, omogućenim od strane vlada kao kompenzacija za fiskalnu štednju. Od tada, sukob između popularnih ideja socijalne pravde i ekonomskog insistiranja na tržišnoj pravdi, još jednom je promenio svoje

¹⁷ Joseph Schumpeter, 'The Crisis of the Tax State' [1918], u: Richard Swedberg, ed., *The Economics and Sociology of Capitalism*, Princeton, NY, 1991.

sedište, pojavljujući se, ovoga puta, na međunarodnim tržištima kapitala i u složenoj borbi koja se trenutno odvija između finansijskih institucija i birača, vlada, država i međunarodnih organizacija. Sada se postavlja pitanje koliko daleko mogu da idu države u nametanju imovinskih prava i profitnih očekivanja tržišta svojim građanima, dok istovremeno izbegavaju da proglase bankrot i pokušavaju da očuvaju ono što je ostalo od njihovog demokratskog legitimiteta.

Tolerisanje inflacije, prihvatanje javnog duga i deregulacija privatnih kredita bila su samo privremena sredstva za vlade suočene sa očigledno neuništivim sukobom između dva kontradiktorna principa alokacije unutar demokratskog kapitalizma: socijalnih prava, sa jedne strane, i marginalne produktivnosti, ostvarene na tržištu, sa druge. Svako od ova tri sredstva je funkcionisalo u nekom periodu, ali su onda počeli da izazivaju više problema nego što su rešavali, dokazujući time da trajno pomirenje između društvene i ekonomske stabilnosti unutar demokratskog kapitalizma predstavlja utopijski projekat. Sve što su vlade mogle da ostvare u suočavanju sa krizama svoga vremena, jeste da ih premeste u nove arene, gde su se one ponovo pojavljivale u novim oblicima. Nema razloga da verujemo da bi ovaj proces – sukcesivnog manifestovanja kontradikcija demokratskog kapitalizma, u uvek novim vrstama ekonomskih poremećaja – trebalo da bude okončan.

POLITIČKI POREMEĆAJ

U ovom trenutku, čini se jasnim da je mogućnost političkog upravljanja demokratskim kapitalizmom naglo opala u poslednjih nekoliko godina, više u nekim zemljama nego u drugim, ali i globalno, u novom političko-ekonomskom sistemu. Kao rezultat toga, čini se da rizik raste, kako za demokratiju, tako i za ekonomiju. Još od vremena Velike depresije, kreatori politike su retko, ako uopšte ikad, bili suočeni sa tolikom nesigurnošću kao danas. Jedan primer među mnogim je to da tržišta istovremeno očekuju ne samo fiskalnu konsolidaciju, već i razumne izgleda za budući ekonomski rast. Uopšte nije jasno kako je moguće spojiti ova dva očekivanja. Iako je premija za rizik na irski državni dug pala kada se zemlja obavezala na agresivno smanjenje deficita, nekoliko nedelja kasnije je ponovo porasla, navodno zbog toga što se irski program konsolidacije činio toliko striktnim da bi onemogućio ekonomski oporavak.¹⁸ Štaviše, postoji široko prihvaćeno uverenje da se sledeći mehur već stvara negde u svetu, koji je – više nego ikad – preplavljen jeftinim novcem. Drugorazredne hipoteke više ne predstavljaju mogućnost za investiranje,

18 Drugim rečima, čak ni tržišta nisu spremna da se klade na ekonomiju ponude, prema kojoj smanjenje javne potrošnje stimuliše rast. Sa druge strane, ko može da kaže koliko je novog duga dovoljno da zemlju razreši starog duga, a koliko je previše.

bar ne u ovom trenutku. Ali, postoje tržišta za sirovine, ili nove internet tehnologije. Ništa ne sprečava finansijska preduzeća da iskoriste višak novca obezbeđen od strane centralnih banaka, za ulazak u šta god da se čini da su novi razvojni sektori, naravno u svoje i u ime svojih omiljenih klijenata. Uostalom, uz činjenicu da je regulatorna reforma u finansijskom sektoru u gotovo svakom aspektu propala, kapitalni zahtevi su sada nešto veći nego što su bili, a banke koje su bile prevelike da bi propale 2008. godine, mogu da računaju na to da su će ostati velike i 2012. ili 2013. godine. Ovo im ostavlja iste one mogućnosti za ucenjivanje javnosti koje su tri godine ranije tako vešto iskoristile. Ali sada se može pokazati da je nemoguće ponoviti javni *bailout* (spasavanje – *prim. prev.*), privatnog kapitalizma po modelu iz 2008. godine, ako ni zbog čega drugog, onda zato što su državne finansije nategnute do krajnjih granica.

Ipak, demokratija je u opasnosti jednako koliko i ekonomija, ako ne i više. Ne samo da je „sistem integracije“ savremenih društava, tj. efikasno funkcionisanje njihovih kapitalističkih ekonomija, postao nesiguran, već je i njihova „društvena integracija“ isto tako u opasnosti.¹⁹ Sa dolaskom novog doba oštrih mera štednje, kapaciteti nacionalnih država za posredovanje između prava građana i zahteva za akumulacijom kapitala, ozbiljno su pogođeni. Vlade se svuda suočavaju sa jačim otporom povećanju poreza, posebno u visoko zaduženim zemljama, u kojima će novi državni novac morati da se troši tokom dugog niza godina kako bi se otplatila dobra koja su odavno potrošena. Osim toga, sa sve čvršćom globalnom međuzavisnošću, nemoguće je pretvarati se da se sukob između ekonomije i društva, između kapitalizma i demokratije, može rešiti unutar nacionalnih političkih zajednica. Nijedna vlada danas ne može da upravlja bez obraćanja posebne pažnje na međunarodna ograničenja i obaveze, uključujući i ona koje dolaze od strane finansijskih tržišta, a koje primoravaju države da svom stanovništvu nametnu žrtvovanje. Krize i kontradikcije demokratskog kapitalizma su konačno postale međunarodne, odigravajući se ne samo unutar država, već i između njih, u kombinacijama i permutacijama koje su još uvek neistražene.

Kao što sada već skoro svakog dana čitamo u novinama, „tržišta“ su počela da diktiraju, na nečuvane načine, šta navodno suverene i demokratske države mogu još uvek da urade za svoje građane, a šta moraju da im uskrate. Iste one agencije za procenu smeštene na Menhetnu, koje su bile korisne za prouzrokovanje propasti globalne industrije novca, sada prete da će degradirati obveznice država koje su prihvatile prethodno nezamisliv nivo novog duga kako bi spasle tu istu industriju i

¹⁹ Koncepti su postavljeni od strane: David Lockwood, 'Social Integration and System Integration', u: George Zollschan and Walter Hirsch, eds, *Explorations in Social Change*, London, 1964.

kapitalističku ekonomiju u celini. Politika još uvek ograničava i remeti tržišta, ali, čini se samo na nivou znatno udaljenijem od dnevnog iskustva i organizacionih kapaciteta normalnih ljudi: SAD, naoružane do zuba ne samo nosačima aviona, već i neograničenom količinom kreditnih kartica, i dalje postižu to da Kina kupuje njihov rastući dug. Svi drugi moraju da slušaju ono što „tržišta“ kažu. Posledica toga je da građani sve više doživljavaju svoje vlade ne kao *svoje*, već kao zastupnike drugih zemalja ili međunarodnih organizacija (kao što su MMF ili Evropska unija), koje su mnogo više zaštićene od izbornih pritisaka, nego što je to bila tradicionalna nacionalna država. U zemljama poput Grčke i Irske, sve što nalikuje na demokratiju biće momentalno suspendovano na dugi niz godina; kako bi se ponašale „odgovorno“, na način na koji to definišu međunarodna tržišta i institucije, nacionalne vlade će morati da nametnu strogu štednju, po cenu toga da će sve manje pažnje obraćati na zahteve svojih građana.²⁰

Demokratija nije na udaru samo u onim zemljama koje su trenutno pod napadom „tržišta“. Nemačka, kojoj ekonomski još uvek dobro ide, obavezala se da će u narednim decenijama smanjiti javnu potrošnju. Pored toga, nemačka vlada će ponovo morati da natera svoje građane da obezbede likvidnost za zemlje koje su u opasnosti od neizvršenja novčanih obaveza, ne samo kako bi spasla nemačke banke, već i kako bi stabilizovala zajedničku evropsku valutu i sprečila opšte povećanje kamatnih stopa na javni dug, koje će se verovatno desiti u onom trenutku kada se prva država bude urušila. Visoka politička cena ovoga može se meriti u progresivnom opadanju izbornog kapitala vlade Angele Merkel (Merkel), koje je dovelo do serije poraza na većim regionalnim izborima tokom prošle godine. Populistička retorika, u smislu da bi možda i poverioci trebalo da plate deo troškova, mišljenje koje je kancelarka odlučno iznela početkom 2010, ubrzo je napuštena kada su „tržišta“ izrazila šok tako što su blago podigla kamatne stope na novi javni dug. Sada se govori o potrebi za prelaskom, prema rečima nemačkog ministra finansija, sa staromodne „vlade“, koja više ne može da odgovori na nove izazove globalizacije, na „upravljanje“, što pre svega, znači trajno smanjenje budžetskih ovlašćenja Bundestaga.²¹

20 Peter Mair, 'Representative versus Responsible Government', Max Planck Institute for the Study of Societies Working Paper 09/8, Cologne 2009.

21 Prema Wolfgangu Šojbleu (Wolfgang Schäuble): „Potrebne su nam nove forme međunarodnog, svetskog i upravljanja na evropskom nivou“, *Financial Times*, 5. decembar 2010. Šojble je tada priznao da, ukoliko bi ste tražili od nemačkog parlamenta da odmah preda svoju nadležnost nad budžetom, „niko ne bi glasao za“ – „[ali] ukoliko bi nam dali nekoliko meseci da poradimo na tome, i ukoliko bi postojala nada da će se i druge zemlje članice takođe složiti, ja bih u tome video šansu.“ Šojble je, prikladno, govorio kao pobednik FT takmičenja za evropskog ministra finansija godine.

Politička očekivanja novih upravnika, sa kojima se demokratske države sada suočavaju, mogu se pokazati kao neostvariva. Međunarodna tržišta i institucije zahtevaju da se, ne samo vlade, već i građani uverljivo obavežu na fiskalnu konsolidaciju. Političke partije koje se protive štednji moraju biti ubedljivo pobeđene na nacionalnim izborima, a kako vlada, tako i se opozicija moraju javno obavezati na „zdrave finansije“, ili će u suprotnom troškovi servisiranja duga porasti. Međutim, izbori na kojima glasači nemaju pravi izbor, mogu, sa njihove strane, biti shvaćeni kao lažni, što može izazvati različite vrste političkih poremećaja, od pada izlaznosti, uspona populističkih partija, do nereda na ulicama.

Jedan od faktora ovde je i taj što su se arene distribucionalnog sukoba još više udaljile od popularne politike. Nacionalna tržišta rada iz 1970-ih, sa višestrukim mogućnostima koje su nudila korporativističkoj političkoj mobilizaciji i međuklasnim koalicijama, ili politika javne potrošnje iz 1980-ih, nisu bili nužno van domašaja ili strateškog dohvata „čoveka sa ulice“. Od tada, bojišta na kojima dolazi do sukoba između kontradikcija demokratskog kapitalizma postala su složenija, i zbog toga je izuzetno teško za sve one izvan političke i finansijske elite da prepoznaju kako svoje, tako i interese koji se nalaze u osnovi svega navedenog.²² Dok to može proizvesti apatiju na masovnom nivou i time olakšati život za elite, u svetu u kome se slepa saglasnost sa finansijskim investitorima propagira kao jedino racionalno i odgovorno ponašanje, nemoguće je osloniti se na takvo očekivanje. Za one koji odbijaju da budu odvrćeni od drugih socijalnih racionalnosti i odgovornosti, takav svet se može činiti jednostavno apsurdnim – nakon čega bi jedino racionalno i odgovorno ponašanje bilo da se baci što je više moguće poluga u točkove *haute finance*. Tamo gde je demokratija kakvu poznajemo efektivno suspendovana, kao što je to već slučaj u zemljama poput Grčke, Irske i Portugala, ulični nemiri i narodne pobune mogu biti jedini preostali način političkog izražavanja za one lišene tržišne moći. Da li bi trebalo u ime demokratije da se nadamo da ćemo uskoro imati priliku da vidimo još nekoliko primera?

22 Na primer, politički apeli za distributivnom „solidarnošću“ sada su usmereni na čitave nacije, od kojih međunarodne organizacije traže da podrže druge nacije, kao što se od Slovenije zahteva da pomogne Irskoj, Grčkoj i Portugalu. Ovo prikriva činjenicu da oni koji dobijaju podršku „međunarodne solidarnosti“ nisu ljudi na ulici, već banke, domaće i strane, koje bi u suprotnom morale da prihvate gubitke, ili da smanje profite. Ovo, takođe, zanemaruje razlike u nacionalnom dohotku. Dok su Nemci u proseku bogatiji od Grka (mada su neki Grci mnogo bogatiji od gotovo svih Nemaca), Slovenci su u proseku mnogo siromašniji od Iraca, koji statistički imaju viši prihod po glavi stanovnika od skoro svih zemalja članica zone evra, uključujući i Nemačku. U suštini, nova linija sukoba pretvara klasni sukob u međunarodni, suprotstavljajući međusobno nacije koje su sve meta istih pritisaka finansijskih tržišta za javnom štednjom. Običnim ljudima je rečeno da zahtevaju „žrtvovanje“ od drugih običnih ljudi, koji su, igrom slučaja, građani drugih država, pre nego od onih koji su dugo vremena nastavljali da prikupljaju svoje „bonuse“.

Društvena nauka može da učini malo toga, ako i išta, kako bi pomogla u rešavanju strukturalnih sukoba i kontradikcija koje se nalaze u osnovi ekonomskih i društvenih poremećaja danas. Međutim, ono što može jeste da ih izvede na svetlo i identifikuje istorijske kontinuitete u okviru kojih se sadašnja kriza može u potpunosti razumeti. Takođe, može – i mora – da ukaže na dramu pretvaranja demokratskih država u agencije za uterivanje dugova u ime globalne oligarhije investitora, u poređenju sa kojom „elita moći“ Rajta Milsa (C. Wright Mills), izgleda kao sjajan primer liberalnog pluralizma.²³ Čini se da je danas, više nego ikada, ekonomska moć postala politička moć, dok su građani lišeni svoje demokratske odbrane i svoje sposobnosti da političkoj ekonomiji nametnu interese i zahteve koji su neuporedivi sa onima vlasnika kapitala. U stvari, ukoliko se osvrnemo unazad, na niz demokratsko-kapitalističkih kriza od 1970-ih, čini se da postoji realna mogućnost za novo, makar privremeno, rešenje društvenog sukoba u naprednom kapitalizmu, ovoga puta u potpunosti u korist imućnih klasa, koje su sada čvrsto utvrđene u svoje politički neosvojivo uporište, međunarodnu finansijsku industriju.

Prevod sa engleskog: *Darko Vesić*

Izvornik: Wolfgang Streeck, 'The Crises of Democratic Capitalism', *New Left Review*, no.71, London, Sept–Oct 2011.

23 C. Wright Mills, *The Power Elite*, Oxford 1956.

ANKICA ČAKARDIĆ

MINIMALNA DRŽAVA I NEOLIBERALNE STRATEGIJE KAPITALIZMA

– APSTRAKT:

Kada Tom Hagen u „Kumu“ kaže: „This is business not personal“, tada vrlo sažeto izriče ono što britanska neoliberalna premijerka Margaret Thatcher desetak godina kasnije tvrdi dok supsumira da „društvo ne postoji, već samo pojedinci, pojedinke i obitelji“. Ova popularna izjava sjajno ukazuje na društveno-političku problematiku dihotomije privatno-javno koja nastupa nakon transformacije moderne nacionalne države. Radi se o paradigmatiskim preduvjetima za stvaranje koncepta minimalne države i neoliberalne ideologije koji modeliraju deregulatorne prakse i decentralizirano tržište, što nominalno i faktički proširuje dotadašnji okvir kapitalizma. Pokušat ćemo (a) sagledati što bi bilo bitno određivo za neoliberalizam u odnosu na liberalizam, potom (b) raspraviti je li moguće govoriti o „drugom valu“ neoliberalizma i (c) otvoriti tezu da je bitan element neoliberalne ideologije (baš kao i kapitalizma) njezina biopolitička narav.

– KLJUČNE RIJEČI:

minimalna država, nacionalna država, liberalizam, neoliberalizam, kapitalizam, politička ekonomija, biopolitika

POKUŠAJ ODREĐENJA MINIMALNE DRŽAVE - OD LIBERALIZMA DO NEOLIBERALIZMA

1. Teorije država u suvremenom kontekstu polaze s činjenicom da se početkom 19. stoljeća događa stanovita preinaka svijeta u kojoj se učenje o politici modernoga vremena ne temelji više na praktičkom znanju, kao u klasičnom učenju, već na pragmatičkoj vještini tehnike vladanja, sile i društvene organizacije. U načelnoj razlici između dviju mogućih koncepcija države – kao instrumentalističke i kao političke zajednice¹ – gdje prva pretpostavlja državu kao instrument, tj. kao institucionalizirani aparat vlasti, dok se drugo shvaćanje temelji na razumijevanju političke zajednice kao one u kojoj se ozbiljuju bitne svrhe ljudskoga života, pokušamo istaći sljedeće. Izvorno politiziranje građana činilo je središnju poziciju smisla građanskoga života, dok se suvremena paradigmatika organizacije života svodi na reproduciranje radne snage i klasne strukture, te različitih implikacija koje iz nje proizlaze.² Ako bismo se rukovodili distinkcijom zajednica-instrumentalnost, u suvremenoj formi države zasigurno bismo pronašli elemente instrumentalnosti, koji se naglašeno počinju razvijati od novovjekovnoga mišljenja te pozitivizma 19. stoljeća do tehnicizma, metapolitike³ i biopolitike 20. stoljeća.⁴ Kako ta distinkcija – s obzirom na svoju općenitost u odnosu instrumentalizma i političkoga zajedništva – ne iscrpljuje specifičnosti konkretnih pojava u dominantnom odnosu tržišta i države, pokušat ćemo uzroke i deskripciju minimaliziranja države, a posljedično i

1 Usp. A. Pažanin, *Moderna filozofija i politika*, Informator, Zagreb, 1986., str. 191.

2 Na ovom mjestu bi se podudarnosti između pretpostavki reprodukcije spolnoga ugovora i ugovora o radu pokazale vrlo zanimljivima, a to barem u tri slučaja. Prvi bi se ticao odnosa produktivnoga i neproduktivnoga rada (relacija rada u kućanskoj sferi života i na tržištu), drugi bi naglašavao činjenicu trajnoga „pristanka“ na subordinirani položaj (klasni poredak u odnosu radnika i vlasnika proizvodnje, odnosno fiksirani položaj i podjela rada između žena i muškaraca u braku ili partnerskom odnosu). Treći moment ukazuje na nužnost discipliniranja tehnika prakse (primjerice rada ili seksa) izvan radnoga vremena kao preduvjeta svake ekonomske, društvene i bio-reprodukcije. Usp. literaturu iz fusnote 2.

3 Usp. klasik A. Badioua, *Metapolitics*, Verso, London/New York, 2005.

4 Posrijedi je strategija organizacije ekonomskoga i političkog života koju uređuju različiti eksperti, koja se ogleda primjerice u radu države, konzultantskih tvrtki, odvjetničkih agencija, financijskih institucija, multinacionalnih korporacija, Europskoj uniji ili nekoj drugoj međunarodnoj organizaciji. Takav se visoki stupanj organizacije nameće i u najživotnijim aspektima svakodnevlja pojedinaca u kojima ponovno trebamo različite eksperte: *fitness* treneri, nutricionisti, kiropraktičari, osteopati, maseri, stručnjaci za dijete, seksolozi, psiholozi, psihijatri, stručnjaci za modu i sl. Ili na pragu Foucaulta: svi odnosi moći označavaju reguliranje, organiziranje i normaliziranje tjelesnosti i oni su uvijek nejednaki. Svi vrše moć jer su uvijek u nekom odnosu podređenost-nadređenost, bilo da je riječ o ljubavi, seksualnosti, prijateljstvu ili procesima identifikacije u kojem se sebstvo negira tako što nužno treba neku izvanjskost (drugost) da bi se afirmiralo i postiglo dijalektičku cjelinu. Tako se odnos prema, primjerice, hrani, modi ili glazbi pojavljuje kao regulacijska biopolitička strategija mikrofizičke moći. Dakle, ne raspravljamo o politici ili društvu na institucionalnoj razini, već ideološkoj razini koju omogućava život svakodnevlja. Usp. A. Čakardić, „Reprodukcija biomoći“, *ARHE*, sv. 10, str. 77-92, 2008.

deficita demokracije, započeti skicom historijskoga razgraničenja triju faza moderne države: (a) uspon država apsolutnih monarhija, (b) reakcija na njih u vidu liberalne države i (c) država uokvirena konceptom neoliberalne ideologije, koju ćemo označiti kao „minimalnu“.⁵ Protokom iz prvoga oblika u drugi, pa na koncu u treći vid države ukazat će se na probleme određenja javne sfere života i prevlast privatnih interesa (ali ne i intimne sfere života) u sustavu društva i njezinih elemenata reprodukcije.

Apsolutistička (suverena) država, povijesno gledajući, prvi je oblik pravne, formalizirane države. Upravo pojam i pojava suverenosti, s njome i suverena država, moderna je politička novost koja se pojavljuje kao prvi oblik političke organizacije u povijesti koja samoograničuje svoju moć, ne bi li osigurala sigurnost i nezavisnost pojedinca.⁶ Pojedinaac kao državljanin postaje pravni subjekt koji uživa neotuđivo individualno pravo na prisvajanje vlastitoga tijela i duha, zapravo utvrđeno mu je pravo na „raspolaganje sobom“, a time i privatno pravo na prisvajanje imovine koje će postati temeljem za liberalno društvo i državu.

Unutarnji prevrati i dinamika preobrazbe apsolutističke države uvjetovali su razloge prijelaza društva u uređenije tipove države, u prvome redu u liberalnu pravnu državu. Tako se postupno delegitimirao oblik apsolutističke suverene države za koji se držalo da je nepotreban i represivan. Institucionalizacija nove forme države počiva na izričitom konsenzusu individua kao građana koji predstavlja modernu ustavnu državu. Imanentnome racionalitetu modernoga građanskog društva, kao procesu tržišno - razmjenske formacije društvenosti, funkcionalno je primjeren samo ustavna država, tvrdi Bodin, koju karakteriziraju ograničavanje i nadzor političke vlasti te nezavisnost sudstva (dioba vlasti), federalizam (funkcionalni i teritorijalni), slobodna javnost, pravo na opoziciju.⁷ Početke liberalizma (protoliberalizam Johna Lockea) nalazimo u ideji društva koje naglašava ulogu pojedinca i individualizma kao one pozicije koja se u bitnoj mjeri odvaja od stege države, tj. ona želi minimizirati ulogu države ne bi li pojedinci mogli ostvarivati svoje privatne interese bez uplitanja državne kontrole.⁸ Obustavljanje ustrojstva monarhije

5 Usp. A. Čakardić, „Globalna neo-liberalna demokracija u minimalnoj državi“, *Filozofska istraživanja*, sv. 4, str. 849-861, 2006.

6 Usp. J. Bodin, *Šest knjiga o republici*, Politička kultura, Zagreb, 2002

7 Isto, str. 225.

8 Usp. J. Locke, *Political Writings*. Uputno je u ovom smislu pratiti i Hobbesovu liniju teze o individualizmu koji kreće od „egoističkoga pojedinca“ pa je i ovdje uvjetno moguće govoriti o protoliberalističkim pretpostavkama društva. Pojedinci su u njegovoj koncepciji „psihološki egoisti“ čije djelovanje ovisi jedino o subjektivnoj procjeni situacije i teže maksimizaciji koristi. Posve nespecifično za teorije društvenoga ugovora

i državne kontrole, tj. minimalna uloga države, ostvarivanje privatnoga vlasništva kao uvjeta razvijene tržišne razmjene/prometa (koja uključuje proizvodnju, potrošnju i proizvodnju kao potrošnju) tek su neke pretpostavke liberalizma i liberalnoga kapitalizma. Dakako, te pretpostavke ne mogu ići bez afirmacije „slobodnoga“ individualizma:

„U novčanom odnosu, u razvijenom sistemu razmjene (i taj privid zavodi demokraciju) u stvari su razbijeni, pokidani okovi lične zavisnosti, razlike u krvi, razlike u obrazovanju itd. (lični okovi bar izgledaju svi kao *lični* odnosi) i *čini se* da se individue nezavisno (ta nezavisnost je uopće samo iluzija i tačnije bi trebalo da se zove ravnodušnost – u smislu indiferentnosti), slobodno sukobljavaju i u toj slobodi razmjenjuju.“⁹

Budući da se liberalizam u teoriji zasniva na dobrovoljnosti, svaka individua bi sama trebala odlučiti o onomu što je se zapravo tiče, čime pridobiva „pravo na privatnost“. Liberalna država štiti, a ne propisuje, ona je neutralna. Državno miješanje je opravdano samo ukoliko ona treba zaštititi pojedince jedne od drugih ili od same vlasti, radi čega se na koncu i govori o konceptu „minimalne“ države. Društvo slobodne konkurencije i prisvajanja vlasništva temelj je liberalizma koji će svoji vrhunac ostvariti u varijanti neoliberalne ideologije, tj. kompoziciji financijalizacije tržišta.

2. Govoriti o minimaliziranju države zapravo znači govoriti o njezinoj redukciji, a taj je problem u najmanjem dvostruke naravi. S jednu stranu pratimo trend neoliberalne doktrine koja uokvirena liberalnom demokracijom uspostavlja ekonomsku politiku baziranu na modelu privatizacija-liberalizacija-fiskalna disciplina. Drugim riječima, osigurava se rast privatne sfere uopće, a država se pritom ne smije uključivati u ekonomske procese. Ne samo da ona ne aktivira svoje mehanizme kada je posrijedi zaštita socijalnih prava, već – posve suprotno – sudjeluje u ukidanju nekonkurentnoga socijalnog sektora ili ga komodificira u korist tržišne politike. S drugu stranu, lijevi kritički diskurs prelako prihvaća pretpostavljenu dihotomiju privatno-javno pa se analitička snaga gubi na deskripciji globalizacijskih fenomena koji navodno slabe suverenitet pojedinačnih nacionalnih država, pa to rezultira stavom da država kao „javnost“ nestaje. Treba reći, države itekako opstaju kao oslonac neoliberalnim potezima (materijalno i ideologijski) što je primjerice

koje raspravljaju o jednakostima pojedinaca tek u organiziranom društvu i uspostavi države, kod Hobbesa su pojedinci jednaki već u prirodnom stanju na temelju čega će kasnije graditi pojam moralne jednakosti. Usp. T. Hobbes, *Leviathan*, J. C. A. Gaskin (ur.), O. U. P., Oxford/New York, 1996.

9 K. Marx, *Temelji slobode. Osnovi kritike političke ekonomije (Grundrisse)*, Naprijed, Zg, 1974., str. 61.

vidljivo u procesima privatizacije koji su pospješili alokaciju resursa. Dakle, polje države kao instrumenta zaštite socijalnih-radničkih prava je posve reducirano i njegova bi reaktivacija trebala biti u fokusu lijeve kritike, što bi konzekventno razotkrilo uzroke lažnoga sukoba privatno-državno, kao i mit da države uslijed tzv. globalizirajućih gabarita „nestaju“.¹⁰

Kada se govori o neoliberalizmu na dubljoj razini, tada najšire uzevši imamo u vidu stanovitu mješavinu ideologije, škole, politike u praksi i reprezentaciji zbilje.¹¹ Ako se pak želi uspostaviti metodološka veza neoliberalizma s liberalizmom, nju valja tražiti u nekolicini kriterija od kojih je prvi zasigurno individualizam.

(a) Doktrina liberalnoga individualizma označava poziciju u kojoj jednakopravni pojedinac postaje osnovna jedinica društva, čime se zapravo razbija konzerviranje narativa da je obitelj noseća društvena instanca.¹² Liberalističko ugovorno definiranje pojedinca (započeto novovjekovnim formiranjem univerzalnoga političkog subjekta) se kreće oko normativne pretpostavke jednakosti prevedene u političku platformu, koja bi se prema pretpostavkama takvoga normativizma trebala aktivirati u socijalnom polju. Da jednakost takve zamišljene pravne arhitekture ne funkcionira kao društvena zbilja, u najmanjem potvrđuju različite generacije i pokreti za emancipaciju podređenih. Pokreti tijekom povijesti nisu bili fokusirani samo na „vidljive“ diskriminatorne prakse (primjerice rasa, spol ili nacionalnost), već i na sofisticiranije mehanizme isključivanja pojedinaca (prema seksualnoj orijentaciji ili klasnoj pripadnosti). Feministički primjer u tom smislu se ogleda u paradoksu da praksa liberalizacije i „slobodnoga“ tržišta (koja je „izbavila“ žene iz obiteljske

10 Ono što također treba podvući na ovom mjestu kad je riječ o suvremenoj lijevoj kritici društva jest činjenica da će se ona morati fokusirati i ozbiljnije pozabaviti ekonomskim pitanjima (uključujući ozbiljnije analize i istraživanja ekonomskih strategija djelovanja) koje usputno uzima u obzir kada se želi smjestiti u polje političke relevancije. (Pitanje u kojem je stanju suvremena institucionalna ljevica i ima li njezin liberalni orijentir smisla za ljevičarski otpor, tj. što znači razlikovati ljevicu i radikalnu ljevicu u ovoj prilici ostavljam po strani.). Takav se tip nedostatka ekonomske analize na određeni način očituje i u tradiciji klasičnoga marksizma, u kojem su – pored kulturnih i političkih analiza – ekonomske teorije izostale, što uvjetuje i pojavu post-marksističkih ekonomičkih teorija. Usp. Samuel Bowels, 'Post-Marxian economics: labour, learning and history', *Social Science Information* (SAGE, London, Beverly Hills and New Delhi), 24, 3 (1985), str. 507-528. Ako bismo takav tip manjkavosti htjeli pokazati na još konkretnijem primjeru, dovoljno je uzeti u obzir naslijeđe Praxis škole koje – premda dijeli slične metodološke pristupe i kategorijalnu aparaturu – nije dostatno za adekvatno kreiranje strategije ekonomskoga programa koji bi mogao konkurirati onim dominantnim, *mainstream*. A kako i posljednji nemaju vjerodostojne programe koji bi trebali ponuditi rješenje izlaska iz krize, zadatak ljevice je dvostruko veći.

11 B. Fine i A. Saad-Filho, *Marx's Capital*, Pluto Press, 2010., str.163.

12 W. Brown, 'Liberalism's Family Values', u: *States of Injury. Power and Freedom in Late Modernity*, PUP, Princeton/New Jersey, 1995., str.160.

mikrogeografije) potvrđuje dvostruku subordiniranu žensku poziciju – da to tako kažemo, i kao žena i kao radnica:

„Ukorak sa svjetskom krizom, treći se val feminizma [...] mora ponovno boriti s brojnim 'historijskim' ženskim pitanjima poput *ženskoga neplaćenog rada* za nacionalni dohodak i veze između smanjivanja mogućnosti zapošljavanja i ženskih radnih prava u financijskom kapitalizmu.“¹³

Dakle, liberalistički se individualizam i njegova neinkluzivnost nesumnjivo afirmira i u neoliberalnim strategijama. U tom smislu, treba posebno podvući, nije obitelj osnovna društvena „ćelija“, već pojedinac. Ben Fine navodi, proširujući svoju argumentaciju referirajući se i na Lasletta, kako je u historijsko-materijalnim uvjetima prve faze kapitalizma (predindustrijska faza) dominirala formacija nuklearne obitelji koja se u drugoj fazi (industrijskoj) „raspala“ na pojedince.¹⁴ Lesthaeghe navodi posve sličnu stvar, od brige za blagostanje cjelokupnoga kućanstva prešlo se na brigu o blagostanju djece, ne bi li se unutar obitelji postupno briga i interes usmjerio na pojedinca i njegovo blagostanje.¹⁵ Na posve specifičan način institucija je nuklearne obitelji anticipirala zrelu fazu kapitalizma, primjerice konkretnom podjelom rada u kućanstvu, razlikom produktivnog i neproduktivnog rada, aproprijacijom viška vrijednosti koji ovisi o produžetku radnoga vremena i patrijarhalnom hijerarhijskom strukturiranosti (uspostava „glave“ obitelji). Druga faza obitelji označena je, tvrdi Fine, kombinacijom njezine fragilnosti i jačanja individualizma (što je opet vidljivo u slučaju žena na tržištu rada i njihovom nesudjelovanju u vlasništvu sredstava za proizvodnju) čime gubi svoju internu dinamiku koja se može suprotstaviti vanjskim uvjetovanjima. U trećoj fazi (moderni kapitalizam) se individualizam unutar obitelji dodatno osnažuje (samom činjenicom sve većega broja razvoda i trenda nesklapanja brakova) u kompozicijskom, funkcijskom i etičkom smislu, a fleksibilizacija rada (uz skraćeno i krajnje specijalizirano obrazovanje, mobilnost, rast uslužnoga sektora, vještine prilagođavanja različitim modelima rada) postaje sve dominantniji obrazac organizacijske doktrine koji zahvaća i organizaciju obitelji.

(b) Kada je riječ o mogućem drugom kriteriju na pragu kojega možemo pratiti slijed liberalizam-neoliberalizam, tada uzimamo u obzir internacionalnu razinu

¹³ R. Jambrešić Kirin, 'Old/New Economic Inequalities: Feminist concerns and Visions', str. 185.

¹⁴ B. Fine, *Women's Employment and the Capitalist Family*, Routledge, London/New York, 2002.

¹⁵ Prema isto, str. 115.

političke ekonomije.¹⁶ David Held u *Modelima demokracije* zastupa tezu da se veze rasprostranjene širom svijeta u opisu kapitalizma mogu shvatiti kao proces (ili niz procesa) koji obuhvaća preobrazbu prostorne organizacije društvenih odnosa i transakcija – određenih njihovim opsegom, intenzitetom, brzinom i učinkom – stvarajući transkontinentalne tokove i mreže djelovanja.¹⁷ On tvrdi da je evidentno posrijedi proces putem kojega se državocentrično djelovanje i uvjeti odnošenja rastvaraju u strukturi odnosa između različitih sudionika što djeluju u kontekstu koji je uistinu „globalan“, prije nego li „međunarodan“. Posve prepušteni dojmu da je teorijsko gomilanje tema o globalizaciji – kao i njegova potrošena pojmovna aparatura kojom se nudi stanovita kulturno-politička i identitetsko-politička deskripcija fenomena koja bi trebala pacificirati lijeve pristupe društvenoj problematici, ali pritomu kritizirati samorazumljivo shvaćanje neoliberalizma – posve zanemarilo političko-ekonomsku analizu kapitalizma u „međunarodnom“ okviru,¹⁸ Heldove teorije demokracije, iako bazirane na sintagmama poput „globalna socijalna demokracija“ te „etički i politički kozmopolitizam“, ipak mogu biti iskoristive izvan registra spomenutoga dojma, a nerijetko ih se smješta uz bok post-marksističkih i anarhističkih mišljenja.¹⁹

U pogovoru hrvatskomu izdanju *Modela demokracije* Held će, uz vrlo precizne pretpostavke u teoriji suvremene demokracije i globalizacije, ustanoviti četiri krupne neusklađenosti – u sferi svjetske ekonomije, međunarodnih organizacija, međunarodnog prava i u hegemonijskim silama ili blokovima – koje uzete zajedno izrastaju između formalne vlasti države i stvarnoga sustava proizvodnje, razdiobe i razmjene, što u mnogočemu ograničava moć ili prostor djelovanja nacionalnih

16 Treba ponovno naglasiti da su rasprave o „internacionalnom“ karakteru političke ekonomije često površne i brzoplete. Kada diskusije toga tipa dolaze iz liberalnoga diskursa, tada ne čudi činjenica da se primjerice Europska unija gleda kao „prilika“ jednostavnijega kretanja i međunarodnoga komunikativnog potencijala (čemu kao primjer može poslužiti trenutna hrvatska predreferendumska politička scena), ali problem postaje ako lijeva samorazumljivo uzima u obzir rasprave o „internacionalizmu“ kao onomu čemu u bitnom smislu i programski stremi. Ako svaka ozbiljnija analiza pokazuje da se svjetska ekonomija kreće oko odnosa periferija-centar, tada postaje jasno da zastupanje nadnacionalnoga karaktera zajedništva nema veze s internacionalizmom koji lijeva zastupa. Implementacije Marxovih osnova političke ekonomije kojih se Rosa Luxemburg poduhvatila u svom radu pokazuju koje su zbiljske „tendencije kapitalističke privrede“ te u kojem su odnosu kolonijalizam i internacionalni profitni interesi kapitala. Usp. R. Luxemburg, *Uvod u nacionalnu ekonomiju*, CKDOZ, Zg, 1975.

17 Usp. D. Held, *Modeli demokracije*, Školska knjiga, Zagreb, 1990. i D. Held, *Demokratija i globalni poređak*, Filip Višnjić, Beograd, 1997.

18 Usp. primjerice U. Beck, *Moć protiv moći u doba globalizacije. Nova svjetskopolitička ekonomija*, Školska knjiga, Zagreb, 2004. ili P. Hirst i G. Thompson, *Globalization in Question. The International Economy and the Possibilities of Governance*, Polity Press, Cambridge, 1996.

19 A. Prichard, 'David Held is an Anarchist': <http://global-discourse.com/contents/david-held-is-an-anarchist-discuss-by-alex-prichard/>, očitano sa stranice 18. siječnja 2012.

političkih vlasti.²⁰ U analizi globalne međupovezanosti naspram sistema država može se govoriti o „izvanjskim neusklađenostima“ između ideje države kao načelno sposobne da određuje svoju vlastitu budućnost te svjetske ekonomije, međunarodnih organizacija, regionalnih i globalnih ustanova i vojnih saveza, koji svojim djelovanjem oblikuju i sužavaju opcije pojedinih nacija-država.

Ako govorimo o međunarodnim ekonomskim procesima, dva aspekta valja imati u vidu – i proizvodnja poprima internacionalni karakter i financijske transakcije se odvijaju na internacionalnoj ravni. U prvom redu akteri ove neusklađenosti su multinacionalne korporacije; koliko god one razvijale proizvodnju, trgovinu i distribuciju imajući na umu svjetsku ekonomiju, korporacije koje imaju nacionalnu osnovu također su orijentirane na globalnu rentabilnost, pa u općoj strategiji korporacije zemlja podrijetla može igrati posve malu ulogu. Prateći takav slijed stvari, javlja se sve veći utjecaj kretanja na međunarodnom tržištu novca na rezultat monetarnih i fiskalnih poteza pojedinih nacionalnih vlada. A rezultat toga, pak, jest činjenica da su neke zemlje podređene odlukama korporacija čak i o tomu gdje će, primjerice, biti locirana proizvodnja, administrativni uređaji i objekti. U skladu s time, sve veću povezanost svjetske ekonomije puno su spremnije dočekale zemlje i vlade koje su veliku važnost pridavale tržištu kao glavnom, ako ne i jedinom, mjerilu racionalnoga odlučivanja. Uvođenjem regionalizacije tržišta – npr. europsko, američko ili kinesko – omogućena je i regulacija tržišnih trendova pa i stanovita napetost između pojedinih područja (npr. sjevera i juga, istoka i zapada, periferije i centra) što ukazuje na činjenicu da je nacionalna ekonomija, pa makar i u takvoj mjeri, još uvijek prisutna.

Razvoj transnacionalnih organizacija doveo je i do važnih promjena u onim strukturama svjetske politike koje donose odluke. Tako su uspostavljeni novi oblici kolektivnoga odlučivanja i novi oblici multinacionalne politike koji obuhvaćaju države, međuvladine organizacije i cijeli niz skupina za pritisak. Bitno istaknuto mjesto u političkome smislu zauzimaju organizacije poput Svjetske banke, Međunarodnoga monetarnog fonda, Europske unije, UNESCO-a i UN-a. Djelovanje MMF-a se organizira oko provođenja određene linije ekonomske politike, on može uvjetovati svoj zajam nekoj vladi smanjenjem opće potrošnje i sniženjem donacija za socijalnu skrb. Posebno je važno istaknuti da MMF intervenira na zahtjev vlade ili nekih stranaka, te da to uglavnom znači priznanje minimalnoga prostora za nezavisnu nacionalnu politiku. Prema Heldovom shvaćanju na takve intervencije ne možemo gledati kao na prijetnje suverenitetu. Opet, valja imati u vidu da „napetost“ između

20 D. Held, *Modeli demokracije*, str. 303-343.

ideje suverene države i prirode donošenja odluka na međunarodnoj razini treba razmatrati u konkretnim historijsko-materijalnim datostima (slučajevi zemalja u tranziciji ili Trećega svijeta). Dakle, kapitalizam periferije i centra se ne kreće prema istoj dinamici premda su dio iste strukture, na što nas ekonomske krize friško upozoravaju.

U slučaju EU-a problem koji se pojavljuje s međunarodnim organizacijama još je ilustrativniji:

„Njezino značenje, međutim, seže možda dalje od bilo koje druge međunarodne organizacije, zbog njezina prava da donosi zakone koji se mogu nametnuti državama članicama; više nego ijednoj drugoj međunarodnoj agenciji, njoj opravdano pripada etiketa ‘kvazi-nadnacionalne’.“²¹

Istraživanja još s početka osamdesetih godina prošloga stoljeća ističu kako je Europska unija svoje ovlasti stekla „dobrovoljnim prepuštanjem“ nekih aspekata suvereniteta država članica tako da one više nisu jedina središta vlasti unutar vlastitih granica.²² Danas je slučaj još ilustrativniji. Budući da je Unija prije svega monetarna zajednica, ona donosi odluke i mjere (u skladu s neoliberalnom doktrinom to su prije svega politike štednje, tj. uvođenje „hitnih mjera“, koje imaju deflatorni učinak u sažimanju unutarnje potražnje) za rješavanje najvažnijih ekonomskih pitanja poput odnosa duga i BDP-a, a pojedinačne države pod pritiskom strukturnih programa prilagodbe uređuju radnička i socijalna pitanja, uglavnom pogubna za te slojeve stanovništva. Budući da se takvi potezi aktiviraju u ranjivije ili krizno vrijeme, naravno da je njihova logika vladanja oblikovana kao „stezanje remena“, smanjivanje nadnica, rezanje javne službe, napadi na sindikate itsl. Tehnokratska politička elita EU funkcionira kao tehnička regulacija društvenih odnosa u stanju pripravnosti, pritom isključivo pogoduje interesima krupnoga kapitala i bankarskoga sektora, njezina se upravljačka struktura temelji na hiperburokratiziranom modelu neoliberalne ekonomske politike. Europska unija je školski primjer demokratskoga deficita koji se posve jasno ogleda u procedurama rada niza mehanizama i institucionalnih razina. Njezini su presudni izvršni organi s vremenom stekli faktičku autonomiju u donošenju najvažnijih političko-ekonomskih odluka koje se nisu donijele jednim preostalim mehanizmom (koji je očito u nestajanju) reprodukcije demokracije, naime izbornim procedurama. Tomu svjedoči i pozicija Europske komisije kao tijela s iznimno jakim ovlastima, a koje formiraju vlade

²¹ Isto, str. 325.

²² Usp. S. Hoffman, ‘Reflections in the Nation-State in Western Europe Today’, *Journal of Common Market Studies*, 21 (1 i 2/1982), str. 21-37.

nacionalnih zemalja bez utjecaja građanki i građana Unije. Posve skraćeno govoreći, ekonomski i politički ustroj EU na strukturnoj razini označava reproduciranje klasnih konflikata preko dihotomije rada i kapitala, u pravcu osnaživanja drugoga, jednolinijsko pozicioniranje rada Europske središnje banke (koja nije doživjela transformaciju u pravu središnju banku poput Federalnih rezervi koja može djelovati kao zadnja instanca za kupnju obveznica od zaduženih zemalja članica, oduzimajući tako tržištima moć odlučivanja o vremenu i načinu intervencije; štoviše ESB monetizaciju dugova povjerava tržištima, izdajući likvidnost na zahtjev samih banaka koje trenutno špekuliraju na tomu), monetarno unificiranje različitih privreda, što će reći da u faktičkom smislu ona ima najmanje veze (ako uopće) s mitologizirajućim narativima o zajedništvu, internacionalizmu i kulturnoj veličini. U maniri liberalne opsesije ona navija za teorijske ideologeme neoklasičnih ekonomija ili stanje ekvilibrija koji nemaju svoju zbiljsku pojavnost ali zato tvrdoglavo institucionalizira konzervativnu neoliberalnu ekonomsku politiku.

NEOLIBERALNE STRATEGIJE KAPITALIZMA

1. Pored liberalne oslobađajuće naravi individualizma (emancipacija od svakog mutualizma ili komunitarizma) i internacionalnoga povezivanja država (koje zbiljski funkcionira isključivo kao svjetsko povezivanje kapitala, a ne ljudi, pritom osnažujući strukturne razlike klasa na hijerarhijskoj liniji periferija-centar), možemo navesti još jedno od utočišta suvremene neoliberalne ideologije, naime sistem svjetskih korporacija, u kojem se strategije individualizma i internacionalizma sjajno smještaju. Kao mreže povezanih ekonomskih jedinica u različitim zemljama i pod različitim jurisdikcijama – između kojih su uloge podijeljene i koordinirane po jedinstvenom planu – dijele zajedničku strategiju temeljenu na prednosti međunarodne podjele rada, slobodnoj cirkulaciji kapitala i informacija, te zajedničkom fondu znanja i tehnologije. Tržište u tradicionalnom smislu unutar njih gubi na značenju, jer se trgovina sve više odvija unutar same korporacije. Christian Palloix se u svom prilogu marksističke kritike kapitala posebno osvrće na multinacionalne korporacije kao najrazvijeniji oblik koncentracije kapitala, i navodi da su prve nastale u sredini 19. stoljeća – *Singer, International Harvester, Electric, Ford* i sl.²³ Obilježja su im u bitnoj mjeri ista kao i danas: 1. stvaranje međunarodnih financijskih privatnih organizacija koje sjedinjuju međunarodni industrijski i međunarodni bankovni kapital, 2. tržište kao automatski regulator proizvodnih jedinica nestaje, 3. proizvodnja, promet i prodaja su pod kontrolom jedinstvenoga centra

23 C. Palloix, *Svjetska kapitalistička privreda i multinacionalne kompanije*, Stvarnost, Zagreb, 1979.

odlučivanja, tj. financijskog kapitala, 4. iako je uprava poduzeća prividno decentralizirana, postoji strogo određena hijerarhija odlučivanja, 5. pojavljuju se nove proizvodne snage – informatizacija, automatizacija i kemizacija i 6. sve je veća važnost samoga procesa odlučivanja na temelju planiranja.

Ova zadnja stavka pokazuje da je planiranje trgovine u svjetskim lancima u odnosu endogenih-egzogenih ekonomskih čimbenika (poput točno određenoga mjesta proizvodnje, prodaje, potrošnje, količine, cijene, ukusa, tehnologija, ekoloških uvjetovanja) od iznimne važnosti za reproduciranje kapitala. Budući da je kapital društvena relacija koja obnavlja samo-proširivanje vrijednosti, proizvodnju, apropiaciju i akumulaciju viška vrijednosti, njegova je cirkulacija važna i kao preduvjet reprodukcije „društvene cjeline“. Pored toga, multinacionalne i transnacionalne industrijske i financijske organizacije strukturiraju kretanje (i roba i ljudi), tako utvrđujući temeljne poveznice biopolitičkoga svijeta. One oblikuju područja i stanovništvo, postajući aktivacijski instrumenti za bilježenje tokova roba, novca i stanovništva. Radna snaga se raspoređuje po različitim tržištima, funkcionalnoj joj se dodjeljuju izvori i hijerarhijski organiziraju razni sektori svjetske proizvodnje.²⁴ Novi oblici internacionalizacije kapitala, prema modelima multinacionalnih korporacija, bolje su prilagođeni realnostima suvremenoga svijeta, zahvaćenoga antikolonijalnom revolucijom, u kojem su sve teže održivi klasični oblici otvorene političke dominacije. Takva se strategija često kosi s monetarnom, fiskalnom i razvojnom politikom nacionalnih država, no globalni karakter društvenoga uređenja ipak prednjači u važnosti prema odluci pojedinačne nacionalne države.

2. Model neoliberalne države oblik je u koji prelazi „stara“ nacionalna država. Vjerojatnost preobrazbe nacionalne države u neoliberalističku raste sa strukturnim prilagođavanjem i discipliniranjem država za otvorenost prema modelu dominantne makroekonomske politike. U okviru nadnacionalne države periferne države su druge na potezu i imaju strukturni zaostatak prema centru svjetskoga tržišta. U

24 Najpogodnije zemlje za brzu eksploataciju radne snage su zemlje u razvoju, posebice one koje mijenjaju državno uređenje; za njih se drži da nisu dovoljno stabilne i sposobne sprovesti promjene, pa se takve sprovede na međunarodnoj razini. To pogoduje „snalažljivima“ koji otvaraju put širenju lanca multinacionalnih korporacija koje manipuliraju cijenama. Cijene određenih sirovina, kojima nerazvijene zemlje obiluju, stalno opadaju kako bi zapadne korporacije mogle jeftino uvoziti potrebnu robu. Tako da se zapravo siromašne zemlje iskorištavaju, a krediti koji su posuđeni radi uključivanja u proces razvoja, rezultiraju novim zaduživanjima koji služe za otplaćivanje starih dugova. Konačni rezultat je povećanje ukupnoga duga i nemogućnost njegove otplate. Podaci iz 2007. godine kažu: 500 najvećih MNK-a kontrolira 42% svjetskoga bogatstva s tendencijom rasta, od sto najvećih ekonomija 51% čine MNK, a 49% države. Nadalje, ako izuzmemo devet najbogatijih država po bruto nacionalnom dohotku (SAD, Japan, Njemačka, Francuska, Italija, Velika Britanija, Brazil, Kanada i Kina), 200 najbogatijih korporacija ekonomski je moćnije od ostatka svijeta. Usp. URL: <http://www.globalissues.org/TradeRelated/Corporations.asp> (očitano sa stranice 9. srpnja 2007.)

tom se slučaju zemlje u tranziciji strogo uvjetuje prijetnjom oduzimanjem kreditnih zajmova, stalnim nadziranjem i analiziranjem uspješnosti tržišne politike.²⁵ Zanimljiv je i posve simptomatičan slučaj da neoliberalne države ne samo da mijenjaju ili dokidaju socijalno polje unutar država, već pritomu i inzistiraju na nazivu „nacionalna“. Taj oblik nacionalne države, odgovarajući svjetskome tržištu, ukazuje na to kako se iza ispražnjene ideje nacionalne države posve radikalnim potezima ona zapravo obnavlja. Upravo tako postavljena vanjska i unutarnja proturječja pokazuju koliko su etnička država i ideja neoliberalne nacionalne države u neobično bliskoj vezi i koliko se međusobno uvjetuju.

Imajući u vidu historijsko-materijalnu dinamiku odnosa neoliberalizma i kapitalizma, podvucimo sljedeće činjenice. Do Prvoga svjetskog rata spomenuti odnos se razvija u vidu stanovitoga svjetskoga gospodarskog sustava u kojemu vladaju vodeće kapitalističke zemlje, ponajprije Velika Britanija.²⁶ Na kraju nacionalsocijalističke diktature i nakon Drugoga svjetskog rata u vidu se „novoga poretka“ formulirao neoliberalizam kao specifično ekonomsko učenje, doduše s društveno-političkim temeljnim zahtjevom, ali bez nekoga sveobuhvatnijeg programa. Tada se aktualni problemi liberalizma ponajviše koncentriraju oko svjetske gospodarske krize, nacionalsocijalizma – fašizma, staljinizma, Drugoga svjetskog rata i sukobljavanja na relaciji Istok-Zapad. Tako će liberalizam nakon 1945. godine nastupiti kao oživljena struktura sustava, povezana sa svim drugim aspektima gospodarskoga, društvenog i državnog poretka. No, primjerice, u praksi SR Njemačke, neoliberalni koncepti izbljediti su u korist keynesijanskoga globalnog upravljanja, i to šezdesetih godina kada su se iskristalizirali procesi koncentracije društvenih nejednakosti, prve strukturne krize i znakovi opće krize. Neuspjeh intervencija u gospodarskim krizama od 1973. do 1975. godine i početkom osamdesetih godina pogodio je drugom pokušaju uvođenja neoliberalnih gospodarskih teorija koje je predstavljao Milton Friedman.²⁷ Tako će u prvi plan doći monetarizam i gospodarska politika usmjerena prema ponudi, a postupno se konceptualna granica između neoliberalizma i neokonzervativizma u osamdesetim godinama gubi. Walter Eucken je, za razliku od Marxa, razvio teoriju poretka koja je pitanje gospodarskoga usmjeravanja, idealtipski decentraliziranoga preko tržišta ili centraliziranog u obliku gospodarstva s centralnim upravljanjem, smjestio u središte zanimanja tako da se neoli-

25 Početkom 21. stoljeća MMF nadzire gospodarsku politiku barem svake treće „suverene“ države na Zemlji. Usp. U. Beck, *Moć protiv moći u doba globalizacije*, str. 332.

26 Usp. F. Braudel, *Vrijeme svijeta III*, August Cesarec, Zagreb, 1992.

27 Usp. M. Friedman, *Kapitalizam i sloboda*, Globus i Školska knjiga, Zagreb, 1992.

beralistička koncepcija pojavila uz bok pojmu kapitalizma.²⁸ On granice državnoga upravljanja vidi između politike poretka – država mora proizvesti okvir poretka nužnog za funkcioniranje tržišnoga gospodarstva, a uz to, nametnuti i konkurenciju – i procesne politike, tj. okvira legitimnoga državnog rukovođenja.

Nakon propasti sustava realnoga socijalizma i pojačane državne intervencije u raspodjeli dohotka, kapitalizam je (i njegove varijante) preuzeo vodeću ulogu u gospodarskome sustavu. Neoliberali, koji su dobili na utjecaju od sredine sedamdesetih godina, negiraju temelje na kojima se gradila moderna socijalna država. Hayek²⁹ osporava samu koncepciju distributivne socijalne pravde i potiče na ideju razmjenske socijalne pravednosti koja je pod bitnim utjecajem tržišnih procesa. Kao veliki protivnik keynesijanizma, u svom će djelu *Individualizam i ekonomski poredak* utemeljiti tri značajke koje će postati osnovom neoliberalističkoga učenja i povijesnoga, društvenog i gospodarskog racionaliteta poretka Zapada: sloboda, efikasnost i pravda na osnovi najekonomičnijega tržišno-konkurentskoga komuniciranja i raspodjele znanja. Poticanjem individualizma u najvećoj mogućoj mjeri, neoliberalizam posve zanemaruje socijalna i društvena pitanja jer ona, prema takvom stajalištu, svojim utjecajem nagrizzaju individualni suverenitet i slobodu.

U tom smislu će i Margaret Thatcher, britanska premijerka i velika zagovarateljica neoliberalizma, naglašavati kako „društvo ne postoji, već postoje samo pojedinci i njihove obitelji”. Tu se briše granica između desnoga konzervativizma i neoliberalističke koncepcije društva koja potiče kapitalističko tržište bez ograničenja. Destimulirajući pritom oblike socijalnoga povezivanja, a motivirajući koncept *individual market*-a, nova politika rezanja socijalnih prava odvija se i rezanjem socijalnih troškova. Takva politika se ponajviše provodila upravo u Velikoj Britaniji za vladavine Margaret Thatcher, u Sjedinjenim Državama za vladavine Ronalda Reagana i u Europi, napose u slučaju zemalja u tranziciji koje se strukturno prilagođavaju programima MMF-a, EU-a, Svjetske banke itsl.

3. Ukratko i posve pojednostavljujući slučaj možemo reći da projekt neoliberalizma sačinjava nekoliko momenata: vladavina tržišta, odnosno težnja da mehanizam regulacije u ekonomskim procesima i gibanjima ostane prepušten slobodnom tržištu, konkurenciji, odnosno „nevidljivoj ruci“ i smanjenje proračuna za socijalne izdatke, odnosno smanjenje ulaganja u obrazovanje i zdravstvo, komunalne potrebe,

28 Vidi W. Moschel, ‘Competition Policy from an Ordo Point of View’, u: H. Willgerod i A. Peacock (ur.), *German Neo-Liberals and the Social Market Economy*, Palgrave Macmillan, 1989.

29 Usp. F. A. Hayek, *Individualizam i ekonomski poredak*, Fakultet političkih znanosti, Zagreb, 2002.

pomoć siromašnima i slično. Uspostavljajući sistem deregulacije, koji je povezan s prvom pretpostavkom, zapravo se dokidaju intervencije države i nadležnih institucija uvijek kada postoji mogućnost da ta intervencija ugrozi profit. Kao treći ključni moment valja navesti privatizaciju, i njoj pripadajuće postupke, kojom se privatiziraju javna dobra, resursi i uslužni servisi neke zemlje – banke, ceste, škole, vodu i sl., čime dolazi do eliminiranja koncepta javnoga dobra (ili pretpostavke zajednice s konceptom individualne odgovornosti). Ideja „noćobdijske“, dakle minimalne države je imala zadatak štititi pojedince poreznim novcem, a sada se ultraminimalnom doktrinom prekida takav tip preraspodjele budući da je u izravnom sukobu s osobnim slobodama, priječeći pojedincima da slobodno raspoložu svojim imetkom. Nozickov libertarijanski argument toga tipa ukazuje kako redistribucija dobara dovodi do toga da se imućniju klasu iskorištava ne bi li se popravilo stanje „lijenih“, „nesnalažljivih“ i nedovoljno sposobnih za upravljanje rizikom.³⁰ Ultraminimalna država tako naplaćuje zaštitu građana, koju mogu dobiti samo oni koji su je u stanju platiti. Taj neoliberalni koncept ne ostaje samo na „vidljivoj“ razini dokidanja socijalnih prava, već se još dublje koncentrira na pojedince koji su bitni u financijskoj igri, time reproducirajući antagonizam rada i kapitala kao osnovu socio-ekonomske strukture kapitalističkoga društva.

Sistem deregulacije svoj vrhunac doživljava pri financijalizaciji tržišta, a koje konzekvence generiraju njegovi nedostaci mogli smo vidjeti od 2007– 2008. godine kada je ekonomska kriza zahvatila američko hipotekarno tržište.³¹ Za razliku od robnih derivata i industrijskoga kapitala (koji se sastoji od sredstava za proizvodnju i radne snage) financijalizacija tržišta omogućuje bržu akumulaciju kapitala i financijskih derivata budući da ovdje izostaje moment proizvodnje, tj. moment ograničenja konstantnoga kapitala. No, ako dođe do smetnji na financijskom tržištu (npr. krize, ili u aproprijaciji viška vrijednosti, ili ako potrošači nisu u mogućnosti vratiti dug, ili koriste pravo na insolventnost) posljedice snosi i industrijski sektor. Ovaj ekonomski model koji se koncentrira na akumuliranje spekulativnoga kapitala možemo nazvati „drugim valom“ neoliberalizma. Ono što je važno u tom smislu istaći dvije su činjenice. Prva: kriza koja se geografski pojavila u SAD ubrzo zahvaća i zemlje koje naizgled nemaju veze s njom. Dakle, posrijedi su strukturni momenti krize makroekonomije koji zahvaćaju centar i zemlje periferije (primjerice zemlje Jugoistočne Europe, Grčka, Irska, Italija). Druga: financijalizacija ne znači samo preskakanje proizvodnje u poduzećima da bi se ubrzao rast profita i

30 R. Nozick, *Anarhija, država i utopija*, Jesenski i Turk, Zagreb, 2003.

31 P. Mattick, *Business as Usual. The Economic Crisis and the Failure of Capitalism*. Reaktion Books, London, 2011.

jačanje financijskoga sektora, već ona obuhvaća i sferu koju naizgled ne vežemo za financijska poduzeća (kućanstva i državne institucije). To će reći da se neoliberalna doktrina itekako pojavljuje i mimo tržišta (premda i mimo klasične industrijske proizvodnje) i da postoji veliki problem pri razgraničenju unutar-ekonomskih i van-ekonomskih faktora te da je zadatak neoliberalizma reproducirati društvo kao cjelinu, njezine intimne, privatne i javne čimbenike.³²

Ne podcjenjujući stajalište o kontinuitetu moći nekolicine država koje imaju prevlad nad drugim nacijama i regijama zemaljske kugle, Hardt i Negri zauzimaju stav da je nova društveno-politička paradigma istovremeno i sustav i hijerarhija, centralizirana izgradnja normi i dalekosežna proizvodnja legitimacije, raširena po prostoru cijeloga svijeta.³³ Ukupnost sustava zbližava i objedinjuje svjetske aktere, raskidajući odlučno sa svakom prijašnjom dijalektikom i radeći na takvom obliku združivanja koje bi istovremeno bilo pravocrtno i spontano. Na taj način, tvrde Hardt i Negri, više ne možemo govoriti o klasičnom poimanju vladanja; ono je u suvremenom slučaju zastupljeno kao strukturna logika koja najčešće nije vidljiva, ali je vrlo djelotvorna. Nesumnjivo, autori se *Imperija* referiraju na Foucaulta kad je riječ o specifičnom modalitetu moći i vladanja za koji pretpostavljaju da je osnova nove društveno-političke formacije. Foucaultovo historijsko-teorijsko i historijsko-političko pitanje ih navodi na zaključak da je nova „epizoda” vladanja lukaviji, tj. prikriiveniji oblik moći:

... „ono je apsolutno nespojivo s novim postupcima moći koji funkcioniraju ne kao pravo, već kao tehnika, ne kao zakon, već kao normalizacija, ne kao kazna, već kao kontrola i koji se provode na razinama i u oblicima koji nadilaze državu i njezine aparate“.³⁴

32 Uputno je razmotriti i neke studije feminističke ekonomike i feminističke marksističke ekonomike – koje analiziraju relaciju van-ekonomskih i unutar-ekonomskih faktora – budući da one direktno ukazuju na proširenje financijskoga tržišta i na sektor koji je – tradicionalno i neoklasično-ekonomski uzeto – označen kao ne-financijski. Usp. spomenutu knjigu Ben Finea iz fusnote 14, potom primjerice M. A. Ferber i Julie A. Nelson (ur.), *Feminist Economics Today. Beyond Economic Man*, UCP, Chicago/London, 2003., J. A. Nelson, *Feminism, Objectivity and Economics*, Routledge, New York, 2003. ili D. K. Barker i E. Kuiper (ur.), *Toward a Feminist Philosophy of Economics*, Routledge, London/New York, 2003., koristan je i blog Nancy Folbre *Economix* (<http://economix.blogs.nytimes.com/tag/nancy-folbre>). Vid. i deset principa feminističke ekonomike (<http://www.facstaff.bucknell.edu/gschnedr/FemPrclps.htm>). Treba naglasiti da postoji čitav niz esencijalističkih pristupa u feminističkoj ekonomiji koji se baziraju na razlici „gift“ i „exchange“ ekonomija, no njihov mahom ekofeministički i matrijarhalni pristup često završava u kulturno-identitetskoj teoriji koja nije dostatna za analizu osnovnih problema suvremene kapitalističke ekonomike, poput, primjerice, odnosa rada i kapitala. Usp. npr. radove G. Vaughan: *Women and the Gift Economy*, Inanna Publication and Education, Toronto, 2007. ili *For-Giving. A Feminist Criticism of Exchange*, Anomaly Press and Plain View Press, 2002.

33 Usp. M. Hardt i A. Negri, *Imperij*, Arkzin i Multimedijalni institut, Zagreb, 2003.

34 M. Foucault, *Znanje i moć*, str. 63.

Analiza tehnologije odnosa moći mora istovremeno uključivati pitanje o hipostaziranosti, kontingentnosti društveno-simboličke borbe i nejednakih odnosa snaga koji se ostvaruju i na bazičnoj razini pojedinačnih tijela kao i na institucionalnoj. Dublja analiza (koju ovdje nećemo moći sustavno izvesti) bi svakako pokušala ući u trag vezama, potporama, učincima moći, »efektima države« i entitetima koji podupiru samorazumljivosti zatečenoga svijeta svakodnevlja. Čini se da su se svi Foucaultovi fokusi na teoriju države i tehnike instrumenata kojima se ona materijalizira orijentirali na efekte koje država producira uslijed neoliberalne ideologije.³⁵ Odrediti što je država danas i u čemu se sastoji njezina važnost višestruko je složeni zadatak, stoga je i njezina (nužna) kritika i analiza dvostruko teža. Iako je teorija društvenoga ugovora metapovijesna priča kojom čitamo metodološki uvjetovanu spremnost „prirode“ na uspostavu društva, ona nije dovoljni deskriptivski moment nastanka države. Premda, ona ostaje nezaobilaznom ako želimo ispitati konzekvencije određenih strategijskih postupaka države:

„‘Obećanje’, ‘pristanak’ ili ‘ugovor’ su prije svega rezultat, a ne uzrok strategijske artikulacije“.³⁶

Da bismo potpunije opisali funkcije države, politička analiza se mora strukturirati na razini koja ide „ispod“ formalne države, ona ispituje njezine tehnike, strategije, učinke i artikulacije u vaninstitucionalnim pojavama. Naglasak je na procedurama (ne institucijama), čime se usput ukazuje i na stanje države-suvereniteta, što pratimo u horizontu neoliberalne ideologije. Paradoksalnost takve ideologije jest u tomu što ona „minimalizira“ državne ovlasti ali svojim strategijama organizira i reproducira svijet svakodnevlja upravo kao integralni dio državnih procedura i učinaka. Regulirane aktivnosti, radna snaga i tjelesna efikasnost, rodna asimetrija, izvedbe seksa, diskursne seksualnosti, discipline i vježbe, nužnost ekspertiza u kapitalističkom okruženju, strukturne rupe u dihotomiji javno-privatno primjerci su u kojima se ogleda biopolitička proizvodnja neoliberalne ideologije.

Ideologija neoliberalizma i strategije kapitalizma – bilo Thatcher-Reagan modela ili onoga što smo za potrebe rada nazvali drugim valom neoliberalizma – koriste se tehnikama upravljanja kao konzekvencijama specifičnih manifestacija odnosa moć-znanje. Ono čime takav sustav treba iznimno vladati jest spremnost da „zna“

35 Premda je standardne teorije države smatrao neprikladnim za svaku ozbiljniju i cjelovitiju elaboraciju problema suvremenoga stanja države, i sam, zapravo, kreira jednu takvu teoriju. Usp. T. Lemke, 'An indigestible meal? Foucault, governmentality and state theory', *Distinktion: Scandinavian Journal of Social Theory*, No. 15, 2007.

36 Usp. isto, str. 10. U tom smislu analize teorije društvenoga ugovora kao »prevoditeljskog čina« postaju posve plauzibilne.

procijeniti zahtjeve za intervencijom, da bude sposoban razlučiti rizike te pokrenuti različite instrumentarije u nastaloj krizi:

„Imperij se stvara ne na osnovi same sile već na sposobnosti da se sila predstavi kao da je u službi prava i mira.“³⁷

Dakako, i ovdje moramo govoriti o reprodukciji nejednakih odnosa snaga ukorist superordiniranosti ekspertize. Čini se da je bitan element neoliberalne ideologije (baš kao i kapitalizma) njezina biopolitička narav. Ona je oblik moći koji postiže svoju djelotvornost tek kada se potpuno pounutri, kada postane integralna, životna funkcija koju svaki pojedinac prihvaća i reaktivira vlastitim pristankom i ponavljanjem. Neoliberalizam proizvodi zaduženog pojedinca/subjekta koji reproducira vlastiti dug kao mehanizam samo-discipline. Mehanizam posve slično funkcionira i kad je discipliniranje radne snage posrijedi – „pristanak“ na neplaćeni rad kojim se stvara višak vrijednosti, a koji dolazi s ugovorom o prodaji rada. Gramsci je na primjeru Fordovih inspeksijskih službi koje su kontrolirale kako radnici troše svoje nadnice i kako „privatno“ žive pokazao koliko je bitno radnike disciplinirati i izvan radnoga vremena, tj. koliko su potrebe privatne razine života esencijalne za ekonomsko planiranje.³⁸ Nije dobro za „radne navike“ tijekom radnoga tjedna piti alkohol ili se seksati. Zaoštroreno govoreći, ovdje više ne govorimo o pojedincima nego discipliniranim tijelima koja jedino kao takva mogu efikasno reproducirati rad i njegovu snagu kao varijabilni kapital:

„Ti novi metodi (rada, op. a.) zahtevaju strogu disciplinu seksualnih nagona (nervnog sistema), to jest jačanje ‘porodice’ u širokom smislu (ne ovog ili onog porodičnog sistema), regulisanje i postojanost seksualnih odnosa.“³⁹

„Pitanje vezano za alkohol je seksualno pitanje: zloupotrebljavanje i neuredno obavljanje seksualnih funkcija jeste, posle alkoholizma, najopasniji neprijatelj nervnih energija, i opšte je zapažanje da ‘besomučan’ rad izaziva alkoholičarsku i seksualnu izopačenost.“⁴⁰

Funkcije koje su određivale organizacije poput UN zajedno s multinacionalnim i transnacionalnim finansijskim i trgovinskim organizacijama (MMF, GATT, Svjetska banka, EU) u historijsko-materijalnim uvjetima njihove uspostave, u starom međunarodnom poretku, više im ne osiguravaju današnju legitimnost. Kao takve,

37 Hardt i Negri, *Imperij*, str. 26.

38 A. Gramši, *Izabrana dela*, Kultura, Beograd, 1959., napose poglavlje „Neki vidovi seksualnoga pitanja“.

39 Isto, str. 288.

40 Isto, str. 291.

one su gotovo neučinkovite izvan postojećih političko-ekonomskih okvira. Njihov stari zadatak da pripremaju i ostvaruju „dresuru“ u institucionalnim okvirima za obrazovanje nove neoliberalne elite sada zadobiva jedan drugačiji smisao. Osnovni se sastoji u tomu da što učinkovitije izgradi temeljne spone biopolitičkoga svijeta koje su u prvomu redu označene odnosom kapitala i rada. Transformacija živoga rada u kapital odvija se svakodnevno, kroz predmete, ali ne i u samim predmetima. Predmeti tako „izgledaju“ kao aktivni činioци jer se svi postojeći odnosi i uspostavljaju prije svega kroz njih, a to zato jer ljudima prava narav njihove aktivnosti nije jasna; brka se posredujuća stvar s uzrokom. Osnova kapitalizma je zadovoljiti potrebu za reprodukcijom i uvećanjem kapitala. Društveni se odnosi u tom slučaju ne uspostavljaju neposredno već kroz vrijednost predmeta i njegova značenja. Svakodnevna se aktivnost ne razmjenjuje neposredno nego samo u obliku vrijednosti, a samim time, ono što se događa sa živom, ljudskom aktivnošću ne može se sagledati kroz praćenje te aktivnosti, već samo kroz praćenje svih preobražaja nastalih vrijednosti. I kada živa aktivnost ljudi poprimi oblik rada, ona poprima svojstvo konvertibilnosti, razmjenjivosti, poprima naprosto oblik vrijednosti. Drugim riječima, rad može biti razmjena za „ekvivalentnu“ količinu novca. Upravo svjesno otuđenje žive aktivnosti, koje pripadnici kapitalističkoga društva vide kao nužan uvjet opstanka, reproducira kapitalizam kao društveni oblik u kojem je takvo otuđenje nužan uvjet opstanka.

„Nitko drugi do ljudsko društvo rađa, dakle, periodične krize. Pa ipak ujedno znamo i da je kriza pravi bič za ljudsko društvo, da ju se sačekuje sa stravom i podnosi očajavajući, te ju dakle nitko ne priželjkuje i želi. Jer, osim za nekolicinu burzovnih grabljivaca koji se u krizi žele brzo obogatiti na račun drugih, pa pritom često stradaju, kriza je za sve opasnost ili, u najmanju ruku smetnja. Nitko ne želi krizu, a ona ipak dolazi. Ljudi ju stvaraju svojim vlastitim rukama, pa ipak ju nipošto ne žele.“⁴¹

41 R. Luxemburg, *Uvod u nacionalnu ekonomiju*, str. 55.

LITERATURA:

- Badiou, Alain, *Metapolitics*, Verso, London/ New York, 2005.
- Barker, D. K. i Kuiper, E. (ur.), *Toward a Feminist Philosophy of Economics*, Routledge, London/New York, 2003.
- Beck, Ulrich, *Moć protiv moći u doba globalizacije. Nova svjetskopolitička ekonomija*, Školska knjiga, Zagreb, 2004.
- Bodin, Jean, *Šest knjiga o republici*, Politička kultura, Zagreb, 2002.
- Bowels, Samuel, 'Post-Marxian economics: labour, learning and history', *Social Science Information* (SAGE, London, Beverly Hills and New Delhi), 24, 3 (1985), str. 507– 528.
- Braudel, Fernand, *Vrijeme svijeta III*, August Cesarec, Zagreb, 1992.
- Brown, Wendy, *States of Injury. Power and Freedom in Late Modernity*, PUP, Princeton/ New Jersey, 1995.
- Čakardić, Ankica, »Globalna neo-liberalna demokracija u minimalnoj državi«, *Filozofska istraživanja*, sv. 4 (2006), str. 849– 861.
- Čakardić, Ankica, „Reprodukcija biomoci“, *ARHE*, sv. 10 (2008), str. 77– 92.
- Ferber, M. A. i Nelson, Julie A. (ur.), *Feminist Economics Today. Beyond Economic Man*, UCP, Chicago/London, 2003.
- Fine, Ben i Saad-Filho, Alfredo, *Marx's Capital*, Pluto Press, 2010.
- Fine, Ben, *Women's Employment and the Capitalist Family*, Routledge, London/New York, 2002.
- Foucault, Michel, *Nadzor i kazna. Rođenje zatvora*, Informator, Zagreb, 1994.
- Foucault, Michel, *The Birth of Biopolitics. Lectures at the College de France, 1978– 79*, Palgrave Macmillan, 2008.
- Foucault, Michel, *Znanje i moć*, Globus, Zagreb, 1994.
- Friedman, Milton, *Kapitalizam i sloboda*, Globus i Školska knjiga, Zagreb, 1992.
- Gramši, Antonio, *Izabrana dela*, Kultura, Beograd, 1959
- Hardt, Michael i Negri, Antonio, *Imperij*, Arkzin i Multimedijalni institut, Zagreb, 2003.
- Hayek, Friedrich August von, *Individualizam i ekonomski poredak*, Fakultet političkih znanosti, Zagreb, 2002.
- Hayek, Friedrich August von, *Put u ropstvo*, KruZak, Zagreb, 2001.
- Held, David, *Modeli demokracije*, Školska knjiga, Zagreb, 1990.
- Held, Dejvid, *Demokratija i globalni poredak*, Filip Višnjić, Beograd, 1997.
- Hinsley, F. H., *Suverenitet*, August Cesarec, Zagreb, 1992.
- Hirst, Paul i Thompson, Graham: *Globalization in Question. The International Economy and the Possibilities of Governance*, Polity Press, Cambridge, 1996.
- Hobbes, Thomas, *Leviathan*, J. C. A. Gaskin (ur.), O. U. P., Oxford/New York, 1996.
- Hoffman, Stanley, 'Reflections in the Nation-State in Western Europe Today', *Journal of Common Market Studies*, 21 (1 i 2/1982), str. 21– 37.

- Jambrešić Kirin, Renata, 'Old/New Economic Inequalities: Feminist Concerns and Visions', u: Jambrešić Kirin, Renata i Prlenda, Sandra (ur.), *Spiritual Practises and Economic Realities. Feminist Challenges*, IEF i CŽS, Zg, 2011.
- Lemke, Thomas, 'An indigestible meal? Foucault, governmentality and state theory', *Distinction: Scandinavian Journal of Social Theory*, No. 15, 2007.
- Locke, John, *Political Writings*, David Wootton (ur.), Penguin Books, London, 1993.
- Luxemburg, Rosa, *Uvod u nacionalnu ekonomiju*, CKDOZ, Zg, 1975.
- Marx, Karl, *Temelji slobode. Osnovi kritike političke ekonomije (Grundrisse)*, Naprijed, Zagreb, 1974.
- Mattick, Paul, *Business as Usual. The Economic Crisis and the Failure of Capitalism*, Reaktion Books, London, 2011.
- Nelson, J. A., *Feminism, Objectivity and Economics*, Routledge, New York, 2003.
- Nozick, Robert, *Anarhija, država i utopija*, Jenski i Turk, Zagreb, 2003.
- Palloix, Christian, *Svjetska kapitalistička privreda i multinacionalne kompanije*, Stvarnost, Zagreb, 1979.
- Pažanin, Ante, *Moderna filozofija i politika*, Informator, Zagreb, 1986.
- Prichard, Alex, 'David Held is an Anarchist': <http://global-discourse.com/contents/david-held-is-an-anarchist-discuss-by-alex-prichard/>, očitano sa stranice 18. siječnja 2012.
- Schneider, Geoff i Shackelford, Jean, 'Ten Principles of Feminist Economics. A Modestly Proposed Antidote', <http://www.facstaff.bucknell.edu/gschnedr/FemPrcls.htm>, očitano sa stranice 21. siječnja 2012.
- Vaughan, Genevieve (ur.), *Women and the Gift Economy*, Inanna Publication and Education, Toronto, 2007.
- Vaughan, Genevieve, *For-Giving. A Feminist Criticism of Exchange*, Anomaly Press and Plain View Press, 2002.
- Weber, Max, *Die protestantische Ethik und der »Geist« des Kapitalismus*, Beltz, Athenäum, 2000.
- Willgerod, Hans, i Peacock, Alan (ur.), *German Neo-Liberals and the Social Market Economy*, Palgrave Macmillan, 1989.
- »Global Issues«: URL: <http://www.globalissues.org/TradeRelated/Corporations.asp> (očitano sa stranice 9. srpnja 2007.)
- Blog Nancy Folbre: *Economix* (<http://economix.blogs.nytimes.com/tag/nancy-folbre>)

DRAŽEN ŠIMLEŠA

EKOLOGIZACIJA KAPITALIZMA – *GREEN NEW DEAL* ILI SAMO JOŠ JEDAN UOBIČAJENI *DEAL*?

– APSTRAKT:

Rad ima za cilj ući u analizu raznih prijedloga za oporavak od svjetske financijske krize, a koji su dobili zajednički nazivnik – greennew deal (novi zeleni sporazum). U uvodnom dijelu autor skicira kako je kriza nastala, šok koji je nastao zbog toga te rješenja koja su ponudili svjetski moćnici iz politike i biznisa. Nakon toga se daje u potragu za pokušajima drugačijih rješenja, tzv. green new dealova te tu daje prikaze koje su ponudili UNEP, think tank The New Economics Foundation, i europske stranke zelenih. Pri tome se uvijek drži linije kako bilo koji sporazum koji se koncentrira samo na ekološke tehnologije, a ne usvaja i promjene paradigme na drugim bitnim poljima u našim društvima kao što su politika, ekonomija, kvaliteta života i druge, ne može biti istinski new deal, već samo usporavanje postojećeg klizenja utrke prema dnu.

– KLJUČNE RIJEČI:

green new deal, kriza, tehnologija, javnost.

Kada su 7. kolovoza 2007. godine iz francuske investicijske banke BNP Paribas najavili suspenziju tri svoja investicijska fonda, rijetki su znali kako nije riječ o neakvom neočekivanom posrtaju samo jedne od svjetski važnih banaka, već o logičnoj posljedici višegodišnjeg destruktivnog financijskog balona koji je perfidno zaobilazio sve zakonske i moralne prepreke na svom putu.

Svoju su odluku iz banke opravdali razlogom „totalne evaporacije likvidnosti“ na tržištu. Tako je za javnost u tren oka jedan od do tada neprikosnovenih temelja globalnog financijskog sustava kojem smo svi hrlili – jer su ti temelji omogućavali vratolomije s kreditiranjem, nekontroliranu potrošnju i zaduživanje na neviđeno – odjednom završio urušavanjem.

Premda, treba priznati da nisu svi pristali glumiti u toj farsu i mnogi su godinama zdravorazumski upozoravali kako taj balon mora puknuti uz vizionarsko upozorenje kako će, što duže traje taj let balonom punim nevidljivih rupa, to teže posljedice za sobom ostaviti. A ovaj balon se zbilja napuhavao do neslućenog volumena. Problem je što su milijuni ljudi stajali opušteno preblizu sustava koji se kao nasmiješeni krpelj temelji na isisavanju svakog novčića iz dubine naših džepova. Zahvaljujući sklonosti trivijalizaciji svega bitnoga i ozbiljnoga, danas je taj dan poznat kao *debtonation day*. Ako se već uobičajeno dogodila *hollywoodizacija* nečega što baš i nije za šalu, onda se možemo pitati gdje je, također uobičajeni, *happy end*, gdje su heroji koji su nas spasili i ulili nam nadu u rod čovjeka, gdje je ona fina poanta kako, unatoč svim *debtonacijama* i nedaćama koje nas mogu zadesiti, sve ovo na našoj planeti (ipak) ima smisla i da pravda (ipak) pobjeđuje. Samo treba biti na pravoj strani. Da, samo treba biti na pravoj strani. Problem je upravo u tome što je u ovom realističnom igrokazu biti na pravoj strani značilo biti na strani onih koji su sve i pripremili unaprijed, znajući kakav će biti kraj.

Ponudeni su nam kao rješenja upravo uzroci problema. Pretjerana i nekontrolirana potrošnja i uz nju pripadajuće mahnito i nepovratno zaduživanje, prezentirani kao ključ oporavka ekonomije i povjerenja u sustav. Štednja i nesudjelovanje u mantri *kupi-potroši-baci* što je moguće više proizvoda u što je moguće manje vremena, maltene su pretvorene u državne neprijatelje broj jedan. Gaženje po najvažnijim svjetskim ekosustavima i potrošnja prirodnih resursa nemilice nastavljeni su kao da i njih kriza nije stanjila, uglavnom preko razine održivosti, pa sada uznapredovalu potrošnju pokušavamo zadovoljiti smanjenom „ponudom“ našeg planeta. Ukoliko će u budućnosti učiti o nama ljudima, ta shizofrena neravnoteža će vjerojatno ući na vrhove ljestvica za rubriku „Iznimno glupo“. Ono što je vjerojatno najtužnije u tom ignoriranju temeljnog problema: povezanosti odnosa *zdravlje – planeta – bolesna potrošnja* (što treba čitati kao: više bolesne potrošnje, manje zdravlja planeta,

a onda i nas samih i drugih živih bića), jest iskorištavanje krize kako bi se dodatno pogoršalo socijalno stanje u društvu, te ljudska prava i građanske slobode. Ne samo da se iskoristio javni novac kako bi se sanirali privatni gubici, već se i ta činjenica iskoristila za još veću kontrolu, siromašenje i ograničavanje prava te iste javnosti.

Napredne ideje i pogledi na svijet pa i na nas same, ističu kako kriza i ne mora biti loša. Bez obzira govorili li o svom tijelu ili psihičkom stanju, društvenim problemima i potresima, kriza je u holističkom i zaokruženom pogledu na svijet uvijek upozorenje o neravnoteži, disbalansu, upozorenje da je sve povezano i da smo jedan dio sebe ili društva opasno zanemarili. Na krizu u tom slučaju možemo gledati i na kao nagovještaj potrebe za rješenjem, liječenjem, povezivanjem u cjelinu. Kriza je prilika da svemu što nije dobro, pravedno ili pametno, promijenimo smjer i pokrenemo život prema boljem, humanijem, razumnijem. Iz tih razloga, a rekao bih i potreba, mnogi napredni mislioci i aktivisti su polagali nade u ovu krizu kao početak otriježnjenja od sulude utrke prema dnu, kao početak jednog drugačijeg svijeta koji je moguć.

Oni manje ambiciozni, koji su se nadali tek da će se kriza iskoristiti kako bi sama ekonomija počela više podržavati područja koja manje uništavaju planet i ljude, vrlo brzo su se razočarali. I ovdje smo od strane svjetskih moćnika imali obećanja kako će se na zahtjev ekoloških vizionara i tokova vremena, izlaz iz krize tražiti i u povećanju ulaganja u energetske efikasnost i obnovljive izvore energije. No, kada se поближе pogledaju smjerovi i odredišta kretanja javnog novca od nekoliko biliona dolara, koja je uložena u spašavanje neodržive ekonomije te saniranje štete špekuliranja i manipuliranja na burzama, onda vidimo kako energetska efikasnost i obnovljivi izvori energije opet nisu dobili glavne uloge. Kina je u svoj ukupno veliki iznos investicija stavila i svoje uobičajene popravke i ulaganja u obnavljanje elektroenergetske i željezničke mreže; Kanada je prikazala svoje namjere ulaganja u korištenje nuklearne energije pod zeleni sektor; Njemačka je „ekološki osviješteno“ uključila svoj program subvencioniranja kupovine novih automobila u zamjenu za stare neovisno o njihovoj potrošnji; a SAD su čak ubacile ulaganja u izgradnju cesta (Wuppertal Institute, 2009). Kako je precizno istakao njemački *Institut für Weltwirtschaft*, sa Sveučilišta iz Kiela, svega 13% ukupnog svjetskog paketa za oporavak ekonomije, koji je *greenwasherski* obojen ekološkim, uložen je tako da za posljednicu ima smanjenje emisije ugljičnog dioksida od 111 milijuna tona godišnje, što je „gigantskih“ 0,5% svjetske emisije.

Nakon što je nastupilo otriježnjenje od ovih lažnih rješenja sve se češće počinje spominjati potreba za novim globalnim ugovorom koji bi donio novi razvoj pa je stoga i dobio prigodni naslov *Green New Deal*, ili u široj varijanti *Global Green New Deal*.

Premda danas najpoznatiji (da ne kažemo najagilniji) posljednji koji se pojavljuju kao zagovarači tog „zelenog sporazuma“ su Ujedinjeni narodi, odnosno njihova agencija za okoliš UNEP. Kao i mnoge stvari od ove nekad bitne institucije, i njihova verzija zelenog sporazuma ne ide dovoljno duboko i široko za sve promjene koje su svijetu potrebne. UNEP je za svoju promociju odabrao kovanicu *green economy*, što je po njima ona ekonomija koja ima za posljedicu „poboljšanje kvalitete života i društvenu jednakost, pri čemu značajno smanjuje iscrpljivanje i rizike u okolišu“ (UNEP, 2011: 16).

Zelena ekonomija ima za cilj smanjiti siromaštvo, zaposliti ljude u novim ekološki prihvatljivim i podržavajućim sektorima. I to sve za svega 2% godišnjeg BDP-a, što je oko 1,3 bilijuna dolara do 2050. godine. Taj novac bi bilo potrebno uložiti u najvažnije sektore društva, kao što su energija, transport, zgrade, poljoprivreda i ribarstvo, proizvodnja roba i usluga, gospodarenje vodama i otpadom... To bi po njima bilo dovoljno da se emisija CO₂ do 2050. godine smanji na potrebnih 450 ppm, odnosno da ne pređemo rast temperature od 2°C.

Podržavamo ideju da se tih 2% globalnog BDP-a, bez kojih ne bi bilo ništa od cijele ove velike priče, nabavi tako što će se smanjiti subvencije za sve one industrije, tehnologije i proizvode koje danas države uveliko pomažu, i to našim novcem. Primjerice, iskorištavanje fosilnih goriva se potpomaže sa suludih 650 milijardi dolara godišnje, a ribarstvo koje je prekomjerno iscrpilo većinu područja u svjetskim oceanima i morima s 27 milijardi dolara godišnje. Da me se ne shvati krivo, u ovom prijedlogu UNEP-a ima odličnih stvari, poput kritike BDP-a kao mjerila razvoja neke zemlje i kritike trenutne poljoprivredne politike koja na razini svijeta osiromašuje tla i stvara glad.

No, sve dok „zeleni ekonomija“ tvrdi kako je istovremeno i *pro-growth, pro-jobs and pro-poor*, vidi se da je tu teško doći do potrebne simbioze i sinergije, jer bi danas svima trebalo biti jasno kako rast kakav mi doživljavamo normalnim, ne samo da to nije, nego zapravo uništava poslove i stvara siromaštvo. Inzistirati da će energetska efikasnost i ulaganja u obnovljive izvore energije, dovesti do nekakvog održivog rasta, znači ne shvaćati bit našeg problema. Problem današnjeg svijeta nije samo vrsta potrošnje, odnosno pretjerano korištenje fosilnih goriva, već to što previše troši. Postoji jedna naoko sitna razlika koju zaslijepljeno previdaju i mnogi ekolozi koji misle da nas solarna ili kakva god druga energija može spasiti, a ta sitnica se zove održivost; nije naime isto pokušati obnovljivim izvorima energije nadoknaditi potrošnju SAD, Italije i Njemačke s jedne, ili Makedonije, Kostarike ili Vijetnama, s druge strane. Mnogi zaljubljenici u eko-tehnologije nikako da prihvate činjenicu kako mi nemamo niti dovoljno resursa za razmaženi potrošački život

kakav se na Zapada smatra neupitnim (što je jednom preiskreno izlanuo i sam George W. Bush), niti dovoljno vremena da to sve izgradimo u potrebnom roku, a niti dovoljno razrađen ekonomsko-proizvodni sustav za to. I zato prije bilo kakvih očekivanja od energije sunca, vjetra i drugih obnovljivih resursa, trebali bismo vidjeti gdje možemo uštedjeti energije, gdje je možemo efikasnije koristiti u smislu održivijeg dizajna, kao i gdje je bespotrebno rasipamo. No, u ovom zelenom sporazumu nećemo naći previše riječi o štednji (a da nije vezana za direktnu uštedu novca ili energije od potrošnje energetski manje zahtjevnog uređaja ili tehnologije) niti smanjenju potrošnje energije, jer bi to zazvučalo bogohulno za sve političare, biznismene i javnost koje treba lobirati za onih 1,3 bilijuna godišnje do 2050. godine. Ono što je apsurdno jest to da se u UNEP-ovom planu spominje činjenica kako energetski efikasni uređaji ili tehnološka rješenja bez svijesti o potrebi smanjena ukupne potrošnje energije mogu rezultirati, što trenutno i jest slučaj na Zapadu, s povećanom potrošnjom, odnosno emisijom stakleničkih plinova. To je zapakirano u termin „povratni efekt“ i od 626 stranice izvještaja tome je posvećeno pola jedne.

Dosta je dobro ovu činjenicu ogolio Tim Jackson u knjizi *Prosperity without growth?* (2009), u kojoj je istaknuo kako je u redu to što UNEP zagovara „transformacijsko mišljenje“, ali kad se svih 626 stranica pročita pomno, pa posebno između redaka, onda se vidi kako je ta silna količina brojki i slova upregnuta u jedan jedini cilj – novi ekonomski rast. Doduše, Achim Steiner, direktor UNEP-a, će se uvijek ograditi po svim pravilima zelene političke korektnosti pa reći kako je to drugačiji rast, kako se radi o „zelenom pogonu rasta“, ali ipak je u pitanju rast. Problem je u tome što nije moguće u okviru ovako strukturirane globalne ekonomije, govoriti o održivosti ili ravnoteži, jer je ona upravo strukturirana tako da ne može opstati unutar održivosti. Ukoliko globalnoj ekonomiji, čitavom ovom svijetu, svima nama gladnima potrošnje, samo malo zazelenimo gospodarstvo bez dubljih promjena, ukinemo rast, pa makar ga mi malo i zazelenili, i dalje ćemo ostavljati preteški otisak ne samo po našem planetu, nego i jedni po drugima, posebno po siromašnima, posebno po onima bez prava. Jer ovo o čemu je riječ bismo mogli i pohvaliti kad bi nam to bio prvi korak, al nama ne samo da je zadnji, nego je i jedan jedini. Mi bismo da sve ostane isto, ali samo da budemo malo efikasniji, kao da je efikasnost jedino što ugrožava planet i siromašne. Kako je dobro primijetio Robert Faber (2009) u svom tekstu *Green New Deal, mogućnosti i ograničenja*, ovisnost o linearnom eksponencijalnom rastu ekonomije dovela je i do toga da je gladnim potrošačima olakšana suluda potrošnja, što je onda izmijenilo planet kao nikad do sad, a usput i dovelo do najveće financijske krize od 1930-ih godina prošlog stoljeća.

Inače, ekonomski sustav uopće nema ništa protiv efikasnosti; dapače, ona donosi manju potrošnju energije pri proizvodnji, a to znači više novca, a više novca znači više moći, a može se reći i obrnuto. Od 1970-ih godina prošlog stoljeća nešto što se stručno naziva globalnim „energetskim intenzitetom“, a znači koliko nam je energije potrebno potrošiti da bismo ostvarili određenu zaradu, opalo je za 33 posto, posebno u ekonomski razvijenim zemljama. Od 1990. godine, kada je službeno nastupio „kraj povijesti“ i kapitalizam trijumfalno zavladao svijetom, energetski intenzitet je opadao za 0,7% godišnje. Ali unatoč tom padu energetske intenzivnosti – čitati: rastu energetske efikasnosti – emisija od 1970-ih porasla je za 70%, a od 1990-ih za 40%. Naime, povećana potrošnja i rast populacije su pojeli sve uštede te „svete“ energetske efikasnosti. Ukoliko bismo htjeli do 2050. godine zadovoljiti onih 450 ppm za stabilizaciju emisije stakleničkih plinova, onda bi emisija trebala godišnje opadati za 4,9%, a energetska efikasnost skakati, tj. rasti deseterostruko više nego sada, što je science fiction.

To su sve dobro shvatili u europskim zelenim strankama koje su zdušno prihvatile koncept *Green New Deal*, no treba priznati da su otišli puno dalje i dublje od UN-a.

A zapravo je točnije da su prihvatile velik dio ideja onih koji su inicijatori potrebe novog smjera.

Prva je o tome počela ozbiljno govoriti grupa okupljena oko ljevičarskog *think-tank* the New Economics Foundation iz Britanije, koji ima status dugogodišnjeg kritičara sadašnjeg poretka, sa širokim rasponom lepeze interesa od politike preko ekonomije i socijalnih pitanja do ekoloških tema. Oformili su svoju prvu *Green New Deal Group* još i prije nego li je ostatku svijeta bilo i na svjesnoj, a da i ne govorimo o akcijskoj, razini jasno da se sprema nova ekonomska kriza. Početkom 2007. godine, njihova vizionarska skupina sastojala se od probranih i već prekaljenih zagovaratelja promjene smjera od kojih ćemo spomenuti neke: Colin Hines, najpoznatiji po svojoj *schumacherovskoj* knjizi *Localization – a Global Manifesto*; Jeremy Legget, autor brojnih knjiga o fosilnim gorivima i jedan od najžešćih promotora solarne energije na otoku; Caroline Lucas, dugogodišnja parlamentarka Zelene stranke; Ann Petiffer, dugogodišnja aktivistkinja za otpis duga siromašnim zemljama; te domaćin Andrew Simms, koji je najpoznatiji po svojoj iznimnoj knjizi *The Ecological Debt*, koja na rijetko jasan i precizan način opisuje kako bogate zemlje duguju siromašnima za sve resurse koje su im stoljećima oduzimale i još uvijek to čine. *NEFovci* su krenuli od triju zahtjeva koje su saželi u potrebe „dugoročnog restrukturiranja“ financijskog sektora, pravednijeg i preciznijeg poreznog sustava, te energetske investicija u smjeru ekoloških tehnologija i energetske efikasnosti. Kada je to sve spojeno u jedno ima i više smisla, od pukog sanjarenja

kako će nas spasiti nepregledne plantaže vjetrenjača ili automobili na biogoriva. NEFovci se nisu libili niti zahtjeva za globalni oprost svih dugova, jer se njihov nastanak temelji na neodrživoj i nepravednoj ekonomiji, predložili su i reformu bankarskog sustava tako da se institucije koje se bave špekuliranjem i rizičnim igrama na svjetskim financijskim tržištima odvoje od banaka koje servisiraju plaće i mirovine običnih ljudi. Također su u smjeru prema energetski održivijem sustavu zagovarali promjenu investicijskih pravaca i politike subvencija s prednošću za one tehnologije i projekte koji smanjuju korištenje fosilnih goriva i zapošljavaju ljude. U tom smislu su, što u ovom trenutku spada u ekstremnu ekonomsku alternativu, istakli i potrebu za tiskanjem novog državnog novca koji bi bio oslobođen kamata i kao takav namijenjen općim infrastrukturnim radovima i programima a da ostaje neopterećen opasnošću da se država u to ime zadužuje prema privatnim bankama.

Europski zeleni su kao politička stranka naslijedili velik bio baštine NEF-a; premda i tu važi uobičajena i poznata definicija *Green New Deal* kao mogućnosti da se javni i privatni novac iskoriste u puno bolje svrhe, one koje štite okoliš i planet te zapošljavaju ljude čineći ih tako socijalno sigurnijima i ekonomski stabilnijima, ovdje se ističe kako „podrška eko-industrijama nije dovoljna, jer čak i zeleni ekonomski rast može biti štetan, ukoliko jedino doprinosi rastu već neodrživo visokih razina potrošnje prirodnih resursa“ (2009: 12). U citiranom dijelu izvještaja *A Green New Deal for Europe*, koji je za njih izradio Wuppertal Institute, europski Zeleni upozoravaju kako *Green New Deal* treba biti više od tehnološke platforme za „eko-industrije“, te kako su nam potrebne strukturalne promjene na svim razinama društva. Njihovi zahtjevi su: slobodno obrazovanje za sve; zdravstvo, socijalne usluge, energija, voda, javni transport trebaju biti dostupni i osigurani svim građanima i građankama; ukidanje BDP-a kao jedinog mjerila uspješnog razvoja zemlje i tome slično.

Zdravu ekonomiju možemo imati samo dok je Zemlja zdrava; ekološka i socijalna održivost uvjet su zelenoj ekonomiji. Bez toga samo križamo dane u čekanju do neke nove krize: financijske, ekološke, socijalne, svjetske... Tako će biti dok ne shvatimo kako je, jednako kao i u ekosustavima, a što nas je preko svoje „mreže života“ podučio Fritjof Capra, i u našim društvima sve povezano, utječe jedno na drugo, prelijeva se iz jednog područja u drugo. U NEF-u ističu kako ne shvatiti da nam je potrebno istovremeno raditi i na promjeni ekonomskog modela i na ublažavanju utjecaja klimatskih promjena i na osiguranju resursa za energiju poštujući principe održivosti, znači osuditi sebe na doživotnu robiju. Ja bih tu još dodao kako je to nemoguće i bez drugačijeg oblika političke participacije građana i građanki, odgovornosti i djelovanja onih koji obnašaju javne dužnosti, pa i promjene sustava predstavljanja i zastupanja.

LITERATURA:

Faber. R. *Green New Deal, mogućnosti i ograničenja*, URL: <http://www.h-alter.hr>, 2009.

Jackson, T. *Prosperity without growth? – The transition to a sustainable economy*, URL: <http://www.sd-commission.org.uk/publications.php?id=914> , 2009.

The New Economics Foundation, *A Green New Deal – Joined-up policies to solve the triple crunch of the credit crisis, climate change and high oil prices*, URL: <http://www.theneweconomics.org>, 2008.

The New Economics Foundation, *The cuts won't work – Why spending on a Green New Deal will reduce the public debt, cut carbon emissions, increase energy security and reduce fuel poverty*, URL: <http://www.theneweconomics.org>, 2009.

The Wuppertal Institute *A Green New Deal for Europe – Towards green modernisation in the face of crisis*, Brussels: Green European Foundation, 2009.

UNEP *Towards a Green Economy – Pathways to Sustainable Development and Poverty Eradication*, URL:<http://www.unep.org/greeneconomy>, 2011.

Worldwatch Institute , *Toward a Transatlantic Green New Deal: Tackling the Climate and Economic Crises*, Brussels: Heinrich-Böll-Stiftung, European Union Office 2009.

2. I POSLE NEOLIBERALIZMA – NEOLIBERALIZAM

B. Slučaj Balkan

**Srećko Horvat i Igor Štiks: Dobrodošli u pustinju tranzicije!
Postsocijalizam, Evropska unija i nova levica na Balkanu**

Tihana Pupovac: Aporije direktne demokracije

Andreja Živković: Povratak u budućnost – tranzicija na Balkanu

SREČKO HORVAT I IGOR ŠTIKS*

DOBRODOŠLI U PUSTINJU TRANZICIJE! POSTSOCIJALIZAM, EVROPSKA UNIJA I NOVA LEVICA NA BALKANU

– APSTRAKT:

Socijalni nemiri koji su potresli Balkan u 2011. ne mogu se u potpunosti razumeti ne uzevši u obzir analizu dvadesetogodišnjeg eksperimentalnog političkog, društvenog i ekonomskog inženjeringa, zvanog tranzicija. Njene posledice danas nigde nisu tako bolno očigledne kao na postsocijalističkom Balkanu. Stanje u regionu koji broji skoro šezdeset miliona ljudi omogućava nam da preispitamo teleološki narativ tranzicije, kao i političku i ekonomsku ideologiju u njenom temelju. U kolosalnim preobražajima koji imaju jednako gigantske društvene i ekonomske posledice, vodeća uloga rezervisana je za Evropsku uniju. Ovaj veliki poduhvat sa neokolonijalnim naznakama danas je u dubokoj krizi širom Balkana. Da bismo razumeli krizu i njene moguće učinke, treba da uzmemo u obzir široku paletu mehanizama koje koristi EU ne bi li Balkan pacifikovala, stabilizovala i uključila (ali ne nužno i u potpunosti integrisala). U ovoj analizi ponudićemo pregled Balkanpolitik-e Evropske Unije. Slučaj Hrvatske ispostavlja se simptomatičnim, a česti protesti koji pogađaju ovu buduću, dvadesetosmu članicu EU ilustrativni su primer opšteg raspoloženja na postsocijalističkom Balkanu. No, nešto drugo takođe je vredno naše pažnje u ovom slučaju. U potpunosti nova, originalna i inventivna levica — bez pandana u istočnoj Evropi gde se levi pokret još uvek bori sa političkom anatomošom bačenom na njega nakon 1989. — izbila je u prvi plan unutar ponekad haotičnih protesta, donoseći nove metode i snagu subverzivnim politikama našeg vremena.

– KLJUČNE REČI:

Balkan, postsocijalizam, tranzicija, Evropska unija, nova levica

* Srećko Horvat je filozof koji živi i radi u Zagrebu. Objavio je šest knjiga o radikalnoj teoriji i semiotici na hrvatskom jeziku. Trenutno je umetnički direktor (teorije) Subverzivnog filmskog festivala u Zagrebu. Igor Štiks je naučni saradnik postdoktorskih studija na Univerzitetu u Edinburgu. Objavio je brojne naučne članke o pitanju državljanstva i nacionalizmu na Balkanu. Autor je i dva romana prevedena na desetak evropskih jezika. Zajedno, Horvat i Štiks napisali su knjigu *Pravo na pobunu — uvod u anatomiju građanskog otpora* (Fraktura, Zagreb, 2010). Ovaj rad zasnovan je na dužem eseju koji će objaviti pariski izdavač Galaade u martu 2012.

UVOD

U senci trenutnih političkih promena na Bliskom istoku, protesta koji se odvijaju od Grčke preko Španije sve do Wall Streeta, i Balkan ključa. Svega šest dana nakon samoubistva Mohameda Buazizija u Sidi Buzidu, četrdesetjednogodišnji elektroiženjer Adrian Sobaru pokušao je da se ubije tokom govora rumunskog premijera u skupštini skačući sa balkona, obučen u majicu na kojoj je pisalo — „Ubili ste budućnost naše dece! Prodali ste nas“.¹ Nije protestovao samo protiv ozbiljnih budžetskih rezova (plate u javnom sektoru smanjene su za četvrtinu, a porez na promet porastao je sa 19% na 24%), već posebno protiv sniženja socijalnih davanja roditeljima sa decom sa posebnim potrebama, kakav je i on sam bio. Od početka 2011, Rumunija je bila poprište velikih protesta protiv mera štednje i novog zakona o radu, što je odobrio MMF. U februaru je izbio sukob između vlade i opozicije, što je kao rezultat imalo troje mrtvih na ulicama Tirane. Krajem istog meseca, veliki protesti potresli su i Hrvatsku. Od tada, demonstranti su gotovo mesec dana izlazili na ulice Zagreba i drugih velikih gradova. Ovi protesti odjeknuli su diljem bivše Jugoslavije, a u toku 2011. demonstranti su isticali slične zahteve i parole u Srbiji (studenti i radnici) i Makedoniji (protiv policijske brutalnosti).

Navedeni događaji privukli su malo pažnje međunarodnih *mainstream* medija. Pa ipak, za Slavoj Žižeka događaji u Hrvatskoj predstavljaju naznake dugo očekivanog buđenja Istočne Evrope i daju dobar primer onoga što će uskoro odigrati i u drugim zemljama.² Šta se zaista zbiva na Balkanu? Ukoliko postoje uticaji arapskog proleća na tekuće proteste, gde se oni mogu manifestovati? Možemo li, uprkos svim očiglednim razlikama, otkriti i neke zajedničke imenitelje? Šta se zaista „valja iza brega“ svih ovih izliva besa, te kakva je priroda zahteva sa kojima oni istupaju?

Po našem mišljenju, ovi događaji ne mogu se u potpunosti razumeti ukoliko se u obzir ne uzme analiza dvadesetogodišnjeg eksperimentalnog političkog, društvenog i ekonomskog inženjeringa, zvanog tranzicija. Njene posledice danas nigde nisu tako bolno očigledne kao na postsocijalističkom Balkanu. Stanje u regionu koji broji skoro šezdeset miliona ljudi omogućava nam da preispitamo teleološki narativ tranzicije, kao i političku i ekonomsku ideologiju u njenom temelju. U kolosalnim preobražajima koji imaju jednako gigantske društvene i ekonomske

1 Vidi televizijski izveštaj na: <http://www.bbc.co.uk/news/world-europe-12069724>

2 U intervjuu koji je uradio Srećko Horvat, objavljen u hrvatskom nedeljniku *Globus* 8. aprila 2011. Za referencu na engleskom jeziku vidi Žižekov razgovor „Ideja komunizma i njena aktuelnost“, Institut za humanističke nauke Birkbek, 23. mart 2011. Dostupno na <http://backdoorbroadcasting.net/2011/03/slavoj-zizek-masterclass-the-idea-of-communism-and-its-actuality/>

posledice, vodeća uloga rezervisana je za Evropsku uniju. Ovaj veliki poduhvat sa neokolonijalnim naznakama danas je u dubokoj krizi širom Balkana. Da bismo razumeli krizu i njene moguće učinke, treba da uzmemo u obzir široku paletu mehanizama koje koristi EU ne bi li Balkan pacifikovala, stabilizovala i uključila (ali ne nužno i u potpunosti integrisala). Nigde EU nije u toj meri isprobavala svoju „moć transformacije“, često izazivajući neželjene rezultate. U ovoj analizi ponudićemo pregled *Balkanpolitik-e* Evropske unije. Slučaj Hrvatske ispostavlja se simptomatičnim, a česti protesti koji pogađaju ovu buduću, dvadesetosmu članicu EU ilustrativni su primer opšteg raspoloženja na postsocijalističkom Balkanu. No, nešto drugo takođe je vredno naše pažnje u ovom slučaju. U potpunosti nova, originalna i inventivna levica – bez pandana u istočnoj Evropi gde se levi pokret još uvek bori sa političkom anatemom bačenom na njega nakon 1989. – izbila je u prvi plan unutar ponekad haotičnih protesta, donoseći nove metode i snagu subverzivnim politikama našeg vremena.

DOBRODOŠLI U PUSTINJU TRANZICIJE!

Na početku protesta u Hrvatskoj, ministar unutrašnjih poslova Tomislav Karamariko nazvao je protestante „Indijancima“. Njegova ocena trebalo je da bude ponižavajuća za protestante, svodeći ih na šarenoliku paradu politički nevažnih činilaca. Ne samo da se ova omaška okrenula protiv samog ministra – demonstranti su prihvatili uvredu i pretvorili je u satirično oružje protiv vlade, tako da su mnogi kasnije govorili o „indijanskoj revoluciji“ – već je razotkrila suštinu istočnoevropskog, a posebno balkanskog „ćorsokaka“ danas.

Uprkos obećanju demokratije 1989, te konačnom pristizanju „kraja istorije“, postsocijalistički građani – ti „Indijanci divljeg Istoka“ – danas se uglavnom osećaju isključenim iz procesa odlučivanja: za većinu parlamentarnih izbora ispostavilo se da nisu ništa više od puke „smene Kurte Murtom“ unutar istovetne političke oligarhije koja ne pokazuje ozbiljne razlike u političkim programima i javnom govoru. Mnogi su izgubili posao (tokom „privatizacijskih“ kampanja) ili su se uslovi rada pogoršali i penzije smanjile; mnoge zajamčene socijalne povlastice (kao što su besplatno školstvo i zdravstvo) postepeno su nestale. Takođe, građani su visoko zaduženi i duguju novac inostranim bankama širom Balkana koje upravljaju celim finansijskim sektorom.³ Nakon niza rušilačkih ratova u bivšoj Jugoslaviji koji su odneli i do sto trideset hiljada života, „obećanje demokratije“ nije ni po

3 Na primer, 75,3% u Srbiji, 90% u Hrvatskoj i do 95% u Bosni i Hercegovini. Vidi (u pripremi) Yoji Koyama, 'Impact of the Global Financial Crisis on the Western Balkan Countries: Focusing on Croatia' u: Rosefielde, S., Mizobata, S. i Kuboniwa, M. (ur.), *Global Shock Wave*, 2011.

drugi put ispunjeno 2000. godine, nakon pada autoritarnih vlastodržaca Slobodana Miloševića i Franje Tuđmana. Poslednja decenija donela je samo još jedan talas osiromašenja, ovog puta pod upravom „evrokompatibilnih“ elita spremnih da sprovedu dalje neoliberalne reforme predstavljene kao neophodan deo procesa pristupanja EU.

Rasturanje ostataka socijalističke države nakon 1989. godine legitimisano je zahtevima za smanjenjem sveprisutne (i na nekim mestima totalitarne) državne uprave „po kratkom postupku“. Ovaj proces obično dovodi do raspada postojećeg sistema socijalne zaštite, kao i privatizacije (koja se najčešće pretvara u pljačku društvene i državne imovine) ili potpune korupcije onoga što je ostalo od državnog aparata. Krajnji rezultat tog procesa predstavlja lanac onoga što danas nazivamo „slabim državama“. EU, zajedno sa nekoliko međunarodnih organizacija kao što su STO i MMF, dala je prednost neoliberalnoj paradigmi privatizacije, deregulacije i slobodnog tržišta unutar minimalne države. Za uzvrat, ove međunarodne institucije poslužile su kao spoljni izvor legitimacije lokalne političke elite angažovane na pljačkaškom projektu „isisavanja“ postojećih državnih resursa ili imovine građana. Kada je tranzicija išla ruku pod ruku sa ratom, ovo isisavanje društvenog i državnog bogatstva nailazilo je na slab otpor. Diskurs nacionalizma pomogao je lokalnim elitama da preusmere društveni ili državni kapital u privatne ruke — svoje sopstvene ili pak ruke onih lojalnih njima — dajući im tako veliki privredni, socijalni i politički prestiž po okončanju neprijateljstva. Kada se prašina konačno slegla, obični građani našli su se ne samo u opustošenoj zemlji, već i sa praznim džepovima i bez starog sistema socijalne zaštite.

Dovodeći u pitanje ukupnost komunističkog institucionalnog nasleđa, ponovo je otvoreno „nacionalno pitanje“ na opasan način, što je vidljivo u slučaju bivše Jugoslavije i nekih delova bivšeg Sovjetskog Saveza, kao što su Čečenija, Gruzija, Jermenija, Azerbejdžan i Moldavija. U praksi, to je predstavljalo transformaciju institucionalizovanih etnonacionalnih grupa u takmace čije su pljačkaške elite bile željne da ugrabe i kontrolišu koliko god resursa mogu, kako bi zauzele što bolje mesto unutar „tranzicione igre“. Priča o „etničkim sukobima“ — pokrenuta uključivanjem istočne Evrope u kapitalističku ekonomiju kojom dominira Zapad, a koja je stavila u pogon postojeće etnoteritorijalne institucionalne aranžmane — tek treba da bude napisana. Do sada smo uglavnom čitali o posledicama, a nismo dovodili u pitanje na koji način lokalni politički preduzetnici vide vezu između njihovih etničkih grupa, teritorije i ekonomske eksploatacije i razmene sa Zapadom. Ako je etnopolitika postala jedini pouzdan izvor političke delatnosti i jedini mogući način prisvajanja ili preuzimanja moći, onda iznenađenje nije bilo to da je

u multietničkoj sredini bivših socijalističkih federacija takozvani „međuetnički“ sukob bio neposredna posledica uprave te same političke elite.

Proces pretvaranja bivših socijalističkih država u liberalne demokratije i privrede slobodnog tržišta (navodno su ova dva sijamski blizanci nove ere, premda tome sve više protivureći kineski jednopartijski kapitalizam) bio je nazvan „tranzicijom“, uvodeći u javni i politički diskurs nadribiblijske naznake pristupanja „zemlji izobilja“ nakon dugog ropstva. Iako su liberalno-demokratske prakse uvedene neposredno nakon 1989, zajedno sa pravilima slobodnog tržišta usvojenim već u ranim 1990-im godinama, tranzicija se pretvorila u proces bez kraja i konca. Njene „raznolikosti“ proizvele su ogromnu količinu intelektualnog angažmana, od izveštavanja do brda naučnih proizvoda koji uključuju stotine doktorskih disertacija, novoosnovana odeljenja i akademske pozicije, ne bi li se nadzirala ova kolosalna promena. Pa čak i danas, dvadeset godina kasnije, čujemo kako je tranzicija nepotpuna. Izgleda da lutanju po pustopolju nema svršetka.

Uprkos retorici nepotpunosti (slično retorici nepotpune modernizacije u vezi sa Trećim svetom), primećujemo da slobodno tržište ipak suvereno vlada; postsocijalističke države istočne Evrope su u potpunosti pripojene kapitalističkom svetu, igrajući (u njemu) poluperiferne uloge. U praksi, to znači dostupnost jevtine i visoko obrazovane radne snage u blizini kapitalističkog jezgra i skoro potpunu ekonomsku zavisnost od tog jezgra i njegovih multinacionalnih banaka i preduzeća, kao i, u krajnjoj liniji, akumulaciju duga. Na političkoj strani, liberalno-demokratske procedure kao da formalno postoje. Uprkos tome, ideja nepotpune tranzicije još uvek preovlađuje medijima i akademskim diskursom, i političke elite je koriste da opravdaju još jedan talas privatizacije.⁴ Kao da se niko ne usuđuje da kaže da „tranzicija“ podrazumeva upravo priključenje tih država vrlo *grubom* kapitalizmu (reč koju „tranzitolozii“ inače retko koriste). U tom kontekstu, tranzicija kao takva odavno se završila. Više ne postoji ništa prema čemu bi moglo da se „tranzitira“. Po našem mišljenju, dva glavna razloga stoje iza ove retorike nepotpune tranzicije: izbegavanje suočavanja sa posledicama tranzicije u njihovoj punoj meri, te očuvanje diskursa i odnosa dominacije spram bivših socijalističkih država. Stoga, jedna od osnovnih pretpostavki o većitoj tranziciji jeste „potreba“ za tutorstvom i nadzorom.

4 Hrvatski neoliberalni ekonomista i bivši ministar finansija Borislav Škegro je nedavno dao intervju za vodeći hrvatski nedeljnik *Globus* pod nazivom „Škegrov manifest nove privatizacije“, u kome tvrdi da Hrvatska treba da privatizuje svoja poslednja preostala „zajednička dobra“: vodu, šume i električnu energiju. On takođe opravdava svoju ulogu u prvom talasu privatizacije: „Privatizacija je vrlo teška operacija, pri kojoj vam ne može ostati uredno odijelo. Morate izaći s nekim flekama. Ali netko je to morao obaviti“.

Posmatrači često ukazuju na još jedan tranzicioni fenomen, pojavu „komunističke nostalgije“. Politički sterilna nostalgija u duhu filma *Zbogom, Lenjine* često je praćena opštim simpatijama, dok ispitivanja javnog mnjenja – koja pokazuju da skoro 61% Rumuna misli da je život bio bolji pod Čaušeskuom (Ceașescu) – nailaze na snažno neodobravanje, pa čak i razočaranje.⁵ Vatreni liberali mogu da kažu kako je u pitanju „egipatski mesni lonac“: robovi uvek osećaju nostalgiju prema svojim tiranima, umesto da budu srećni zato što su „slobodni“, uprkos činjenici da su u neposrednom domašaju „obećane zemlje“. Tumačenje „nostalgije“ kao želje za magičnim povratkom na stari socijalistički režim – kao da je pa neko ponudio taj izbor! – znači izbegavanje pitanja koja kipte u pozadini ovih osećanja. Zašto se danas ljudi osećaju politički obespravljeno i ekonomski opljačkano i porobljeno? Zašto i kada su liberalne demokratije i kapitalistička ekonomija slobodnog tržišta pošle po zlu – zar zaista može drugačije? – i zašto ne idu nabolje? Budući da „komunistička nostalgija“ ne proizvodi nikakav politički pokret ili program, odgovor se nalazi u široko rasprostranjenom osećaju da nešto ne valja u novom sistemu i da ga treba menjati sledeći ideale koji su stajali iza velikodušne socijalne politike bivših komunističkih država. Slovenački sociolog Mitja Velikonja u svojoj studiji *Titostalgija*⁶ ukazuje na dve vrste komunističke nostalgije: *pasivnu*, orijentisanu ka negovanju simboličkog nasleđa starog sistema, i *aktivnu* nostalgiju, koja pokušava da kritički posmatra sadašnju stvarnost kroz prizmu nespornih komunističkih dostignuća u ekonomskoj i društvenoj emancipaciji masa u XX veku. Oni koji ne mogu ili odbijaju da priznaju ova osećanja guraju glavu u pesak i ne vide sve veće nezadovoljstvo i socijalne zahteve koji dovode u pitanje tranziciju – i kao proces reformi, i kao teološko-ideološki konstrukt potčinjavanja.

BALKANPOLITIK EVROPSKE UNIJE I GETO ZAPADNOG BALKANA

Evropska unija je glavni protagonist istočne Evrope u tranziciji; u skladu sa svojom strategijom donetom u Kopenhagenu 1993, ona bi trebalo da obrazuje, *nadzire i kažnjava*,⁷ nudeći članstvo u EU kao nagradu na kraju trnovitog puta tranzicije, gde čeka, kako priča kaže, demokratska i ekonomska nadoknada. Međutim,

5 Vidi Rosen Vasilev, 'The Tragic Failure of Post-Communism in Eastern Europe', objavljen na: <http://vvv.globalresearch.ca/indek.php?kontekt=va&aid=23616>, 8. mart 2011.

6 Mitja Velikonja, *Titostalgija — A Study of Nostalgia for Josip Broz*, Mediawatch, Mirovni institut, Ljubljana, 2008, dostupna na: <http://mediawatch.mirovni-institut.si/eng/Titostalgia.pdf> (srpski prevod: M. Velikonja, *Titoslagija*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2010).

7 Autori očigledno aludiraju na već klasično delo Mišela Fukoa (Michel Foucault) *Nadzirati i kažnjavati: radanje zatvora* (objavila Prosveta, Beograd, 1987) — *prim. prev.*

realnost je uništila tu bajkovitu sliku: čak i kada je cilj konačno ostvaren, obećanje nije u potpunosti održano – sve, osim tri zemlje-članice „stare“ Evrope, odmah su uvele radna ograničenja na slobodan protok građana „nove“ Evrope, kršeći obećanje jednakosti svih evropskih građana. Umesto slobodnog protoka ljudi, uglavnom postoji slobodan protok kapitala. Štaviše, postoji čak potreba za daljim „monitoringom“ zemalja „istočnog Balkana“, čiji se građani (u pravnom smislu i evropski) često tretiraju kao građani trećeg reda, što se pokazalo u slučaju Rumuna (od kojih su većina Romi) koji su nedavno kao ilegalni imigranti proterani iz Francuske. Nije postignuto ekonomsko blagostanje, niti je demokratija procvetala.

EU je bila najmoćniji politički i ekonomski faktor na postsocijalističkom Balkanu, čiji je politički pejzaž raznolik u meri u kojoj ni jedno drugo mesto u Evropi nije. Nigde kao na ovom poluostrvu nije *mission civilisatrice*⁸ toliko primetan. Iako je u potpunosti integrisala Sloveniju, Unija i dalje „nadgleda“ Rumuniju i Bugarsku koje su žestoko kritikovane i sankcionisane (posebno Bugarska, koja je izgubila milione iz fondova EU), jer nisu u stanju da „uhvate korak“ sa ostatkom EU. Četiri godine nakon integracije, te zemlje su teško pogođene privrednom krizom.⁹ EU ne samo da nadgleda zemlje-kandidate zapadnog Balkana („pregovori“ su samo eufemizam za jednosmernu komunikaciju koja nije ništa više od „prevedi-i-primeni“ *acquis communautaire*),¹⁰ već održava dva protektorata (Bosnu i Kosovo). EU je razvila raznovrsne pristupe: disciplinovanje i kažnjavanje članica (Rumunija i Bugarska), bilateralne pregovore o članstvu (Hrvatska i Crna Gora), kažnjavanje i nagrađivanje (Srbija i Albanija), upravljanje (Bosna), *de facto* vladanje (Kosovo) i, na kraju, ignorisanje (Makedonija je blokirana u sporu oko imena sa Grčkom). Zajednički imenitelj ovih pristupa danas jeste – kriza.

Socijalna tama zavlada je nad takozvanim zapadnim Balkanom, još jednim geopolitičkim konstruktom skovanim u Briselu, sastavljenim od bivših jugoslovenskih republika, iz koga je izuzeta Slovenija, a pridodata Albanija. S druge strane, ovaj deo Balkana ima još složenije osobine: to nije samo postsocijalistički, već i postkonfliktni region koji još oseća posledice raspada SFRJ. U potpunosti je okružen članicama EU, nalazeći se u nekoj vrsti „geta“ oko koga je šengenski prsten polako raspoređen, gde Slovenija, Mađarska i Grčka patroliraju Tvrđavom,¹¹ igrajući ulogu

8 *Mission civilisatrice* (fr.) tj. „civilizacijska misija“, racionalno opravdanje kolonizacije „necivilizovanih“, danas vidljivo pre svega u ideologiji nepomirljivog sukoba civilizacija, tzv. *clash of civilizations* — *prim. prev.*

9 Vassilev, op. cit.

10 *Acquis communautaire* jedan je od najznačajnijih pravnih i političkih principa evropskih integracija. Predstavlja skup prava i obaveza koje sve države članice povezuje unutar Evropske unije — *prim. prev.*

11 Autori koriste popularnu sintagmu *Fortress Europe*, ovde skraćenu u jednu reč: tvrđava — *prim. prev.*

za koju se, za sada neuspješno, uvežbavaju Rumunija i Bugarska. Šengensko proširenje – umesto proširenja EU – može se sagledati kao nastavak politike „suzbijanja sukoba“ iz 1990-ih, kada je glavni cilj bio sprečiti prelivanje rata u Jugoslaviji preko njenih bivših međunarodnih granica. U tom kontekstu – uprkos „minus Slovenija, plus Albanija“ pristupu koji prikrića činjenicu da je Slovenija još uvek duboko uključena u odnose sa „južnom braćom“ i da je Albanija prevashodno bliska sa svojim sunarodnicima na Kosovu – „Jugoslavija“ nije nestala kao geopolitički prostor. Osećaj jedinstva u regionu, uprkos sukobima, naveo je Tima Džudu (Tim Judah) da osmisli novi termin za ovaj prostor – „jugosfera“.¹² Taj izraz se brzo raširio. Međutim, on nam ne govori mnogo o činjenici da „sfere“ nisu obrazovane samo svojim unutrašnjim centripetalnim silama, već – što je daleko važnije – i spoljnim granicama, ili izolacijom od drugih sfera.

Bezbednosni i stabilizacijski pristup još uvek je neprikosnoveni prioritet Evropske unije, iako se čini da je u dubokoj krizi. Tokom poslednjih pet godina videli smo još jednu podelu (Crna Gora napušta kratkotrajnu „Solaniju“, kako je unija sa Srbijom bila popularno zvana posle 2003.) i secesiju (Kosova od Srbije), što je dodatno razmrvalo „jugosferu“. Ovo usitnjavanje nije ograničeno na bivše administrativne granice između republika i autonomnih pokrajina Jugoslavije. Severnim delom Kosova oko grada Mitrovice, naseljenim srpskim stanovništvom, i dalje upravlja Srbija, a nove srpske enklave stvorene su diljem Kosova. Dejtonski sporazum u Bosni očuvao je međuetničke podele etnoteritorijalnim i konsocijacijskim dogovorom i stoga nije uspeo da preokrene politiku etničkog čišćenja. U Makedoniji, nakon sukoba 2001, Ohridski okvirni sporazum između albanskih pobunjenika i makedonske vlade (koji je sponzorovala EU) ustanovio je teritorijalne izmene na opštinskom nivou, dalje razdvajajući albansku i makedonsku zajednicu. Dakle, konsocijacijski i etnoteritorijalni pristup koji ima za cilj stabilizaciju – postignutu u kratkom roku zaustavljanjem nasilja – rađa dalje podele i nestabilnosti na srednje ili duže staze što je očevidno u slučaju Bosne i Kosova (samim tim nužno i Srbije), kao i Makedonije.

Za razliku od drugih regiona, EU je neposredno angažovana na Balkanu. Kosovo je *de facto* pod upravom EU, posredstvom svoje misije reda i zakona (EULEX), iako pet članica EU i dalje odbija da priznaju novu državu, ali učestvuje u misiji. Ovo otkriva neuspeh strategije za nezavisnost Kosova koju predvodi SAD, a sledi veći na članica EU, strategije koja zemlju i njeno stanovništvo smešta u limb delimičnog priznanja, sprečavajući pristup bilo kojoj međunarodnoj organizaciji. Pored

¹² Tim Judah, 'Yugoslavia is dead, long live the Yugosphere', LSEE papers on South-East Europe, novembar 2009.

Bosne i Kosova, evropske snage pod vođstvom Italije intervenisale su u Albaniji 1997, vojska EU bila je prisutna i u Makedoniji, a mnoge članice EU bile su uključene u NATO bombardovanje tadašnje Savezne Republike Jugoslavije. Stoga, EU na Balkanu nije samo klub koji testira svoje kandidate. Ona je aktivan igrač u transformaciji regiona – politički, društveno i ekonomski. Naš pregled *Balkanpolitike* Evropske unije sada traži odgovor na pitanje zašto je politika stabilizacije i integracije doživela neuspeh?

IMPERIJA I BALKANSKA KRIZA

SAD uopšte, kao i EU (posebno na Balkanu), prikrivaju svoju dominaciju kroz „izgradnju države“, politiku „izgradnje kapaciteta“ i lokalno „vlasništvo“. To je upravo ono što Dejvid Čendler (David Chandler) naziva „Imperijom u poricanju“ (*Empire in denial*),¹³ nudeći ubedljivu argumentaciju o neokolonijalizmu koji se maskira kao državotvorni projekat. Dobar primer toga su Bosna i Kosovo već neko vreme, ali i Irak i Avganistan danas, i možda Libija ili neke druge zemlje Bliskog istoka su tra. Strategija stvaranja lokalnog vlasništva u praksi nije ništa drugo do sprovođenje spolja nametnute reforme, prebacujući odgovornost na lokalne elite. „Imperija u poricanju“ ne vlada neposredno, zbog visokih troškova i nepopularnosti ovog načina dominacije, već služeći se prijateljskim režimima koji preuzimaju odgovornost za izgradnju države ili integraciju države u Evropsku uniju.

Međutim, problemi nastaju kada izabrane lokalne elite izbegavaju saradnju u oblastima koje bi sasekle granu na kojoj sedi njihova moć, jer pojačavaju institucionalnu nezavisnost, posebno pravosuđa i policije. Problem je dalje pogoršan ideološkom nemoći „Imperije u poricanju“ da dovede u pitanje ove izabrane vođe, iako su izbori sami izloženi različitim predizbornim i postizbornim nameštajkama lokalnih oligarhija. Sem toga, insistira se na kontinuiranom sprovođenju neoliberalnih reformi koje bi trebalo da preduzme ta ista „demokratski izabrana“, izuzetno korumpirana i duboko nedemokratska elita, koja na kraju jedina ima koristi od ovih reformi.

Tirkes (Mustafa Türkes) i Gegez (Göksu Gökgöz) ističu da glavna strategija Evropske komisije jeste upravo „neoliberalno restrukturiranje“, koji u praksi podrija demokratski razvoj kao zacrtani cilj EU delatnosti, i omogućava autoritarne prakse.¹⁴ Dakle, pretpostavljeni kauzalni odnos između neoliberalne ekonomske

¹³ David Chandler, *Empire in Denial: The Politics of State-building*, Pluto press, London — Ann Arbor, 2006.

¹⁴ Mustafa Türkes i Göksu Gökgöz, 'The European Union's strategy towards the Western Balkans: Exclusion or Integration', *East European Politics and Societies* 20/4, 2006, str. 659-690.

reforme i unapređenja demokratije ispostavlja se kao veoma problematičan. Ova dva ključna dela strategije EU prema zapadnom Balkanu, kako Tirkes i Gegez podvlače, „ne hrane jedan drugog“. Umesto toga, tvrde oni, „zbiva se upravo suprotno“. Čini se da u postkonfliktnoj situaciji – koju odlikuju bliske veze između preduzeća, kriminalnih mreža, aparata državne bezbednosti i političkih elita – trenutna strategija EU podriva sopstveni zacrtani cilj, stabilizaciju i demokratizaciju regiona.

Problem je upravo to što neoliberalne reforme otvaraju više mogućnosti za korupciju i otimačinu lokalnih elita, kao što hrvatski slučaj u potpunosti pokazuje. Proces privatizacije – koji uključuje infrastrukturu kao što su telekomunikacije, velike industrije, prirodne resurse kao što su voda, medije, pa čak i javne službe (pored investicija stranih banaka ili razornih kreditnih linija), predstavlja samo jednu od „prilika“ koja narasta iz neoliberalnog restrukturiranja, što je prva faza uključivanja u sferu EU. Slučaj bivšeg hrvatskog premijera Ive Sanadera – koga je EU hvalila, a kome se trenutno sudi u Hrvatskoj zbog optužbe za široko rasprostranjenu korupciju – rečit je primer kako lokalna elita može profitirati od procesa „restrukturiranja“.

RAST EVROSKEPTICIZMA

Konačni rezultat jeste međusobna delegitimizacija EU i političkih elita zemalja-kandidata ili nedavno primljenih članica. Lokalne političke elite podržane od EU delegitimišu EU kao celinu sprovođenjem nepopularnih neoliberalnih reformi, dok EU svojim pritiskom da se nastave ove reforme zauzvrat delegitimiše te same lokalne političke elite koje očigledno profitiraju od tih reformi, odnosno celu političku strukturu koja ih drži na vlasti. Rezultat je nedavni porast evroskepticizma uopšte. On je došao kao iznenađenje za mnoge posmatrače, političke elite i EU funkcionere, jer je više od dve decenije članstvo u EU bio neprikosnoveni cilj skoro svih političkih snaga na Balkanu. Nedavna anketa pokazuje da se do 40% ljudi u Hrvatskoj protivi integraciji u EU, nasuprot 40% onih koji su za pridruživanje i 20% neopredeljenih, što je logična posledica dugotrajnog procesa pridruživanja koji je imao negativne ekonomske posledice.

Ovaj evroskepticizam nije, kako se očekuje, samo desničarska, nacionalistička reakcija na nadnacionalne integracije ili samo levičarska kritika upravljanja ovom integracijom i kritika EU kao mehanizma uopšte. To se mora shvatiti i kao odbacivanje teleološkog narativa tranzicije, zajedno sa idejom o EU kao „svetlom na kraju tunela“, ali i kao mentorom u ovoj „priči o sazrevanju“. Među onima

nedavno integrisanim nalazimo očaj i dezorijentaciju; kada su navodno stigli „tamo“, otkrili su političku prazninu i duboke ekonomske nejednakosti svojstvene kapitalističkim društvima, s nedostatkom socijalne zaštite koja je konačno uništena tokom tog istog procesa pridruživanja. Ovo stvara dalje podele unutar EU, jer građani u bogatijim zemljama jezgra još uvek uživaju povlastice socijalne politike, premda su iste u opadanju. S obzirom na navedeno treba analizirati obnavljanje nacionalizma u zemljama kao što su Mađarska ili Poljska, gde je, štaviše, članstvo u EU nenamerno otvorilo „sporedni ulaz“ novom nacionalističkom talasu.¹⁵ Tamo gde je levici i dalje oduzet legitimitet, jedini mogući zaokret od *mainstream* politike izgleda da leži u pravcu desnice ili ekstremno desničarske ideologije, koja se posmatra kao „odbrana naroda“ od nadnacionalnih institucija i kao stvaralac političkog značenja i identiteta.

Na kraju, kako Tirkes i Gegez kažu, ipak se čini da „strategija Evropske komisije [za Zapadni Balkan] nije ni potpuno isključenje, niti brza integracija.“¹⁶ Treba dodati da politička integracija ne znači – kao u slučajevima Rumunije i Bugarske, ali i nekih drugih istočnoevropskih zemalja – pripajanje jezgru. „Nova Evropa“ i balkanski kandidati koji treba da budu integrisani jesu (i ostaće) periferija ili bolje rečeno, koristeći vokabular svetskog sistema, poluperiferija. Oni su ogroman izvor jeftine radne snage i resursa i mesta gde bi EU mogla zaštititi poslovanje svojom pravnom senkom (usvajanjem evropskih zakona i/ili potpisivanjem sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju). Stabilizacija regiona je zato prioritet, dok je ekonomska integracija postignuta (ili će tek biti postignuta) posredstvom neoliberalne restrukturacije, ali nju nužno ne prati, svakako ne istom brzinom, puna politička integracija.

ZIMA HRVATSKOG NEZADOVOLJSTVA

„Zagreb = Magreb“. To je u početku izgledalo kao puka igra rečima levo orijentisanih medija. Međutim, ubrzo nakon pada diktatora u Tunisu i Egiptu u „Facebook protest“ počeo je i u Hrvatskoj.¹⁷ Ne postoji jednostavna analogija sa „arapskim prolećem“ i bilo bi zaista pogrešno da pokušamo da je uspostavimo. No, iako je situacija drugačija na Balkanu, ona pokazuje određene sličnosti sa širim kontek-

15 Jon E. Cox i Peter Vermeersch, 'Backdoor nationalism', *European Journal of Sociology*, 50/2, 2010.

16 Op. cit. str. 659.

17 Toni Prug, 'Croatia protests show failure of political promise', *The Guardian*, 2. april 2011. Dostupno na: <http://www.guardian.co.uk/commentisfree/2011/apr/02/croatia-protests-economic-slump>

stom Bliskog istoka, i plodno je tle za analizu koja pokušava razumeti trenutno nezadovoljstvo i pobune na samim granicama Zapada.

Hrvatska je prošla kroz niz transformacija od 1990, koje su uključivale brutalni rat, nacionalističke autokratije 1990-ih, „evrokompatibilno“ ponašanje post-tuđmanovske elite – nevoljne da u potpunosti počisti nered zaostao iz prethodne decenije – koje je konačno dovelo Hrvatsku na sam prag EU. Međutim, u kom stanju Hrvatska kuca na vrata EU? Od tri milijarde dolara inostranog duga koje je nasledila iz Jugoslavije, sada duguje četrdeset pet milijardi evra, što iznosi 97,8% BDP-a koji je smanjen u 2009. za 5,6%, a za dodatnih 1,5% u 2010.¹⁸ Od jedne od najprosperitetnijih i najrazvijenijih jugoslovenskih republika, ona praktično postaje zemlja bez ikakve industrije. Sumnjiva privatizacija 1990-ih – koju je omogućilo ratno stanje – kao i stalne neoliberalne reforme 2000-ih stvorile su ogromne socijalne razlike i sadašnju stopu nezaposlenosti od 19%. U aprilu 2010. godine, hrvatska vlada predložila je tzv. „program za ekonomski oporavak“, u suštini usvajajući mere štednje, smanjujući broj radnika u javnom sektoru za 5%, a budžet za njihova primanja za 10%. Takođe, najavljena je privatizacija velikih državnih preduzeća – kao što su elektrodistribucija, šume, vodovod i železnica – što je došlo kao „kec na jedanaest“ na već privatizovana uspešna državna preduzeća kao što su Hrvatski Telekom, čuveni proizvođač farmaceutike Pliva i naftna kompanija Ina. Turistički raj nadaleko čuvenog primorja prikriva uništavanje jedne od najnaprednijih industrija brodogradnje, četvrte najjače u Evropi, koja je posedovala oko 1,5% svetskog tržišta. Ona zapošljava dvanaest hiljada radnika, a još oko trideset pet hiljada radnih mesta u neposrednoj je vezi sa tom industrijom.¹⁹ EU je prisilila Hrvatsku da zaustavi državne subvencije za brodogradilišta, što će nedvosmisleno značiti veliko smanjenje jednog od najuspešnijih delova hrvatske industrije, ako ne i potpuno zatvaranje.

Sve kontradiktornosti kapitalističkog jezgra – kao što su finansijski šokovi, neobuzdani konzumerizam, dominacija velikih medijskih kuća, politika kojom dominira elita, demokratski deficit ili komercijalizacija javnih službi – vidljive su zajedno sa svim političkim, socijalnim i ekonomskim problemima postsocijalističke, postkonfliktne poluperiferije obrazovane nakon raspada prethodne države. Hrvatska je u potpunosti zavisna u tekućim finansijskim (kao što je navedeno ranije, strane banke poseduju 90% ovog sektora), ekonomskim (strani kapital prevladava u svim privrednim delatnostima) i vojnim pitanjima (Hrvatska se 2008. pridružila

¹⁸ Za analizu hrvatske privredne situacije vidi Hermine Vidovic, 'Croatia: Difficult to come out of the crisis', u: Peter Havlik and al. *Recovery — in low gear across though terrain*, "Current Analyses and Forecasts 7, Wiener Institut für Internationale Wirtschaftstvergleiche", februar 2011, str. 77.

¹⁹ Vidi Koyama, op. cit.

NATO-u). Neoliberalna hegemonija ide ruku pod ruku sa konzervativnim nacionalizmom koji se praktično pretvorio u grešni savez državnih struktura, velikog biznisa i mafije. Do nedavno, niko to nije dovodio u pitanje, a onda su zimus i letos protestanti ispunili ulice, kao da je bliskoistočni eho naišao na istinski prijemčive uši s druge strane Mediterana.

PROLEĆE NOVE LEVICE?

Sve je počelo kao „Facebook pokret“ koji okuplja mlade, politički zbudjene generacije, nezadovoljne novom politikom vlade. Zatim, 26. februara 2011. godine, na dan koji se može posmatrati kao polazna tačka, organizovan je na središnjem trgu u Zagrebu protest ratnih veterana i desničarskih grupa koji se suprotstavljaju izručenoj i suđenju bivšim hrvatskim vojnicima u Srbiji. On se završio nasilnim sukobom gomile (uglavnom fudbalskih) huligana i policije. Međutim, samo dva dana kasnije videli smo rađanje drugačijeg protesta. „Facebook protest“ artikulisao je jasnije razloge za nezadovoljstvo, a to su nepodnošljiva socijalna situacija i nedostatak poverenja u institucije i politički sistem koji obilato uzgaja korupciju i produbljuje socijalne nejednakosti. Nezavisni protesti koji su ujedinili grupe različitih političkih usmerenja veliko su iznenađenje sami po sebi. Bilo je još veće iznenađenje videti transparente koji osuđuju Evropsku uniju i kapitalizam kao takav, dovode u pitanje višepartijski sistem i – idući korak dalje – zahtevaju neposrednu demokratiju.

Neočekivana pojava onoga što bismo mogli nazvati novom, organizovanom i zaišta originalnom levicom u Hrvatskoj, aktivno uključenom u aktuelni protestni pokret (kojeg je čak i oblikovala) mora se pratiti unazad, sve do 2009. Tada nezavisni studentski pokret pruža jak otpor privatizaciji i komercijalizaciji visokog obrazovanja. U nekoj vrsti hegelovske „konkretne univerzalnosti“, njihov protest protiv neoliberalnih reformi u oblasti obrazovanja pretvorio se verovatno u prvu snažnu političku opoziciju, ne samo vladi, već i političkom i društvenom režimu uopšte. Tokom trideset pet dana u proleće i dve nedelje na jesen te godine više od dvadeset univerziteta širom Hrvatske okupirali su studenti i *de facto* njima upravljali.²⁰ Samo po sebi, ništa novo pod suncem, moglo bi se reći, ali način na koji su okupirali i vodili univerzitete zaslužuje našu pažnju zarad originalnosti postignute u mnogo širem kontekstu nego što je Balkan ili istočna Evropa.

²⁰ Opširno smo pisali o studentskoj i građanskoj pobuni koja je uključivala okupacija univerziteta, ali i odbranu javnih prostora u Zagrebu u knjizi *Pravo na pobunu — uvod u anatomiju građanskog otpora* (vidi fusnotu 1). Za pregled studentskog pokreta vidi Mate Kapović, „Two years of struggle for free education and the development of a new student movement in Croatia“, *Slobodni Filozofski*, objavljeno na <http://slobodni-filozofski.org/?p=2216>, 4. januara 2011.

Studenti su uspostavili plenarne skupštine – tzv. „plenum“ – koji nisu uključivali samo studente, već su svi građani pozvani da raspravljaju o pitanjima od javnog značaja, kao što su obrazovanje i, pored toga, da odluče o toku buntovnih delatnosti. Najaktivniji plenum na Filozofskom fakultetu u Zagrebu svake večeri okupljao je do hiljadu pojedinaca koji su raspravljali o toku daljih akcija.²¹ Ovaj događaj ustanovio je pokret za neposrednu demokratiju kao neophodan korektiv izborne demokratije i partokratije i, eventualno, kao pravu alternativu postojećem sistemu. Nova hrvatska levica, čije su se ideje brzo proširile diljem postjugoslovenskog prostora, ne vidi neposrednu demokratiju kao demokratiju ograničenu na referendumsku praksu, već kao sredstvo političke organizacije ljudi od lokalnih komuna sve do državnog nivoa. Dokaz da to nije bila samo ideja marginalnih grupa došao je vrlo brzo nakon studentskih „okupacija“. Između 2009. i 2011. godine, Hrvatska je bila svedok širokog pokreta (pod nazivom „Pravo na grad“) za očuvanje urbanog prostora u centru Zagreba koji je gradska vlada prodala velikim investitorima.²² Usledio je i talas štrajkova radnika koji uključuje tekstilnu industriju, brodogradilišta kao i proteste poljoprivrednika. Neke od tih kolektivnih akcija koriste obrazac „plenum“, razrađen na univerzitetima, ili neku vrstu neposredne demokratske aktivnosti na veliko iznenađenje političkih elita i *mainstream* medija.

OVO NIJE (JOŠ JEDNA) „OBOJENA“ REVOLUCIJA!

Iako je nova levica odigrala ključnu ulogu u promeni prirode aktuelnih protesta, oni se nisu preobrazili u nedvosmisleno levičarske demonstracije, već u pravi narodni pokret: u februaru, martu i aprilu ove godine oko deset hiljada ljudi okupljalo se svako drugo veče u Zagrebu, kao i oko nekoliko hiljada u drugim gradovima.²³ Pored retoričkog preokreta (snažan antikapitalistički diskurs nezabeležen u nezavisnoj Hrvatskoj i drugde na Balkanu), ključna tačka je odbacivanje ideje lidera i liderstva, koja je dala građanima priliku da sami odluče o pravcu i obliku protesta. „Indijanska revolucija“, ranije svedena na gradske trgove, uskoro se pretvorila u dug marš kroz Zagreb. To je bio jasan primer kako „dati prostori građanstva“,²⁴

21 Za detaljan pregled studentskih akcija vidi *Blokadna kuharica ili kako je izgledala blokada Filozofskog fakulteta u Zagrebu*, dostupna na: <http://anarhizam.hr/downloads/blokadna%20kuharica.pdf>

22 Početkom aprila, još jedna velika protestna akcija organizovana je u trenutku otvaranja spornog komercijalnog centra, koja se završava intervencijom policije i hapšenjem aktivista. Više informacija na: http://nevs.iaahoo.com/nphotos/slideshow/photo//110407/ids_photos_vl/r856133180.jpg/

23 Na globalni dan protesta 15. oktobra 2011. do deset hiljada ljudi je protestovalo na glavnom trgu u Zagrebu, gde je čak održan i prvi „narodni plenum“, iako nije uspela stalnija okupacija prostora.

24 Vidi Faranak Miraftab, 'Invented and Invited Spaces of Participation: Neoliberal Citizenship and Feminists Expanded Notion of Politics', Wagadu 1, leto 2004.

koje kao takve određuju državne strukture i policija kako bi ograničile izraze nezadovoljstva, bivaju zamenjeni „stvorenim prostorima građanstva“, koji nastaju kada građani sami stvaraju nove oblike i mesta svojih subverzivnih akcija dovodeći u pitanje legalnost u ime legitimnosti njihovih zahteva.

To više nisu bili klasični, statični protesti, i za razliku od poznatih beogradskih šetnji od 1996. do 1997. godine, u Zagrebu nisu bili usmereni samo na vladu kao takvu, ili na vladajuće stranke i njihove gazde. Oni su sadržali snažnu antisistemsku kritiku, što je vidljivo u činjenici da su demonstranti redovno „posećivali“ ključne političke, socijalne i privredne tačke savremene Hrvatske (političke partije, banke, vladine kancelarije, sindikate, privatizacione fondove, televizije i medije itd). Spaljene su zastave vladajuće konzervativne Hrvatske demokratske zajednice, Socijal-demokratske partije (jer se ne suprotstavljaju neoliberalnim reformama), pa čak i EU (jer je saučesnica u nedelima domaće elite). Protestanti „posetama“ rezidencija političara vladajuće partije ukazuju da njihovo novostečeno bogatstvo nije ništa drugo nego ozakonjena pljačka.

U tome se sastoji *novum* ovog protesta. Nije reč o još jednoj „obojenoj revoluciji“ kojom se obično toliko oduševljavaju zapadni mediji i akademska zajednica (ali ih ne zanima zašto „talasi demokratizacije“ često zamenjuju jednog samodržca drugim, spremnijim za saradnju). Obojene revolucije pod pokroviteljstvom SAD nikada ne dovode u pitanje politički ili privredni sistem kao takav, već odgovaraju na stvarnu potrebu ovih društava da se oslobode autoritarne i korumpirane elite, uglavnom nastale tokom 1990-ih. Hrvatski primer pokazuje da po prvi put nemamo (samo) antivladinu retoriku kao takvu, već istinsko antirežimsko osećanje. Samoorganizovani građani, iako haotično, doveli su tokom zime i proleća 2011. godine u pitanje ne samo državu, već i ceo aparat na kome se zasniva trenutna oligarhija. Nije potrebna boja kako bi se označila ova vrsta pokreta koji očigledno ne može da se nada bilo kakvoj spoljnoj pomoći ili izveštavanju međunarodnih medija. Možete učiniti jedino ono što oni kojima je sve oduzeto mogu da urade: marširati kroz sopstvene gradove, dajući na znanje da bi osnovne pretpostavke režima – koje niko nije preispitivao tokom poslednje dve decenije – mogle popustiti pod težinom sopstvenih kontradikcija i učinaka kakav je, na primer, porast siromaštva. Pojava i priroda aktuelnih hrvatskih protesta poziva nas da ponovo promislamo kategorije korišćene kako bi se objasnile društvene, političke i privredne okolnosti na Balkanu i drugde u postsocijalističkim zemljama istočne Evrope.

ZAVRŠNE OPASKE: NOVA ZORA SVIČE NA BALKANU?

U ovoj analizi pokušali smo pokazati kako je sam koncept tranzicije, kao ideološki konstrukt, zasnovan na narativu integracije bivše socijalističke Evrope u zapadno jezgro, narativu koji zapravo prikriva gigantski neokolonijalni preobražaj ovog regiona u zavisnu poluperiferiju. Dodatak tom konstrukt, u vidu koncepta „slabe države“ ili „propale države“, na primer, prikriva činjenicu da to nisu anomalije tranzicije, već jedan od njenih glavnih proizvoda. Poznati problem korupcije predstavlja zagonetku za posmatrače i naučnike, što dovodi do toga da mnogi zaključče da raširena korupcija mora biti u vezi sa kulturom ili istorijskim okolnostima „Istoka“, pošto se liberalni sistem kao takav ne dovodi u pitanje. Međutim, izgleda da je korupcija u stvarnosti neposredna posledica neoliberalnog „osvajanja“ Istočne Evrope, i, štaviše, ponašanje rašireno uzduž i popreko EU. Da bismo razumeli postkomunističke, večite poteškoće tranzicije, a posebno aktuelnu političku i privrednu situaciju na Balkanu, moramo ići dalje od analize države, njenih neuspeha i slabosti, i baviti se konceptom režima posmatranog kao konglomerat koji grupiše političke elite, sa njima umrežena preduzeća i zapadne saradnike, slugerajske medijske firme, NVO koje promovišu sveto dvojstvo izborne demokratije i neoliberalne privrede, organizovani kriminal tesno povezan sa političkim i privrednim elitama, pljačkaške banke u stranom vlasništvu i, konačno, korumpirano sudstvo i kontrolisane sindikate. Ostali „ideološki aparati“ režima tu takođe imaju svoje mesto, pomažući da se „zabetoniraju“ rezultati velike neoliberalne transformacije.

I ovde leži najmanji zajednički imenitelj između Balkana i arapskog proleća: svi ovi protestni pokreti, uprkos jasnim razlikama, duboko su antirežimski. Pobuna protiv postsocijalističkih režima je daleko teža jer oni često nemaju jedno lice, diktatora, vladajuću porodicu ili plemstvo i ne odlikuje ih otvorena opresija i cenzura. Pa ipak, bes im je sličan. Logično pitanje je, dakle, sledeće: da li je ovim protestima najavljen nov osvit u istočnoj Evropi, a naročito u balkanskoj politici, kako Žižek veruje? Fukoova persijska avantura nam govori koliko je teško predvideti budućnost narodnih pokreta i ustanaka.²⁵ Ne morate poznavati istoriju Balkana da biste znali da mogućnost obnavljanja radikalnih nacionalističkih politika nije neosnovana. Ali, s druge strane, odbaciti nov narodni pokret, jer je raznolik i sadrži u sebi raznovrsne razvojne mogućnosti ne znači samo napustiti ideju „volje naroda“,²⁶

25 Autori misle na političku podršku koju je Fuko uputio iranskoj islamskoj revoluciji 1979. godine — *prim. prev.*

26 Vidi Peter Hallward, 'The will of the people: notes towards a dialectical voluntarism', *Radical Philosophy* 155, maj/jun 2009.

već držati se stare maštarije o „sazrevanju“ tačnog trenutka revolucije. „Arapski“ primer, uprkos mogućnosti pakta vojske i islamista u Tunisu i Egiptu (te još uvek neizvesnoj situaciji u Libiji, koja bi se mogla pretvoriti u zapadni protektorat po uzoru na Irak) pokazuje da situacija ostaje otvorena i nakon što ljudi zadaju značajan, ali ne i konačan udarac režimu. Primer Hrvatske pokazuje kako se situacija započeta desničarskim elementima može pretvoriti u svoju suprotnost, te se može pripojiti novonastalim, maštovitim progresivnim snagama. Ona takođe pokazuje da nova generacija ulazi u politiku preko neposredne demokratske akcije i ulice, a ne političkim tokovima izborne demokratije i stranačke politike. Nova levica koju smo otkrili u ovom pokretu odvojena je od prošlosti državnog socijalizma, kao i od tradicionalnih socijaldemokratskih partija. Ponekad, na neočekivanim mestima, kao što su Bliski istok ili Hrvatska, možemo videti iznenadnu eksploziju do tada neviđene radikalnosti i progresivnosti od koje mnogi na Zapadu, udobno naviknuti na strukture liberalne „opresivne tolerancije“, mogu da nauče mnogo o oblicima i metodama subverzivne politike u XXI veku.

LITERATURA:

Blokadna kuharica ili kako je izgledala blokada Filozofskog fakulteta u Zagrebu, dostupna na: <http://anarhizam.hr/downloads/blokadna%20kuharica.pdf>

Chandler, David, *Empire in Denial: The Politics of State-building*, Pluto press, London — Ann Arbor, 2006

Cox, Jon E. i Peter Vermeersch, 'Backdoor nationalism', *European Journal of Sociology*, 50/2, 2010.

Hallward, Peter, 'The will of the people: notes towards a dialectical voluntarism', *Radical Philosophy* 155, maj/jun 2009.

Horvat, Srećko i Igor Štiks, *Pravo na pobunu — uvod u anatomiju građanskog otpora*, Fraktura, Zagreb, 2010.

Judah, Tim, 'Yugoslavia is dead, long live the Yugosphere', *LSEE papers on South-East Europe*, novembar 2009.

Kapović, Mate, 'Two years of struggle for free education and the development of a new student movement in Croatia', *Slobodni Filozofski*, objavljeno na <http://slobodnifilozofski.org/?p=2216>, 4. januara 2011.

Koyama, Yoji, 'Impact of the Global Financial Crisis on the Western Balkan Countries: Focusing on Croatia' u: Rosefielde, S., Mizobata, S. i Kuboniwa, M. (ur.), *Global Shock Wave*, izdanje u pripremi, 2011.

Miraftab, Faranak, 'Invented and Invited Spaces of Participation: Neoliberal Citizenship and Feminists Expanded Notion of Politics', *Wagadu* 1, leto 2004.

Türkcs, Mustafa i Göksu Gökgöz, 'The European Union's strategy towards the Western Balkans: Exclusion or Integration', *East European Politics and Societies* 20/4, 2006, str. 659—690.

Vasilev, Rosen, 'The Tragic Failure of Post-Communism in Eastern Europe', objavljen na: <http://vvv.globalresearch.ca/index.php?context=va&aid=23616>, 8. mart 2011.

Vidovic, Hermine, 'Croatia: Difficult to come out of the crisis', u: Peter Havlik and al. *Recovery — in low gear across tough terrain*, "Current Analyses and Forecasts 7, Wiener Institut für Internationale Wirtschaftsvergleiche", februar 2011.

Preveo s engleskog: *Dušan Maljković*

TIHANA PUPOVAC

APORIJE DIREKTNE DEMOKRACIJE

– APSTRAKT:

Proljeće 2009. godine u hrvatskoj nedavnoj povijesti po mnogima predstavlja prelomnu točku u kako političkom djelovanju, tako i političkoj artikulaciji. Studenti Filozofskog fakulteta (FF) u Zagrebu, u trenutku kada Vlada RH odlučuje novim reformama i zakonima napasti obrazovanje – zadnji bastion socijalnih prava – zauzimaju zgradu fakulteta i obustavljaju nastavni proces sa jednim jednostavnim i jasnim zahtjevom: besplatno obrazovanje za sve. Iako bitka za besplatno obrazovanje dostupno svima nije dobivena i borba još uvijek traje, blokada FF-a nije bila bez efekta. Štoviše, studenti su u svojim proglasima, analizama, tekstovima i izjavama za medije artikulirali i ponovo uveli na scenu političke koncepte, koje su destruktivni procesi raspada Jugoslavije i tvorbi nacionalnih država smjestili u ropotarnicu povijesti. Prije svega to su direktna demokracija i plenum. U studentskoj artikulaciji direktna demokracija i plenum su imena za organizaciju egalitarne politike. U ovom radu pokušati ćemo postaviti pitanje kako filozofija može pristupiti ovom događaju. Pri tome ćemo se pokušati oduprijeti padanju u zamku političke filozofije i ravnati ćemo se idejom da je politika jedan od uvjeta filozofije. Ovdje ćemo ponajprije pokušati smjestiti pitanje direktne demokracije i njezine artikulacije u borbi za besplatno obrazovanje. Vraćajući se i na mislioca direktne demokracije J.J. Rousseaua, pokušati ćemo ovaj događaj smjestiti u kontekst suvremenih rasprava o demokraciji.

– KLJUČNE RIJEČI:

demokracija, direktna demokracija, plenum, organizacija, jednakost

Protesti u Hrvatskoj od 2009. naovamo, počevši od blokade Filozofskog fakulteta u Zagrebu, preko velikih prosvjeda u proljeće 2010, imaju zajedničko zazivanje direktne demokracije. Osim što su ukazivali na strukturne probleme u društvu i nemogućnost vladajućih elita za njihovo rješenje, prvi su puta u zadnjih dvadesetak godina zahtijevali temeljitu društvenu i političku transformaciju – transformaciju koja započinje reartikulacijom pojma demokracije. Ova reartikulacija u hrvatskom je slučaju svoje rješenje pronašla u pojmu direktne demokracije. No, kao ni pojam demokracija, niti direktna demokracija nije ništa manje kontroverzna i podložna najrazličitijim tumačenjima od kojih neka imaju transformativnu moć, a druga ostaju zarobljena u dispozitivu vladajuće ideologije.

Dominantni diskurs današnjice demokraciju uglavnom povezuje sa slobodom (izbora) i civiliziranošću ili uljuđenošću. U prvom slučaju njezina materijalnost je nejednakost slobodnog tržišta, u drugome ratovi u ime ljudskih prava. Demokracija u njezinoj parlamentarno-kapitalističkoj inačici znači podređivanje jednakosti i pravde slobodnom natjecanju na tržištu i monopolu nad upotrebom sile. No, ona je također i automatizam poštivanja glasačkih procedura i zakona. Ovo je grubo obris političkog polja u kojem živimo, polja u kojem je pitanje bavljenja politikom karijeristički izbor profesionalaca – političara, a nikako pitanje mišljenja i jednakosti. U tom smislu, demokracija u njezinoj parlamentarno-kapitalističkoj (ili onome što Lenjin u *Državi i revoluciji* naziva buržoaska demokracija), varijanti može biti izazov samo za sofistiku, za suprotstavljanje i vaganje mnijenja i stavova, a nikako za filozofiju.

S druge strane, demokracija, kao vladavina naroda, vladavina masa, ime je za erupciju volje naroda. Sama činjenica da je ta erupcija narodna ili masovna još uvijek nije garancija da će njezin efekt biti transformativan u političkom polju, niti je garancija jednakosti. Drugim riječima, jednakost nije naprosto pitanje količine onih koji sudjeluju. Sve dokle je demokracija samo ime za količinu onih koji participiraju u donošenju odluka, dotle je ona samo jedna od formi države tj. vladanja. Ovo je lekcija na koju ukazuje još Rousseau u prvim poglavljima *Društvenog ugovora*. Za Rousseaua se jednakost pojavljuje kao odgovor na pitanje o aktu kojim narod (*le peuple*) postaje narod. Jednakost se odnosi na proceduru totalne alijencije naroda (još ne političkog subjekta), koji ograničava svoju slobodu, stavljajući se pod vlast opće volje i na taj način dobivajući zauzvrat sebe kao politički subjekt – narod. Drugim riječima, tek onda kada narod postavi samog sebe kao univerzalni uvjet politike posredstvom opće volje možemo govoriti o jednakosti. Dakle, postoji specifična procedura koja nas vodi od masovnosti do jednakosti, štoviše, sama ta procedura jest jednakost. Dakle, demokracija, da bi imala transformativnu moć

mora biti više od pukog zahtjeva za većim sudjelovanjem građana u javnim raspravama oko donošenja novih zakona ili učestalijih referenduma.

U studenom 2009. godine, nedugo nakon drugog vala „blokada“, studenti Filozofskog fakulteta izdaju *Blokadnu kuharicu*. Ovo kolektivno djelo, koje je zajednički napisalo 30-40 ljudi, sada već prevedeno na nekolicinu svjetskih jezika, sažetak je iskustava zagrebačkih studenata prije (u pripremi), tijekom (za vrijeme) i nakon blokada. U njoj su detaljno opisane sve pripremne radnje, način uspostave plenuma, kako kontrolirati i održavati red na fakultetu u vrijeme blokade, kako tehnički što bolje pripremati plenum, kako i zašto organizirati radne grupe, itd. No, upravo ovo „tehničko“ iskustvo pažljivom čitatelju može otkriti na koji način su principi jednakosti i solidarnosti, kritike i drugarske kritike, bili iz dana u dan disciplinirano branjeni, održavani i materijalizirani u situaciji konkretne političke borbe. Ne želimo postaviti samo pitanje o tome koji je rezultat studentskih blokada u smislu ispunjenja zahtjeva koje su studenti postavili. Ono što nam je zanimljivije je pokušati ispitati odnos između teorijske i političke prakse studenata. Kako u Blokadnoj kuharici politika (studenata koji preuzimaju fakultet) samu sebe misli preko pojmova direktne demokracije i plenuma, pokušati ćemo *čitati* „Blokadnu kuharicu“. Pogledajmo nekoliko citata za koje nam se čini da u bitnome predstavljaju poziciju studenata:

„Smatramo da opis našeg ustroja studentske kontrole nad fakultetom može biti zanimljiv jer je po nekim svojim karakteristikama osebujan. Kao prvo, riječ nije bila o pravoj fizičkoj blokadi fakulteta. Blokirana je samo redovna nastava, dok je sve ostalo normalno funkcioniralo (rad profesorâ u kabinetima, uprava, knjižnica, knjižara, itd). Kao drugo, fakultet je bio otvoren svima (studentima drugih fakulteta, običnim građanima, novinarima, itd.). Kao treće, plenum na kojem su se donosile sve odluke u vezi s funkcioniranjem okupiranoga fakulteta nije bio ograničen samo na studente Filozofskoga fakulteta nego su na njemu mogli sudjelovati i imati pravo glasa svi koji bi se na njemu pojavili“.¹

Već u ovom prvom citatu koji se nalazi na samom početku *Kuharice* izdvojena su tri elementa koji su ključni za organizaciju blokade i njezino razumijevanje. Prvi element se odnosi na značenje riječi blokada. Na drugom mjestu u tekstu studenti kažu kako je blokada neadekvatan termin, jer se nije radilo naprosto o zauzimanju fizičkog prostora fakulteta, već se zapravo radilo o blokadi ili prekidi nastavnog procesa. Koja je razlika između blokade i prekida nastavnog procesa? Fizički

¹ Studenti Filozofskog fakulteta u Zagrebu, *Blokadna kuharica*, Centar za anarhističke studije, Zagreb, 2009. str. 8

prostor fakulteta je bio *preuzet* od strane studenata i zainteresirane javnosti kako bi se uspostavio novi prostor za proizvodnju znanja i kritiku, ne samo najavljenih uvođenja školarina i prijedloga novih zakona o visokom školstvu i znanosti, već upravo dominantnih ideoloških, političkih i ekonomskih mehanizama. Možemo reći da je proces reprodukcije znanja bio prekinut u ime produkcije znanja i kritike. Ova gesta je bila svojevrsna rukavica u lice cijeloj akademskoj zajednici jer je pokazala kako se Sveučilište danas nalazi daleko od romantičnih predstava o “katedrali duha”, mjestu proizvodnje znanja i slobodnog mišljenja, već je gotovo u potpunosti svedeno na reprodukciju državne ideologije i reprodukciju buržoaske elite. Trebalo je prepoznati i pokazati da je Sveučilište na specifičan način uklopljeno u reprodukciju proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa. Također, sami pojmovi „slobodnog mišljenja“ i „znanja“ bili su kritički preispitani. Drugi bitan element sadržan je u „otvaranju“ fakulteta za sve. To da je fakultet bio otvoren za sve, ne samo u smislu da prisustvuju plenumima i programima koji su bili organizirani, već i da sudjeluju u kreiranju programa, na plenumskim radnim grupama i tako dalje, možemo tumačiti kao ponovno preuzimanje javnog prostora od strane javnosti. No, treba pokazati kako ono ne ostaje naprosto zarobljeno u konceptu javnosti², ono ima svoju stratešku funkciju. Ako je jedan od ciljeva akcije bio, ne samo ukazati na problem komercijalizacije visokog školstva i komodifikacije znanja nego, artikulirajući te probleme otvoriti scenu za artikulaciju egalitarne politike, onda je jedini mogući način bio da se u startu preuzmu sredstva za proizvodnju znanja i uspostavi praksa egalitarnosti. Riječima samih studenata „jedino ciljevi koji polaze od borbe za jednakost imaju širi mobilizacijski potencijal.“³ Ovo je omogućilo ne samo artikulaciju politike na distanci od modela parlamentarizma i predstavničke demokracije, te kritiku istih, već je omogućilo da se probije kroz neoliberalni⁴ *raison d’être* i da se pitanje komercijalizacije samo, postavi na korektan način. Radi se o direktnom napadu na zdrav razum (neo)liberalizma, u kojem se nejednakost tretira kao prirodni, ali i političko-ekonomski datum, čije prihvaćanje odlikuje zrelost, dok bilo kakvo zazivanje jednakosti ili solidarnosti automatski biva diskvalificirano kao „naivna mladost“, „mladenačka zanesenost“ ili neki drugi oblik

2 Hvala Borisu Budenu što mi je skrenuo pozornost na to da treba postaviti pravo pitanje: što je to javnost? Ili koja javnost? Da li se radi o javnosti Habermasa ili javnosti Rawlsa... drugim riječima, treba priznati da koncept javnosti već funkcionira u zadanim koordinatama buržoaske ideologije, često upravo kao mjesto pacifikacije ljudstva, to jest onih koji bi trebali biti njezini akteri.

3 Studenti Filozofskog fakulteta u Zagrebu, *Blokadna kuharica*, Centar za anarhističke studije, Zagreb, 2009. str. 24.

4 Neoliberalizam ovdje ne koristimo u smislu konkretnih ekonomskih mjera, neke od kojih uključuju i smanjenje javne potrošnje i socijalnih prava, već u njegovoj ideološkoj legitimaciji. Sloboda, racionalnost i egoizam, nasuprot jednakosti i solidarnosti.

dječje boljke. Jedino sa pozicije jednakosti bilo je moguće progovoriti o neoliberalizmu i njegovom napadu na socijalna prava i druga nasljeđa radničkih borbi. Treći element je uspostava plenuma koji ćemo u daljnjem tekstu također pokušati tumačiti kao praksu egalitarnosti. U pravilima i smjernicama rada plenuma dogovorenim prije početka blokada i objavljenim u prvoj *Skripti* (i svakoj sljedećoj), plenum je definiran na sljedeći način:

„Plenum je središnje tijelo odlučivanja na fakultetu pod studentskom kontrolom. Na njemu se sve odluke donose direktnodemokratski, uključujući i onu o nastavku ili prekidanju kontrole nad fakultetom. Plenum je skup svih zainteresiranih studenata i drugih građana (plenum je FF-a otvoren svima a ne samo studentima, za razliku od nekih drugih plenuma u Hrvatskoj – odluku o razini otvorenosti donosi plenum ovisno o okolnostima). Na njemu svatko ima pravo govoriti i svatko ima jednako pravo glasa. Sve se odluke donose većinom glasova. Plenum svaki put vode različita dva moderatora koji se biraju na kraju svakoga plenuma. Za vrijeme blokade plenum se održava svaki dan, a u izvanblokadno vrijeme obično jednom tjedno (po potrebi i češće)“.⁵

Kako je vidljivo iz potonjeg citata, studentsko razumijevanje politike vezano je za dva koncepta: *političko tijelo* – plenum i njegovu *odluku*. Političko tijelo je skup svijui. Plenum je otvoren za sve i svi u njemu participiraju na isti način. Ono je samoustanovljeno oko konkretnog zajedničkog, to jest političkog interesa. Plenum je egalitarno političko tijelo i to *tijelo odluke*. Ono što ga čini političkim jest odluka vezana za zajednički, opći interes, u konkretnom slučaju oko pitanja dostupnosti visokog obrazovanja. Plenumska procedura slobodna je utoliko što donošenju odluke prethodi rasprava, u kojoj se artikulira sama odluka. No, ta sloboda je ograničena odlukom samom. Prevedemo li to u jezik voluntarizma, možemo reći da se političko tijelo pozitivira u iskazu opće volje. Ono što bi također kao filozofi mogli primijetiti, jest da u je ovakvoj koncepciji politike moguće upisati „minimalnu“ razliku između tijela politike i onoga što bi u političkoj filozofiji nazvali „vladanjem“. Politički filozof bi rekao kako postoji razlika između plenuma kao tijela politike i direktne demokracije kao imena za način i delegaciju vršenja ili izvršavanja političke odluke. Možda bi se ovdje pozvao na Rousseaua i njegovo razlikovanje između suvereniteta supsumiranog pojmom republike i vladanja/vlade, čiji je jedan od oblika i (direktna)demokracija. Pokušati ćemo pokazati kako je ovo upisivanje razlike ideološko, te da studentska artikulacija politike u bitnome počiva

⁵ Studenti Filozofskog fakulteta u Zagrebu, *Blokadna kuharica*, Centar za anarhističke studije, Zagreb, 2009. str. 11.

na konceptu *organizacije*, a ne vladanja, te kako su direktna demokracija i plenum imena za organizaciju egalitarne politike. Drugim riječima, ukoliko je pitanje vladanja razumljeno kao pitanje uspostave države kao mjesta artikulacije i egzekutora javnog interesa, onda je studentska gesta bila upravo da se distancira od ove vrste egzekucije i vrati donošenje i izvršavanje odluke, te artikulaciju političkog interesa u sferu politike.

U našoj ćemo se interpretaciji prvenstveno voditi tezom Sylvaina Lazarusa iz njegovog priloga na panelu „Politics and Thought“ održanog na Jan van Eyck Academie u Maastrichtu, u septembru 2009. godine. U tekstu naslova ‘Sur une nouvelle politique radicalement contemporaine et sur la philosophie de la politique de Louis Althusser, Lecteur de Lenine’, objašnjavajući vlastitu konceptualizaciju politike kaže:

„Ce point est décisif et difficile. La thèse est bien: une intellectualité de la politique est une intellectualité de la politique comme dispositif organisé. Penser la politique, c’est penser l’organisation de la politique et ce, dans ses termes actuels“.

Naš pokušaj će biti da pokažemo kako je organizacija osnovni pojam unutar kojega moramo misliti *blokadu*, *plenum* i *direktnu demokraciju*, želimo li dohvatiti njezinu radikalnu novost. Pojam organizacije omogućava nam da se izvučemo iz interpretacije direktne demokracije unutar dijalektika civilnost-država, javnost-država, društvo-država, narod-država, itd. Dakle, iako plenum i direktna demokracija ne funkcioniraju u zrakopraznom prostoru lišenom predstavnštva, države i kapitalističkog produkcijskog načina, oni „ne igraju“ istu igru kao i država ili građanstvo. Oni se odnose na uspostavu novog tipa subjektivnosti koji izmiče potpunoj supsumpciji pod zajednički nazivnik predstavnštva i države. Ova subjektivnost nije bilo kakvo okupljanje ovdje i sada, ona pred sebe prvenstveno stavlja pitanje organizacije i procedure.

No, počnimo otpočetak, kao prvo, što je plenum i kako funkcionira?

„Plenum je politički subjekt koji odluke donosi direktnodemokratskim putem, većinom glasova svih prisutnih. On je istovremeno platforma za artikulaciju volje većine, i njezin simbolički reprezent. Sve političke odluke donosi kolektivno i one su obvezujuće za sve. Zbog toga plenum ne može predstavljati nitko osim njega samog. *Ne trebaju mu predstavničke strukture, birokracija, ni izvršna tijela koja bi u njegovo ime odlučivala*“.⁶

⁶ Studenti Filozofskog fakulteta u Zagrebu, *Blokadna kuharica*, Centar za anarhističke studije, Zagreb, 2009. str. 46.

Kako smo već ranije naveli, plenum je ime za novi politički subjekt, tijelo politike ustanovljeno na kolektivnoj odluci. Ova kolektivna odluka nije naprosto donesena izglasavanjem, plenum nije tijelo u koje se dolazi glasati, već je tijelo u kojem se sudjeluje na kolektivnoj artikulaciji političke pozicije i političke odluke. Kako sami studenti pokazuju, plenum je nereprezentabilan. Budući da je konstituiran kao kolektivno političko tijelo otvoreno za sve, koje jedino može donositi odluke, ne može postojati drugo tijelo, osoba ili institucija koja ga reprezentira. Istovremeno, plenum ne reprezentira nikoga osim samog sebe, to jest, svoje političke odluke. Plenum nije naprosto ravnopravniji i participativniji oblik parlamenta.

„Prednost je plenumskoga načina odlučivanja što se sve odluke moraju donijeti zajednički na plenumima, većinom glasova svih prisutnih. Plenum ni u kojem trenutku ne može izabrati predstavnike koji će moći samostalno donositi odluke ili pristajati na određene uvjete. Plenum može izabirati samo delegate koji prenose odluke i volju plenuma, te plenumu prenose određene ponude i pitanja na razmatranje. Takvim se delegatskim sustavom, osim što je on jedini zapravo demokratski, onemogućuju manipulacije pojedinačnim predstavnicima.“⁷

Ova artikulacija neobično podsjeća na Rousseauov *Društveni ugovor*. Gotovo da imamo sve elemente: samoustanovljeno tijelo politike, artikulaciju zajedničkog interesa i odluke, volju, neotuđivost, neresprezentabilnost, itd. U tekstu ‘Permanent Scandal’ nedavno objavljenom u zborniku *Democracy in What State*, Daniel Bensaïd govori kako su „efektivne kontradikcije demokracije inherentne aporijama društvenog ugovora“.⁸ Kod Rousseaua, primjećuje Bensaïd, postoji nepremotiva tenzija između legaliteta i legitimiteta. S jedne strane, suveren se pojavljuje kao jedino legitimno političko tijelo, konstituirajuće i konstitucionalno, ono koje uspostavlja režim zakona, no s druge strane jednom kada je zakon ustanovljen, on je obavezujuć za sve društvene sastavnice, pa tako i za suverena samog. Cijena ovog dobrovoljnog podaništva zakonu je, prema Bensaïdu, „pretjerani holizam koji stoji u direktnom proturječju sa liberalnim pretpostavkama ugovora i posjedničkog individualizma“.⁹ Riječima Rousseaua, „suveren je, činjenicom svojeg postojanja, uvijek sve što treba biti“. Rousseau ne želi upasti u zamku svojih prethodnika i želi ustanoviti suverenitet naroda kao neprenosiv, neotuđiv i nereprezentabilan, te izjednačava političko tijelo, suverenitet i državu – svaki pojedinac podstavlja/poda-

7 Studenti Filozofskog fakulteta u Zagrebu, *Blokadna kuharica*, Centar za anarhističke studije, Zagreb, 2009. str. 16.

8 D. Bensaïd, ‘Permanent Scandal’, u: *Democracy in What State?*, Columbia University Press, 2011. str. 28

9 D. Bensaïd, ‘Permanent Scandal’, u: *Democracy in What State?*, Columbia University Press, 2011. str. 29

je svoju osobu „pod vrhovnu direkciju opće volje“, na taj način kreirajući političko tijelo koje zovemo „Država kad je pasivno, a Suveren kad je aktivno“. Budući da je političko tijelo u Rousseaua istovjetno sa državom, demokracija se može jedino pojaviti kao jedan od oblika vlade i vladanja. I u ovome se plenum u bitnome razlikuje od Rousseauovog suverena. Plenum nije, niti ima pretenziju da bude, izjednačen sa državom. Demokracija, to jest direktna demokracija, nije naprosto oblik vladavine, ona je odgovor na pitanje organizacije jednakosti. Direktna demokracija je način donošenja odluka na plenumu, no istovremeno ona je organizacija politike kroz plenum:

„Direktnodemokratski sustav je organiziran kroz plenum – skup svih zainteresiranih, na kojem svi imaju jednako pravo izreći svoje mišljenje i na kojem svi imaju pravo glasa. Sve se odluke donose većinom glasova. Plenum, većinom glasova svih prisutnih, odlučuje o tijeku studentske kontrole nad fakultetom, te o svim daljnjim akcijama (u doba blokade ili nakon nje). Posebni se problemi, ukaže li se potreba, ostavljaju prvo za raspravu na radnim grupama (na kojima se također mogu pojaviti svi zainteresirani), te se o tom naknadno opet odlučuje na plenumu.“¹⁰

Dakle, s jedne strane, plenum je direktnodemokratski, a s druge strane direktna demokracija je plenumska. Mogli bismo reći kako je lako moguće da se u kolektivnom naporu pisanja Kuharice potkrala ova „logička“ nekonzistentnost, no pokušajmo zakomplicirati stvari i recimo da upravo u ovoj cirkularnosti leži ključ novuma blokade 2009. Plenum i direktna demokracija ovdje funkcioniraju samo kao nazivi za radikalnu praksu egalitarnosti, koja počiva na minimalnoj pretpostavci da svi ljudi misle, svi ljudi mogu participirati u znanju, te su zbog toga kompetentni participirati u donošenju odluka.

„Smisao direktnodemokratskog odlučivanja leži u egalitarnom pristupu znanju svih koji su uključeni u donošenje odlukâ (...) osnovni je cilj plenumskog organiziranja uključiti sve zainteresirane u proces odlučivanja, osobito u pitanjima od općedruštvene važnosti kao što su pravo na besplatno obrazovanje, pravo na zdravstvenu zaštitu, radna prava, itd. Mogućnost sudjelovanja u procesu donošenja odlukâ budi interes za političkim djelovanjem kod onih koje se opisuje inertnima, nezainteresiranim, bezvoljnima. Argumentirana javna rasprava demistificira proces donošenja odlukâ čineći važnim mišljenje svakog pojedinca koji sudjeluje.

¹⁰ Studenti Filozofskog fakulteta u Zagrebu, *Blokadna kuharica*, Centar za anarhističke studije, Zagreb, 2009. str. 15-16

Donesena odluka je obvezujuća za sve. Postavlja se, međutim, pitanje: koji su to svi? Iza odluke donesene temeljem racionalne argumentacije stoje svi članovi tijela koje je tu odluku donijelo. Temelj ovakvog odlučivanja jest da svi koji žele mogu sudjelovati. Važno je napomenuti da plenum za provedbu svojih odluka ne koristi silu, nego snagu argumenata – oni koji na plenum ne dolaze nisu prisiljeni odluku prihvatiti, ali su o njoj obaviješteni. Važan učinak ovakvog procesa odlučivanja jest disperzija odgovornosti na sve sudionike koji su svjesni da iza odluke ne stoji nikakav nadređeni autoritet, organizirana klika ili upravni odbor nego isključivo sami sudionici glasačkog procesa. Ljude koji aktivno sudjeluju u donošenju odluka više nije moguće otpisati kao pasivne, nezainteresirane i neodgovorne promatrače¹¹.

Plenum i direktna demokracija nisu ništa drugo doli ideološki pojmovi čija je funkcija legitimirati, u terminima dominantne ideologije, praksu egalitarnosti. Ako je demokracija postala ime za glasačke rituale, za izmještanje političke odluke iz političkog tijela u institucije države, onda je gesta u kojoj se političko tijelo izjednačava s demokracijom, a demokracija s političkim tijelom, upravo pokušaj da se prodre i transformira hegemonizacija pojma demokracije od strane države. Uspjeh studenata u ovome je posljedica toga što su se postavili na poziciju materijalizma i prepoznali kako je ovakvo zauzimanje moguće samo preko prakse jednakosti i preuzimanja prostora i sredstava u kojima se reproducira ideologija.

„Plenum postoji jedino u trenucima kad članovi određenog kolektiva sudjeluju na općem sastanku koji nazivamo plenumom. Ne postoje članovi plenuma, nego samo sudionici plenuma. Izvan tog čina zajedničkog okupljanja, raspravljanja i odlučivanja plenum zapravo ne postoji. On nije formalno tijelo poput parlamenta sa svojom zgradom i svojim zaposlenicima – plenum ne konstituira kolektiv, kolektiv konstituira plenum.“¹²

Vidimo da ovakav tip demokratske intervencije kakvu predstavlja plenum ima specifičnu temporalnost. Za razliku od države koja se predstavlja kao transhistorijska i svezremina, plenum i direktna demokracija postoje kao jednakost ovdje i sada. Možda je na ovom mjestu legitimno postaviti pitanje da li to znači da i demokracija, u njezinom doslovnom značenju kao vladavine naroda ima specifičnu temporalnost, to jest, nije ustanovljena kao transhistorijski datum?

11 Studenti Filozofskog fakulteta u Zagrebu, *Blokadna kuharica*, Centar za anarhističke studije, Zagreb, 2009 str. 18.

12 Studenti Filozofskog fakulteta u Zagrebu, *Blokadna kuharica*, Centar za anarhističke studije, Zagreb, 2009 str. 31.

Ukoliko je demokracija adekvatno ime za ono što se u suvremenoj filozofiji naziva politikom – upravo distanciranje od države – onda bismo mogli slijediti Rancierea i Badioua, te reći kako se radi o nečemu što je rijetko, što ima događajnu narav, što nema pretenziju da se ustanovi kao sjevremeno. I možda je upravo ovo radikalnost demokracije koju su studenti dohvatili: to da ona uvijek oscilira između erupcije volje naroda i svojih institucionalnih formi. U tom smislu Bensaïd je u pravu kada demokraciju naziva permanentnim skandalom i, citirajući Rancierea kaže kako demokracija da bi preživjela mora „nastaviti gurati dalje, stalno transgresirajući svoje institucionalne forme, uznemirujući horizont univerzalnog, testirajući jednakost protiv slobode... demokracija nije demokracija ukoliko nije do kraja skandalozna.¹³ Ili riječima studenata:

„...na određenoj razini direktna demokracija je izravna posljedica neispunjenih obećanja predstavničke demokracije. Gdje predstavnička demokracija ne ispunjava svoja obećanja, direktnodemokratsko odlučivanje postaje čuvarom i podsjetnikom njezina fundamentalnog smisla – bauk koji ne prestaje kružiti“.¹⁴

13 D. Bensaïd, 'Permanent Scandal', u: *Democracy in What State?*, Columbia University Press, 2011.

14 Studenti Filozofskog fakulteta u Zagrebu, *Blokadna kuharica*, Centar za anarhističke studije, Zagreb, 2009 str. 71.

LITERATURA:

Daniel Bensaïd, "Permanent Scandal", u: *Democracy in What State?*, Columbia University Press, 2011.

Luj Altiser, „Lenjin i filozofija“, u: *Ideje*, god. I/1970, br. 3/4, str. 183-227.

Studenti Filozofskog fakulteta u Zagrebu, *Blokadna kuharica*, Centar za anarhističke studije, Zagreb, 2009.

V. I. Lenjin, *Država i revolucija*, BIGZ, Beograd, 1973.

Žan-Žak Ruso, *Društveni ugovor*, Filip Višnjić, Beograd, 2011.

ANDREJA ŽIVKOVIĆ

POVRATAK U BUDUĆNOST – TRANZICIJA NA BALKANU

– APSTRAKT:

Ovaj rad odbacuje koncept „tranzicijskih ekonomija“ i s njim povezanu ideju da je na Balkanu postojala „nekompletna tranzicija“ ka tržištu. Ekonomska kriza, koja se manifestuje u obliku dužničke krize, nije uzrokovana „manjkom tržišta“, već zavisnošću od svetskog tržišta. Kako balkanska dužnička kriza traje preko tri decenije, njeni uzroci se moraju tražiti u dugoročnim kontradikcijama proisteklim iz ponovnog okretanja tržištu, u SFRJ, 1950-ih godina. Dodatno otvaranje destruktivnim tokovima stranog kapitala rezultiralo je produbljivanjem dužničke krize. U Srbiji i Hrvatskoj u 2000-im, visoke kamatne stope koje je zahtevao strani kapital podsticale su rast baziran na uvozu, ali su istovremeno uništile industriju. Kriza u Sloveniji je, tvrdimo, kriza EU integracija baš kao i kriza u Grčkoj, Irskoj i Španiji. Nesposobna da se takmiči u Evropi, Slovenija je bila primorana da svoj rast zasnovan na uvozu finansira kroz istu dužničku piramidu. Stoga, slovenačko iskustvo predstavlja ozbiljno upozorenje zemljama bivše Jugoslavije na cenu daljih EU integracija. Rad zaključuje da balkanska federacija koja bi promovisala državu blagostanja kroz regionalne investicije i integracije predstavlja moguću alternativu EU dužničkom ropstvu i regionalnim dezintegracijama. U političkom smislu, pokazalo se da je ideja balkanske federacije sine qua non efektivnog regionalnog otpora tržišnoj destrukciji i ponovnog rođenja progresivnih snaga u regionu.

– KLJUČNE REČI:

tranzicija, državni kapitalizam, Srbija, Hrvatska, Slovenija, dužnička kriza, EU, Balkanska federacija

TRANZICIJA ILI REPETICIJA

Mnogi smatraju da je tranzicija na Balkanu poremećena prvo ratom, a onda i nepotpunom liberalizacijom. Teoretičari neoliberalizma smatraju da je nespремnost za uvođenje transparentnosti i vladavine prava, ili adekvatnog zakona o konkurenciji, uzrok ekonomskog okruženja neprivlačnog za strane investicije.

Ovo je slika i prilika trenutnog razvoja globalne ekonomske krize:¹ nakon godina propovedanja svih beneficija otvaranja tranzicionih zemalja za strani kapital, zvaničnici Međunarodnog monetarnog fonda (MMF) priznaju da zavisnost od svetskog tržišta ipak može da sa sobom nosi i neke probleme.² I pored toga, a uprkos najvećoj krizi od Velike depresije, MMF i dalje tvrdi da je glavni problem tranzicionih ekonomija poput Hrvatske i Srbije to što nisu uspele da se u potpunosti otvore tržištu.

Slično tome, poslednji izveštaj MMF-a o Srbiji sada priznaje da je „globalna finansijska kriza skinula masku sa neodrživog modela rasta Srbije od pre krize“, ali skida krivicu za to sa kapitalizma i prebacuje je na „nerealistična sećanja nekadašnjih visokih potrošačkih standarda“ i „preveliki javni sektor fokusiran na potrošnju, umesto na investicije“, što je dovelo do strukturnog spoljnotrgovinskog deficita.³ Ponovo se prepisuje isti lek — još liberalizacije i privatizacije — i trube se ista prazna obećanja o rebalansu ekonomije u smeru izvoza.

Ovakva analiza počiva na neoliberalnoj doktrini koja proklamuje da samo otvaranje tržišta direktnim stranim ulaganjima i uklanjanje „rigidnosti“ na strani ponude privatizacijom državne imovine i deregulacijom tržišta rada mogu da obezbede investicije, tehnološke inovacije, produktivnost i time rast i prosperitet. Ovakvo silogističko rezonovanje već je viđeno u razmatranju loše performanse privreda u tranziciji Srednje i Istočne Evrope u 1990-im godinama i dalje. Nizak nivo domaćih investicija ne pripisuje se zavisnosti od spoljnih izvora rasta nego „rentijerskom“ ponašanju koje prati odsustvo potpune liberalizacije (npr. državni sektor).

Nasuprot tome, mi ćemo pokazati da je model stranih direktnih investicija („model SDI“) u Srbiji i Hrvatskoj od 2000. godine naovamo doveo do modela

1 Vidi Andreja Živković, „Nova faza globalne finansijske i ekonomske krize“, u *Ustajte Narodi Evrope!*, Marks21 pamflet, Beograd, 2010, str. 7-20. www.marks21.info/pamfleti/ustajtenarodievrope.pdf

2 „Hrvatska u velikoj meri zavisi od dotoka stranog kapitala. Taj kapital će verovatno biti skuplji nakon (globalne) krize nego pre nje, i Hrvatska će morati da smanji svoju zavisnost od njega ili da poboljša sopstveno upravljanje.“ Srobona Mitra, zvaničnica MMF-a, Reuters, 6. 10. 2009. Vid. <http://www.balkanpeace.org/index.php?index=article&articleid=15608>

3 „Republic of Serbia: Seventh Review and Inflation Consultation Under the Stand-By Arrangement“, *IMF Country Report*, No. 11/95, April 2011, p5.

privrednog rasta pokretanog kreditima i uvozom, koji nije poboljšao konkurentnost izvoznog sektora, niti je stvorio pravu potražnju izraženu u investicijama u fiksni kapital. Priliv stranih investicija i kredita doveo je do veoma nestabilnog oblika rasta, koji počiva na velikom rastu privatnog duga i trgovinskog deficita i postaje zavisn od stalnog priliva jeftinih kredita. Takođe ćemo pokazati da je rast Slovenije, koju su kejnzijanci i marksisti⁴ puno puta do sada isticali kao model jedne ekonomije koja je postigla visok životni standard i visoke nivoe investicija u realnu ekonomiju, pritom izbegavajući užase liberalizacije, takođe postala zavisna od jeftinih stranih kredita i da se sada nalazi pred sopstvenom bankarskom i dužničkom krizom.

Međutim, tvrdimo da se, pošto ovo takođe u različitoj meri važi za privrede Srednje i Istočne Evrope (SIE), kao što su Mađarska ili baltičke države, u svakom pokušaju razumevanja sadašnjih dužničkih i izvoznih kriza u oba regiona, mora početi od *dugoročne* analize krize državnog ekonomskog modela od pre 1989. godine i kontradiktornog efekta uključenja u svetsku privredu od 1950. godine u Jugoslaviji i od 1970. godine u državama SIE. To znači da se sadašnja dužnička kriza na Balkanu i u SIE ne može razumeti u okviru paradigme „privreda u tranziciji“.

Ova potonja kriza podrazumeva regionalno odvajanje i od dinamike svetske ekonomije u celini pre 1989. godine i od krize profitabilnosti sa kojom su se suočavale sve napredne ekonomije, posebno od 1970. godine, kada je kriza sve države navela da traže rast kroz liberalizaciju, finansijsku integraciju i restrukturiranje tržišta rada i javnog sektora. Zato, da bismo razumeli sadašnju dužničku krizu na Balkanu, moramo prvo da spoznamo na koji način se ona vezuje za krize planskih ekonomija, zbog čega se integrisanje u svetsko tržište predstavljalo kao rešenje ove krize i zašto je neuspeh ovog rešenja ponovo poprimio oblik dužničke krize.

USPON I PAD DRŽAVNOG KAPITALIZMA

Ekonomije Istočnog bloka oblikovane su prema modelu staljinističke Rusije. Radnice i radnike je pod tim režimima – kao i u Rusiji – eksploatisala nova vladajuća klasa državnih zvaničnika i upravljača. To su bile „državno-kapitalističke“ ekonomije – koje nije pokretala konkurencija između pojedinačnih preduzeća, već vojno i ekonomsko takmičenje sa Zapadom.⁵

4 Hanes Hofbauer, *Proširenje EU na Istok. Od Drang nach Osten do periferije EU integracije*, Filip Višnjić, Beograd, 2004.

5 Vidi Tony Cliff, *The Nature of Stalinist Russia*, duplirano, London 1948.
<http://www.marxists.org/archive/cliff/works/1948/stalruss/index.htm> Tony Cliff, *The Class Nature of*

Nakon Drugog svetskog rata sve su države, zapravo, u velikoj meri intervenisale u ekonomskom životu – nacionalizovanjem industrija, preraspodelom investicija u prioritetne sektore i zaštitom ključnih industrija od direktne konkurencije na svetskom tržištu. Istočni blok, tako, nije bio izuzetak, kakvim se danas predstavlja, već krajnji izraz jednog kontinuuma oblika ekonomskog organizovanja koje je postojalo širom sveta.

Centralizovani državno-kapitalistički režimi bili su u stanju da postignu veći stepen rasta tokom 1950-ih i 1960-ih godina od svojih zapadnih konkurenata, koji su se više oslanjali na tržište. Skretanjem investicija sa proizvodnje na vojnu potrošnju, rast ovih režima je, međutim, postavio temelje kasnije stagnacije. Unutar zatvorenih ekonomija državnih kapitalizama Istočnog bloka postojala su ograničenja internih resursa koji su mogli biti izdvojeni za potrebe akumulacije – čak i u ekonomiji velikoj poput one u bivšem SSSR-u.

U socijalističkoj Jugoslaviji, vojno takmičenje sa SSSR-om, primoralo ju je na zaokret ka stranoj pomoći, trgovini i finansijama. Bili oni uključeni u trgovinu ili ne, oba ova oblika državnog kapitalizma pokušala su da izoluju nacionalnu proizvodnju od direktne konkurencije svetskog tržišta. Ipak, to ne znači da je rast bio planiran. Studije Goldmana i Koube o Poljskoj, Mađarskoj i Čehoslovačkoj, kao i Branka Horvata o Jugoslaviji, pokazale su postojanje poslovnih ciklusa zajedničkih obema vrstama državnog kapitalizma, nezavisno od stepena „tržišne“ koordinacije.⁶ Kris Harman (Chris Harman) je, razvijajući pionirske doprinose poljskih marksista Kurona i Modzelevskog (Modzelewski),⁷ demonstrirao strukturnu sličnost ovih cikličnih fluktuacija u stopama rasta, sa ciklusom ekspanzija i krahova u kapitalizmu.⁸

the People's Democracies, 1950. <http://www.marxists.org/archive/cliff/works/1950/07/index.htm> Ygael Gluckstein (Tony Cliff), *Stalin's Satellites in Europe*, London 1952. <http://www.marxists.org/archive/cliff/works/1952/stalsats/index.htm> *Stalinist Russia. A Marxist Analysis* u 1955.

Reizdato kao knjiga i u *Russia: A Marxist Analysis*, 1964.

Reizdato 1974. godine sa izmenjenim redosledom poglavlja pod naslovom *State Capitalism in Russia* – ovaj naslov i redosled poglavlja koristi se i u onlajn verziji. Reizdato sa pogovorom Krisa Harmana 1988. i 1996. godine: <http://www.marxists.org/archive/cliff/works/1955/statecap/index.htm>

6 Branko Horvat, *Trade Cycles in Yugoslavia*, East European Economics, Vol. X, Nos.3-4, 1971; Jozef Goldman and Karel Kouba, *Economic Growth in Czechoslovakia*. An introduction to the theory of economic growth under socialism, including an application of Kalecki's model to Czechoslovak data, Prague 1969.

7 Jacek Kuron and Karol Modzelewski (1965), Open Letter to the Members of the Warsaw University Campus' Branches of the Polish Workers' Party and of the Union of Socialist Youth. <http://www.marxists.org/history/etol/newspape/isj/1967/no028/kuron.htm>

8 Chris Harman, *Class Struggles in Eastern Europe*, London, 1983, pp.288-96.

Evo njegovog doprinosa.⁹ Tokom buma, konkurencija između kapitalista oko povećanja investicija dovodi do oskudice rada, sirovih materijala i kapitala. Njihova cena počinje da raste, sve dok najmanje profitabilne firme ne shvate da više ne ostvaruju profit. Neke od njih izlaze iz posla, dok one koje prežive moraju da napuste planirane investicije i zatvore fabrike. Efekat dovodi do toga da se uništavaju i tržišta profitabilnijih kapitalista, zbog čega oni moraju da napuštaju planirane investicije i zatvaraju fabrike. Bum se pretvara u krah i sistem ulazi u krizu.

I u zemljama SEV-a¹⁰ investiciona stopa rasla je brže od raspoloživih resursa, što je dovelo do, s jedne strane, uskih grla ponude koja su pretila funkcionisanju čitavih sektora ekonomije; i s druge, do inflatornih pritisaka, jer je novac koji je odlazio na isplaćivanje rada i sirovih materijala prevazilazio vrednost autputa (*output*) – rezultirajući otvorenom i prikrivenom inflacijom – kao i do skokova cena i nestašice roba. Isto kao i na Zapadu tokom perioda dugog buma, državna intervencija je bila u stanju da predupredi odlazak ekonomije put kraha. Na Istoku je ovo uzelo oblik preusmeravanja resursa prema prioritetnim sektorima, ali samo na uštrb rasta (investicije bi bivale napuštane, posebno u sektoru potrošačkih dobara).

Ovakve krize prekomerne akumulacije na Istoku razotkrivaju laž vezanu za mit o centralnom planiranju. One takođe oslikavaju ograničenja domaćih resursa koji bi mogli biti preusmereni na akumulaciju, bez da svaka dalja akumulacija ide na štetu rasta. Države Varšavskog pakta iznova su pribegavale rešenju da se potrošnja kod radnika na silu drži na niskom nivou, kako bi se povećala investiciona stopa – i odgovor je uvek bio ili u vidu revolta ili revolucije (Berlin 1953, Mađarska 1956, Poljska 1956, 1970–1971, 1980–1981).

U slučaju Jugoslavije, veći stepen tržišne koordinacije obećavao je više „fleksibilnosti“ u alociranju kapitala i rada u profitabilne sektore. Otvorena i prikrivena nezaposlenost koja je iz toga proistekla, kao i masovne migracije radne snage u Zapadnu Evropu, omogućile su transfer resursa na akumulaciju kapitala. Tako su od 1960-ih zapadni ekonomisti hvalili „jugoslovenski model“ kao alternativu i tržišnom kapitalizmu i državno-planskom modelu. I pored toga, tržište je dovelo do poslovnih ciklusa u kojima su resursi i rad bili koncentrisani u sektorima i regionima koji su davali veće nivoe profita, rezultujući u sporijem rastu ili stagnaciji slabije razvijenih regiona i sektora, što je potom iziskivalo centralizovanu redistribuciju resursa u prioritetne sektore i slabije razvijene regione. Ovo je, zauzvrat, vodilo ciklusima reformi, uključujući ujedno i obuhvatniju integraciju u svetsko tržište i

9 Chris Harman, *Zombie Capitalism: Global Crisis and the Relevance of Marx*, London, 2009.

10 Savet za uzajamnu ekonomsku pomoć, trgovinski savez Istočnog bloka.

veću upotrebu administrativnih mera (bilo na federalnom, republičkom ili bankarskom nivou) kako bi se izbalansirala anarhija akumulacije kapitala.

Na ovaj način oba modela državnog kapitalizma bila su prinuđena da se više upletu u svetsko tržište, kako bi finansirali uvoz tehnologije koja je osiguravala opstanak na geopolitičkom polju. Ovo je, međutim, kako je još 1970-ih predvideo Kris Harman, državno-kapitalističke zemlje dvostruko izložilo opasnosti.¹¹ S jedne strane, njihov rast je sada zavisio od ritma svetske ekonomije; s druge strane, bile su ostavljene bez ikakvih sredstava za preusmeravanje resursa unutar domaće ekonomije, ukoliko bi izvori rasta presušili.¹² Tako se i ispostavilo. Projekat rasta zasnovan na izvozu bio je uništen velikim globalnim recesijama 1974 – 1975. i 1980 – 1981. Štaviše, upravo su internacionalni finansijski ciklusi koji su 1970-ih zemljama u razvoju koje su tragale za poboljšanjem kompetitivne prednosti u trgovini pozajmljivali novac, bili deo šire internacionalizacije proizvodnje, trgovine i finansijskih mreža koje su narasle tokom post-ratnog buma.

Do 1970-ih, nijedan u potpunosti nacionalno organizovani kapitalizam nije više mogao da se nada da će sakupiti dovoljno resursa nužnih za postizanje prosperiteta u kontekstu globalne podele rada, gde su se multinacionalne korporacije iz svojih matičnih baza u trijadi SAD-a, Evropske zajednice i Istočne Azije takmičile oko kontrole nad globalnim tržištima. Sve zavisnije od svetskog tržišta, ali nemoćne da se takmiče na tržištu OECD-a,¹³ kao ni sa novoindustrijalizovanim zemljama (Brazil i Istočna Azija) i nadjačane od strane multinacionalnih korporacija, Jugoslavija i druge birokratske državno-kapitalističke zemlje stagnirale su tokom većine 1980-ih, uhvaćene u zamku dugova, pre svog konačnog sloma.

U slučaju bivše Jugoslavije, liberalizacija je dovela do fragmentacije nacionalne ekonomije u regionalne blokove, povećanja regionalne nejednakosti i rasta suparničkih

11 Chris Harman, 'Poland: Crisis of State Capitalism', Part 1, *International Socialism*, 93, November 1976. <http://www.marxists.org/archive/harman/1976/11/poland.htm>; 'Poland: Crisis of State Capitalism', Part 2, *International Socialism*, 94, January 1977; <http://www.marxists.org/archive/harman/1977/01/poland2.htm>

12 „Svetsko tržište počelo je sa odabirom onih aspekata centralno-planskih privreda koji su mu bili potrebni, i uklanjanjem onih koji nisu. Ono je primoravalo SEV grupu da preuzme posebnu ulogu, specijalizovanu funkciju unutar globalne podele rada. Za to je izvesna deindustrijalizacija bila neophodna, kao i izvesno smanjenje disproporcijalne veličine teške industrije, izvesno sužavanje šarenolike lepeze proizvodnje, uz pokušaje ekspanzije poljoprivrede. Proizvodnja i finansije integrisali su se preko nacionalnih granica, ali različitim brzinama i posredovane različitim političkim krizama...Na kraju je uspostavljen odnos podređenosti, ali bez mogućnosti velikog rasta. Svejedno, proces je odmakao dovoljno daleko i održivo povlačenje je postalo praktično nemoguće. Države Istočne Evrope postale su robinje sistema u istoj meri kao i one na Zapadu ili one manje razvijene.“ Nigel Harris, *The End of the Third World: the Newly Industrialising Countries and the decline of an ideology*, London, 1986, p. 194.

13 Organizacija za saradnju i razvoj, trgovinski savez u Zapadnoj Evropi.

nacionalizama. U slučaju SIE, liberalizacija je dovela do fragmentacije postojećeg regionalnog bloka. Ali u oba slučaja „vertikalno“ povezivanje sa svetom evropske ekonomije išlo je na račun „horizontalnih“ bilo regionalnih, bilo nacionalnih veza. U oba slučaja liberalizacija je namamila države (Jugoslaviju, Mađarsku, Poljsku i Rumuniju) u klopku zaduživanja kako bi pokrile deficite platnog bilansa, što je opet povećalo zavisnost od spoljnih izvora rasta i pritiske za dalju liberalizaciju kako bi se otplaćivali sve veći dugovi. Tekuća dužnička kriza je, prema tome, nastavak dužničkih kriza iz 1980-ih godina u bivšoj Jugoslaviji i SIE i nastavlja da povećava zavisnost od stranih finansija.

PREMA KRIZI ZAVISNOG RAZVOJA

Kada su se vrata ka najnovijim tehnologijama, tokovima finansija i bogatim zapadnim tržištima konačno otvorila, to se desilo pod uslovima koje je propisalo svetsko kapitalističko tržište. Nestabilnost državom vođene akumulacije zamenjena je anarhijom svetskog tržišta.

Nekadašnje birokrate iz Komunističkih partija su, pune entuzijazma, prihvatile ideje neoliberalizma. Ideja o otvaranju stranom kapitalu viđena je kao rešenje problema investicija. Kako se do tada izvoz borio da održi korak s uvozom, budući da je uvoz tehnologije dovodio do visokih trgovinskih deficita, spoljni dug je rastao. Strane direktne investicije podmetnute su kao nešto što će poboljšati izvozne kapacitete ekonomije, kako bi se dug otplatio. I pored toga, kako je general Jaruzelski, arhitekta udara na Solidarnost u Poljskoj, primetio 1989. godine, obećanje tržišta bio je jedini način da se radništvo navede da prihvati punu cenu restrukturiranja za potrebe međunarodne kompeticije (dok su se barijere koje su stajale na putu potpune kompeticije uklanjale, prikriivena nezaposlenost postala je masovna nezaposlenost).

Nakon što je postalo jasno da su se revolucije iz 1989. godine protiv jednopartijskih režima zaustavile pred kapijama fabrika, ministarstava i kasarni, kao i da su bastioni moći ostali netaknuti, vladajuća klasa je mogla da baci svoje partijske knjižice i preuzme kontrolu nad državnim vlasništvom kroz unutrašnju privatizaciju. Državni zvaničnici postaju konsultanti zapadnim multinacionalnim korporacijama i sede u odborima zapadnih banaka i filijala, dok su upravljači dobro pozicionirani da mogu da otpočnu unosni posao otvaranja satelitskih firmi oko privatizovanih preduzeća.

Drugim rečima, nova-stara vladajuća klasa prihvatila je činjenicu da je cena stranog kapitala bila restrukturiranje prema diktatu zapadnog kapitala. Vazalski odnos prema sovjetskoj imperiji zamenjen je za ulogu mlađeg partnera u ekonomskim

i vojnim strukturama zapadnog imperijalizma. EU je 1991. godine organizovala države Višegradske inicijative (Poljsku, Mađarsku i ondašnju Čehoslovačku) u Centralnoevropsku slobodnotržišnu zonu (CEFTA). EU je potom potpisala brojne evropske sporazume sa njima, prividno ukidajući carine i uvozne kvote između EU i CEFTA. Ipak, uvozne kvote u EU zadržane su tačno u onim oblastima u kojima je Istočna Evropa imala komparativnu prednost u ceni rada (npr. proizvodi od čelika, odeća i tekstil, poljoprivreda i prehrambeni proizvodi). „Slobodna trgovina“ je tako značila restrukturiranje istočnoevropske industrije u skladu sa potrebama evropskih multinacionalnih kompanija koje su patile od hiperkapaciteta i nedovoljnog investiranja na polju domaćeg EU tržišta.¹⁴

Restruktuiranje je bilo svirepo. Tokom velike depresije 1990-ih, output je umanjen za oko 20% u zemljama poput Poljske ili Češke i čak do 50% u SSSR-u i Jugoslaviji. Iako je tu i tamo dolazilo do relokacije industrije ka istoku – kao u slučaju sklapanja automobila i bele tehnike, tehničkih komponenti i opreme za telekomunikacije – ona se odigravala u opštem kontekstu deindustrijalizacije.

Međutim, dok je životni standard ogromne većine stanovništva dramatično propadao u uslovima nove ekonomske situacije, elita je itekako dobro prolazila. No, iako je privatizacija popunila džepove upravnika i zvaničnika, ona nije rešila stari problem investicija.

Prvi talas privatizacije pokupio je krem najkonkurentnijih ogranaka proizvodnje, npr. proizvodnju automobila. Njihova integracija u proizvodne mreže multinacionalnih korporacija, međutim, nije nužno pokrenula i razvoj lokalne trgovine. (npr. poništenje ugovora koje je „Folksvagen“ potpisao sa lokalnim dobavljačima, nakon svog spajanja sa „Škodom“ u Republici Češkoj).¹⁵ Štaviše, budući da su koincidira-

14 Vid. Peter Gowan, *The Global Gamble: Washington's Faustian Bid for World Dominance*, Verso 1999. Slično tome, kada je krajem 1990-tih došlo do proširenja EU, bogate zapadne nacije oklevale su zbog cene proširenja „solidarnosti“ na Istok. Noćna mora miliona farmera koji su svi muzli istu Zajedničku poljoprivrednu politiku (CAP), dugo vremena *bête noire* evropskih neoliberala, prizvana je kao predgovor rezanju subvencija malim farmerima na Zapadu, dok je punih deset godina nakon prijema (npr. do 2010. godine) novim istočnim članicama blokirala pristup redukovanom CAP-u. To je izuzetno subvencionisanim gigantima EU agrobiznisa omogućilo preuzimanje i restrukturiranje istočnoevropske poljoprivrede. Novi CAP će najverovatnije, pod maskom retorike o velikodušnim subvencijama, i u skladu sa tržišnim zakonima, dovesti do „likvidacije kulaka“ na Istoku. Vid. Guglielmo Carchedi, *For another Europe: a class analysis of European economic integration*, Verso, 2001.

15 Investicija Folksvarena u Škodu je uputna, budući da je bila komparativno velika (projektovana na sedam milijardi dolara), prateći tako model visokog lokalnog sadržaja koji dovodi do visokog stepena produktivnosti po nižim cenama jedinice proizvoda. Ipak, uprkos Škodinom statusu zvezde VW-a, investicija je smanjena, radna snaga delom otpuštena, a ugovori sa lokalnim dobavljačima raskinuti. Do toga je došlo zato što su potrebe VW-a kao celine koja je beležila ogromne gubitke preuzele primat nad potrebama

le sa recesijom i potom sa stagnacijom u kontinentalnoj Evropi, ukupne zapadne investicije bile su ograničene i jedva da su mogle da nadomeste kolaps autoputa.

Ideja o prevazilaženju krize otvaranjem zapadnom kapitalu propala je. Ukoliko posmatramo industrijsku proizvodnju i indeksiramo 1990. godinu sa 100, sledeće zemlje 2007. godine nisu čak ni dostigle ovu brojku: Bugarska, Rumunija, Letonija, Litvanija, Hrvatska, Srbija, Makedonija. Jedino su Mađarska i Slovačka (usled svojih automobilskih klaster industrija) i u izvesnoj meri Slovenija uhvatile korak, u poređenju sa prosekom EU-15. Nivo zaposlenosti nikada se nije oporavio do nivoa iz 1980-ih, a ogromna armija radno sposobnih emigrirala je iz Poljske, Bugarske, Rumunije i bivše Jugoslavije u potrazi za poslom. Njihove doznake iz inostranstva delimično su kompenzirale nedostatak domaćih izvora rasta. Istok je prestao da bude periferija sovjetske imperije samo da bi postao periferija imperije zapadnoevropskog kapitala!

Drugi talas privatizacije svedočio je pomeranju stranog kapitala u oblasti trgovine na veliko i malo, transporta i komunikacija, finansijskih usluga i bankarstva. Državni monopoli postali su privatni monopoli. Ipak, ovi sektori ne doprinose izvozu. Naprotiv, ovakav oblik investiranja pokazao je sklonost ka usisavanju još većeg broja uvoznih proizvoda. Na taj način, dotok stranih investicija i kredita izrodio je visoko nestabilan oblik rasta, baziran na rastućim privatnim dugovanjima i trgovinskim deficitima i zavisao od stalnog priliva jeftinih kredita. Ovo se najočiglednije vidi na primerima nedavnih potrošačkih bumova u Bugarskoj, Rumuniji, Srbiji, Hrvatskoj, Mađarskoj i baltičkim zemljama.

Rast iz 2000-ih je, tako, bio izgrađen na klizištu. Dubina pada koji je usledio otkri-va „makaze“ koje obrazuju kriza izvoza i kreditne kriza, a u koje su ove ekonomije uhvaćene. Pad je veliki u onim oblastima koje proizvode za potrebe multinacionalnih korporacija – u Češkoj, Mađarskoj, Slovačkoj i Sloveniji. On je, međutim, katastrofalan tamo gde je rast bio baziran uglavnom na potrošačkim i kreditnim „balonima“, poput Ukrajine i baltičkih zemalja (pad u iznosu od 12% do 20% BDP).

Dužničke krize iz 1970-ih i 1980-ih vratile su se „sa osvetom“, praćene neodrživim trgovinskim deficitima. Na kraju 2008. godine, spoljni dugovi 10 novih (ranije socijalističkih) članica EU dostigli su cifru od 636 milijardi evra, daleko više od zbira stranih direktnih investicija, koji je iznosio 454 milijardi evra. Drugim rečima,

njegove filijale. Drugim rečima, integracija u proizvodnju i lanac vrednosti multinacionalne korporacije ne dovodi nužno do transfera tehnologije i unutarindustrijske trgovine, te time i do viših nivoa kapitalne formacije, već može da dovede i do integrisanja nizbrdo, do disproporcija u privredi i čak do predatorskog odnosa (usled zatvaranja operacije zbog prekomerne akumulacije).

strane investicije i pozajmice podrazumevale su i prebacivanje vrednosti zapadnom kapitalu,¹⁶ što je znak zavisnog razvoja, dok je konkretan oblik u kojem su se manifestovale bio kombinacija dužničke klopke i spoljne recesije.

Zato tvrdimo da je sadašnja regionalna kriza rezultat neuspeha prethodnih rešenja koja su u različitoj meri usvojile sve države u okviru politike neoliberalizma i finansijalizacije kako bi se prevazišla kriza rentabilnosti.

Na jednom nivou, neoliberalizam je predstavljao niz mera usmerenih ka povećanju stope eksploatacije, ali time je samo delimično obnovljena profitabilnost i ostavljen je problem neprodane robe dok su se radnici suočavali sa padom životnog standarda. U tome su, po Dejvidu Harviju (David Harvey), koreni finansijalizacije i kreditne ekonomije zamišljene da osposobi *subprime* (odnosno „drugorazredne“) potrošače da povećaju nivo zaduživanja i potrošnje.¹⁷ Ono što je, međutim, još važnije je to da je finansijalizacija pokupila kapital koji nije mogao da pronađe mogućnosti za produktivne investicije i, preko kreditnih balona i rasta pokretanog imovinom, stvorila tržišta za izvozne ekonomije – poput Nemačke, Japana i Kine. Finansijalizacija je pothranila globalni sistem neravnoteže između kreditorskih ekonomija s visokim trgovinskim viškovima i stopama štednje (navedenih: Kine, Japana i Nemačke) i ekonomija s visokim trgovinskim deficitom i stopom zaduživanja (uglavnom SAD, ali i Južne Evrope, Srednje i Istočne Evrope i Balkana).

Sa kolapsom finansijskih balona koji su nakon 2001. godine pokrenule Američke federalne rezerve i Evropska centralna banka, slabije dužničke ekonomije bile su prinuđene da se obrate međunarodnim finansijskim institucijama kako bi otplaćivale dug i nadoknadile izgubljene izvore rasta. Međutim, smanjivanje potrošnje kako bi se otplatili dugovi preti da gurne zemlje poput Srbije i Hrvatske u ekonomsku depresiju letonskog tipa, koja opet preti neizvršenjem otplata državnog duga i deflacionom spiralom usled potrebe za daljim smanjivanjem potrošnje. U tom smislu kriza u SIE i na Balkanu predstavlja zastrašujući primer krize izazvane zavisnošću, u koju su manje i slabije ekonomije pale zbog integracije u svetsko tržište. Ali, sama ta integracija znači da se kriza na Balkanu i u SIE ne može odvojiti od globalne krize.

16 Tekući račun 2008. godine (predstavljen u procentima BDP) u EU-15 je, manje ili više, bio balansiran na 0,04%. U isto vreme, deficit tekućeg računa u Istočnoj Evropi bio je enorman: prosečno 7,4%, sa negativnim rekordom od 24,5% u Bugarskoj.

17 David Harvey, *A Brief History of Neo-Liberalism*, Oxford University Press, 2005.

SRBIJA: FIKTIVNI RAST KAO KANIBALIZAM BUDUĆNOSTI

Sada se okrećemo prvoj od naše četiri studije slučaja.¹⁸ Tvrdili smo da je „model SDI“ u Srbiji, zapravo, doveo do modela ekonomskog rasta zasnovanog na kreditiranju i uvozu, što nije obezbedilo povećanje konkurentnosti izvoznog sektora, niti je, investiranjem u fiksni kapital, stvorilo realnu potražnju. Umesto toga, izrodio je izrazito nestabilnu cikličnu formu rasta, koji u potpunosti zavisi od stalnih dotoka jeftinog kredita.

Kao prvo, a u skladu sa monetarističkom ortodoksijom, na nivou makroekonomske politike, fokus je usmeren na kontrolu dotoka novca i suzbijanje inflacije. Kamate su u periodu nakon 2000. godine ostale relativno visoke (u poređenju sa onima na nivou Evropske centralne banke) kako bi se podržala konvertibilna vrednost dinara i tako održao nizak nivo cena uvoznih artikala i niska inflacija. Međutim, kako ćemo videti, stvarna funkcija visokih kamata bila je da privuku strane kredite, omogućujući Narodnoj banci Srbije da gomila devizne rezerve, kako bi održala deviznu likvidnost i otplaćivala uvoz.

Drugo, fiskalna politika je bila usmerena na povećanje državnih prihoda, kroz privatizaciju i dotok novca od SDI. Ipak, priliv stranih kredita, od kojih je polovina stvarala dodatna zaduženja, doveo je do velikog rasta uvoza jer je ukupna potražnja nadmašila domaće zalihe. Rast uvoza je potom doveo do povećanja trgovinskog i budžetskog deficita, kao i inflacije čije je suzbijanje i bilo razlog za uvođenje ovakve monetarne politike. Na taj način je „režim jakog dinara“ konstantno proizvodio inflatorne pritiske koji su domaćoj valuti srozavali vrednost. Tako smo mogli videti cikluse monetarnog sužavanja (grubo rečeno u periodima 2000—2003, 2004—2006, 2006—2008), koje su pratila fiskalna popuštanja, nakon kojih bi usledila i fiskalna i monetarna „stezanja“ zarad kontrole inflacije i otplate inostranih potraživanja. Ovo je, zauzvrat, nužno iziskivalo nova fiskalna popuštanja kako bi se održala ukupna potražnja, što je potom otvaralo novi ciklus rasta zasnovanog na dugovanjima i sve većih deficita.

Režim zasnovan na SDI doveo je do trajnog spoljnog deficita, za koji je delom bila zaslužna nagla akumulacija spoljnog duga pojedinaca, koji se u periodu od 2005. do 2007. godine više nego udvostručio, popevši se na 37% vrednosti bruto domaćeg proizvoda (BDP) do oktobra 2007. Stalni priliv kredita koji su potom stvarali dugovanja

¹⁸ Statistički podaci u naredna dva poglavlja izvedeni su iz sledećih izveštaja MMF-a o Srbiji: No. 11/95, april 2011; No. 11/9, 07. januar 2011; No. 10/308, 13. oktobar 2010; No. 10/210, 13. jul 2010; No. 10/149, maj 2010; No. 10/93 09. april 2010; No. 10/25, 27. januar 2010; No. 09/158, 21. maj 2009; No. 09/20, 23. januar 2009; 06/382, oktobar 2006 godine.

zaoštrio je suštinsku strukturnu nestabilnost između potrošnje i štednje, odražavajući nedostatak investicija u sektor realne ekonomije. I dok su krediti omogućili nominalno visoku stopu rasta vrednosti izvoznih artikala, doveli su do udvostručenja vrednosti uvoznih artikala u odnosu na izvozne. Drugim rečima, zavisnost industrije od inostranih inputa ironično je dovela do situacije da sama njena ekspanzija vodi daljem deficitu platnog bilansa, odnosno sve većem uvozu i sve manjem izvozu.

Liberalizacija i SDI bile su, zapravo, direktno odgovorne za stagnaciju slabšašnog domaćeg izvoznog sektora (tek 27% BDP, 2006. godine). I zaista, u periodu između 2007. i 2008. godine, sektor koji je gotovo u potpunosti bio zaslužan za celokupan rast bio je sektor dobara i usluga koje konzumira domaće tržište i koja nemaju bliske zamene u uvoznim ili izvoznim dobrima (trgovina na veliko i malo, transport i komunikacije, finansijske usluge). Ovo nije bila slučajnost. Isti onaj režim jakog dinara koji je privlačio strane kredite i račune od privatizacija, koji su zauzvrat kompanijama i domaćinstvima omogućavali pozajmljivanje novca, pospešujući uvoz i rast zasnovan na zaduživanju, bio je zaslužan i za uništavanje industrije. Skup novac je destimulisao investiranje u realnu ekonomiju i izvozne proizvode načinio nekonkurentnim. Do 2009. godine industrijski output bio je i dalje na 30% svog nivoa iz 1989. godine; drugim rečima, ostao je manje-više na nivou neposredno nakon NATO bombardovanja! Uprkos relativno visokim stopama rasta BDP-a u periodu između 2001. i 2008. godine (od 4,5% do 7,1%), nivo BDP postignut 2007. godine nije dostigao ni 60% svog nivoa iz 1989. godine.¹⁹

Tako je otvaranje stranom kapitalu podrazumevalo oblik rasta koji zavisi ne od stvaranja novih vrednosti, već od kanibalizacije starih (stvorenih između 1945. i 1991. godine). Privatizacija nije služila otvaranju ekonomije konkurenciji ili investicijama, već je predstavljala način da se novoj-staroj klasi državnih i privrednih upravljača omogući pristup novim kreditima na račun uništavanja privrede, masovne nezaposlenosti i dužničkog ropstva za radnice i radnike. Privatizacija omogućava kapitalistima da dug prebace na račun firme, koristeći se novcem da bi spekulirali transakcijama nekretnina, uvozom i kretanjem deviznog kursa, što zauzvrat omogućava nove ugovore o zaduživanju. Zemlja, radna snaga i sredstva za proizvodnju ne kombinuju se u proizvodne svrhe sa ciljem proizvodnje viška vrednosti, već služe kao karike u lancu fiktivnog rasta, kao potraživanja na račun budućih profita. Drugim rečima, liberalizacija je životni standard budućih generacija radnica i radnika stavila pod hipoteku. Oni će biti ti koji će morati da otplate dužničku piramidu koju su podigli srpski tajkuni.

¹⁹ Rajko Kosanović i Sanja Paunović, 'The influence of the world economic crisis in Serbia, the measures of the government, the role of the IMF and the trade union response', *South-East Europe Review*, 3/2009 S. 315–328.

SRBIJA: PERMANENTNA DUŽNIČKA KRIZA I GLOBALNA KRIZA

Sada počinjemo da shvatamo zašto spoljni dug nije primarno finansirao bum u investicijama, već je, sa opadajućim nacionalnim rezervama, dao potporu visokoj stopi potrošnje u odnosu na relativnu stopu prihoda, i tako otvorio deficit tekućeg računa koji je skočio na 18% vrednosti BDP za 2008. godinu. U uslovima koje je sam zacrtao, neoliberalni projekat je propao.

Naravno, MMF i njegovi lokalni zagovornici tvrde da problem leži u neuspehu privrede da se u potpunosti prilagodi neoliberalnom paketu: neophodne su, po njima, dodatne strukturne reforme (privatizacija državnog sektora) i rigorozna fiskalna politika (npr. smanjenje plata i penzija u javnom sektoru).

I pored neoliberalne retorike o fiskalnoj ispravnosti, može se tvrditi da model rasta koji se zasniva na dugovanjima zavisi od nivoa potrošnje koji pritom prevailazi nivo primanja. Strani krediti stimulišu potražnju za dobrima i uslugama, koja stvara dalju potražnju za još većim kreditima koji finansiraju potrošnju.

Ovo se odnosi na, drugačije neobjašnjivu, činjenicu da su prosečne neto plate u periodu od 2004. do 2008. godine (korigovane za stopu inflacije) rastle po godišnjoj stopi od 10,44%, uprkos tome što nije bilo značajnih pomaka u produktivnosti javnog sektora. To takođe objašnjava i razlog zbog kog su penzije vezivane za plate – prosečni godišnji neto rast je tokom istog perioda iznosio 9,18% – uprkos činjenici da se državne penzije u neoliberalizmu tretiraju poput ružnog pačeta.

Zbog svega navedenog, ciklusi fiskalnog popuštanja, tokom kojih se država bavila ne samo subvencijama i zapošljavanjem u javnom sektoru, već je čak predvodila i inflatorne skokove plata i penzija u javnom sektoru, bili su nerazdvojiva druga strana medalje kreditnog režima, neophodna, usled nedostatka kapitalnih investicija, za apsorbovanje SDI putem potrošnje i uvoza. Zato je državna potrošnja tek jedna karika u dugačkom lancu zaduživanja i pozajmljivanja, i to ona koja je novac od privatizacija prebacivala u zahteve za uvozom i kreditima, usmerena na otplatu dugova umesto na investicije, što je rezultiralo neto transferom vrednosti iz nacionalne ekonomije stranim bankama. Deficit tekućeg računa na vrhuncu godina buma (10,2% BDP-a 2006. godine, 15,9% u 2007. i 20,9% u 2008.) služi nam kao rečito svedočanstvo pustošenja ekonomije. Klasni značaj ovog procesa je u tome da tajkuni plaćaju zelenaške kamate stranom finansijskom kapitalu, ne bi li stvorili profite na papiru (fiktivni kapital) na račun životnog standarda budućih generacija radnica i radnika.

Zato rast iznosa neto plata nije označio početak dugoročnog trenda rasta opšteg prosperiteta.²⁰ Privredu je, zapravo, karakterisao besposleni rast, odnosno spekulativni rast zasnovan na likvidaciji postojećih vrednosti, umesto na valorizaciji novih izvora radne snage.²¹ Režim SDI bio je, stoga, motor transfera bogatstva od siromašnih ka bogatima. Neki od najvećih nivoa nejednakosti unutar OECD našli su svoj izraz ne samo u usponu klase tajkuna, već i u činjenici da samo desetak takvih bogataša sada raspolaže kapitalom u vrednosti od oko 30 procenata BDP-a Srbije 2009. godine.²²

Dužnička ekonomija razotkriva laž neoliberalnih tvrdnji da će liberalizacija i fleksibilnost rada privući investicije i pospešiti konkurentnost. Neoliberalni model ignoriše činjenicu da kapitalne investicije ne zavise prevashodno od niske cene rada i fleksibilnosti tržišta rada; veću ulogu igraju veličina tržišta i profitne stope, iskazane u nivoima kapitalnih formacija.²³ Ovo je suštinski problem srpske ekonomije. Ovo je razlog zbog kog je ona u ovom trenutku nesposobna da apsorbuje kapitalne investicije, što prouzrokuje veću potražnju od ponude, što dalje dovodi do trenutnih budžetskih i tekućih deficita, a time i do rastućeg duga.

Mala domaća tržišta sa marginalnim profitnim stopama primoravaju i jači balkanski kapital, predvođen Grčkom i Slovenijom, da traga za investicijama i dobiti van državnih granica (poput grčkih banaka i maloprodajnog lanca „Merkator“).

20 Prosečna mesečna plata jedva da je dovoljna za punjenje prosečne potrošačke korpe za ceo period od 2002. do 2008. godine. Plate su pokrivala prehrambene račune i ništa više. I dok je stopa apsolutnog siromaštva spala sa 10,18% u 2002. godini na 6,6% u 2007, do 2009. godine se vratila na nivo od oko 10%.

21 Nakon 2003. godine, nezaposlenost je ostala na visokom nivou, prosečno na oko 20% u periodu između 2004. i 2008. Otpuštanja iz privatizacionih perioda 2001-2003 i 2005-2006, lako su se poklopila sa otvaranjem novih radnih mesta, dok u poslednje tri godine tih novih radnih mesta nije bilo.

22 B92: „Srpski tajkuni teški 31,5 mlrd €?“ „U Rusiji, čiji je BDP prošle godine procenjen na više od dva biliona (hiljade milijardi) dolara, imovina stotinak najbogatijih ljudi – za koje domaća javnost uvereno tvrdi da su kapital stekli isključivo na osnovu 'pljačkaške privatizacije početkom devedestih godina' – takođe obuhvata oko trećine vrednosti prošlogodišnjeg ruskog BDP-a, a slično je i u većini drugih istočnoevroskih zemalja. U vodećim zapadnim zemljama, uključujući i SAD, Japan i druge svetske ekonomske sile, ideo imovine najvećih bogataša u BDP-u njihovih država je osetno manji i dostiže, uglavnom, od pet do sedam odsto.“

23 Veličina tržišta i njegove regionalne integracije mogla bi biti odlučujući faktor u objašnjavanju zašto je investiranje u CEE i CIS bilo ograničeno u poređenju sa investiranjem u Kinu. Investicije u CEE i CIS pomogle su depresijaciji plata u Zapadnoj Evropi, ali su preko određenog nivoa podstakle ogromnu prekomernu proizvodnju u odnosu na zasićena tržišta EU, kao i pojeftinjenje cena proizvoda, tako obezvređujući kapitalne investicije: drugim rečima, prekomerno investiranje štetilo je profitabilnosti. Kina je, s druge strane, kombinovala veoma visoke nivoe ekonomskog rasta i profitnih stopa sa velikim domaćim tržištem i jeftinom visoko-obučenom radnom snagom. Kina je na bazi toga 1992. godine privukla više SDI nego cele CEE i CIS zajedno između 1989. i 1993, da bi se 1993. količina SDI udvostručila. Godišnja stopa SDI u Kini je u periodu između 1991. i 1996. godine bila oko 3,4 puta veća nego u CIS i CEE zajedno; a između 1997. i 2002. godine odnos je bio gotovo 2,4:1. Statistički podaci izvedeni su iz UNCTAD (2006), 'FDI from Developing and Transition Economies: Implications for Development', World Investment Report, 2006.

Međutim, čini se da čak i ovaj proces „regionalizacije“ podrazumeva tek nešto malo više od preuzimanja jednog lokalnog monopola od strane drugog, kao u slučaju korporacije „Delta“. Oni padaju kao žrtve loših dugova i hiperekspanzije u godinama buma. Ova skučenost domaćih tržišta jasno pokazuje da model SDI ne može da obezbedi održiv i uravnotežen rast. Prema tome kriza je odraz činjenice da je kapitalizam u Srbiji i na Balkanu uklješten između zavisnosti od svetskog i skučenosti domaćih tržišta. Otud imamo staru dilemu o neodrživosti ma kog čisto nacionalnog modela akumulacije na Istoku, samo u novoj formi permanente dužničke ekonomije koja raste samo do granica spremnosti stranog kapitala da pozajmljuje ili investira. Upravo je to ono što nedostaje sada, ali što će nastaviti da nedostaje u predstojećim godinama svetske krize!

Sve kontradikcije svetske ekonomske krize, ujedno i ekonomske i političke, manifestuju se u svom koncentrisanom obliku u današnjoj Srbiji.²⁴ Upravo zato što je srpska ekonomija tek puki dodatak stranom kapitalu, različite faze naše krize samo su odraz kriznih faza kroz koje prolazi globalni kapitalistički sistem.

Prva faza u naprednim ekonomijama bio je pokušaj spasavanja banaka i održavanja nivoa potrošnje putem fiskalnih stimulusa. U Srbiji smo videli operaciju srodnu ovoj koja je išla u smeru spasavanja profita banaka. Srbija je, kao dužnička ekonomija zavisna od dotoka stranog kapitala, bila prinuđena da odigra svoju ulogu u otplati duga evropskih banaka. EU je Bečkim sporazumom, koji je okupio grčke, austrijske, francuske i italijanske banke koje kontrolišu bankarski sistem Srbije, osigurala banke od dužničkih moratorijuma u Centralnoj i Istočnoj Evropi. Vlada Srbije se okrenula MMF-u, u cilju garantovanja dugova zapadnih banaka u Srbiji. Srpski dug bi se, pod uslovima bejlauta (poznatog pod eufemizmom „stendbaj aranžman“), otplatio putem privatizacije i zamrzavanja plata i penzija. Drugim rečima, vrednost bi bila prebačena iz ruku radničkih porodica u ruke stranih banaka i multinacionalnih kompanija, ali i u ruke domaćih tajkuna koji su zaslužni za najveći deo duga. Tako globalni pokušaj popravljjanja „finansijalizacije“ kroz još „finansijalizacije“, povećavanjem državnog duga sa ciljem otplate dugova stranih banaka, može da se posmatra kao intenzifikacija dužničkog ropstva Srbije.

Srbija je pala u duboku slampflaciju (opšti rast cena i pad stopa privrednog rasta) kada je nivo stranih kredita, ekonomske žile kucavice, kolabirao 2009. godine. Dinar je sa kreditnom krizom potpao pod pritisak i do kraja 2010. godine izgubio oko 40% svoje vrednosti. Kako je 80% javnog i privatnog duga denominovano u evrima, ovo je značilo da se u istoj meri povećao i teret vrednosti duga. Kako

24 Andreja Živković, op.cit.

su premijer Cvetković i guverner NBS Šoškić primetili u svom pismu MMF-u od marta 2011. godine:

„Oštra realna depresijacija... takođe je negativno uticala na bilanse kompanija sa neosiguranim deviznim kreditima. Mala i srednja preduzeća u netrgovinskim sektorima prolaze kroz posebno bolna ekonomska prilagođavanja, a zaposlenost u formalnim i neformalnim segmentima privatnog sektora drastično se smanjila.“²⁵

Dok je dug jurišao ka nebu, izvozna tržišta zarobljena su u okove globalne recesije. Nezaposlenost je rasla, tražnja kolabirala, a teret duga postajao je sve teži u uslovi- ma u kojima se poreska dobit smanjivala, a potrošnja na socijalne usluge povećava- la. Država je od 2009—2010 nametnula zamrzavanje plata i penzija, kako bi primo- rala radnice i radnike da otplate dugove banaka. Ovo je, međutim, moglo samo da produbi problem slabe potražnje i velikih izdataka na račun nezaposlenosti. Kao i tokom druge faze krize na Zapadu, faze seče javne potrošnje i pritisaka na radnič- ku potrošnju, pokušaj spasavanja finansijalizacije (otplata duga) samo je poslužio da zaoštri ekonomsku, a time i dužničku, krizu.

Finansijska kriza koja sada potresa evrozonu otvara novu i dublju fazu dužničke krize u Srbiji. Dug, kao i u Grčkoj, može jedino da se otplati po cenu budućeg ra- sta, po cenu nove finansijske krize.

Efekat stendbaj aranžmana Srbije sa MMF-om, u iznosu od četiri milijarde dolara, u stvarnosti je zemlju potopio još dublje u dugove; ukupni spoljni dug eksplodi- rao je sa 65.2% BDP 2008. na 82% 2010. godine. Uprkos priči MMF-a o „izvoznom bumu“, ekonomija je sve manje i manje sposobna da izdrži toliki dug.²⁶ Vrednost izvoza povećala se tokom 2010, ali ne kao rezultat postignuća na polju „konku- rentnosti“, već putem devalvacije dinara i rasta međunarodnih robnih cena, tako da nije postigla nikakav stvarni efekat na „veliki spoljni disbalans“ (trgovinski deficit – 17,1% BDP 2009. i 16,2% 2010. godine). Čak ni uz brutalnu represiju nad potrošnjom izvoz nije bio dovoljan da otplati uvoz, koji se i dalje finansirao na isti način kao i u godinama spekulativnog buma – kreditima MMF-a i tako rastućim zaduživanjem.

25 'Republic of Serbia: Letter of Intent', *IMF Country Report*, No. 11/95, april 2011, p. 39-41.

26 Ibid, str. 6. Pravo stanje privrede može se videti posmatrajući rastuću strukturnu nezaposlenost (sa 14.7% radne snage u 2008. na 20% u 2010). Već je izgubljeno preko 440.000 radnih mesta, a do kraja ove godine (2011) očekuje se gubitak još 200.000. Čak i ove dramatične brojke prikrivaju stvarni stepen ljudske bede koju nameće stagnacija usled zaduženosti. Stope nezaposlenosti u mnogim provincijskim gradovima i među ženama i manjinama sada prevazilaze 30%; u slučaju Roma i žitelja Sandžaka i Južne Srbije čak oko 50%. Žene čine čak 54% svih registrovanih nezaposlenih. Na svakih deset stanovnika Srbije, jedan živi u ap- solutnom siromaštvu, dok se milioni ljudi bore da prežive i spoje kraj s krajem usred divljanja inflacije.

Ipak, u novoj eri finansijske krize, pravi izvor ekonomskog rasta, priliv lakog stranog novca, presušio je. Strani kapital i krediti kolabirali su sa 10,7% BDP-a 2008. godine na 2,4% 2010, tako da je deficit tekućeg računa nastavio da se povećava do 7,1% BDP-a, dok se novac ispumpavao izvan ekonomije.

Umesto da predstavlja promenu ka „održivijem modelu rasta“²⁷, stendbaj aranžman MMF-a je neodrživi plan za otplatu duga, koji, kao u Grčkoj, podrazumeva nova zaduživanja kako bi se otplatila stara, ali i „ceđenje“ radničke klase sa istim ciljem (zamrzavanja plata i penzija tokom 2010. godine, povećanje poreza i penzionarna reforma). Takođe kao u Grčkoj, represija nad radničkom potrošnjom, neophodna da bi se stranim bankama vratio dug, guši ekonomski rast (1,7% 2010. godine) i otežava otplatu duga. Srbija je, poput Grčke, uhvaćena u dužničku zamku iz koje ne može da pobjegne.

Dužnički problem poravnava se problemom inflacije (koja se gotovo udvostručila sa 6,6% 2009. na 12,6% februara 2011. godine), uzrokovane rastućim međunarodnim cenama hrane, energenata i metala koje umanjuju tražnju i profite. Na dnevnom redu je „stagflacija“, kombinacija stagnacije i inflacije.

Faza stagflacije predstavlja protivtežnju u drugoj fazi svetske ekonomske i finansijske krize (dominantna je težnja mera štednje da obeštete državu, tj. banke). Kako bismo ovo razumeli, potrebno je da se vratimo na porast srpskog izvoza, koji je, paradoksalno, bio rezultat druge faze svetske kapitalističke krize, a ne rezultat povećane „konkurentnosti“.

Kada su bilioni dolara u periodu 2008—2009 upumpani u globalni sistem kako bi se spasle međunarodne banke, novi izvor jeftinog novca predat je bankarima čak i onda kada su njihove banke postale tehnički insolventne. Deo ovog jeftinog novca otišao je na kupovinu državnih obveznica izdatih da bi se finansirali dugovi. Međutim, usled pada kamatnih stopa i stagnirajućih berzi (tržišta nekretnina bez pulsa, spajanja i akvizicije na čekanju), deo tog novca odlazio je i na spekulacije robnim fjučersima – licitiranjem podižući cene hrane, metala i energenata. Inflatorni pritisci osetili su se čak i onda kada je globalna ekonomija nastavila sa stagniranjem. Ovo je ponovilo situaciju iz 2007-2008, kada je, na vrhuncu spekulativnog buma, novac počeo da se izmešta iz implodirajućih tržišta hipotekarnih derivata prema hrani i energentima, primoravši milione radnika i seljaka globalnog Juga na gladovanje. Globalna inflacija robnih cena dovela je do iznenadne apresijacije vrednosti srpskog izvoza na papiru, svedočeći o anarhičnosti finansijalizovanog kapitalizma.

²⁷ Ibid, str. 5.

Jer, uprkos globalnoj stagnaciji, finansijske spekulacije nastavile su da širom sistema seju inflatorni užas, ukazujući na ponovnu pojavu „stagflacije“ iz 1970-ih.

Srbija ne proizvodi dovoljno brašna da samu sebe prehrani, ali njen izvoz proizvođača na bazi brašna postao je profitabilniji. Tajkuni poput Miškovića (koji kontroliše agrobiznis), zauzvrat su radnicima i potrošačima povećali cene hleba, mleka i mesa. Profiti se talože na račun „mnoštva“ (npr. više cene smanjuju potražnju, što dovodi do smanjenja tržišta dobara i usluga, dok se veća cena inputa useca u buduće profite). Kao monopolski proizvođač i distributer nafte i gasa u Srbiji, „Gasprom“ od međunarodnog spekulisanja ubira enormne profite, dok izgladnelim radnicima i radnicima i preduzećima koja jedva spajaju kraj s krajem stižu veći računi za struju. Tako do svakog povećanja izvoza dolazi po cenu ukupne potražnje. To oni nazivaju izvoznim bumom!

U stvarnosti su se svi stari problemi samo pogoršali. Izvoz sada vredi više novca, ali kako je Srbija zavisna od uvoza inputa za hranu, ali i energije i mašinskih alata da bi uopšte mogla da izvozi, rast izvoza ujedno znači i rast uvoza. Pritom, ovaj uvoz je sada skuplji i za njega je zbog slabljenja dinara potrebno izdvojiti više novca. Stari problemi rastućeg trgovinskog jaza i inflatornih pritisaka osvetnički se vraćaju, ali sada u novom obliku, u kombinaciji inflacije i stagnacije. U ovim uslovima profitabilnost izvoznog sektora znači stagnaciju, nezaposlenost i nedostatak investicija u celokupnu ekonomiju.

Čim je, do leta 2010. godine, porast međunarodnih cena počeo da se oseća u Srbiji, kamatni skokovi usledili su jedan za drugim i na dobrom su putu da kamatnu stopu vrata na nivo na kom je bila pre 2009. (prognoziranih 16% do kraja 2011. godine). Cilj je kontrolisati priliv novca njegovim poskupljivanjem, kako bi se predupredila devalvacija inflacijom. Ako bi vrednost dinara pala, teret duga pretio bi da se otrgne kontroli. Vlada je na deviznim tržištima intervenisala u iznosu od nekoliko milijardi evra kako bi održala vrednost dinara.²⁸ Ovo je, međutim, samo prelilo novac u džepove stranih banaka, ne dovodeći do značajne apresijacije dinara, s obzirom na manjak domaćih izvora kredita ili investicija.

Dinar je 2011. godine apresirao za gotovo 10% svoje vrednosti. Guverner NBS Šoškić je nedavno primetio da je trend rasta vrednosti dinara u odnosu na evro posledica, pre svega, visokih kamatnih stopa u zemlji izazvanih visokom inflacijom, ali i padom premije rizika naše zemlje. Šoškić je naveo i da je dodatni priliv kapitala u

28 Rezerve su u martu 2009. godine iznosile 11,5 milijardi dolara, što je smanjenje od godišnje 30.0%. NBS je tokom januara i februara 2009. potrošila 556,4 miliona evra deviznih rezervi kako bi podržala dinar. Između januara i novembra 2010. godine potrošila je 2,5 milijardi evra.

zemlju trenutno uglavnom u obliku kratkoročnih i srednjoročnih portfolio investicija, dakle istih onih finansijskih tokova koji su uzrok spekulacije na međunarodnim robnim tržištima. Na taj način iste one visoke kamatne stope neophodne za privlačenje spekulativnih finansija, koje istovremeno održavaju vrednost dinara, preko kanala uvoza koji se finansira spekulativnim finansiranjem dovode i do inflatornih pritisaka. Da bi se vlast izborila protiv inflacije, kamate moraju da nastave da rastu, što zauzvrat privlači još više spekulativnih finansija. Visoke kamatne stope istovremeno znače i da je domaća potražnja ugušena. Tako smo suočeni sa povratkom starog obrasca inflatorne spirale koja kolabira u deflatorsni slamp onog trenutka kada se prekine dotok stranih kredita. U uslovima u kojima je nivo stranih kredita značajno smanjen, to znači da ulazimo u period stagflacije, odnosno stagnacije domaće potražnje kombinovane sa inflatornim trendom koji pretili da podrije vrednost valute i prouzrokuje novu finansijsku krizu.

Zbog toga će kula od karata srpske ekonomije ostati na svom mestu samo dok međunarodne finansijske institucije budu voljne da srpskoj državi pozajmljuju novac za otplatu njenih dugova. Ova volja će u nekom trenutku izaći na test krize evrozone. Ako neizbežni neuspeh Grčke da vrati dugove dovede do drugog finansijskog kraha u evrozoni, ECB će biti uvučena u duboku krizu likvidnosti jer je investirala u grčke, irske, portugalske i španske državne obveznice i menjala kredite za „džank“ dugove (dugovi sa visokim postotkom rizika) koji su bili u posjedstvu njihovih banaka. Ukoliko dođe do serije ovakvih moratorijuma, možemo da očekujemo u najmanju ruku kolaps dužničke piramide u Srbiji: pozicija stranih banaka u Srbiji postaće neodrživa, što će dovesti i do definitivnog odliva kapitala iz regiona. Na horizontu se sprema oluja.

SRPSKO-HRVATSKI ILI SRPSKI I HRVATSKI?

U našoj drugoj studiji slučaja postavili smo pitanje koji je jezik krize u Hrvatskoj, odnosno, jeste li ili nije hrvatska privreda, kao rezultat liberalizacije, pala u istu dužničku klopku kao srpska. Nije li hrvatska privreda naprednija, strukturno drugačija, tri puta bogatija od srpske, mereno u BDP po glavi stanovnika?²⁹

Uprkos tome, i hrvatska privreda je rasla na račun međunarodnog spekulativnog balona, a strani krediti otplaćivali su sve veći trgovinski deficit (22,6% BDP-a 2008. godine), što je dovelo do duga koji je u uslovima svetske ekonomske i finansijske krize postao neodrživ. Budući da smo se detaljno pozabavili mehanikom srpske dužničke krize, sada ćemo se posvetiti ispitivanju njenog delovanja na primeru Hrvatske.

²⁹ BDP po glavi stanovnika Srbije (2009): 5,821 dolar; Hrvatske 17,700 dolara (2009 est.)

Strani kapital je u Hrvatskoj, kao i u Srbiji i Litvaniji, doveo do modela privrednog rasta zasnovanog na kreditiranju i uvozu, što nije obezbedilo povećanje konkurentnosti izvoznog sektora. Umesto toga, strani kapital je, kao u Srbiji, izrodio izrazito nestabilnu formu rasta, koji u ogromnoj meri zavisi od stalnih dotoka jeftinih kredita. Izveštaj MMF-a o Hrvatskoj iz juna 2009. potvrđuje našu analizu: „Snažan upliv kapitala i brz rast kredita su proteklih godina pomogli Hrvatskoj da postigne visok nivo prosperiteta, ali su i povećali njenu ranjivost. Brz rast kredita doveo je do značajnog porasta duga; preovlađujuće pozajmice stranih valuta pogoršale su ranjivosti bilansa stanja; a procvat domaće tražnje doveo je do talasa trgovinskih deficita, samo delimično ublaženih velikim dobicima od turizma.“³⁰ Drugim rečima, međunarodni finansijski sektor pothranio je spekulativni bum, baziran na sektoru dobara i usluga koje konzumira domaće tržište i koja nemaju bliske supstitute u uvoznim ili izvoznim dobrima, te ove investicije nisu povećale izvoz (finansijsko posredništvo, maloprodaja i velikoprodaja, nekretnine). Rezultat je bio rastući deficit trgovinskog bilansa koji je mogao biti pokriven jedino novim spekulacijama, pozajmicama, stranim kreditima i SDI. U nekom trenutku balon je morao da pukne.

Sadašnji slamp – pad autputa usled isušivanja stranog kapitala i potrebe za otplaćivanjem dugova, domaća potražnja se smanjuje, a izvozna tržišta kolabiraju – brutalan je. Hrvatski bruto nacionalni proizvod smanjio se za 6 % 2009. godine, što je stopa veća od evropskog proseka (-4,7%). Suprotno predviđanjima MMF-a o rastu tokom 2010. godine, privreda se zapravo smanjila za 1,2%.³¹ Recesija se nastavila kroz prvu polovinu 2011. (-0,9% u prvom kvartalu), a MMF i dalje obećava rast u drugoj polovini godine.

U skladu sa standardnom neoliberalnom medicinom štednje, hrvatska vlada je na recesiju odgovorila povećanjem poreza na dohodak („krizni porez“) i PDV-a.³² Ipak, pritisci na potrošnju radnica i radnika kako bi se pokrio budžetski deficit i otplatio dug samo su produbili recesiju, koja je zauzvrat oborila poreske prihode i

30 Republic of Croatia: 2009 Article IV Consultation - Staff Report, Country Report No. 09/185, jun 2009, p. 4.

31 International Monetary Fund, Republic of Croatia, Staff Report for the 2011 Article IV Consultation, Country Report No. 11/159, June 8, 2011.

32 Vlada je 2009. godine sprovela budžetsku seču u iznosu od 1.7% BDP-a. Ova seča se, prema procentu udela u BDP, sastojala od: povećanja stope PDV-a – 0,4%, uvođenja solidarnog poreza – 0.5 %, akciznog poreza na korišćenje mobilnih telefona – 0,1%, zamrzavanja plata i penzija – 0.6%. Takve mere su 2010. godine iznosile samo 0,1% BDP-a. Prema procentu udela u BDP, sastojale su se od: smanjenja poreza na dohodak – 0,2%, smanjenja privilegovanih penzija – 0,1%, racionalizacije bolničke mreže – 0,1%, ukidanja božićnih bonusa – 0,1%.

povećala potrošnju na socijalne programe, dovevši do spiralnog rasta zaduženja i budžetskog deficita.³³

Državni dug je eksplodirao sa 29% BDP-a tokom 2008. godine na 41,2% 2010. i pretpostavlja se da će tokom 2011. porasti na 47,4%. Ukupni dug porastao je sa 85% BDP-a 2008. na 99,1% 2009. godine i 101,1% 2010. godine. Istovremeno, sredstva za otplatu duga, SDI, su kao i u Srbiji presušila, uz pad sa 6,8% BDP-a 2008. godine, na 2,6% 2009. i potom na 1,3% tokom 2010. godine.³⁴ Privrednog oporavka sada nema da puni državne kofere, budući da su i domaćinstva i preduzeća opterećena otplatom dugova. U ovakvim uslovima, pritom uzimajući u obzir stagnaciju i finansijsku krizu u evrozoni, mogućnost finansijskog kraha i uvođenja prinudne uprave MMF-a je sasvim realna.

Budući da se dug sada pretumbava i da se u narednih pet godina predviđa njegovo smanjenje za samo 10%, ne čudi ni to što je Standard&Poor, u skladu sa drugim glavnim rejting agencijama, krajem 2010. umanjio vrednost hrvatskih dugoročnih državnih kredita na najnižu investicionu ocenu. To znači da krediti postaju skuplji, što otežava refinansiranje duga. Činjenica da se dve trećine duga drže u stranim valutama, ili su vezane za njih glavni je izvor rizika.

Bankarski sektor je ključni izvor ranjivosti. Recesija je nagrizla kvalitet aktive, ukupni udeo nefunkcionalnih kredita dostigao je 11%, dok je u korporativnom sektoru u decembru 2010. godine iznosio 18%. Banke su suočene sa problemima profitabilnosti i kapitalizacije. Njihova Ahilova peta je apresijacija švajcarskog franka od 20% u odnosu na kunu. Krediti vezani uz franak čine skoro četvrtinu kreditnih obaveza stanovništva u Hrvatskoj. Većina pozajmica su promenljiva kamatna kreditiranja, ranjiva na povećanja kamatnih stopa. Dalje, vlada se obavezala da će doneti mere za povećanje otplate hipoteka podignutih u kunama. Pritom, vlada je već morala da rekapitalizuje jednu banku u državnom vlasništvu do iznosa od okvirno 450 miliona evra. Tako dužnička kriza banaka pretila da intenzivira dužničku krizu države.

Ključ za razumevanje krize je uloga snažne kune, koja je indeksirana prema vrednosti evra. Kao i u slučaju Srbije, strane kredite privukle su visoke kamatne stope. Ovi krediti mogli su biti otplaćeni jer je kuna apresirala sa visokim kamatnim stopama, držeći korak u odnosu na evro. Na taj način strani krediti su subvencionisali uvozni bum koji je tokom 2000-ih gurao ekonomiju unapred. Međutim, kako je kuna apresirala, ugušila je prekomorska izvozna tržišta. Tako je sam mehanizam

33 Budžetski deficit je porastao sa -1,3% BDP-a tokom 2008. na -4,1% 2009. -5,0% 2010; a za 2011. je projektovan porast na -5,7%.

34 IMF Country Report Croatia No. 11/159, Op. cit., str. 32.

rasta istovremeno izmicao tle ispod hrvatske industrije i otvarao rastući trgovinski jaz. Ogromna potražnja za novcem do koje je doveo potrošački bum, kombinovan sa rastućim cenama hrane i energije, do 2007. godine oslobodila je inflatorne pritiske, na taj način zapretivši vrednosti valute, čime je ugrožena i sposobnost otplate duga. Hrvatska narodna banka je podigla kamatne stope, što je bilo dovoljno da 2008. godine gurne privredu u recesiju, čak i pre nego što je – kasnije iste godine – kolabirala spoljna potražnja.

Potreba za održanjem pariteta kune prema evru kako bi se predupredilo nekontrolisano razmotavanje dužničke spirale samo produbljuje dužničku krizu. Situacija je identična onoj u Grčkoj. Jaka valuta sprečava spoljno prilagođavanje putem devalvacije i nameće „internu devalvaciju“, odnosno štednju kao jedini način otplate duga. Štednja, međutim, zauzvrat produbljuje recesiju. Tako, uprkos budžetskoj seči, imamo budžetski deficit, što može poslati poruku finansijskim tržištima da povećaju rejting rizičnosti i time cenu kredita (oštar porast kamatnih stopa za javni i privatni sektor, ili smanjenje finansiranja i balansiranja pritisaka na isplatu). Privreda se nalazi na tankoj ivici između slampa i kraha.

MMF primorava hrvatsku vladu da progura „internu devalvaciju“ – putem seče plata i privatizacije javnog sektora – i drži propoved o „kreativnoj destrukciji“. Ovakva odbrana interesa banaka pokazuje iracionalnost sistema u kojem su interesi privatnih kapitala direktno suprotstavljeni reprodukciji celokupnog sistema.

BUREK? NEIN DANKE!

Kao i u slučaju gornjeg grafita sa ljubljanskih ulica iz 1980-ih, današnja Slovenija se uglavnom ne posmatra kao jedna od balkanskih „tranzicionih“ ili „privreda u razvoju“. Njeni balkanski susedi zaista su bacali poglede pune zavisti prema njenoj izvoznoj privredi i životnom standardu koji se bliži standardu Zapadne Evrope. Bilo kako bilo, izgled, kako kažu, ume da vara. Ovde ćemo tvrditi da je sadašnja dužnička kriza Slovenije posledica krize integrisanja u EU, što dovodi u pitanje dugoročnu održivost slovenačkog modela, čime nudimo lekciju o izglednim negativnim uticajima integracija Srbije i Hrvatske u EU.

Nakon jednog od najvećih padova BDP-a u zoni evra (10% od trećeg kvartala 2008. do drugog kvartala 2010. godine), rast se nastavio samo tokom drugog kvartala 2010. godine.³⁵ Slovenačka kriza ima četiri aspekta: oštar pad spoljne potražnje koji posebno pogađa proizvodni sektor; krizu privatnog duga koja je dovela do kolapsa

35 'Republic of Slovenia: 2011 Article IV Consultation—Staff Report', IMF Country Report No. 11/12, maj 2011.

investicija; krizu bankarskog sistema sa značajnim zatezanjem uslova spoljnog kreditiranja koje primorava banke da smanjuju domaće snabdevanje kreditima; i krizu državnog duga.

Izvoz se 2009. godine, sa krizom evrozone, smanjio za gotovo 18% (uvoz za gotovo 20%). Nakon oporavka nemačke ekonomije 2010. godine, izvoz je porastao za skoro 8%, ali je ukupni rast iznosio svega 1,2%. Ono što postoji od rasta odražava mahom oporavak proizvodnog sektora i obnovu inventara. Pa ipak, budući da je privatni sektor do guše u dugovima (odnos korporativnog duga naspram akcionom kapitalu iznosio je u periodu 2007—2008. 140% BDP-a), investicije će ostati na niskom nivou, usled potrebe da se dugovi pod hitno vrate. Bruto kapitalna formacija je, kao rezultat toga, 2009. godine pala za 32% i ostala je nepromenjena i naredne godine. Niži potencijalni rast autputa i slaba domaća potražnja obećavaju dalju stagnaciju u godinama koje slede.

Kolaps državnih prihoda i povećani troškovi socijalnih davanja, ali na prvom mestu cena stimulativnog paketa³⁶ koji bi trebalo da spreči da kolaps stambenog i buma cena hipoteka pokrene lančanu reakciju propadanja korporacija, doveli su do eksplozije državnog duga: on je porastao sa 22,5% BDP-a 2008. godine na projektovanih 42,3% 2011. godine i 46,7% 2013. godine. Stimulativni paket, uključujući i povećanje minimalne plate u iznosu od 23% 2010. godine, nije uspeo da stimuliše investicije i domaću potražnju, ali je uspeo da privremeno zaustavi kolaps. Međutim, takođe je uspeo i da napravi krater u budžetskom deficitu, koji se povećao sa 0,3% BDP-a 2008. godine na 5,5% 2009. godine, a predviđa se da će na tom nivou ostati i tokom 2011. godine. Nakon što je pokušala da, poput naprednih kapitalističkih privreda tokom prve faze krize, stimuliše ekonomiju kako bi spasila privatnu industriju, vlada je sada primorana da smanji budžetski deficit kako bi otplatila rastući državni dug (druga faza svetske krize, štednja). Međutim, zamrzavanjem plata u javnom sektoru i smanjenjem investicija vlada rizikuje da privredu gurne natrag u recesiju i time izgubi kontrolu nad državnim finansijama.

Mogućnost da neće biti u stanju da vrati dug raste usled duboke bankarske krize, koja je druga strana medalje krize privatnog sektora. Kao rezultat ove potonje, profitabilnost banaka i kvalitet aktive značajno se pogoršao. Usled velikih gubitaka na kreditima, profiti banaka bili su 2010. godine negativni, što je neto gubitak od

36 Prema MMF-u: „Dopušten je rad automatskih stabilizatora, a preduzete su i dodatne diskrecione stimulativne mere u iznosu od 1,8 posto BDP-a u 2009, 0,2 u 2010, i 0,1 u 2011. godini. Diskrecione mere obuhvatale su subvencije preduzećima za pokrivanje kraćeg radnog vremena i istraživanja i razvoja, smanjenje stope poreza na korporativnu dobit i eliminaciju poreza na plate. Većina subvencija, osim subvencija za privremeno otpuštene radnike, postepeno su ukinute do kraja 2010.“ Ibid.

oko 100 miliona evra. Značajno zatezanje uslova za spoljno kreditiranje primoralo je banke da smanje domaće snabdevanje kreditima, što je dovelo do kreditne krize. Istovremeno, kako bi predupredile mogućnost da veliki dužnici ne uspeju da vrate svoja dugovanja, banke su morale da pozajme velike količine novca kako bi se održale iznad vode. Krajem 2010. godine četvrtina ukupnog korporativnog kreditiranja otpadala je na građevinarstvo, nekretnine i uticajne holding kompanije.

Država je bila prinuđena da interveniše kako bi sprečila totalnu bankarsku krizu, tako što je podržala bankarsku likvidnost ojačavanjem sheme osiguranja depozita, stavljanjem državnih depozita kod banaka i obezbeđivanjem garancija za emisije bankarskih obveznica. Država je takođe rekapitalizovala *bolesljive* banke, poput upumpavanja 250 miliona evra u Novu ljubljansku banku (NLB), najveću slovenačku banku, koja u aktivi drži 28% udela na tržištu. Veoma je verovatno da će u bliskoj budućnosti morati da ponovi ovaj potez, jer je ekonomska kriza zapretila bankama padom cena akcija usled izglednih velikih gubitaka i rastuće cene kredita. Rejting agencija Moody's smanjila je prošlog septembra vrednost tri najveće slovenačke banke, zadržavši negativne izgledne za budućnost: da bi potom učinila isto u junu 2011. godine, usled straha od pada kvaliteta aktive.³⁷ Kako je država glavni akcionar u dve najveće banke, kriza banaka postaje kriza državnog duga jer država na sebe preuzima sve veći dug kako bi sačuvala banke, a kriza vrednosti akcija njenih banaka počinje da utiče na vrednost njenog sopstvenog državnog duga. „Ukoliko se tako nastavi, uskoro ćemo se naći u situaciji u kojoj su Grčka, Portugalija ili Irska“, izjavio je guverner banke Slovenije Marko Kranjec.³⁸

Kako bismo razumeli ovo preplitanje kriza privatnog, bankarskog i državnog duga, potrebno je da osmotrimo uticaj evropskih integracija na izvozni sektor, koji je motor privrede. Jedinstvena valuta stavila je tačku na nacionalnu makroekonomsku politiku, pošto su nacionalne vlade izgubile pravo na štampanje novca ili menjanje kursa. Vlade mogu samo da utiču na kamatne stope i javno zaduživanje, unutar veoma uskih granica. Monetarna unija odrazila je interese većine tehnološki naprednih kapitalističkih država predvođenih Nemačkom, čije su politike kretanja kursa bile određene potrebom da se spreči da inflacija i devalvacija povećaju međunarodne cene njihovih izvoza. Slabije kapitalističke države, koje su se često koristile devalvacijom da bi svoj izvoz učinile konkurentnijim, a potom i inflacijom kako bi bogatstvo držale podalje od radničke klase, više nisu mogle da se

37 'Niži rejting slovenačkih banaka', B92

http://www.b92.net/biz/vesti/region.php?yyyy=2011&mm=06&dd=09&nav_id=517739Beograd

38 'Strah Slovenije od grčkog scenarija', Izvor: Tanjug

http://www.b92.net/biz/vesti/region.php?yyyy=2011&mm=06&dd=10&nav_id=517949

koriste ovim alatima. Štaviše, bile su primorani da konvergiraju prema gore, fiksirajući svoje valute na višim nivoima, tako svoj izvoz čineći manje konkurentnim.

U zamenu su dobili dve očigledne prednosti. Prvo, gubitak prava na štampanje novca i variranje kamatnih stopa, kombinovani sa čvrstom monetarnom politikom ECB, primorali su sve kapitale da povećaju crpljenje apsolutnog viška vrednosti, da intenziviraju količinu radnog vremena zaposlenih. Drugo, za većinu perifernih članica EU, poput Grčke, prihvatanje evra smanjilo je jaz između kamatnih stopa njihovih obveznica i obveznica najснаžnije evropske privrede, Nemačke, što im je omogućilo da pozajmljuju po nižoj ceni.

Pa ipak, iako su svugde vlasnici kapitala uspjeli da iznude niže cene radne snage, Nemačka je postigla najveće uštede, što je dovelo do porasta disbalansa širom evrozone, jer je nemački izvoz otvorio ogromne trgovinske deficite sa manje razvijenim zemljama na periferiji evrozone.³⁹ Ove potonje su sve više koristile prednost jeftinijih kamatnih stopa ne bi li pozajmljivale novac sa ciljem pokrivanja trgovinskog deficita sa Nemačkom. Rezultujući potrošački bum u Južnoj i Istočnoj Evropi obezbedio je tržište za nemački izvoz. Nemačka je novac koji je zaradila izvozom ponovo pozajmljivala bankama i vladama Južne i Istočne Evrope, omogućavajući im da nastave da konzumiraju njene proizvode. Druga strana medalje rastućeg nemačkog suficita je, međutim, bila to da su slabije privrede nagomilale ogromne deficite platnog bilansa. Balon je u nekom trenutku morao da pukne, što je dovelo do finansijske krize evrozone, koja je ujedno i kriza nemačkih banaka.

Slovenački izvoz, koji opskrbljuje proizvodne industrije Nemačke, Italije i Austrije, imao je koristi od buma iz 2000-ih. Ipak, Slovenija nije bila u stanju da cenu radne snage drži na toliko niskom nivou kao njeni nemački, austrijski i francuski takmaci, što je dovelo do pada relativne produktivnosti⁴⁰, izraženog u rastućem trgovinskom deficitu. Činjenica da je deficit porastao sa 3,7% 2006. godine na 7,1% 2008. godine – odnosno tačno u onom trenutku u kom je Slovenija ušla u zonu evra (2007) govori dosta. Valutna konverzija izvršila je negativni uticaj na konkurentnost njenih izvoznih proizvoda, otkrivši relativni pad produktivnosti rada. Kao radno intenzivni proizvođač, Slovenija je sve više gubila bitku sa tehnološki naprednijim proizvođačima, poput Nemačke.⁴¹ Tako je počela da pada u isti obrazac

39 U ovom poglavlju pratimo prvobitnu analizu Kostasa Lapavitsasa: C. Lapavitsas et al, 'Eurozone Crisis: Beggar Thyself and Thy Neighbour', *Research on Money and Finance occasional report*, March 2010.

40 Vid. Republic of Slovenia... IMF Country Report, op. cit., p15.

41 Tako – *contra* Lapavitsasu i dr. (2010) – gubitak u konkurentskoj trci protiv Nemačke u evrozoni nije bio samo pitanje cene rada, već je odražavao i nivo tehnoloških inovacija i sastava kapitala (Marksov tehnički sastav kapitala).

finansiranja svog trgovinskog deficita potrošačkim zaduživanjem, kao i periferne uvozne privrede evrozone.

Od 2007. godine, kada je Slovenija pristupila jeftinim kreditima evrozone, otpočela su vrtložna pozajmljivanja, usmerena mahom na građevinarstvo, hipoteke i razne sektore maloprodajne industrije. Dug privatnog sektora odskočio je sa 50,8% BDP-a 2006. godine na 82,7% 2008. Rekordni nivo pozajmljivanja finansirao je talas otkupa preduzeća od strane menadžmenta – tj. ugovoreni dug kojim je isplaćena privatizacija prebačen je na preduzeće – što je propalo onog trenutka kada su berze popadale tokom krize i kada je „balon nekretnina“ pukao. Najveće slovenačko građevinsko preduzeće, „Slovenija ceste tehnika“, i maloprodajni lanac bele i sive tehnike „Merkur“, propali su. Problemi su se dodatno uvećali zbog sistema *cross*-akcionarstva, koji je izvršio posredni uticaj na druga preduzeća i koji su banke morale da otpišu kao kolateralnu štetu, povećavajući teret lošeg duga u svojim knjigama, time izazivajući bankarsku krizu.

Tako su evropske integracije „postavile bombu“ ispod slovenačkog modela rasta zasnovanog na izvozu. Budući da joj rast zavisi od spoljnih tržišta, Slovenija je sve nesposobnija da se takmiči sa tehnološki sofisticiranijim proizvođačima. Nedostatak otvaranja prema SDI u prošlosti, što su „obožavaoci slovenačkog modela“ svojevremeno videli kao vrlinu, sada deluje kao hendikep. Rastući životni standard finansiran nekadašnjim rastom stoji kao prepreka daljoj akumulaciji. Samo je pitanje vremena kada će se sistem kolektivnog pregovaranja i radničke participacije u upravljanju preduzećima staviti pod znak pitanja. Ipak, nije očigledno kako bi smanjenje plata moglo da razreši problem konkurentnosti. U uslovima intenzivnog međunarodnog takmičenja, opadajućih profitnih stopa i zasićenih tržišta, radno intenzivna proizvodnja teži izmeštanju u privrede sa jeftinom radnom snagom.

Manje ili više negativni nivo SDI ukazuje na to da Slovenija počinje da izvozi proizvodnju u region bivše Jugoslavije. Osim same krize, pred ovom strategijom je još jedna važna prepreka – nedostatak regionalne integracije, što je rezultat nejednako razvoja koji je tržište nametnulo Jugoslaviji od 1950-ih, ali je i uzrok autarhičnog regionalnog nadmetanja koje je dovelo do uspona nacionalističkih snaga koje su uništile Jugoslaviju. Težnja da se koristi investiranjem van zemlje kako bi potkopala plate i državu blagostanja u samoj Sloveniji mora se shvatiti kao priznanje da je EU strategija slovenačke vladajuće klase propala. Slovenačko iskustvo je strašna opomena svim narodima bivše Jugoslavije o tome šta im se zaista nudi.

EVROPSKA DEZINTEGRACIJA ILI BALKANSKA FEDERACIJA?

Tvrdimo da je na pomolu nova faza krize, a to je kriza državnog duga koja vodi u političku krizu kapitalističke države kao takve. U celoj Evropi, pa i na Balkanu, to dovodi u pitanje održivost oblika kapitalizma koji zavisi od zaduživanja u inostranstvu i stranih investicija. Konkretno, model Grčke predstavlja upozorenje dužničkim zemljama o ceni dalje integracije u EU, uz perspektivu daljih pritisaka na životni standard u sklopu rastućeg spoljnog duga. Na taj način, kriza podvlači crtu ispod čitavog diskursa o tranziciji i otvara pitanje alternativa.

Tokom prethodne tri decenije videli smo više ciklusa prisilne tržišne integracije, koja je Balkan otvorila sve razornijem protoku stranih finansija i investicija. U svakom od ovih ciklusa, zaduženost je bila poluga za nametanje bezgranične slobode kapitalu da eksploatiše rad. U slučaju bivše Jugoslavije, strani kapital je do samog kraja služio za uvoz sastojaka koji su se prerađivali i izvozili kao poluproizvodi. Kako takav izvoz nije nalazio puno kupaca na Zapadu, spoljnotrgovinski deficit se povećavao, inflacija je rasla, a spoljni dug je dostigao 20 milijardi dolara. Otvaranje svetskom tržištu rasparčalo je federaciju na autarhične regionalne jedinice koje su se takmičile da prigrabe ograničena državna sredstva – odatle i rast republičkog nacionalizma u Jugoslaviji 1960-ih godina. Tokom ekonomske krize osamdesetih, međunarodne finansijske institucije nametnule su strukturalna prilagođavanja u vidu zatvaranja neefikasnih preduzeća i zaustavljanja ionako već veoma ograničene preraspodele društvenog dohotka od bogatijih prema siromašnijim republikama i regionima. To je otvorilo put razaranju Jugoslavije.

Drugi ciklus dužničke privrede u Srbiji i Hrvatskoj je tokom 2000-ih podrazumevao sve veće otvaranje stranom kapitalu i kreditima. Visoke kamatne stope, koje je strani kapital zahtevao, hranile su rast zasnovan na uvozu i potrošačkom zaduživanju, ali su istovremeno uništavale industriju i ove dve države bacile u dužničku klopku težu nego ikada do sad. Nasuprot tome, Slovenija je pokušala da na svetsko tržište uđe pod sopstvenim uslovima, rastom zasnovanim na izvozu. Integracija u EU je, međutim, razotkrila slabosti malih nacija koje se suočavaju sa tehnološkim gigantima, i Sloveniju primorala da finansira rast zasnovan na uvozu, putem iste dužničke piramide.

Treći ciklus prisilne tržišne integracije *regiona ex-YU* biće eksploatacija dužničkog ropstva od strane EU, kako bi se nametnulo regionalno restrukturiranje. Baš kao što su Višegradske zemlje (Poljska, Mađarska, Čehoslovačka) 1991. godine bile primorane da pristanu na Srednjoevropsku zonu slobodne trgovine, sada je Evropska unija

upriličila neku vrstu CEFTA za zapadni Balkan. Cilj CEFTA II jeste stvaranje regionalnog tržišta dovoljno velikog da privuče kapital Evropske Unije. Zemlje sa prostora bivše Jugoslavije postaće potrošačka pustinja, izvoziće armiju jeftine radne snage da bi platile uvoz iz EU koji ne mogu da priušte, sve vreme trpeći u dužničkom ropstvu. CEFTA će samo nastaviti prenos vrednosti iz ovog regiona ka zapadnim bankama.

CEFTA takođe stvara novo bojno polje za nacionalističke borbe iz doba bivše Jugoslavije. Borba srpske vladajuće klase (da podeli Kosovo) i albanske vladajuće klase (da istera srpsku državu sa severa Kosova) rezultirala je nedavnim „carinskim ratom“ (od leta 2011). Nijedna strana nije dovela u pitanje kontrolu NATO-a i Evropske Unije nad regionom. Predvidiv rezultat ove nacionalističke borbe bio je kontrola NATO-a (KFOR-a) nad granicama nezavisnog Kosova, što je odgovarajući simbol imperijalističke pacifikacije prostora bivše Jugoslavije kao „slobodno-tržišne“ provincije EU imperije.

Proces EU integracija jeste bitan sastojak imperijalističke fragmentacije regiona u skup takmičarskih država satelita i neokolonijalnih protektorata (BiH, Makedonija i Kosovo) potpuno zavisnih od stranog sponzorstva. Tako, kao odgovor na nezavisnost Kosova sponzorisanu od strane SAD, srpski državni aparat poklanja energetske industrije „velikom ruskom medvedu“ u zamenu za veto Rusije protiv nezavisnosti. Kao i tokom gasovodnog rata između Rusije i Ukrajine krajem 2008. godine, globalne finansijske spekulacije cenama energenata sada dovode do toga da mnoge porodice u Srbiji nisu u stanju da plate račune za grejanje, a da neki segmenti industrije usporavaju do potpunog zastoja.

Jedini put iz krize leži u Balkanskoj federaciji koja bi koncentrisala resurse i raspoređivala javne investicije u nacionalizovane industrije, kako bi povisila stopu zaposlenosti i podigla životni standard.⁴² Treba da preuzmemo i reformišemo CEFTA kako bi taj ugovor mogao da postane osnova za razvoj javnih investicija, industrija i mreža širom Balkana.

Ideja o Balkanskoj federaciji nam u današnjem trenutku omogućava da povežemo borbu protiv dužničkog ropstva sa borbom protiv imperijalističke kontrole nad regionom. Ideja Balkanske federacije je tako direktno usmerena *i protiv EU integracija i protiv ruskog tutorstva, i protiv duga i protiv energetske zavisnosti*. Zbog toga ona nije nacionalistička, već internacionalna ideja. Ona je usmerena protiv saveza lokalnih kapitalističkih klasa i imperijalizma, koji za cilj ima podelu regiona i njegovo otvaranje stranom kapitalu.

42 Andreja Živković i Dragan Plavšić (ur.), „The Balkan Socialist Tradition: Balkan Socialism and the Balkan Federation, 1871-1915“, Special Issue, *Revolutionary History Journal*, vol 8, no 3, 2003.

Balkanska federacija je jedna strateška ideja, koja omogućuje ujedinjenje svih narodnih borbi širom regiona protiv naše sopstvene *Trojke* – MMF-a, EU/NATO i Rusije – u borbu za nacionalno i socijalno oslobođenje naroda Balkana. Pošto postoji savez između naših vladara i njihovih spoljnih sponzora, ideja Balkanske federacije treba da pokaže da su nam pravi saveznici radnici, studenti, seljaci i penzioneri čitavog regiona, te da se, kako bismo se izborili protiv stranog tlačitelja, moramo osloboditi tlačitelja kod kuće.

Ideja Balkanske federacije je stoga početak otpora tržišnoj i inostranoj dominaciji. Svi prethodni pokreti otpora su se urušili pred idejom da ne postoji alternativa EU. Radnici se, u svakoj kompaniji, sami bore protiv korumpirane privatizacije, ali rezultat njihovih borbi je samo dolazak novog gangstera koji će ponovo pokušati da rasproda zemljište i mašineriju preduzeća. Ishod je pakleni krug borbi koje ne uspevaju da se sjedine u političku alternativu tržišnoj destrukciji i koje se zato uvek vraćaju na polaznu tačku.

Borba za Balkansku federaciju jeste tranzicioni program koji povezuje borbu protiv dužničkog ropstva i strane okupacije sa borbom za socijalizam, tj za punu društvenu jednakost među narodima regiona.

Ideja Balkanske federacije omogućava da ponovo počnemo da govorimo o socijalizmu u svom okruženju. Nijedna država nije dovoljno jaka da se sama oslobodi od tržišta i imperijalizma. Samo internacionalistička borba ujedinjenih naroda može osloboditi region. Samo Balkanska federacija može stvoriti internacionalnu alternativu nacionalnim borbama za Kosovo, Bosnu i Makedoniju, borbama koje omogućavaju imperijalnim silama da zavade pa vladaju. Najzad, samo je Balkanska federacija dovoljno širok pojam da omogući nacionalno ujedinjenje svim narodima Balkana (npr. i Albancima), dozvoljavajući suživot sa drugim narodima u miru i jednakosti.

EU *imperija* je trenutno prodrmana do krajnjih temelja dužničkom krizom zone evra. Nije verovatno da će izbeći novi talas dužničkih kriza i neuspehe banaka, ali ono što je sigurno jeste da će vladajuće klase Evropske Unije odgovoriti stežući kaiš dužničkog ropstva i razdvajajući radnike i narode Evrope kako bi ih naterali da plate za krizu.

Ideja Balkanske federacije je naša veza sa borbom grčkog naroda protiv dužničkog ropstva i revolucionarnom borbom za arapsko jedinstvo protiv strane dominacije. Moramo da pružimo sopstveni doprinos uništenju imperije evropskog kapitala i oslobođenju naroda Istoka. Balkanska federacija je naša herojska ideja, jedina ideja koja može dovesti do novog doba našeg regiona, doba u kome će narodi ponovo postati krojači sopstvene sudbine.

LITERATURA:

- B92 (2011) 'Niži rejting slovenačkih banaka', 9.06.2011, http://www.b92.net/biz/vesti/region.php?yyyy=2011&mm=06&dd=09&nav_id=517739 Beograd, posećeno juna 2011.
- Carchedi, Guglielmo, *For another Europe: a class analysis of European economic integration*, Verso, London, 2001.
- Cliff, Tony, *State Capitalism in Russia*, Bookmarks, London, (1996) [1955] <http://www.marxists.org/archive/cliff/works/1955/statecap/index.htm>, posećeno juna 2011.
- Cliff, Tony, *The Class Nature of the People's Democracies*, duplirano, London, 1950. <http://www.marxists.org/archive/cliff/works/1950/07/index.htm>, posećeno juna 2011.
- Cliff, Tony, *The Nature of Stalinist Russia*, duplirano, London, 1948. <http://www.marxists.org/archive/cliff/works/1948/stalruss/index.htm>, posećeno juna 2011.
- Gluckstein, Ygael (Tony Cliff), *Stalin's Satellites in Europe*, George Allen & Unwin Ltd, 1952. <http://www.marxists.org/archive/cliff/works/1952/stalsats/index.htm>, posećeno juna 2011.
- Goldman, Jozef; Kouba, Karel, *Economic Growth in Czechoslovakia. An introduction to the theory of economic growth under socialism, including an application of Kalecki's model to Czechoslovak data*, Academia Publishing House of the Czechoslovak Academy of Sciences, Prague, 1969.
- Gowan, Peter, *The Global Gamble: Washington's Faustian Bid for World Dominance*, Verso, London, 1999.
- Harman, Chris, *Class Struggles in Eastern Europe*, Bookmarks, London, 1983.
- Harman, Chris, 'Poland: Crisis of State Capitalism, Part 1', u: *International Socialism*, 93, November 1976. <http://www.marxists.org/archive/harman/1976/11/poland.htm>, posećeno juna 2011.
- Harman, Chris, 'Poland: Crisis of State Capitalism, Part 2', u: *International Socialism*, 94, January 1976. <http://www.marxists.org/archive/harman/1977/01/poland2.htm>, posećeno juna 2011.
- Harman, Chris, *Zombie Capitalism: Global Crisis and the Relevance of Marx*, Bookmarks, London, 2009.
- Harris, Nigel, *The End of the Third World: the Newly Industrialising Countries and the decline of an ideology*, IB Tauris, London, 1986.
- Harvey, David, *A Brief History of Neo-Liberalism*, Oxford University Press, Oxford, 2005.
- Hofbauer, Hannes, *Proširenje EU na Istok. Od Drang nach Osten do periferije EU integracije*, Filip Višnjić, Beograd, 2004.
- Horvat, Branko, Trade Cycles in Yugoslavia, *East European Economics*, X: 3—4, 1971.
- IMF Country Report, *Republic of Serbia: Fifth Review Under the Stand-By Arrangement, Request for Modification of End-September Performance Criterion, and Financing Assurances Review*, No. 10/308, October 2010. <http://www.imf.org/external/pubs/ft/scr/2010/cr10308.pdf>, posećeno juna 2011.
- IMF Country Report, *Republic of Serbia: Financial Sector Assessment Program Update—Financial System Stability Assessment*, No. 10/149, May 2010. <http://www.imf.org/external/pubs/ft/scr/2010/cr10147.pdf>, posećeno juna 2011.

IMF Country Report, *Republic of Croatia: 2011 Article IV Consultation – Staff Report; Staff Statement; Public Information Notice on the Executive Board Discussion; and Statement by the Executive Director for Croatia*, No. 11/159, June 2011. <http://www.imf.org/external/pubs/ft/scr/2011/cr11159.pdf>, posećeno juna 2011.

IMF Country Report, *Republic of Croatia: 2009 Article IV Consultation – Staff Report; Public Information Notice on the Executive Board Discussion; and Statement by the Executive Director for the Republic of Croatia*, No. 09/185, June 2009. <http://www.imf.org/external/pubs/ft/scr/2009/cr09185.pdf>, posećeno juna 2011.

IMF Country Report, *Republic of Serbia – Second Review Under the Stand-By Arrangement and Requests for Waiver of End-September Performance Criterion, Modification of End-December Performance Criteria, Rephasing of Purchases, and Financing Assurances Review*, No. 10/25, January 2010. <http://www.imf.org/external/pubs/ft/scr/2010/cr1025.pdf>, posećeno juna 2011.

IMF Country Report, *Republic of Serbia: First Review Under the Stand-By Arrangement and Requests for Augmentation, Extension of the Arrangement, Rephasing of Purchases, Waiver of Applicability of End-March Performance Criterion and Modification of End-June Performance Criteria, and Financing Assurances Review – Staff Report; Staff Supplement; Staff Statement; Press Release on the Executive Board Discussion; and Statement by the Executive Director for the Republic of Serbia*, No. 09/158, May 2009. <http://www.imf.org/external/pubs/ft/scr/2009/cr09158.pdf>, posećeno juna 2011.

IMF Country Report, *Republic of Serbia: Fourth Review Under the Stand-By Arrangement and Requests for Waiver of Non-Observance of End-March Performance Criterion and Modification of End-June Performance Criteria, and Financing Assurances Review*, No. 10/210, July 2010. <http://www.imf.org/external/pubs/ft/scr/2010/cr10210.pdf>, posećeno juna 2011.

IMF Country Report, *Republic of Serbia: Request for Stand-By Arrangement – Staff Report; Press Release on the Executive Board Discussion; and Statement by the Executive Director for the Republic of Serbia*, No. 09/20, January 2009. <http://www.imf.org/external/pubs/ft/scr/2009/cr0920.pdf>, posećeno juna 2011.

IMF Country Report, *Republic of Serbia: Selected Issues*, No.06/382, October 2006. <http://www.imf.org/external/pubs/ft/scr/2006/cr06382.pdf>, posećeno juna 2011.

IMF Country Report, *Republic of Serbia: Seventh Review and Inflation Consultation Under the Stand-By Arrangement*, No. 11/95, April 2011. <http://www.imf.org/external/pubs/ft/scr/2011/cr1195.pdf>, posećeno juna 2011.

IMF Country Report, *Republic of Serbia: Sixth Review Under the Stand-By Arrangement*, No. 11/9, January 2011. <http://www.imf.org/external/pubs/ft/scr/2011/cr1109.pdf>, posećeno juna 2011.

IMF Country Report, *Republic of Slovenia: 2011 Article IV Consultation – Staff Report; Public Information Notice on the Executive Board Discussion; Staff Statement; and Statement by the Executive Director for Slovenia*, No. 11/12, May 2011. <http://www.imf.org/external/pubs/ft/scr/2011/cr11121.pdf>, posećeno juna 2011.

IMF Country Report. *Republic of Serbia: Staff Report for the 2010 Article IV Consultation, Third Review Under the Stand-By Arrangement, and Financing Assurances Review*, No. 10/93, April 2010. <http://www.imf.org/external/pubs/ft/scr/2010/cr1093.pdf>, posećeno juna 2011.

Kosanović, Rajko; Paunović, Sanja, 'The influence of the world economic crisis in Serbia, the measures of the government, the role of the IMF and the trade union response', u: *South-East Europe Review*, 3, 2009, str. 315–328.

Kuron, Jacek; Modzelewski, Karol, *Open Letter to the Members of the Warsaw University Campus' Branches of the Polish Workers' Party and of the Union of Socialist Youth*, 1965. <http://www.marxists.org/history/etol/newspape/isj/1967/no028/kuron.htm>, posećeno juna 2011.

Lapavitsas, Costas et al, Eurozone Crisis: Beggar Thyself and Thy Neighbour, *Research on Money and Finance occasional report*, March 2010. <http://www.researchonmoneyandfinance.org/media/reports/eurocrisis/fullreport.pdf>, posećeno juna 2011.

Reuters, „Croatia must cut foreign exposure, boost reforms – IMF“, 06.10.09. <http://www.balkanpeace.org/index.php?index=article&articleid=15608> , posećeno juna 2011.

Tanjug, 'Strah Slovenije od grčkog scenarija', 10.06.2011. http://www.b92.net/biz/vesti/region.php?yyyy=2011&mm=06&dd=10&nav_id=517949, posećeno juna 2011.

Tanjug, „Srpski tajkuni teški 31,5 mlrd €?“, 8.08.2010, posećeno juna 2011, http://www.b92.net/biz/vesti/srbija.php?yyyy=2010&mm=08&dd=08&nav_id=450441.

Živković, Andreja, Nova faza globalne finansijske i ekonomske krize, u Marks21 (ur.), *Ustajte Narodi Evrope!*, Marks21, Beograd, 2010. www.marks21.info/pamfleti/ustajtenarodievrope.pdf, posećeno juna 2011.

Živković, Andreja; Plavšić, Dragan (ur.) *The Balkan Socialist Tradition: Balkan Socialism and the Balkan Federation, 1871—1915*, posebno izdanje, *Revolutionary History Journal*, 8:3, 2003.

3.

LEVI IMPULSI

A. Klasa i identiteti

Primož Krašovec: Never Trust a Hipster – kritika kreativnog malograđanstva i koncepta nove klase

Nancy Fraser: Feminizam, kapitalizam i lukavstvo istorije

Ankica Čakardić: Žensko pitanje i politička ekonomija
– od jugoslavenskog samoupravljanja do neoliberalne štednje

Đurđa Knežević: Feminizam i ljevica – *mainstremom* udesno

PRIMOŽ KRAŠOVEC

NEVER TRUST A HIPSTER – KRITIKA KREATIVNOG MALOGRAĐANSTVA I KONCEPTA NOVE KLASE

– APSTRAKT:

Koncept klase u školskoj sociologiji danas nastupa kao presek prihoda i životnog stila, tj. emancipira se od koncepta eksploatacije i počinje više nalikovati identitetu. To je posebno očito u slučaju velikog povratka koncepta klase na akademsku „estradnu“ pozornicu sa Floridinom kreativnom klasom. U tekstu prvo nudimo generalni osvrt na problematiku kreativnih i kulturnih industrija, nakon toga kratku kritičku teorijsku recenziju teorije kreativne klase da bi nastavili sa analizom kreativnih i kulturnih industrija u Ljubljani na primeru Kina Šiške. Tekst završava nekim političkim pitanjima, vezanima uz nove oblike eksploatacije i nove klasne kompozicije.

– KLJUČNE REČI:

klasa, identitet, kreativna klasa, kulturne i kreativne industrije, tehnička i politička klasna kompozicija

UVOD

Od samog početka antikapitalističkih borbi (koje traju koliko i uspostavljanje kapitalističkog načina proizvodnje), borba za emancipaciju onoga što se danas naziva identitetima, bila je važan i neophodan sastavni dio – od žena, koje su noćima rušile ograde na novoprivatizovanoj zemlji u vreme prvobitne akumulacije (pošto su bile legalno vlasništvo muževa, za samostalne političke akcije nije ih bilo moguće progoniti i kazniti)¹ do antiimperijalističkih borbi, AFŽ-ovki i pokušaja celokupne transformacije svakodnevnog života (uključujući i najintimnije detalje) tokom 1968. godine. Međutim, u tom dugom i burnom razdoblju nije se radilo o mirnoj koegzistenciji klasne politike i politike identiteta, nego o vrsti politika i teorija, u kojima se koncept identiteta, u njegovom savremenom smislu, nije mogao ni postaviti, dok je u diskusijama u sedamdesetim i osamdesetim godinama kod zapadne levice antikapitalizam stavljen u zgrade, a pitanje identiteta je zadobilo primat.

Problem nije u jednostavnoj opoziciji između univerzalne i partikularne politike, gde bi u prvoj trebalo zaboraviti na partikularitet određenih konkretnih oblika društvene dominacije i apstrahovati ih u ime univerzalnih političkih načela u smislu prosvetiteljstva XVIII veka, a u drugoj insistirati na njima i odbaciti univerzalnu politiku kao prevarantsku „veliku priču“, kojoj je došao kraj. Situacija pre poraza pokreta, koji su kulminirali 1968. godine, bila je drugačija nego što implicira takva jednostavna dihotomija, koja je već proizvod pomenutog poraza i nastupajuće dekadencije zapadne levice. Pre deridijanske odnosno generalno postmodernističke ortodoksije, na koju je kritička reakcija unutar intelektualne levice bio povratak univerzalizmu XVIII veka i vrednostima klasične filozofije, ta dilema – više proizvod akademizacije levice i strukturnog funkcioniranja akademskog polja nego ispravne političke refleksije karaktera društvene dominacije – nije bila relevantna.

U tradicionalnom radničkom pokretu kritika rasizma bila je istovremeno i kritika segmentacije i segregacije redničke klase, koja je bila podeljena po rasnom ključu da bi se smanjila njena politička moć i mogućnost organizovanja (da ne bi mogli međusobno komunicirati, u vreme izgradnje američke industrije gradili su se odvojeni radnički domovi za kineske, crne, italijanske, istočnoevropske, itd. radnike, koji su naučili samo osnove engleskog), kritika nacionalnog šovinizma bila je istodobno refleksija međunarodne povezanosti buržoazije i poziv za stvaranje radničkog internacionalizma, dok je kritika patrijarhata istodobno bila i kritika socijalne podele rada koja je ženama uskraćivala dostupnost nadnicama i time samostalno

1 S. Federici. *Caliban and the Witch*. Autonomedia, New York, 2004.

preživljavanje. Kritike specifičnih, „identitetski zasnovanih“ oblika društvene dominacije bile su ujedno i kritike opšte, klasne dominacije, koja ne može delovati bez fragmentacije i segmentacije potčinjenih. Rečeno filozofski, apstraktne kritike i borbe već su sadržale u sebi konkretne, i obrnuto.

Posle 1968. godine, porast važnosti teorija i politika identiteta srazmeran je padu političke moći i ideološkoj dezorijentaciji levice. Identitetski otpor nije više apstraktno-konkretna borba protiv kapitalizma kao takvog, nego partikularna borba za priznanje i posebna prava, koja proizlaze iz opskurantskog mišljenja specifičnosti (i nepripadnicima nerazumljivog) „bića“ samog identiteta.² U teorijskom polju, identiteti se proučavaju i artikulišu po disciplinskoj podeli, koja u savremenim društvenim naukama postaje dominantna: na jednoj strani neopozitivistička sociologija, koja empirijski meri životne stilove i kulturne preferencije, a na drugoj opskurantske kulturne studije, koje popisuju misteriju bića na osnovu narativa i diskursa „domorodaca“ samih. Kričička reakcija na to, kako smo već pomenuli, dolazi iz filozofije sa pozivom na povratak tradicionalnom univerzalizmu. U oba slučaja nestaje dimenzija klasne borbe i specifičan doprinos marksizma kritičkoj analizi kapitalizma u vidu dijalektičkog odnosa između apstraktnih i konkretnih modusa društvene dominacije, a zamenjuje je pojednostavljena i lažna dilema između partikularističke i univerzalističke politike, koja ima smisla u akademskim borbama za raspodelu terena, a nešto manje u analizama vanakademske društvenopolitičke stvarnosti. Reifikacijom „identiteta“ po načelima državne administracije (po etničkoj i religioznoj pripadnosti, po rodu itd.) oni se depolitizuju, dok univerzalističke teorije, koliko god je njihov doprinos ka diskvalifikaciji postmodernističkog opskurantizma u teorijskom polju važan, ne čine ništa na polju repolitizacije pitanja konkretnih oblika apstraktno kapitalističke dominacije.³

U nastavku ćemo pogledati jedan primer teorijske reprezentacije klase kao identiteta i njegove političke implikacije i time suprotstaviti marksističku analizu tog „identiteta“ sa posebnim naglaskom na problem fragmentacije i rekompozicije radničke klase u kapitalizmu. Primer tzv. kreativne klase čini nam se posebno važnim jer pokazuje, da „identiteti“ kao klasni fragmenti nemaju veze ni sa bićem ni sa iskustvom, nego su produkt tehničke „kompozicije“ radne snage od strane kapitala.

2 T. Brennan. *Wars of Position*. Columbia University Press, New York, 2006.

3 P. Bourdieu i L. Wacquant. *Neoliberal Newspeak: Notes on the New Plantery Vulgate*. Dostupno na: http://sociology.berkeley.edu/faculty/wacquant/wacquant_pdf/neoliberal.pdf. Pogledano 13. 6. 2011.

OD DEINDUSTRIJALIZACIJE DO KULTURNE I KREATIVNE REINDUSTRIJALIZACIJE

Snažan interes, koji kapital u poslednje vreme pokazuje za područja kulture i tzv. kreativnih delatnosti nije ništa novo. Popularna kultura je od svojih početaka u napetoj i ambivalentnoj vezi sa kapitalom i za nju su karakteristične masovna, tržišno usmerena produkcija i masovna potrošnja, ali istovremeno i otklon određenog dela kulturnih proizvođača od komercijalne dimenzije vlastite produkcije i konstantni pokušaji da se popularna kultura bar delimično otrgne diktatu tržišta (ako već ne načinom kulturne proizvodnje, onda barem antikapitalističkim sadržajem i osobnim stavom). Sa druge strane je to, što se danas naziva kreativnošću u užem smislu – dakle dizajn, marketing, promocija, izmišljanje novih tržišnih niša i traženje novih potencijalnih potrošačkih grupa, te inovacije u proizvodima i proizvodnim odnosima – od samog početka u celini determinisano kapitalom i proizlazi iz problema sa tržišnom realizacijom, u kojoj se u pedesetim godinama našao sistem masovne proizvodnje, uspostavljen nakon II svetskog rata. Dakle, pitanje je kako prodati svu masu proizvoda, čiju proizvodnju omogućava rast produktivnosti i razvoj novih industrijskih tehnologija u tom razdoblju.

Iako nije nov, interes kapitala za kreativnost i kulturu u osamdesetim godinama XX veka bitno se promenio. Kako u osamdesetima i devedesetima u Evropi nastupa proces deindustrijalizacije (koji je još posebno intenzivan u postsocijalističkim zemljama), to dovodi do transfera moći i bogatstva od radničke prema kapitalističkoj klasi, ali istovremeno stvara socijalne probleme koji destabilizuju čitav sustav. Zatvaranje rudnika, brodogradilišta i teške industrije razorilo je mesta koncentracije radničke moći, tradicionalan proleterski način života i formacije radničkih zajednica, ali je time ujedno i uništilo mesta proizvodnje viška vrednosti za kapitaliste, dok je porast nezaposlenosti značio povećanje pritiska na institucije socijalne države, povećanje izdataka za socijalne transfere i pad kupovne moći stanovništva, a time i potrošnje. Kapital tome isprva odgovara smanjenjem socijalnih prava (pod šifrom „fiskalne odgovornosti i discipline“) i povećanjem važnosti i moći finansijskog sektora, što je značilo da su individualni krediti domaćinstava preuzeli ulogu socijalnog korektiva i podstakli kupovnu moć. Ipak, to još uvek ostavlja nerešenim problem nedostatka konstantne proizvodnje viška vrednosti.

Kao rešenje za taj problem (što je proces koji traje i danas, kada je posebno intenzivan), kapital se poslužio onim što Harvey naziva „akumulacija putem razvlašćivanja“,⁴ dakle ekspanzijom kapitalističke logike na područja koja su bila

4 D. Harvey. *The New Imperialism*. Oxford University Press, Oxford, 2003.

nekad relativno autonomna i donekle izuzeta iz kapitalističkih proizvodnih odnosa, što na ovim prostorima znači zdravstvo, obrazovanje i nekomercijalni deo kulture, odnosno tzv. visoka umetnost sa jedne i antikapitalističke i kontrakulturne prakse sa druge strane. Taj deo kulture za kapital predstavlja goleme neiskorišćene resurse koji mogu, ako se – dobrovoljno ili prisilno – uključe u logiku kapitala donekle kompenzovati pad viška vrednosti, do koga je dovela deindustrijalizacija.

Tu novu politiku komercijalizacije i industrijalizacije i onih delova kulture koji su uspeli u razdoblju kejnzijanskog socio-ekonomskog uređenja sačuvati određeni stepen autonomije ili biti samo formalno podređeni kapitalu, prati i intenzivna ideološka kampanja, koja slavi fleksibilnost, preduzetničku inicijativu, potrošačku suverenost, individualizam, kreativnost i unikatne životne stilove i podstiče prezir prema „kolektivističkoj“, „nemaštovitoj“, „uniformnoj“ i „rigidnoj“ klasičnoj proleterskoj kulturi. Ova se opozicija najčešće ne prikazuje na klasni, tj. politički način, nego kao niz opozicija između savremenog i zaostalog, odnosno između urbanog i suburbanog/ruralnog, gde drugo znači kolektivism, nogometno navijaštvo, kulturnu konzervativnost i parohijalnost, a prvo individualizam, kulturnu naprednost, kreativnost životnih stilova (veganizam, „vanstandardne“ seksualne prakse, ekstravagantne načine odevanja) i kosmopolitizam. U toj ideološkoj perspektivi klasični industrijski radni narod reduciran je na karikaturu nasilnih narodnjačkih idiota.

Dok je stara generacija industrijskih radnika prepuštena životarenju na društvenoj margini i dok sve veći deo javnih službenika pod novom navalom mera štednje čeka slična sudbina, nova generacija kulturnih i kreativnih radnika, koja može održavati relativno pristojan standard pomoću roditeljskih nekretnina, Soroševih stipendija i autorskih honorara za *free lance* rad, istovremeno gaji prezir prema rigidnim institucijama i tradicijama socijalne države, veruje u „spasenje“ putem individualne kreativnosti i preduzetničke inicijative i bezočno pokušava imitirati malograđanske zapadne životne stilove potrošnjom *lifestyle* artikala na kredit. U perspektivi nove kreativne ideologije beda generacije industrijskih radnika i, u sve većoj meri, javnih službenika, nije deo istog procesa koji omogućava prividnu slobodu „kulturnjacima“ i kreativcima, nego je proces deindustrijalizacije naturaliziran. To znači da se percipira kao nešto neminovno, dok se kreativna i kulturna industrija ne sagledavaju kao druga strana istog procesa, nego kao mogućnost bega iz opšte socijalne devastacije (prouzrukovane, naravno, zaostalim mentalitetom, a ne kretanjima globalnog kapitala). Nije potrebno ni posebno napominjati da je, bez obzira na to koliko se zdravstvene ili seksualne navike „nove kreativne klase“ činile progresivne, iz te perspektive izuzeta svaka mogućnost opšte radničke solidarnosti ili kolektivne političke akcije.

Ako kultura predstavlja način ekspanzije kapitala na prethodno zaštićena ili autonomna društvena područja, novo naglašavanje važnosti kreativnosti znači rešavanje zaoštrenih problema tržišne realizacije i produktivnosti smanjene industrijske baze. Stanovništvu, među kojem je sve više nezaposlenih i gde i onima zaposlenima realne nadnice padaju, potrebno je još uvek prodati proizvode, dok je iz onoga, što je od industrije preostalo, potrebno istisnuti što više sa što manjim troškovima. Zbog toga je sve više pažnje posvećeno dizajnu i marketingu, sa jedne, te reorganizaciji radnog procesa i inovacijama u poslovnim modelima sa uvođenjem tzv. tanke produkcije (*downsizing*, prebacivanje određenih menadžerskih funkcija na same radnike, *team building* i *team work*, *re-engineering*) sa druge strane.⁵

Po pitanju urbanističke politike, porast kulturnih i kreativnih industrija znači rešavanje problema koje donosi deindustrijalizacija u urbanim središtima – porast mase nezaposlenog, siromašnog i beskućnog stanovništva, pad vrednosti nekretnina prouzrokovan razaranjem radničkih kvartova, ispražnjenje i degradacija nekadašnjih industrijskih i javnih objekata... Urbanističke politike kulturnih i kreativnih industrija obećavaju da će zaposliti nove generacije koje nemaju mogućnost raditi u tradicionalnoj industriji, ali ih zapošljavaju samo delom, i to još na fleksibilan i neizvestan način, sa jako smanjenim socijalnim pravima i bez dugoročne perspektive, dok istovremeno ne rešavaju probleme starih generacija, tj. nekadašnjih industrijskih radnika, koji su prisiljeni preživljavati uz pomoć sive ekonomije i mizerne socijalne podrške. Obećavaju i estetsku i kulturnu revitalizaciju gradova, ali sve što se gradi su jadne imitacije idealne projekcije prostora „zapadne urbane“ kulturne potrošnje – koja se temelji na eksproprijaciji istinski kreativnih i produktivnih alternativnih kulturnih praksi – šoping centri i nove finansijske institucije.

U slučaju Ljubljane posebno je karakteristično to da se u prostoru nekadašnje gradske biblioteke danas nalaze poslovni prostori Volksbanke, u gradskim bioskopima hipsterski klubovi, u prostorima nekadašnje zajednice za lokalnu samoupravu u kvartu Prule prostorije Teatra za moderni ples, a u prostorima nekadašnjih fabrika mala preduzeća za „marketing“ ili „konsalting“ i advokatske kancelarije. U najboljem slučaju kulturne i kreativne industrije predstavljaju privremeno rešenje opšte socijalne devastacije, prouzrokovane neoliberalnim ekonomskim i socijalnim procesima, ali i to tek za mali deo stanovništva, tj. one koji su se stigli besplatno visoko obrazovati i koji su od predašnjih generacija nasledili dovoljno imovine da mogu izdržati fleksibilne radne uslove i fleksibilne zarade. Dugoročno, kulturne i kreativne politike neće moći sprečiti nove krahove tržišta nekretnina i dužničke krize ni kompenzirati rast nezaposlenosti. U najboljem slučaju nudiće priliku za dobru

5 T. Smith. *Technology and Capital in the Age of Lean Production*. SUNY Press, New York, 2000.

zaradu „consulting“ guruima (poput poznatog Ričarda Floride (Richard Florida) koji je mnogo zaradio savetovanjem u vezi sa „kreativnom revitalizacijom“ gradova širom sveta) i klijentima aktualnih gradonačelnika. Sve u svemu, nekoliko godina kreativnog delirijuma za malograđanstvo nove generacije na evropskoj periferiji.

NOVA KLASA U ŠKOLSKOJ SOCIOLOGIJI

Posle relativno dugog perioda u kojem su se pitanja klase i klasne borbe na teorijskom horizontu školske sociologije pojavljivala retko – i kad su se postavljala, ostajala su u senci drugih, tobože važnijih i „presudnijih“ koncepata poput (naravno) identiteta, rizika, mreža, globalizacije, multikulturalizma i sl. – znači perioda, koji više-manje vremenski odgovara periodu sutona revolucionarne levice u Evropi krajem sedamdesetih, kriznim osamdesetima, dezintegraciji realno postojećih socijalizama krajem osamdesetih i evropskoj integraciji po neoliberalnom ključu u devedesetim godinama – sam koncept klase ponovo ulazi u sociologiju na velika vrata početkom XXI veka preko slavne teze Ričarda Floride (Richard Florida) o novoj kreativnoj klasi.⁶ Ako uzmemo u obzir istoriju savremenih socioloških teorija, taj je preokret stvarno iznenađujući. Razvoj liberalnih socioloških teorija koje su, počevši sa Belom (Bell) i Drukerom (Drucker), u ostrim i intenzivnim polemikama sa marksizmom pokušavale oboriti i diskreditovati koncepte klase i klasne borbe (i pokazati da su oni ili pogrešni kao takvi ili, u najmanju ruku, anahroni i neprimenjivi za analizu društva koje nije više industrijsko i kapitalističko, nego je sad postindustrijsko, postkapitalističko, postmoderno ili nešto slično), na kraju, posle svih napora uložениh u to da se pokaže da klasa nije više operativan koncept i da nema više nikakve eksplanatorne moći, rezultirao je u objavi postojanja nove klase.⁷ Deklasirana sociologija, na kraju, jedna i umorna, proizvela je ništa drugo, i ništa manje, do novu klasu.

Međutim, ta nova klasa ne znači sociološku samokritiku i povratak klasičnom marksističkom konceptu klase. Koncept nove klase odjednom opisuje novu društvenu pojavu (na način na koji se savremeni porast kreativnih i kulturnih industrija prikazuje oku školske sociologije) i prelom unutar samog koncepta klase i njegovu aproprijaciju u momentu kad je, barem sa stajališta školske sociologije, borba protiv klasične marksističke koncepcije klase konačno rezultirala u pobedi liberalnih koncepcija. Novost u novoj klasi dakle znači i novost u tome kako se klase percipiraju i teorijski reprezentuju: ne govori se više o klasama koje se formiraju kroz

⁶ R. Florida. *The Rise of the Creative Class*. Basic Books, New York, 2002.

⁷ D. Bell. *The Coming of Post-Industrial Society*. Basic Books, New York, 1976. P. Drucker. *Management: Tasks, Responsibilities, Practices*. Harper & Row, New York, 1973.

dominaciju kapitala nad radom odnosno u procesu eksploatacije i koje su – bez obzira na konkretne kulturne karakteristike, *folklor i bonton* ove ili one frakcije radničke ili kapitalističke klase u bilo kojem istorijskom momentu – definisane apstraktno, posredstvom revolucionarne teorije, koja odjednom služi i demistifikaciji načina na koje se eksploatacija spontano prikazuje kao *native's point of view*, kako samim radnicima, tako i kapitalistima. Upravo suprotno, danas preovlađujući sociološki koncept klase temelji se baš na kulturnim i folklornim partikularitetima, koje je revolucionarna teorija nekad, kad je predstavljala materijalnu političku silu, demistifikovala. Danas se nova klasa definiše upravo kao socijalna grupa, koju opisuju zajednički životni stilovi, načini ishrane, kulturne preferencije, načini oblačenja – ukratko: način na koji se organizuje svakodnevni život. Ukoliko se već uplete političko-ekonomski aspekt, to se zbiva isključivo na nivou razlika u primanjima (što znači da određenu klasu, pored kulture svakodnevnog života, definiše takođe njen položaj u hijerarhiji primanja).

Drugim rečima, nova klasa je u stvari identitet – do novog koncepta klase dolazimo upravo tako da za teorijski presudne kvalifikatore ne uzimamo više položaj određene socijalne grupe u hijerarhiji odnosa produkcije nego njihovo ponašanje u sferi kulturne potrošnje. U toj perspektivi nas više ne zanima sistemska analiza nego uzimamo – metodom oralne istorije, narativologije ili nečeg sličnog – spontanu ideološku percepciju tih socijalnih grupa *at face value*. Sve to odigrava se u momentu kada se sociologija posle perioda neavljenja političko-ekonomskim pitanjima – koji odgovara periodu neavljenja klasama i klasnom borbom i usponu neogramšijanstva, kulturnih studija i njihovih disciplina kao što su rodne, medijske, rasne i druge studije, dekonstrukcije i slično – tim pitanjima ponovo približava. Znači, kad sociologija retroaktivno uzme u obzir opšti političko-ekonomski razvoj društva u istorijskom periodu kad se tim stvarima nije bavila (sa časnim izuzecima sociologije rada i industrijskih odnosa, u meri u kojoj su uspele preživeti kolonizaciju tog polja istraživanja od strane *human resource managementa*), ona na njega projektuje teorijski aparat koji je u isto vreme napravljen upravo da pokaže irelevantnost takvog istraživanja i da istakne važnost proučavanja kulture i banalnosti svakodnevnice.

Školska sociologija, kada gleda političko-ekonomski razvoj društva u osamdesetim i devedesetim godinama, u doba tzv. nove ekonomije ili postfordizma, vidi kulturne identitete, tj. ne vidi promene u tehničkoj kompoziciji radne klase nego uspon nekog novog identiteta, koji naziva (kreativnom) klasom. Značaj tog epohalnog teorijskog proboja je u tome da je kreativna klasa prva posteksploatacijska klasa, tj. klasa koja navodno nije više definisana eksploatacijom; nije više zatvorena u

fabrike, nego je mobilna; nije više potčinjena strogom tejlorističkom ritmu proizvodnje, nego je fleksibilna; nije više deo vertikalne proizvodne hijerarhije, nego je *free lance*; nije više odvojena od svojih proizvodnih sredstava, nego ih nosi u svojoj glavi kao *general intellect*; nije više otuđena, nego je spontana i kreativna; i, ne sastavljaju je više radnici, nego samostalni preduzetnici, koji u poslovne odnose stupaju kao ravnopravni partneri. Ako ta nova klasa stvarno više nije definisana eksploatacijom, onda je njena definicija načinom života i kulturnim preferencijama teorijski sasvim legitimna. Nova klasa se tako može mirno svrstati među ostale društvene identitete, a ponovno sociološko proučavanje političko-ekonomske problematike ne samo da se može nego se mora obavljati po modelu kulturnih studija. Kreativna klasa je istovremeno prva klasa koja nije definisana kao politički antagonistička, odnosno koncept kreativne klase lišen je konotacije bilo čega nalik na klasnu borbu – jednostavno, reč je o još jednom načinu života u otvorenom, demokratskom i pluralnom društvu, u „radosnom plesu mnogostrukih identiteta“.

KREATIVNA KLASA U POSTSOCIJALIZMU

Dok u zapadnoj školskoj sociologiji teorije o kreativnoj klasi predstavljaju dosta jadan i proziran oblik apologetike evropske kulturne i urbanističke politike (tj. revitalizacije pomoću kulturne i kreativne industrije deindustrijalizacijom devastiranih gradova), na postsocijalističkoj periferiji igraju nešto zamršeniju i još problematičniju političko-ideološku ulogu. Spomenuta kulturno-kreativna revitalizacija gradova zaobišla je taj region ili je na njemu tek počela, i tu priča o kreativnoj klasi ne znači, kao na Zapadu, *post festum* ideološku legitimizaciju nečega što je već obavljeno, već predstavlja ideološku mobilizaciju za projekte koji će u taj region tek doći i u kojoj sudeluju progresivne NVO, levo-liberalni deo akademije, međunarodne kulturne fondacije, gradske vlasti i slični *stakeholderi*.

Uzeću primer iz Ljubljane, koji dobro ilustruje tranzicijsko stanje početka uspostavljanja kulturnih i kreativnih industrija. Ljubljana je, do dolaska aktuelnog gradonačelnika Zorana Jankovića, koji trenutno služi svoj drugi mandat, tokom devedesetih i na početku ove dekade imala seriju skromnih i konzervativnih gradonačelnika i gradonačelnica, za koje je važno slično pravilo kao za sudije u fudbalu – što ih manje primetiš, to bolje obavljaju svoj posao. Janković predstavlja suprotan tip gradonačelnika i gradonačelništva, koji je nesumnjivo dobro poznat i stanovnicima Zagreba i Splita (ne znam kakva je situacija u ostalim gradovima bivše Jugoslavije) – dakle agresivan, deklarirano antidemokratski, menadžerski, maničan i megalomanski, sa posebnom sklonošću ka rapidnoj „modernizaciji“, javno-privatnim partnerstvima, otvaranju javnog gradskog prostora za preduzetničku

inicijativu i otvaranje svetu (odnosno globalnom kapitalu). Sve to je prisutno i u gradskoj kulturnoj politici, u kojoj važnu ulogu igra Gregor Tomc, akademski sociolog (koji, između ostalog, predaje i sociologiju kreativnosti), gradski savetnik za područje urbane kulture i nekadašnji gitarista prvog — ujedno i najgoreg – jugoslovenskog pank benda Pankrti.

Tomc se i pre Jankovićeve kandidature zalagao za revitalizaciju nekadašnjeg Kina Šiška (koji se nalazi u istoimenom radničkom kvartu i koji je bio zatvoren pod pritiskom komercijalne kulturne industrije devedesetih godina, koja je rezultirala zatvaranjem svih gradskih bioskopa i koncentracijom prikazivanja filmova u komercijalnom multikompleksu Kolosej, na rubu grada, u okviru ogromnog šoping centra) i njegovo pretvaranje u centar urbane kulture. Kao akademik i poznata javna ličnost često je kritikovao kulturnu zaostalost i provincijalnost Ljubljane i nedostatak prave moderne urbane kulture. Međutim, za razliku od, recimo, radnih mesta, Ljubljani ne fali urbane kulture, koja se intenzivno razvijala barem od šezdesetih nadalje u okviru omladinskih kulturnih centara, studentskih klubova i kvartovskih radničkih kulturnih domova, a dodatni je podsticaj dobila u devedesetim godinama sa skvotiranjem i razvojem Metelkove i kasnije, baš u vreme Jankovićevo dolaska na položaj gradonačelnika, skvotiranjem bivše fabrike bicikla Rog. Znači, u Ljubljani postoji jaka infrastruktura i operativa alternativne kulture, visoka frekvencija koncerata aktuelnih alternativnih bendova, Radio Študent, mnoštvo malih avangardnih pozorišnih i filmskih festivala, gerilske filmske projekcije, nezavisna pozorišta za savremeni ples i još mnogo toga.

Takvo stanje prisililo je Tomca da preciznije odredi šta misli pod zaostalošću i nedostatkom urbane kulture. U intervjuu, koji je dao u vreme napora za revitalizaciju Kina Šiška, izjavio je da mu nedostaje urbana kultura koja nije ekskluzivistička, koja nije privilegija znalaca sa alternativne scene i da mu smeta što koncertna ponuda u Ljubljani predstavlja samo stadionske atrakcije i kamernu glazbu na jednoj, te opskurne hiperavangardne muzičare na drugoj strani. Dakle, ono što je po Tomcu nedostajalo Ljubljani bilo je (parafraziram po sećanju) mesto na kojem bi savremeni urbani ljubitelj rokenrola mogao slušati recimo Arctic Monkeys, a ne da bude osuđen na nekakvu eksperimentalnu elektrofoniju ili *free jazz*. Drugim rečima, zalagao se, po meni, za *low-risk* malograđanski kulturni konformizam.

Slično tome, njegova pozicija bila je problematična i po pitanju uloge tržišnih mehanizama u urbanoj kulturi. U drugom svom tekstu, čiju je argumetaciju sjajno razbio Miklavž Komelj, Tomc se žalio zbog elitizma i privilegovanosti klasične muzike, koristeći liberalni argument, dobro poznat iz rasprava o univerzitetskim školarinama: gradska filharmonija i opera finansiraju se iz javnog budžeta, *ergo*

poreskih sredstava, a u njenoj „kulturnoj potrošnji“ učestvuje tek mali deo obrazovane i visoko kultivirane građanske elite, iz čega, po Tomcu, sledi da je potrebno prestati investirati u te institucije i redistribuirati sredstva u razvoj komercijalne popularne kulture (što je analogno argumentu da je potrebno smanjiti sredstva za tobože elitističke javne univerzitete i javnim sredstvima podsticati razvoj zdrave konkurencije u obliku privatnih, više na „praksu“ usmerenih univerziteta).⁸ Kad je otvoren Kino Šiška, ta je ideologija pronašla svoju materijalnu egzistenciju u organizacionom obliku javno-privatnog partnerstva, tj. subvencionisanja komercijalne koncertne industrije javnim sredstvima.

Kako je pokazala Lidija Radojević u svojoj analizi Kina Šiška, u tom procesu se ne gubi samo domen javnog (koje se percipira samo kao način finansiranja i gubi svoje političke i socijalne konotacije); nije reč samo o transferu javnih sredstava u privatne džepove i uvođenju fleksibilne eksploatacije i *outsourcinga* u vidu radnih odnosa onih koji rade u Kinu Šiška, nego i o totalnoj promeni samog načina funkcionisanja urbane kulturne institucije. Ako je jedna od najvažnijih društvenih uloga Metelkove socijalizacija mladih uvođenjem u scenu, dakle mogućnost aktivnog uključivanja u kulturnu produkciju putem rada unutar organizacije, učenja rukovanja tehničnom opremom, omogućavanja prostora za vežbe bendova ili studija za snimanje *low-budget* ploča, u Kinu Šiška odnos prema publici isključivo je odnos: ponuđena usluga – konzument. U Kinu Šiška plaća se (skupa) karta, sluša koncert i ide kući, i ne postoji briga za razvoj lokalne urbane kulturne scene. Umesto socijalizacije, dakle, dobijamo standardni otuđeni konzumerizam.⁹

Osnovna strategija, poznata iz „dobre prakse“ raznih vidova kulturne revitalizacije gradova na Zapadu, u slučaju Kina Šiška primenjena je u potpunosti – eksproprijacija javnih sredstava pod šifrom javno-privatnog partnerstva, uvođenje fleksibilnih radnih odnosa i razbijanje socijalne kohezije i solidarnosti na kulturnoj sceni, među kulturnim producentima samim. Ali u čije ime govori Tomc, kad priča o „svima nama“ koji navodno jako dugo čekamo neko *low risk, sure shot* kvazialternativno (odnosno *indie*) kulturno mesto u gradu? To bi trebalo da bude famozna nova kreativna klasa. Međutim, problem je u tome što je ono što školska sociologija percipira kao novu, kreativnu klasu urbanih preduzetnika iz kulturnog sektora tipična malograđanska ideološka mistifikacija realnih političko-ekonomskih i društvenih

8 M. Komelj. *Fernando Pessoa v partizanskem taboru*. Predavanje na Šoli teorije umetnosti, Moderna galerija, Ljubljana, 24. 6. 2010. Misli i stavove Gregora Tomca navodim po pamćenju iz vremena izborne kampanje Zorana Jankovića. Radi se o novinskim intervjuima, izbornom programu za urbanu kulturu i različitim javnim nastupima, koje nisam pravovremeno sačuvao pa sad nemam tačnih referencija.

9 L. Radojević. *Boj za javni prostor kot razredni boj*. Predavanje na Delavsko-punkerskoj univerzi, Gromka, Ljubljana, 31. 3. 2011.

procesa. U istorijsko-materijalističkoj perspektivi tekuće revitalizacije gradova ne predstavljaju oslobađanje kreativnih potencijala „nove klase“, nego kapitalov *coup de grace* nezavisnoj kulturnoj produkciji, koja se uspostavila u istorijskoj situaciji kejnzijanske socijalne države odnosno socijalizma. Realni proces, koga priče o kreativnoj klasi mistificiraju, jeste masovna eksproprijacija javnih sredstava za kulturu, brutalna pauperizacija i socijalno isključivanje nezavisnih kulturnih delatnika, eksproprijacija njihovih znanja odnosno, u ekonomskoj terminologiji, socijalnog kapitala (veza, poznanstva, *know-how*) za komercijalne namere, dok su oni sami pretvoreni u fleksibilne najamne radnike; ukratko taj proces predstavlja potčinjavanje autonomnih kulturnih radnika i kreativaca kapitalu, industrijalizaciju kulturne i kreativne produkcije i eksproprijaciju njihovih znanja i resursa. Time nezavisna kulturna produkcija – koja se na Zapadu razvijala u okviru skvotova i autonomnih kulturnih mesta, a u socijalističkoj Jugoslaviji u okviru omladinskih i radničkih kulturnih centara – postaje kulturna i kreativna industrija.

Florida, Tomc i slični ne govore o masi obespravljenih i pauperizovanih nezavisnih kulturnih radnika i kreativaca. Pod šifrom urbanosti i kreativnosti prodaju nam teoriju ne sa stanovišta produkcije, nego potrošnje. Nova kreativna klasa pasivan je konzument „urbane“ kulture (gde urbanost znači zapravo depolitizaciju i zaborav nekadašnjih subverzivnih potencijala kulturnih praksi otpora), dok proletarizovani producenti iste ostaju van ove slike. Golema kapitalistička kulturna mašinerija redukovana je na prikaz životnih stilova i kulturne potrošnje privilegovane manjine kulturnih i kreativnih japija kojima fleksibilnost ne znači povećanje intenziteta rada nego ležernost, kojima mobilnost ne znači permanentnu dekvifikaciju i borbu za vize nego kosmopolitsko širenje spiritualnog horizonta i kojima objekti kulturnog hedonizma padaju sa neba. To je socijalna grupa u čije ime svoju ideološku agitaciju vrši Tomc – urbani malograđani, kojima je srećnim slučajem uspelo izbeći proletarizaciju i koji u kulturnoj produkciji vrše ulogu *middle managera*, *brokera* ili promotera, vole tržište i slobodu, te preziru istinsku alternativnu kulturnu produkciju, koja tematizacijama procesa (prema kojima oni žele ostati u blaženom neznanju) smeta njihovom lepršavom liberterskom duhu.

TEHNIČKA I POLITIČKA KOMPOZICIJA (KULTURNE) RADNIČKE KLASSE I ORGANISATIONSFRAGE

Autonomistički koncept tehničkog sastava radničke klase sažima istraživački program sociologije koja se može suprotstaviti nabrojanim ideološkim mistifikacijama liberalne sociologije. Reč je o sociologiji klasne borbe i istraživanju strategija, kojima kapitalistička klasa fragmentira radničku i drži je u potčinjenosti,

te o analizama tehnoloških promena i promena organizacije rada i produkcijskih procesa sa stanovišta klasne borbe, dok politička kompozicija radničke klase znači političku aktivaciju iste i prelaz sa socijalne kompozicije, u kojoj je drži odnosno organizira kapital, u političku radničku samoorganizaciju u svrhu otvorene borbe protiv kapitala. U tehničku kompoziciju radničke klase – dok ostaje tehnička – uvek su upisane političke strategije kapitala, posebno kada se ta kompozicija predstavlja kao tobože neutralni mehanizam za postizanje recimo veće konkurentnosti ili privrednog rasta. U našem primeru to su političke strategije evropskih prestonica kulture, novi načini gradskog upravljanja i strategije za razvoj kulturnih i kreativnih industrija EU, koje sprovodi alijansa EU birokrata, privatnih kulturnih fondacija, nacionalnih vlada, lokalnih gradskih vlasti i levo-liberalne inteligencije, a njihovi direktni efekti na tehničku kompoziciju radne snage u kulturi jesu fragmentacija, atomizacija, uvođenje fleksibilnog rada, prisilna mobilnost i uništavanje postignuća prethodne političke kompozicije kulturne radne snage, koja se održavala u eksplicitno politiziranoj (kontra)kulturi otpora šezdesetih i sedamdesetih, organizovanoj na autonoman i solidaran način.

Danas česta fetišizacija pluralnosti, mobilnosti, heterogenosti, privremenosti i raspuštenosti, koja se uporno pojavljuje u raspravama o *Organizationsfrage* na današnjoj levisi nije ništa drugo nego naivno pristajanje na imperative nove tehničke kompozicije radničke klase, čija je direktna svrha omogućavanje lakše i intenzivnije eksploatacije. Kako pokazuje istorija procesa džentifikacije evropskih gradova, autonomne kulturne prakse bez jasnog zajedničkog političkog programa i disciplinovane masovne političke organizacije danas mogu postojati samo po milosti kapitala i privremeno, koliko da obave težak i neizvestan posao obnove degradiranih gradskih područja, dok kapital stoji u pozadini i čeka da vidi hoće li se eksperiment pokazati uspešnim. Ako tako bude, izvršiće se eksproprijacija i komercijalizacija tih autonomnih kulturnih praksa — ako ne, biće to dodatni argument da autonomna kulturna produkcija ne funkcioniše i razlog za nasilno uvođenje tržišnih mehanizama, dok će u tom eksperimentalnom procesu uspostavljena tehnička i socijalna kulturna infrastruktura jednostavno biti privatizovana. Dok ostaju raspršeni, heterogeni, spontani i mobilni, „slobodni“ kulturni radnici i kreativci spontano rade neizvesan deo posla uspostavljanja kreativnih i kulturnih industrija umesto kapitala, o vlastitom trošku i metodom samoeksploatacije ili, kako to naziva Masimo de Anđelis (Massimo de Angelis), samoorganizovanim siromaštvom.¹⁰

Kako partija na današnjoj levisi nije baš popularna ideja, produktivnim se čini predlog Serđa Bolonje (Sergio Bologna) o masovnom organizovanju ugroženih

10 M. de Angelis. *The Beginning of History: Value Struggles and Global Capital*. Pluto Press, London, 2006.

kulturnih i kreativnih radnika u parasindikalne organizacije, koje imaju dvostruku prednost u odnosu na klasične sindikate: izbegavaju spontanu birokratizaciju i hijerarhizaciju, značajnih za klasične sindikate i izbegavaju kolaboraciju u „socijalnom partnerstvu“ i menadžerizaciju bez eksplicitne političke agende, karakteristične za mnoge klasične sindikate. S druge strane, takve organizacije imaju i sve slabosti „vaninstitucionalnosti“ – manjak realne političke moći i lošu infrastrukturu, dok se, zbog specifičnosti dela radne snage koji zastupaju, javljaju i nove poteškoće u vidu povezivanja već po definiciji atomiziranih freelancera i koordinacije ljudi, koji rade fleksibilno i po projektu, što znači da socijalizmu ne mogu, što je najviše brinulo Oskara Vajlda (Oscar Wilde), prepustiti ni svoje večere. Kako pokazuje Bolonja, uprkos često napetim odnosima sa klasičnim sindikatima taj italijanski pokret održao je veze s njima i tako sprečio vlastitu političku marginalizaciju, ali je istovremeno ostao toliko na distanci da je mogao početi sa kreacijom novog političkog programa, koji će možda dovesti do nove političke kompozicije kulturnog i kreativnog segmenta radničke klase.¹¹

Na našim prostorima takav je projekt još teže izvodljiv, jer ideologije nove malograđanštine imaju ogromnu interpelacijsku moć. Normalno funkcionisanje kapitalizma pauperiziranom se stanovništvu tranzicijskih zemalja prikazuje kao ostatak mentalnih shema iz prošlosti odnosno nedostatak mentalne i kulturne razvijenosti („nemamo još pravu poslovnu kulturu“, „tržište ne funkcioniše zbog korupcije“ i slični „argumenti“). Održavanje urbane kulture i razvoj kulturne industrije prikazuje se u toj perspektivi kao nužan postupak kultivacije, modernizacije i mentalne higijenizacije društva, koje još nije spremno na istinsku racionalnu preraspodelu resursa po tržišnim mehanizmima. U situaciji u kojoj preduzetnički duh (u različitim manifestacijama, kao kreativnost, inovativnost, samorealizacija itd.) nastupa kao univerzalni ideološki lek za sva socijalna zla (nezaposlenost, siromaštvo, korupciju), dok generacija novih *wannabe* kreativnih malograđana, koja živi na kredit, identifikuje sebe kao novu, identitetski definisanu klasu, dotle manična kulturna potrošnja i jadro oponašanje zapadnih trendova života podseća na magični ritual dozivanja *Velikog preduzetničkog duha*, koji će se valjda pojaviti i spasti nas samo ako se spiritualno očistimo anahronih mentalnih matrica, te živimo kosmopolitski i razmišljamo kreativno. Znači, generacija novih kulturnih i kreativnih radnika uporno odbija da sebe prepozna kao proletere, uprkos tome što rade na fleksibilan način i za mizerne honorare, dok ih kulturni menadžeri maltretiraju i gone, iako bez kredita ne mogu nabaviti ni osnovna sredstva za vlastitu

¹¹ S. Bologna. *Ta kriza traje že dvajset let* (intervju). Dostupno na: <http://www.polituss.si/?p=33> (pogledano 5. 6. 2011).

reprodukciju. Ritualizovana kulturna identifikacija sa „novom klasom“ dakle nije stvar samo kulturnih menadžera i kreativnih japija (kojima neinteligentne ideološke mistifikacije, kao ni školskoj sociologiji, nikad nisu bile strane), nego i, što je puno problematičnije, kulturnih i kreativnih proletera samih, koji uporno žele verovati, da su preduzetnici i da ih na putu do prosperiteta ne ometaju njihovi šefovi – preciznije rečeno: logika kapitala kao socijalnog odnosa – nego kulturna i duhovna nerazvijenost njihovog lokalnog okruženja. Ideologija nove klase tako nije samo teorijska greška ili promašaj, nego aktivni učesnik u strategijama tehničkog „kompozicioniranja“ kulturnog i kreativnog fragmenta radničke klase, koji se hrani iluzijom da negde iza devet gora, u zemlji dobrih i inovativnih poslovnih praksi sa Zapada, postoji kapitalizam lišen klasne borbe.

U tom pogledu postavlja se pitanje ne samo „parasindikalnog“ organizovanja tog fragmenta radničke klase, nego i teorijske produkcije u smislu alternativne sociologije, naznačene gore, koju univerzitet trenutno aktivno progona i osuđuje na marginu – dakle pitanje parauniverzitetske organizacije, koja se može suprotstaviti kreativno-preduzetničkoj ideologiji. Ta ideologija trenutno ne nastupa samo u okvirima akademskog polja, nego kao materijalna politička sila koja snažno utiče na gradsku politiku i na način organizacije kulturne produkcije. Znači, po analogiji sa Bolonjinim predlogom, radi se o organizaciji sličnoj univerzitetu, a koja se drži na nužnoj distanci od zvaničnog univerziteta da se ne bi istrošila u akademskim intrigama, ali i koja ne prekida veze sa njim da ne bi zapala u totalnu marginalizaciju. U tom smislu su pokreti, koji se javljaju po različitim gradovima bivše Jugoslavije (poput studentskih pokreta od Ljubljane do Skoplja ili sindikata Akademska solidarnost u Hrvatskoj) od izuzetne važnosti.

LITERATURA:

Angelis, Massimo de. *The Beginning of History: Value Struggles and Global Capital*. Pluto Press, London, 2006.

Bell, Daniel. *The Coming of Post-Industrial Society*. Basic Books, New York, 1976.

Bologna, Sergio. *Ta kriza traja že dvajset let* (intervju). Dostupno na: <http://www.polituss.si/?p=33> (pogledano 5. 6. 2011).

Bourdieu, Pierre i Wacquant, Loic. *Neoliberal Newspeak: Notes on the New Plantery Vulgate*. Dostupno na: http://sociology.berkeley.edu/faculty/wacquant/wacquant_pdf/neoliberal.pdf. (pogledano 13. 6. 2011.)

Brennan, Timothy. *Wars of Position*. Columbia University Press, New York, 2006.

Drucker, Peter. *Management: Tasks, Responsibilities, Practices*. Harper & Row, New York, 1973.

Federici, Silvia. *Caliban and the Witch: Women, the Body and Primitive Accumulation*. Autonomedia, New York, 2004.

Florida, Richard. *The Rise of the Creative Class*. Basic Books, New York, 2002.

Harvey, David. *The New Imperialism*. Oxford University Press, Oxford, 2003.

Komelj, Miklavž. *Fernando Pessoa v partizanski taboru*. Predavanje na Šoli teorije umetnosti, Moderna galerija, Ljubljana, 24. 6. 2010.

Radojević, Lidija. *Boj za javni prostor kot razredni boj*. Predavanje na Delavsko-punkerskoj univerzi, Gromka, Ljubljana, 31. 3. 2011.

Smith, Tony. *Technology and Capital in the Age of Lean Production*. SUNY Press, New York, 2000.

NANCY FRASER*

FEMINIZAM, KAPITALIZAM I LUKAVSTVO ISTORIJE

U ovom radu želela bih da šire sagledam drugi talas feminizma. Neću se baviti ovom ili onom aktivističkom strujom, nekim posebnim aspektom feminističke teorije, ni pojedinim socijalnim slojevima žena. Pre bih pokušala da sagledam drugi talas feminizma kao epohalnu društvenu pojavu u njenoj celini. Uzimajući u obzir skoro četrdeset godina feminističkog aktivizma, htela bih da dam svoju ocenu tog pokreta, njegove putanje i istorijskog značaja. Gledajući u prošlost ovog pokreta, nadam se da ću uspeti da uvidim i njegovu budućnost. Dok analiziram put koji smo prešle, nadam se da ću osvetliti neke od izazova sa kojima se danas suočavamo, u doba velike privredne krize, društvene neizvesnosti i političkih promena.¹

Stoga, ispričaću priču o širokim dometima i opštem značaju drugog talasa feminizma. Moja priča, istovremeno istorijski narativ i društveno-teorijska analiza, fokusira se na tri tačke u vremenu, od kojih svaka uspostavlja vezu između drugog talasa feminizma i kapitalizma. Prva tačka odnosi se na početak pokreta u okviru onoga što ću nazvati „državnim kapitalizmom“. Pokušaću da ocrtam nastanak drugog talasa feminizma (iz antiimperijalističke Nove levice) kao radikalnog

* Nancy Fraser, profesorka političkih nauka na Novoj školi za društvena istraživanja (*New School*) i koorednica časopisa *Sazvežđa*. Predavala je na Univerzitetu Nortvestern i Univerzitetu Johan Wolfgang Gete (Frankfurt, Nemačka). Dobitnica je brojnih stipendija i nagrada, kao i gostujuća predavačica na univerzitetima širom SAD i Evrope.

¹ Ovaj esej nastao je iz izlaganja na *Cortona Colloquiumu*, koji je kao temu imao *Gender and Citizenship: New and Old Dilemmas, Between Equality and Difference*, novembra 2008.

izazova preovlađujućem androcentrizmu državno regulisanih kapitalističkih društava nastalih nakon II svetskog rata. Druga tačka se odnosi na tok evolucije feminizma u dramatično izmenjenim društvenim okolnostima narastajućeg neoliberalizma. Tu ću pokušati da ocrtam ne samo izuzetan uspeh ovog pokreta, već i zabrinjavajuće približavanje nekih njegovih ideala zahtevima novog oblika kapitalizma u nastanku — postfordističkog, „neorganizovanog“, međunarodnog kapitalizma. Analizirajući ovu fazu, preispitaću da li je drugi talas feminizma nenaмерно obezbedio ključni sadržaj „novom duhu kapitalizma“, kako ga nazivaju Lik Boltanski (Luc Boltanski) i Eva Kjapelo (Ève Chiapello). Treća tačka odnosi se na moguću promenu pravca feminizma u postojećim uslovima, unutar krize kapitalizma i političkih promena u SAD, što bi moglo predstavljati početak udaljavanja od neoliberalizma i približavanje novom obliku društvene organizacije. Njenom analizom pokušaću da istražim mogućnosti ponovnog „stavljanja u pogon“ feminističkog obećanja emancipacije u svetu potresenom dvostrukom krizom — krizom finansijskog kapitala i hegemonije SAD — koju sada očekuje i izazov predsedničkog mandata Baracka Obame.

Uopšteno govoreći, predložiću kako da pozicioniramo putanju kretanja drugog talasa feminizma u odnosu prema skorašnjoj istoriji kapitalizma. Nadam se da ću tako doprineti oživljavanju neke vrste socijalističko-feminističke teorije, koja me (pre nekoliko decenija) prvobitno inspirisala, a koja i dalje pruža najbolju nadu za uspostavljanje rodne pravde danas. Međutim, moj cilj nije da prerađujem zastarele dvosistemske teorije, već da spojim najbolje u savremenoj feminističkoj teoriji sa najboljim u savremenoj kritičkoj teoriji kapitalizma.

Da bih pojasnila „logiku“ na kojoj se zasniva ovaj pristup, dozvolite mi da objasnim svoje nezadovoljstvo onim što je možda najšire prihvaćeno razumevanje drugog talasa feminizma. Često se kaže da je relativni uspeh pokreta u promeni kulture direktno srazmeran njegovom relativnom neuspehu u promeni institucija. Ova procena predstavlja mač sa dve oštrice: s jedne strane, feministički ideali rodne ravnopravnosti, toliko sporni tokom prethodnih decenija, sada su deo neupitnog društvenog *mainstreama*; s druge strane, ti ideali tek treba da budu praktično ostvareni. Stoga, danas široko prihvaćena feministička kritika npr. seksualnog zlostavljanja, trafikinga (trgovine ženama) i nejednakih plata bila je — i to ne tako davno — uzrok mnogobrojnih polemika. Ipak, ovakva postepena promena stavova ni u kom slučaju nije uklonila navedene prakse. Zbog toga se često čuje kako je drugi talas feminizma izvojevao pobedu upravo kao epohalna kulturna revolucija, ali da velika promena u mentalitetu nije još uvek rezultovala strukturnom, institucionalnom transformacijom.

Treba još nešto primetiti u vezi sa ovim stanovištem, koje opravdano tvrdi postojanje široke prihvaćenosti feminističkih ideja danas. Međutim, teza kulturnog uspeha nasuprot institucionalnom neuspehu ne uspeva da u potpunosti osvetli istorijski značaj i buduće izgledе drugog talasa feminizma. Ukoliko pretpostavimo da institucije „zaostaju“ za kulturom —kao da se jedno može menjati bez promene drugog —onda to navodi na zaključak da sve što treba učiniti jeste da institucije „sustignu“ kulturu kako bismo ostvarili feminističke nade. Ovakva pozicija čini manje vidljivim složeniji, uznemirujući učinak feminizma: šire prihvatanje kulturnih stavova rođenih iz drugog talasa bilo je deo još jedne društvene promene, nepredviđene i neželjene od strane feminističkih aktivistkinja —promene društvene organizacije kapitalizma nakon II svetskog rata.

U ovom radu cilj mi je da istražim ovu neprijatnu mogućnost. Stoga, moja hipoteza glasi: ono što je bilo zaista novo u vezi sa drugim talasom feminizma jeste način na koji je povezao —posredstvom kritike androcentričnog državnog kapitalizma —tri analitički različite dimenzije rodne nepravde: ekonomsku, kulturnu i političku. Podvrgavajući državni kapitalizam širokom, višestrukom analitičkom istraživanju, u kome su se tri navedene perspektive slobodno spajale, feministkinje su stvorile široko razgranatu, sistematsku kritiku. U decenijama koje su usledile, ove tri dimenzije nepravde se razdvajaju, kako među sobom, tako i od kritike kapitalizma. Ovu razdeobu feminističke kritike prati izvesno „uključenje“ (*incorporation*) i delimično jačanje nekih njenih aspekata. Razdvojene jedna od druge i od društvene kritike koja ih je spajala, zamisli drugog talasa feminizma regrutovane su da posluže projektu koji je bio u snažnom sukobu sa širom, holističkom vizijom pravednog društva. Kao lep primer lukavstva istorije mogu poslužiti upravo utopijske želje feminizma koje su pronašle svoj novi život kao stanovišta koja legitimišu prelaz na novi oblik kapitalizma: postfordistički, međunarodni, neoliberalni kapitalizam.

U narednim redovima, razradiću ovu hipotezu u tri koraka koji odgovaraju tri ma tačkama u vremenu, pomenutim ranije. U prvom koraku, analiziraću kritiku drugog talasa feminizma usmerenu na androcentrični državni kapitalizam, kritiku oslonjenu na tri pretpostavke društvene pravde: preraspodelu, priznanje (*recognition*) i predstavljanje (*representation*). U drugom koraku, ponudiću skicu rastavljanja tog kritičkog sklopa i upotrebu nekih njegovih delova za legitimaciju neoliberalnog kapitalizma. U trećem, proceniću izgledе za ispunjenje feminističkog obećanja emancipacije u sadašnjem trenutku, trenutku privredne krize i političke nestabilnosti.

FEMINIZAM I DRŽAVNI KAPITALIZAM

Započecu pozicioniranjem pojave drugog talasa feminizma u kontekstu državnog kapitalizma. Pod „državnim kapitalizmom“ podrazumevam hegemonu društvenu formaciju nastalu nakon II svetskog rata, formaciju u kojoj država igra aktivnu ulogu u upravljanju nacionalnom privredom.² Najbolje smo upoznati sa jednim oblikom državnog kapitalizma, a to je država blagostanja tzv. „prvog sveta“, koja je koristila kejnzijanska sredstva ne bi li ublažila cikluse uspona i padova svojstvene kapitalizmu. Učeci iz iskustava Velike krize i privrednog planiranja tokom II svetskog rata, ove države primenile su raznovrsne oblike „dirižizma“ (strogo državno upravljana ekonomija — *prim. prev.*) — investicije u infrastrukturu, planska industrijalizacija, progresivno oporezivanje, socijalna davanja, pravna regulacija poslovanja, nacionalizacija nekih ključnih industrija i dekomodifikacija javnih dobara. Iako su najuspešnije u ovakvoj „organizaciji“ bile bogate i moćne članice OECD, jedan oblik državnog kapitalizma mogao se naći i u tzv. „trećem svetu“. U osiromašenim bivšim kolonijama, nove nezavisne „zemlje u razvoju“ pokušale su da upotrebe svoje daleko oskudnije potencijale kako bi podstakle brz rast nacionalne privrede, podržavajući kupovinu domaćih proizvoda, investicije u infrastrukturu, nacionalizaciju ključnih industrija i tzv. besplatno školstvo.³

Dakle, opšte uzev, koristiću izraz „prvi svet“ da bih označila države blagostanja, članice OECD i bivše kolonije, zemlje u razvoju nakon II svetskog rata. Napokon, u tim zemljama je drugi talas feminizma doživeo erupciju tokom ranih 70-ih godina. Da bih tačno objasnila šta je izazvalo takav nagli uspon, želim da istaknem četiri ključna svojstva političke kulture državnog kapitalizma.

Ekonomizam. Po definiciji, državni kapitalizam uključuje upotrebu javne političke moći za regulaciju (u nekim slučajevima i za ukidanje) ekonomskih tržišta. U pitanju je, u velikoj meri, zapravo stišavanje krize u interesu kapitala. Ipak, ove države stekle su dobar deo svog političkog legitimiteta navodno se zalažući za inkluziju, društvenu jednakost i solidarnost među klasama. Pa ipak, ovi ideali tumačeni su ekonomistički i klasnocentrički (*class-centric*). U političkoj kulturi državnog kapitalizma socijalna problematika stavljena je u kontekst raspodele, kao pitanje pravične podele dobara, posebno prihoda i radnih mesta, dok je socijalna raslojenost

2 Za dalje razmatranje ovog pojma, vidi Friedrich Pollock, 'State Capitalism: Its Possibilities and Limitations', u: Andrew Arato i Eike Gebhardt, ur, *The Essential Frankfurt School Reader*, London, 1982, str. 71—94.

3 Takođe, privredni život u komunističkom bloku bio je ozloglašen po pitanju državnog uplitanja, a ima i onih koji bi ga i dalje nazivali državnim kapitalizmom. Iako u tome ima neke istine, ja ću slediti konvencionalni pristup, te ću iz prvog dela svog izlaganja isključiti ovaj region, delom zbog toga što se tek posle 1989. godine javlja drugi talas feminizma kao politička sila u bivšim komunističkim zemljama.

posmatrana kroz prizmu klase. Dakle, suština društvene nepravde bila je nepravedna ekonomska raspodela, a njen tipičan primer bila je klasna nejednakost. Učinak ove klasnocentričke, ekonomističke vizije bio je da marginalizuje, ako ne i da u potpunosti učini nevidljivim druge aspekte i mesta geneze nepravde.

Androcentrizam. Zatim, odigrao se sledeći scenario: politička kultura državnog kapitalizma uzela je muškog radnika kao prototip idealnog građanina, pripadnika etničke većine —hranioca i porodičnog čoveka. Široko je bilo prihvaćeno, takođe, da je njegova plata glavni, ako ne i jedini, ekonomski oslonac porodice, dok je svaki prihod koji ostvari njegova žena trebalo da bude puki dodatak. Duboko rodno ukorenjen, ovaj konstrukt „porodične plate“ koristio je i kao društveni ideal —„moderan“ i osposobljujući vertikalnu društvenu pokretljivost —i kao osnova za državnu politiku u vezi sa zapošljavanjem, socijalnom pomoći i razvojem. Iako je navodno bio zagaranтовan, ovaj ideal nije ostvarila većina porodica, jer je plata muškarca retko bila sama po sebi dovoljna da podmiri decu i nezaposlene žene. Takođe, fordistička industrija za koju je ovaj ideal vezivan uskoro je smanjena u odnosu na narastajući, uslužni sektor sa niskim platama. Međutim, tokom 1950-ih i 1960-ih, ideal porodične plate i dalje je služio da odredi rodne norme i da zauzda one koji im se opiru, osnažujući moć muškarca u domaćinstvu i usmeravajući socijalne težnje u oblast privatne potrošnje. Jednako važno, visoko vrednujući plaćeni posao, politička kultura državnog kapitalizma učinila je nevidljivim društveni značaj neplaćenog starateljstva i kućnih poslova. Institucionalizujući androcentrično razumevanje porodice i rada, ta kultura je naturalizovala rodne nepravde i uklonila ih iz političke arene.

Etatizam. Državni kapitalizam je takođe bio etatistički, prožet tehnokratskim, menadžerskim duhom. Oslanjajući se na stručnjake za projektovanje raznovrsnih pravila i procedura, i na birokratske strukture koje su ih primenjivale, države blagostanja i one u razvoju odnosile su se prema onima, kojima su navodno služile (tzv. „servis građana“ —*prim. prev*), više kao prema klijentima, potrošačima i poreskim obveznicima nego kao prema aktivnim građanima. Rezultat je bila depolitizovana kultura, koja se pitanjima pravde bavila kao „tehničkim problemom“ koji treba rešiti pod nadzorom stručnjaka ili korporativističkim pregovorima. Daleko do toga da su osnaživani da tumače svoje potrebe na demokratski način —posredstvom političke rasprave i borbe —obični građani stavljeni su, u najboljem slučaju, u poziciju pasivnih primalaca zadovoljenja svojih potreba, nametnutih „odozgo“.

Vestfalijanizam. Konačno, državni kapitalizam bio je —po definiciji —nacionalna formacija, s ciljem mobilizacije kapaciteta država-nacija, ne bi li podržao nacionalni privredni razvoj u ime —ako ne uvek u interesu —sopstvenog građanstva.

Zahvaljujući regulacionom okviru Breton Vudsa (Bretton Woods), ova formacija zasnivala se na cepanju političkog prostora na manje, teritorijalno razgraničene delove. Kao rezultat toga, politička kultura državnog kapitalizma institucionalizovala je vestfalijansko stanovište po kome obavezujuća načela pravde važe isključivo u kontekstu državljanstva. Generišući lavovski deo socijalnih borbi nakon II svet-skog rata, ovaj svetonazor preusmerio je zahteve za pravdom na domaći politički teren pojedinačnih država. Učinak navedenog — čineći medvedu uslugu ljudskim pravima na međunarodnom nivou i antiimperijalističkoj solidarnosti — bio je su-ženje prostora pravde, marginalizacija, ako ne i potpuno izmeštanje nepravde van sopstvenih državnih granica, daleko od očiju javnosti.⁴

Uopšte uzev, politička kultura državnog kapitalizma bila je ekonomistička, andro-centrična, etastička i vestfalijanska — dakle, sastavljena od svega onoga što je bilo meta kritike kasnih 1960-ih i 1970-ih. Tokom tog perioda vatrenog radikalizma, drugi talas feminizma udružio se sa Novom levicom i antiimperijalističkim pokre-tom, bacajući rukavicu u lice ekonomizmu, etatizmu i (u manjoj meri) vestfalija-nizmu državnog kapitalizma, preispitujući i androcentrizam, a sa njim i seksizam u sopstvenim redovima. Razmotrimo svaku od ovih tačaka ponaosob.

Drugi talas feminizma protiv ekonomizma. Odbacujući svođenje nepravde na kla-sno neravnopravnu raspodelu dobara, feministkinje drugog talasa pridružile su se ostalim emancipatornim pokretima, ne bi li razbile restriktivnu ekonomsku ideo-logiju državnog kapitalizma. Politizujući „lično“, one su proširile značenje pravde, tumačeći kao nepravdu previđene društvene nejednakosti, tolerisane ili raciona-lizovane od pamtiveka. Istovremeno odbacujući marksističko usredsređivanje is-ključivo na političku ekonomiju i liberalni fokus u potpunosti usmeren na pravni poredak, feministkinje su otkrile nepravde na drugim mestima — u porodici i kul-turnoj tradiciji, u nedržavnom sektoru i svakodnevnom životu. Takođe, feminis-tkinje drugog talasa razotkrile su nova „mesta“ koja bi mogla sadržati nepravdu. Odbacujući primat klase, socijalističke, crne i antiimperijalne feministkinje takođe su bile protivne naporima radikalnih feministkinja da uspostave rod kao privile-govanu kategoriju. Usredsređujući se ne samo na rod, već i na klasu, rasu, seksu-alnost i nacionalnost, prve su uvele danas široko prihvaćenu „multidisciplinarnu“ alternativu partikularnim pristupima. Konačno, feministkinje drugog talasa pro-širile su delokrug pravde i na privatne oblasti kao što su seksualnost, kućni po-slovi, reprodukcija i nasilje nad ženama. Tako su proširile i pojam nepravde, da bi obuhvatio ne samo ekonomsku nejednakost, već i statusne hijerarhije i asimetrije

4 Za potpunije razumevanje vestfalijanske političke ideologije vidi Fraser 'Reframing Justice in a Global-izing World', NLR 36, novembar—decembar 2005.

u političkoj moći. Gledajući unazad, možemo slobodno reći da su te feministkinje zamenile monistički, ekonomistički svetonazor pravde širim, trodimenzionalnim poimanjem, uključujući u pojam pravednosti i ekonomiju, kulturu i politiku.

Rezultat toga nije bila prosta lista pojedinačnih problema. Naprotiv, ono što je povezivalo mnoštvo novoootkrivenih nepravdi bila je ideja da je podređenost žena sistemsko, oslonjena na dubinske strukture društva. Feministkinje drugog talasa raspravljale su, naravno, o tome kako je najbolje opisati društveni totalitet — da li kao „patrijarhat“; „dvostruki sistem“, spoj kapitalizma i patrijarhata; svetski imperijalistički sistem; ili — kako ja najviše volim da ga zovem — kao istorijski poseban, androcentrični oblik sistema državnog kapitalizma, strukturiranog trima međusobno isprepletanima režimima potčinjavanja: nepravedna raspodela, nepriznavanje i nezastupljenost. Međutim, uprkos takvim razlikama, većina feministkinja drugog talasa — izuzev liberalnih feministkinja — slagala se oko toga da prevazilaženje potčinjenosti žena zahteva radikalnu promenu dubinskih struktura društvenog totaliteta. Ova zajednička posvećenost sistemskoj promeni obeležila je početke pokreta nastalog u okviru širih emancipatornih previranja tog vremena.

Drugi talas feminizma protiv androcentrizma. Ako je drugi talas feminizma bio deo sveopšte aure radikalizma 1960-ih, ipak je stajao u napetom odnosu prema drugim emancipatornim pokretima. Njegova glavna meta, na kraju krajeva, bila je rodna nepravda državnog kapitalizma, što teško da je bio prioritet za nefeminističke antiimperijaliste i „nove levičare“ (New Leftists). U izvođenju kritike androcentričnog državnog kapitalizma, feministkinje drugog talasa morale su da se suoče i sa seksizmom na leviци. Liberalnim i radikalnim feministkinjama to nije predstavljalo problem — one su se naprosto odvojile i napustile su levicu. Socijalističkim, antiimperijalnim i feministkinjama koje nisu pripadnice bele rase, naprotiv, teškoću je predstavljalo to što su se sukobile sa seksizmom na leviци i dalje ostajući njenim delom.

Bar neko vreme, socijalističke feministkinje uspele su da održe taj težak balans. Pronašle su jezgro androcentrizma u rodnoj podeli rada koja rad, plaćeni i neplaćeni, koji obavljaju žene ili se sa njim dovode u vezu sistematski obezvređuje. Primena ove analize na državni kapitalizam razotkrila je duboku strukturnu vezu između velike odgovornosti samih žena za neplaćeno staranje, potčinjavanje u braku i privatnom životu, rodnu segregaciju na tržištu rada, dominaciju muškaraca u političkom sistemu i androcentrizma socijalnih davanja, industrijskih politika i razvojnih programa. U stvari, one su razotkrile porodični dohodak kao mesto gde se sreću (nepravedna) raspodela, (ne)priznavanje i (ne)zastupljenost. Rezultat je bila kritika koja je uključila privredu, kulturu i politiku u sistematičan opis ženske podređenosti unutar državnog kapitalizma. Daleko od toga da je pokušao da

naprosto promovise potpuno uključenje žena kao plaćenih radnica u kapitalističko društvo, drugi talas feminizma težio je da promeni dubinske strukture društva i sistem vrednosti — delimično tako što će se pozitivno vrednovati i neplaćeni rad (a ne samo plaćeni), posebno društveno neophodno staranje (koje obavljaju žene).

Drugi talas feminizma nasuprot etatizmu. Međutim, feminističke primedbe državnom kapitalizmu bile su zainteresovane koliko za njegove forme, toliko i za suštinu. Kao i njihovi saveznici na Novoj levisi, odbacile su birokratsko-menadžerski duh državnog kapitalizma. Raširenoj kritici fordizma 1960-ih godina dodale su rodnu analizu, pokazujući da kultura velikih, piramidalno organizovanih institucija unutar stručno-menadžerskog sloja državnog kapitalizma sadrži modernu verziju „muškosti“ (*masculinity*). Razvijajući tome suprotan, horizontalni princip sestrinskih veza, feministkinje drugog talasa stvorile su potpuno novu organizacionu praksu „povećanog senzibiliteta“. Nastojeći da premoste oštar etatistički rascep između teorije i prakse, prikazivale su sebe kao kontrakulturni demokratski pokret — antihijerarhijski, participativni i „narodni“ (*demotic*). U vremenu kada akronim NVO za nevladine organizacije još nije postojao, feminističke akademke, advokatice i socijalne radnice identifikovale su se više sa najširim slojevima društva, a manje sa vladajućim profesionalnim duhom depolitizovanog veštačenja.

Međutim, za razliku od svojih kontrakulturnih saboraca, većina feministkinja nije olako odbacila državne institucije. Birajući da radije traže da se u potonje uvedu feminističke vrednosti, one su osmislile participativno-demokratsku državu koja osnažuje svoje građane. Efektivno razvijajući nove odnose između države i društva, nastojale su da promene pasivne primaocice socijalnih davanja i puke objekte razvojnih politika u aktivne subjekte, osnažene da učestvuju u demokratskom procesu razumevanja sopstvenih i tuđih potreba. Shodno tome, cilj je bio manje da se ukinu državne institucije, a više da one postanu delotvorne, kako bi unapredile i zaista podržale rodnu pravdu.

Drugi talas feminizma za i protiv vestfalijanizma. Možda je odnos feminizma prema vestfalijanizmu državnog kapitalizma bio više ambivalentan. Nastajući iz globalnog političkog previranja tog vremena, usmerenog i protiv rata u Vijetnamu, pokret je, van svake sumnje, imao u vidu prekograničnu, međudržavnu nepravdu. Ovo je naročito važno za feministkinje u zemljama u razvoju, čija je rodna kritika bila isprepletena sa kritikom imperijalizma. Ali tamo, kao i drugde, većina feministkinja videla je države kao prave adresate sopstvenih zahteva. Tako su feministkinje drugog talasa nastojale da vestfalijanski okvir ostvare na nivou prakse, čak i kada su ga kritikovale na nivou teorije. Taj okvir, koji je razdelio svet na „monadne“ teritorijalne politike, nastavio je da bude podrazumevani izbor u doba kada je

još uvek izgledalo da države poseduju potrebne potencijale za upravljanje društvom i kada tehnologija za međunarodno umrežavanje u realnom vremenu još nije bila dostupna. Stoga, u okviru državnog kapitalizma, slogan „sestrinstvo je globalno“ (osporavajući sebe, jer je i sam bio imperijalni slogan) bio je više apstraktan gest, nego praktično ostvariv postvestfalijanski politički projekat.

Generalno govoreći, drugi talas feminizma ostao je ambivalentan prema vestfalijanizmu, čak i kada je odbacivao ekonomizam, androcentrizam i etatizam državnog kapitalizma. Međutim, po svim ovim pitanjima on sadrži značajne nijanse u stavovima. Dok su odbacivale ekonomizam, feministkinje tog vremena nikada nisu sumnjale u središnju važnost pravedne preraspodele, kao ni u značaj kritike političke ekonomije za projekat ženske emancipacije. Daleko od toga da su želele da minimalizuju ekonomski aspekt rodne nepravde — naprotiv, nastojale su da ga prodube, razjašnjavajući vezu te nepravde sa dvema drugim društvenim dimenzijama: kulturom i politikom. Takođe, u odbacivanju androcentrizma „porodične plate“, feministkinje drugog talasa nikada nisu nastojale da taj koncept prosto zamene porodicom sa dva dohotka. Za njih je prevazilaženje rodne nepravde značilo okončanje systemske devalvacije staranja (o drugima) i rodne podele rada, plaćenog i neplaćenog. Konačno, u odbacivanju etatizma državnog kapitalizma, feministkinje drugog talasa nikada nisu dovodile u pitanje neophodnost jakih političkih institucija sposobnih da organizuju privredni život u službi pravde. Daleko od toga da su želele da oslobode tržišta državne kontrole, nastojale su da demokratizuju državnu moć, učine što većim (javno) učešće građana, osnaže odgovornost i povećaju tokove komunikacije između države i društva.

Sve u svemu, drugi talas feminizma doneo je politički projekat promene zasnovane na proširenom razumevanju nepravde i systemskoj kritici kapitalističkog društva. Najnaprednije struje unutar tog pokreta videle su svoju borbu kao višeslojnu, usmerenu istovremeno protiv ekonomskog izrabljivanja, statusne hijerarhizacije i političkog podređivanja. Štaviše, za njih je feminizam bio deo šireg emancipatornog projekta, gde je borba protiv rodne nepravde bila nužno povezana sa borbom protiv rasizma, imperijalizma, homofobije i klasizma, a sve navedeno zahtevalo je promenu dubinskih struktura kapitalističkog društva.

FEMINIZAM I „NOVI DUH KAPITALIZMA“

Kao što se ispostavilo, taj projekat je ostao mrtvorodenče, žrtva dubljih istorijskih sila, loše razumevanih u to vreme. Iz današnje vremenske distance, primećujemo da se rast drugog talasa feminizma dogodio istovremeno sa istorijskim pomakom ka neoliberalizmu. Obrćući geslo državnog kapitalizma, koji je nastojao da

upotrebi politiku kako bi „ukrotio“ tržište, zagovornici novog oblika kapitalizma predlagali su upotrebu tržišta za „zauzdavanje“ politike. Rastavljajući na sastavne delove ključne elemente sistema iz Bretton Woodsa, uklonili su kontrolu kapitala koja je omogućila kejnzijsko upravljanje nacionalnim privredama. Umesto dirizma, zagovarali su privatizaciju i deregulaciju; na mesto socijalnog davanja i socijalnog državljanstva postavili su *trickle-down* (politika smanjenja taksi i povećanja pomoći krupnom kapitalu — *prim. prev.*) i „ličnu odgovornost“; države blagostanja i države u razvoju zamenili su slabim, okrutnim „državama nadmetanja“. Isprobavan u Južnoj Americi, ovaj pristup poslužio je za rukovođenje tranzicije u kapitalizam, u istočnoj i srednjoj Evropi. Iako su ga javno podržali Margaret Tačer (Margareth Thatcher) i Ronald Regan (Ronald Reagan), primenjen je postepeno i nejednako u tzv. prvom svetu. Nasuprot tome, u tzv. trećem svetu, neoliberalizacija je uvedena pod pretnjom zaduživanja, kao nametnuti program „strukturnog prilagodavanja“ koji je preokrenuo sva ključna načela developmentalizma (teorija koja tvrdi da je jačanje domaćeg tržišta i visoko oporezivanje uvoza najbolji način ekonomskog razvoja — *prim. prev.*) i prinudio postkolonijalne države da otuđe svoju imovinu, otvore svoja tržišta i skrešu socijalna davanja.

Zanimljivo je primetiti da je drugi talas feminizma cvetao u novim uslovima. Ono što je počelo kao radikalni kontrakulturni pokret sada je bilo na putu da postane široka, masovna društvena pojava. Privlačeci poklonike iz svih klasa, etniciteta, nacionalnosti i političkih ideologija, ideje feminizma pronašle su svoj put do svakog domena društvenog života i promenile samorazumevanje svih onih sa kojima su došle u dodir. Učinak nije bio puko proširenje aktivističkih redova, već i preoblikovanje zdravorazumskog svetonazora porodice, rada i dostojanstva.

Da li je puka slučajnost to što je drugi talas feminizma napredovao u tandemu sa neoliberalizmom? Ili postoji nekakva perversna, skrivena međusobna privlačnost? Druga mogućnost jeste jeres, ali ako odbijamo da je istražimo, činimo to na našu štetu. Svakako da je uspon neoliberalizma dramatično promenio teren na kome je delovao drugi talas feminizma. Smatram da je učinak bio „preoznačavanje“ (*resignification*) feminističkih ideala.⁵ Težnje koje su imale jasan emancipatorni „potisak“ u kontekstu državnog kapitalizma dobile su daleko dvosmislenije značenje u neoliberalnoj eri. Sa državama u razvoju i državama blagostanja „pod opsadom“ zagovornika slobodnog tržišta, feministička kritika ekonomizma, androcentrizma, etatizma i vestfalijanizma dobila je novi zamah. Dozvolite mi da razjasnim tu dinamiku preoznačavanja preispitujući četiri pomenute, ključne tačke feminističke kritike.

⁵ Pozajmljujem izraz *preoznačavanje* iz rada Judith Butler 'Contingent Foundations', u: Seyla Benhabib, Judith Butler, Drucilla Cornell i Nancy Fraser, *Feminist Contentions: A Philosophical Exchange*, London, 1994.

Preoznačavanje feminističkog antiekonomizma. Uspon neoliberalizma poklopio se sa velikim promenama u političkoj kulturi kapitalističkih društava. U ovom periodu, zahtevi za pravdom sve više su razumevani kao zahtevi za priznavanjem identiteta i razlike.⁶ Sa ovim zaokretom „iz preraspodele u priznanje“ došli su i snažni pritisci da se drugi talas feminizma izmeni u neku verziju politike identiteta. Bila je to, bez sumnje, progresivna varijanta, ali je ipak prenaprasila kritiku kulture, zanemarišući kritiku političke ekonomije. U praksi, postojala je težnja da se socijalno-ekonomska borba podredi borbi za priznanje (identiteta), dok je u akademskom diskursu feministička teorija kulture zasenila feminističku društvenu teoriju. Ono što je počelo kao neophodni korektiv ekonomizma, vremenom se pretvorilo u podjednako jednostran kulturalizam. Tako, umesto stvaranja široke, sveobuhvatne paradigme koja bi obuhvatila i preraspodelu i priznanje, drugi talas feminizma zamenio je *de facto* jednu ograničenu paradigmu drugom.

Štaviše, to se dogodilo u trenutku koji nije mogao biti gori. Okretanje ka politici priznanja spojilo se isuviše lako sa usponom neoliberalizma, koji je isključivo želeo da potisne svako sećanje na socijalni egalitarizam. Dakle, feministkinje su prenaprasile kritiku kulture upravo u trenutku kada su okolnosti nalagale da treba obratiti više pažnje na kritiku političke ekonomije. Štaviše, kako je ta kritika napušтана, kulturni element odvojen je ne samo od ekonomskog, već i od kritike kapitalizma, kritike koja ih je prethodno objedinjavala. Odeljeni od kritike kapitalizma i stavljeni na raspolaganje alternativnim poimanjima, navedeni elementi mogli su biti uvučeni u „opasnu vezu“ sa neoliberalizmom, kako je to Hester Einstein imenovala.⁷

Preoznačavanje feminističkog antiandrocentrizma. Stoga, bilo je samo pitanje vremena kada će neoliberalizam preoznačiti feminističku kritiku androcentrizma. Da bih to objasnila, poslužiću se unekoliko izmenjenim argumentom koji su osmislili Lik Boltanski i Iv Kjapelo. U značajnoj studiji *Novi duh kapitalizma*, njih dvoje tvrde kako kapitalizam u doba istorijskih preloma periodično preobražava sam sebe, delom i tako što osnažuje određene aspekte kritike koja je uperena protiv njega.⁸ U takvim trenucima, elementi antikapitalističke kritike bivaju preoznačeni kako bi legitimisali novi oblik kapitalizma u nastanku, koji tako zadobija viši moralni značaj, potreban kako bi se nove generacije motivisale da podnose (suštinski)

6 Za ovu promenu u „gramatici“ političkih zahteva, vidi Fraser, 'From Redistribution to Recognition?', NLR1/212, jul-avgust 1995.

7 Hester Eisenstein, 'A Dangerous Liaison? Feminism and Corporate Globalization', Science and Society, vol. 69, br. 3, 2005.

8 Luc Boltanski i Éve Chiapello, *The New Spirit of Capitalism*, London, 2005 [Paris, 1999]. Za razmatranje psihoanalize kao duha „druge industrijske revolucije“, koje se završava tako što postavlja feminizam kao duh „treće“, vidi Eli Zaretsky 'Psychoanalysis and the Spirit of Capitalism', Constellations, vol. 15, br. 3, 2008.

besmislen posao zarad akumulacije bez kraja i konca. Novi „duh“, posluživši kao legitimacija prilagodljivog, neoliberalnog kapitalizma našeg doba, nastao je iz „umetničke“ kritike državnog kapitalizma Nove levice, koja je odbacila starinski konformizam korporativne kulture. U nekim aspektima pobune 1968. neoliberalni teoretičari menadžementa otkrili su paradigmu za novi „umrežujući“, „projektni“ kapitalizam, gde su čvrste organizacione hijerarhije zamenjene „horizontalnim“ timovima i prilagodljivim mrežama, oslobađajući ličnu kreativnost. Rezultat je bila nova romansa između kapitalizma i objektivnih promena u svetu, koja je uključila tehnološki uspon Silikonske Doline i koja danas svoj najčistiji izraz nalazi u „filozofiji“ Gugla (Google).

Argument koji iznose Boltanski i Kjepelo je originalan i snažan. Pa ipak, zato što je „rodno slep“, on ne uspeva da zahvati svu osobenost duha neoliberalnog kapitalizma. Bez sumnje, taj duh uključuje maskulinu romansu slobodnog, neopterećenog, „samooblikovanog“ (*self-fashioned*) pojedinca. Međutim, neoliberalni kapitalizam stoji u vezi sa Volmartom (Walmart), „makiladorama“ (fabrike koje brutalno iskorišćavaju jeftinu, obespravljenu radnu snagu — *prim. prev.*) i mikrokreditima koliko i sa Silikonskom Dolinom i Guglom. Njegovi ključni radnici su ne samo muškarci, nego i žene (još uvek nesrazmerno zastupljene u odnosu na muškarce), ne samo mlade neudate žene, već i žene u braku i sa decom; ne samo žene koje nisu bele rase, već žene svih nacionalnosti i etniciteta. Kao takve, one su se „ulile“ u tržišta rada diljem sveta, a učinak toga bio je podrivanje — jednom za svagda — ideala državnog kapitalizma o porodičnoj plati. U „neorganizovanom“ liberalnom kapitalizmu, taj ideal bio je zamenjen novom normom porodice sa dva dohotka, bez obzira na to što je stvarnost, na kojoj se temelji ovaj novi ideal, stvarnost niskih primanja, smanjene sigurnosti radnog mesta, opadajućeg standarda života, naglog porasta broja radnih sati po domaćinstvu, pogoršanja rada u dve smene — sada se radi u tri ili četiri — i uvećanja broja domaćinstava koja vode žene. Neorganizovani kapitalizam uspeo je da „ni od čega napravi nešto“ nudeći novu, izmaštanu romansu ženskog napetka i rodne pravde.

Ma kako to uznemiravajuće zvučalo, smatram da je drugi talas feminizma novom duhu neoliberalizma nenamerno obezbedio ključni sastojak. Naša kritika porodičnog dohotka sada tvori dobar deo romanse koja snabdeva fleksibilni kapitalizam višim smislom i moralom. Dajući njihovim svakodnevnim nastojanjima moralnu osobenost, feministička romansa privlači žene sa oba kraja socijalnog spektra: s jedne strane, to su stručnjakinje iz srednje klase odlučne da izgrade svoje karijere; s druge, privremeno zaposlene, *frilenserke*, nisko plaćene uslužne radnice, služavke, seksualne radnice, migrantkinje, radnice u zonama slobodne trgovine i

mikrokreditne zaduženice, koje ne traže samo izvor prihoda i materijalnu sigurnost, već i dostojanstvo, samousavršavanje i oslobađanje od tradicionalne muške moći. Na oba kraja, san emancipacije žena upregnut je u pogon kapitalističke akumulacije. Stoga je kritika porodičnog dohotka, koju je sproveo drugi talas feminizma, imala perverznu reinkarnaciju. Nekada ključni deo radikalne analize kapitalističkog androcentrizma, ona danas služi da ojača pozitivno vrednovanje najamnog rada unutar kapitalizma.

Preoznačavanje feminističkog antietatizma. Neoliberalizam je takođe preoznačio antietatizam prethodnog perioda, čineći od njega plan za smanjene državnog uplitanja na minimum. U novoj klimi, kritika paternalizma države blagostanja koju je izneo drugi talas feminizma bila je tek na korak daleko od kritike „državedadilje“ (tzv. *nanny state*, država koja obimno koristi protekcionizam, ekonomski intervencionizam i razne forme regulacije u ekonomskoj i socijalnoj sferi — *prim. prev.*), koju je ponudila M. Tačer. Bilo je to, zasigurno, iskustvo u SAD, gde su feministkinje bespomoćno posmatrale kako Bil Klinton (Bill Clinton) koristi njihovu detaljnu kritiku seksizma i stigmatizacije unutar sistema (ionako bedne) socijalne pomoći kao podršku planu da „okonča državna davanja kakva poznajemo“, što je ukinulo pravo na socijalnu pomoć na federalnom nivou. U bivšim kolonijama, kritika androcentrizma developmentalne države preobrazila se u međuvremenu u razvojni entuzijazam nevladinih organizacija, koje su se svuda pojavile kako bi ispunile prazan prostor nastao sužavanjem državnih nadležnosti. Sigurno je da su najbolje od ovih organizacija donele hitno potrebnu materijalnu pomoć stanovništvu lišenom javnih službi. Ipak, učinak je često bio depolitizacija lokalnih grupa i prilagođavanje njihovih planova i programa onako kako je najviše odgovaralo fondacijama iz prvog sveta. Zahvaljujući svojoj kratkoročnoj prirodi, delatnosti nevladinih organizacija učinile su malo u smislu kako preispitivanja smanjenih državnih davanja tako i izgradnje političke podrške za odgovornu državnu aktivnost.⁹

Rastuća popularnost mikrokredita ilustruje ovaj paradoks. Koristeći se feminističkim vrednostima osnaživanja i „horizontalne“ participacije nasuprot pasivizujućem, birokratskom i „vertikalnom“ etatizmu, arhitekta ovih projekata izgradile su inovativni spoj pojedinačne samopomoći i umrežavanja unutar zajednice, „nadziranja“ nevladinih organizacija i tržišnih mehanizama, s ciljem borbe protiv siromaštva žena i rodnog potčinjavanja. Dosadašnji rezultati uključuju impresivnu arhivu otplaćenih kredita i anegdotskih svedočanstava o životnim promenama.

9 Sonia Alvarez, 'Advocating Feminism: The Latin American Feminist NGO "Boom"', *International Feminist Journal of Politics*, vol. 1, br. 2, 1999; Carol Barton 'Global Women's Movements at a Crossroads', *Socialism and Democracy*, vol. 18, br. 1, 2004.

Međutim, u feminističkoj halabuci dignutoj oko ovih projekata ostaje skrivena uznemirujuća slučajnost: mikrokreditiranje je procvetalo baš kada su države napustile makrostrukturne napore u borbi protiv siromaštva, napore koje niske pozajmice ne mogu da zamene.¹⁰ U ovom slučaju, feministička kritika birokratskog paternalizma doprinela je razvoju neoliberalizma. Stanovište koje je za cilj prvobitno imalo da promeni državnu moć u servis građana za osnaživanje i dosezanje socijalne pravde sada se koristi da legitimise marketizaciju (proces koji omogućava da se državna preduzeća ponašaju kao firme orijentisane ka marketingu — *prim. prev.*) i smanjenje državnih troškova.

Preoznačavanje feminizma za i protiv vestfalijanizma. Konačno, neoliberalizam menja — na bolje i na gore — ambivalentan odnos drugog talasa feminizma prema vestfalijanizmu. U novom kontekstu „globalizacije“, ne može se više tvrditi kako je ograničena teritorija države jedini legitimni okvir ostvarivanja pravde i obaveza koje iz nje proističu. Feministkinje su i ranije osporavale svođenje pravde na nivo država-nacija, zajedno sa zaštitnicima životne sredine, ljudskih prava i kritičarima Svetske trgovinske organizacije. Koristeći postvestfalijanske uvide beskorisne unutar državnog kapitalizma, one su „ciljale“ prekogranične nepravde, marginalizovane ili zapostavljene u prethodnom periodu. Koristeći nove komunikacione tehnologije za uspostavljanje međunarodnih mreža, feministkinje su izumele nove strategije, kao što je „efekat bumeranga“ (uskraćivanje određenih prava često može izazvati pobunu koja dovodi do još većih prava — *prim. prev.*), mobilisujući globalno javno mnjenje kako bi se uvidele lokalne nepravde i osudile države koji ih dozvoljavaju.¹¹ Rezultat je bio novi oblik feminističkog aktivizma koji obećava — međunarodni, višeslojni, postvestfalijanski feminizam.

Međutim, okretanje međunarodnom planu donelo je teškoće. Često sputavane na nivou države, mnoge feministkinje usmerile su svoju energiju ka međunarodnoj areni, posebno ka nizu konferencija Ujedinjenih nacija, od Najrobija preko Beča do Pekinga... i dalje. Izgradnjom prisustva u „globalnom civilnom društvu“, posredstvom koga se uključuju u nove režime globalnog upravljanja, feministkinje su uvučene u neke od problema na koje sam već ukazala. Na primer, učešće u kampanjama za ženska ljudska prava, usredsređene pretežno na pitanja nasilja i reprodukcije, zapostavljajući siromaštvo. Pristajući na hladnoratovsku podelu na

¹⁰ Uma Narayan, 'Informal Sector Work, Microcredit and Third World Women's "Empowerment": A Critical Perspective', rad predstavljen na skupu XXII World Congress of Philosophy of Law and Social Philosophy, maj 2005, Granada.

¹¹ Margaret Keck i Kathryn Sikkink, *Activists Beyond Borders: Advocacy Networks in International Politics*, Ithaca, NY, 1998.

građanska i politička prava, s jedne, i socijalna i ekonomska prava, s druge strane, ovi naponi, takođe, dali su prednost priznanju nasuprot preraspodeli. Pored toga, ove kampanje pojačale su izmeštanje feminističke politike u nevladin sektor, šireći jaz između stručnjaka i lokalnih grupa, dajući nesrazmerno velik uticaj eliti koja vlada engleskim jezikom. Analogno se zbiva u okviru feminističkog angažmana u vezi sa političkim aparatom Evropske unije, posebno imajući u vidu odsustvo istinski međunarodnih i panevropskih ženskih pokreta. Dakle, feministička kritika vestfalijanizma u eri neoliberalizma pokazala se kao mač sa dve oštrice. Ono što je počelo kao spasonosni pokušaj da se izvan države-nacije proširi obim pravde završilo je — u nekim svojim aspektima — pripojeno administrativnim potrebama novog oblika kapitalizma.

Uopšte uzev, sudbina feminizma u neoliberalnom dobu predstavlja paradoks. S jedne strane, relativno mali kontrakulturni pokret prethodnih decenija rastao je eksponencijalno, uspešno šireći svoje ideje širom sveta. S druge strane, feminističke ideje prošle su suptilne promene — i u pogledu svojih učinaka — u politički izmenjenom kontekstu. Nesumnjivo emancipatorna u eri državnog kapitalizma, kritika ekonomizma, androcentrizma, etatizma i vestfalijanizma sada se pojavljuje opterećena dvosmislenostima, podložna legitimaciji potreba novog oblika kapitalizma. Na kraju krajeva, ovakav kapitalizam više bi voleo da se sukobi sa zahtevima za priznanje, nego sa zahtevima za preraspodelu, jer gradi novi režim akumulacije na temeljima najamnog rada žena, te pokušava da ukine društvenu kontrolu tržišta s ciljem da na globalnom nivou dejstvuje sve više i više slobodno.

OTVORENA BUDUĆNOST?

Međutim, danas se sam kapitalizam nalazi na ozbiljnoj raskrsnici. Bez sumnje, globalna finansijska kriza i odlučna postneoliberalna reakcija vodećih kapitalističkih država — koje su sada po pravilu kejnzijanske — označava početak kraja neoliberalizma kao ekonomskog režima. Izbor Baraka Obame možda predstavlja znak odlučnog odbacivanja neoliberalizma — čak i u samoj „utrobi zveri“ — kao političkog projekta. Možda smo svedoci nastanka novog talasa mobilizacije s ciljem osmišljavanja alternative (neoliberalizmu). Možda, shodno tome, stojimo na rubu još jedne „velike promene“, temeljne i duboke kao što je ona koju sam upravo opisala.

Ako je tako, onda će oblik društva koje tek dolazi u narednom periodu biti predmet velikih sporova. I feminizam će značajno učestvovati u toj polemici na dva različita nivoa. Prvo, kao socijalni pokret čije sam „bogatstvo“ ovde naznačila, a koji će nastojati da obezbedi da nadolazeći režim institucionalizuje posvećenost rodnoj

pravdi. Ali, takođe, i kao opšti diskurzivni konstrukt koji feministkinje više ne poseduju i njime ne upravljaju — prazan označitelj nečeg nesumnjivo dobrog (nalik, možda, „demokratiji“), koji može biti zloupotrebjen i koji će biti korišćen za legitimaciju mnoštva različitih scenarija, koji nisu svi redom posvećeni rodnoj pravdi. Izdanak feminizma kao društvenog pokreta, ovaj drugi, diskurzivni „feminizam“ otrgao se kontroli. Kako diskurs postaje nezavisan od pokreta, potonji je sve više suočen sa svojom „tamnom stranom“, dvojnikom koji izaziva nelagodnost, a koga naprosto ne može ni prihvatiti, niti ga se može u potpunosti odreći.¹²

U ovom eseju, istakla sam zabrinjavajući razvoj ova dva feminizma, razvoj koji se okreće od državnog kapitalizma i ide ka neoliberalizmu. Šta treba zaključiti iz toga? Sigurno ne treba misliti da je drugi talas feminizma doživeo neuspeh, niti da je kriv za trijumf neoliberalizma. Ne treba zaključiti ni da su feministički ideali sami po sebi problematični, niti da su *uvek-već* osuđeni na preoznačavanje zarad dobrobiti kapitalizma. Naprotiv, ja zaključujem da mi, za koje feminizam pre svega predstavlja pokret za rodnu pravdu, treba da postanemo više istorijski samosvesne jer radimo na terenu koji je takođe zaposela i naša „tamna strana“.

S tim ciljem, vratimo se na pitanje: šta objašnjava našu „opasnu vezu“ sa neoliberalizmom, ako takvog objašnjenja uopšte ima? Da li smo žrtve nesrećnog sticaja okolnosti koje su nas zadesile na pogrešnom mestu i u pogrešno vreme, te smo postale lak plen najlukavijeg od svih zavodnika, kapitalizma tako „neprobirljivog“ da je u stanju da instrumentalizuje bilo koje stanovište, čak i ono koje mu je, kao takvo, strano? Ili je tu, kao što sam ranije iznela, na delu neka podzemna privlačnost između feminizma i neoliberalizma? Ako takva privlačnost postoji, ona se nalazi u kritici tradicionalne (muške) moći.¹³ Ta moć je već dugo „meta“ feminističkog aktivizma, koji je nastojao — počevši još sa Meri Vulstonkraft (Mary Wollstonecraft) — da oslobodi žene privatnog podređivanja muškarcima, bilo da su u pitanju očevi, braća, sveštenici, starešine ili muževi. Ali, ta tradicionalna moć se u nekim periodima pojavljuje i kao prepreka širenju kapitalizma, kao deo spoljašnjeg društvenog tkiva u kome su tržišta kroz istoriju nalazila svoje mesto i koje je poslušilo da ograniči obim ekonomskog rasta.¹⁴ U ovom trenutku, dve navedene kritike tradicionalne moći — jedna feministička, druga neoliberalna — kao da se približavaju.

¹² Ova formula „feminizma i njegovog dvojnika“ mogla bi se sjajno razraditi u kontekstu predsedničkih izbora u SAD 2008. godine, gde „dvojnice nelagode“ predstavljaju Hilari Klinton (Hillary Clinton) i Sara Pejlin (Sarah Palin).

¹³ Ovaj uvid dugujem Eli Zarecki (Eli Zaretsky) — lična prepiska.

¹⁴ U nekim periodima, ali ne uvek. U mnogim kontekstima kapitalizam je više sklon da se prilagodi, nego da se suprotstavi tradicionalnoj moći. Vidi Karl Polanyi, *The Great Transformation*, Boston, 2001.

Nasuprot tome, feminizam i neoliberalizam se razilaze oko posttradicionalnih oblika rodnog potčinjavanja, oko ograničavanja života žena koja ne poprimaju oblik privatnog potčinjavanja, već proizilaze iz strukturnih ili sistemskih tokova gde su delatnosti mnogih ljudi apstraktno ili bezlično posredovane. Paradigmat-ski slučaj toga jeste ono što Susan Okin opisuje kao „ciklus društveno uzrokovane i izrazito neravnomerne ranjivosti u braku“, u kojoj tradicionalna dužnost žena da odgaja dete potpomaže oblikovanje tržišta rada koje šteti ženama dovodeći do nejednake moći na ekonomskom tržištu, što za uzvrat pojačava i pogoršava ionako nejednake odnose moći unutar porodice.¹⁵ Takvi, tržištem posredovani, procesi potčinjavanja predstavljaju same žile-kucavice neoliberalnog kapitalizma. Danas, prema tome, ti procesi bi trebalo da postanu središte feminističke kritike, jer želimo da se razlikujemo od neoliberalizma i da izbegnemo njime posredovano preoznačavanje feminizma. Poenta, naravno, nije da odustanemo od borbe protiv tradicionalne muške moći, koja je i dalje neophodni deo feminističke kritike. Naprotiv, poenta je da se preispita odveć lak preobražaj takvih oblika kritike u neoliberalnog dvojnika feminizma — pre svega ponovnim povezivanjem borbi protiv ličnog potčinjavanja sa kritikom kapitalističkog sistema koji, dok obećava oslobođenje, u stvari zamenjuje jedan način potčinjavanja drugim.

U nadi da će feministički program biti unapeđen, želela bih još jednom da razmotrim četiri žarišta feminističke kritike:

Postneoliberalni antiekonomizam. Moguće udaljavanje od neoliberalizma pruža priliku za obnovu emancipacije koju je obećao drugi talas feminizma. Potpuno usvajajući trodimenzionalno stanovište u vezi sa nepravdom, sada možemo na daleko uravnoteženiji način napraviti sintezu dimenzija preraspodele, priznanja i predstavljanja, razdvojenih u prethodnoj eri. Temeljeći ove nezamenjive aspekte feminističke kritike na „robustnom“, savremenom poimanju društvenog totaliteta, treba da ponovo povežemo feminističku kritiku sa kritikom kapitalizma, i time vratimo feminizam levići.

Postneoliberalni antiandrocentrizam. Isto tako, mogući prelazak na postneoliberalno društvo nudi priliku za raskid lažne veze između naše kritike porodičnog dohotka i prilagodljivosti kapitalizma. Ponavljajući kritiku androcentrizma, feministkinje bi mogle da podrže „oblik života“ koji ne stavlja u središte svog sistema vrednosti plaćeni rad, već ceni i nekomodifikovane delatnosti, uključujući staranje. Takve delatnosti, koje sada obavljaju uglavnom žene, treba da budu pozitivno vrednovani aspekti sveopšte dobrobiti.

¹⁵ Susan Okin, *Justice, Gender and the Family*, New York, 1989, str. 138.

Postneoliberalni antietatizam. Kriza neoliberalizma takođe pruža šansu za prekid veze između naše kritike etatizma i marketizacije. Zalažući se za participativnu demokratiju, feministkinje bi sada mogle da podrže novu organizaciju političke moći, koja bi podredila birokratski menadžment građanskom osnaživanju. Međutim, cilj je da se ne raspline, već ojača, moć javnosti. Tako, participativna demokratija koju danas zahtevamo koristi politiku da ukroti tržišta i da usmeri društvo u pravcu ostvarivanja pravde.

Postneoliberalni antinvestfalijanizam. Konačno, kriza neoliberalizma pruža šansu da se na produktivan način razreši naša dugotrajna ambivalencija prema vestfalijanizmu. Uračunavajući međunarodni domet kapitala, danas neophodni resursi javnosti ne mogu se naći isključivo unutar nacija-država. Shodno tome, zadatak je da se pobije identifikacija demokratije sa ograničenim političkim zajednicama. Udruživanjem sa drugim progresivnim snagama, feministkinje bi se mogle založiti za novi, postvestfalski politički poredak, višeslojni poredak, demokratski na svakom svom nivou. Spajanjem supsidijarnosti (princip donošenja odluka što je moguće bliže građanima i na nivou na kome je to najučinkovitije [lokalnom, regionalnom, nacionalnom ili evropskom] — *prim. prev.*) i participacije, nova raspodela demokratskih snaga trebalo bi da bude u stanju da ispravi sve dimenzije nepravde, nepravde duž svake ose i na svakoj skali, uključujući i prekogranične nepravde.

Dakle, čini mi se da je ovo trenutak u kome bi feministkinje trebalo da „misle na veliko“ (*think big*). Imajući u vidu kako neoliberalna naježda instrumentalizuje naše najbolje ideje, sada možemo iskoristiti novostvoreni prostor da ih povratimo. Ako odmah delujemo, mogle bismo preusmeriti predstojeće promene u pravcu pravde, i to ne samo po pitanju roda.

Preveo sa engleskog: *Dušan Maljković*

Izvor: Nancy Fraser, “Feminism, Capitalism and The Cunning of History” u: *New Left Review*, mart—april 2009.

ANKICA ČAKARDIĆ

ŽENSKO PITANJE I POLITIČKA EKONOMIJA – OD JUGOSLAVENSKOG SAMOUPRAVLJANJA DO NEOLIBERALNE ŠTEDNJE

*„Mi treba da postavljamo feministička pitanja,
ali trudeći se da ponudimo marksističke odgovore“*

Juliet Mitchell

UVOD

U radu ćemo pokušati u tri dijela skicirati pregled položaja žena od jugoslavenskog samoupravljanja do neoliberalne politike. Da bismo otpočeli temu o historijatu ženske borbe na ovim prostorima, bilo bi najuputnije krenuti s nekim podacima i pretpostavkama vezanima za AFŽ. Od neosporne je važnosti istaknuti odmah na početku kako su tekstovi i istraživanja o ženskim borbama vezanima za AFŽ veoma oskudni. Stoga ćemo iz dostupne literature u 1. dijelu rada navesti ključne elemente za historijsko-materijalističku analizu ženskog položaja i organiziranja u samoupravljanju.

Premda postoji posve sličan problem i sa siromašnom produkcijom radova koji bi ponudili neku sistematizaciju feminističkog aktivizma od 90-ih, pokušat ćemo u 2. dijelu rada analizirati stanje feminizma u tranzicijskom periodu Hrvatske, tj. nakon raspada Jugoslavije. Ovaj problem produkcije znanja u prvom slučaju govori o fenomenu „kolektivnog zaborava“ društva koje je izašlo iz socijalizma, a koji se afirmira paralelno s postupkom „konstrukcije pristanka“ kao nužnog momenta uspostave novih režima, kako to pojašnjava David Harvey. Budući da se od 90-ih na prostoru bivše Jugoslavije priprema tlo za prvobitnu akumulaciju kapitala i

privatizaciju zajedničkih/javnih dobara, trebalo je ishoditi pristanak i opravdanje novonastalih modusa proizvodnih odnosa i klasa. Nije nepoznato da je podupiranje nacionalističke agende i utvrđivanje međunacionalne mržnje instrumenatrij koji pojednostavljuje afirmaciju kapitalističkih destrukcija. U tom smislu zanimljivo je na ideološkoj liniji pratiti što se s feminističkom borbom događa nakon samoupravljanja, raspada Jugoslavije i rata, dakle u vrijeme hrvatske „tranzicije“.

Konačno, u 3. dijelu rada nam predstoji sagledati što se događa s feminističkim odgovorima na krizu u vrijeme politike štednje. Ako pak postoji ozbiljan problem – epistemološke i ideološke naravi – nedostatka radova koji nude pregled ženskih borbi na ovim prostorima od Drugog svjetskog rata do tranzicije, onda podjednako tako – ako ne i više – postoji i problem s tekstovima koji artikuliraju ženski problem u kontekstu hrvatskog slučaja mjera štednji. Bez ozbiljnih historijsko-materijalističkih analiza ženskog položaja u financijalizacijskoj fazi kapitalizma, teško ćemo moći uspostaviti temelj za antikapitalističku feminističku borbu u savezništvu sa suvremenim lijevim pokretom.

1. ŽENSKI PROBLEM U SOCIJALISTIČKOM SAMOUPRAVLJANJU

U jugoslavenskom poslijeratnom razdoblju (nakon 1945.), u sistemu upravljanja privredom učinjene su mnoge promjene. To razdoblje bi se ugrubo moglo podijeliti na administrativno-centralistički period (1945.-1950.), koji s uvođenjem radničkog samoupravljanja (1950.), preko decentralizacije i deetatizacije prelazi s Ustavom SFRJ od 1947. godine u period razvijenog socijalističkog samoupravljanja.¹ Citat najbližeg suradnika Josipa Broza Tita koji je bio glavni idejni tvorac jugoslavenskoga samoupravnog socijalizma kaže: „Osnova svih sloboda i prava radnih ljudi i građana u našem socijalističkom društvu je pravo na samoupravljanje. To je novo i neposredno demokratsko socijalističko pravo koje je moguće jedino u uslovima društvene svojine na sredstva za proizvodnju i vladajućeg položaja radničke klase u društvu. Ono je neprikosnovo i neotuđivo i kao takvo pripada svim radnim ljudima i građanima“².

Pravnu dimenziju koju Kardelj spominje u ovom citatu treba smjestiti u područje radne ravnopravnosti žena i muškaraca, napose kad je riječ o različitim radnim ugovorima, slobodnom vremenu i njegovoj alokaciji te obiteljsko-kućanskim

1 Vida Tomšič, Žena u razvoju socijalističke samoupravne Jugoslavije, Jugoslovenska stvarnost, Beograd 1981, str. 33.

2 Edvard Kardelj, Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja, IC „Komunist“, Beograd 1978, str. 132.

obavezama koje će ometati ženu da, s jednu stranu, participira u političkom i samoupravljačkom angažmanu ali i da, s drugu stranu, ukazuju na deklarativnu, nikako faktičku razinu radne ravnopravnosti žena i muškaraca. Dakako, taj vid radne neravnopravnosti će u kasnijem periodu kapitalističkog načina proizvodnje u okvirima liberalne demokracije i izražene klasne razlike biti i dublje prisutan, kao politička, socijalna i ekonomska nejednakost žena i muškaraca.

Samoupravljanje je u idealtipskom smislu – kad je riječ o emancipaciji žena – zagovaralo restrukturiranje privatne sfere života tako da ona postane sastavnim dijelom jedinstvene društvene organizacije. Na taj su način mnoga „ženska pitanja“, u prvom redu kućanski rad, trebala u praksi postati opće-društvena, socijalizirana. No, bez obzira na nominalne egalitarne zahtjeve samoupravnog sistema, ono što se u Jugoslaviji počelo događati uslijed prvih tehnokratskih upliva u samoupravljački model političke ekonomije dva su problema: prvi i najvidljiviji se ogledao u nedovoljnoj afirmaciji radničke klase u upravljanju i „zaostajanje“ u progresivnom ostvarivanju pretpostavljenog položaja žena o čemu će u nastavku teksta biti više govora.³

Premda je ponešto teže pronaći neprogramatske tekstove koji su pisani u Jugoslaviji a koji bi ponudili kritičku analizu ženskog statusa u samoupravljanju, neki nam radovi ipak omogućuju bitne podatke, ako ne i adekvatnu analizu. Istraživanje o samoupravnom i radnom položaju žena u Bosni i Hercegovini omogućilo je čitavi niz zanimljivih podataka, primjerice na pitanje „što društveno angažiranje i samoupravni angažman znači za žene“ – 35,7% ispitanica je izjavilo da im to nosi samo brojne i dopunske obaveze, za 16,4 % ta mogućnost ne znači ništa, 12,8% nema o tome svoje mišljenje i za 32% ispitanica to znači niz pogodnosti⁴.

Drugim riječima, preko 50% ispitanica ima negativno mišljenje o samoupravljanju, a primarni razlog je opterećenost kućanskim i obiteljskim poslovima. S obzirom da uzorak zahvaća urbane sredine i visoki postotak vršiteljica društvenih funkcija različitog ranga, otuda je velikim dijelom moguće interpretirati stav o „nizu pogodnosti“ koje je samoupravljanje omogućavalo ženama. U tom smislu, pitanje ženskog angažmana u društvenim i samoupravnim praksama je klasno pitanje (u razlici među ženama i razlici muškog i ženskog položaja u samoupravljanju) koje se temelji primarno na problemu slobodnoga vremena i problematičnoj distribuciji obiteljsko-kućanskoga rada.

3 Kada je riječ o učešću žena u radu društveno-političkih organizacija, u SKJ-u je 1977. bilo 23% žena, u Savezu sindikata 34% žena – što odgovara postotku žena u ukupnom broju zaposlenih – u Savezu boraca oko 30% žena, u Savezu socijalističke omladine oko 40% žena. Za ovim brojkama bitno zaostaje ženska zastupljenost u rukovodećim i izvršnim organima navedenih organizacija. – Vidjeti: Tomšič 1981, str. 55.

4 Franjo Kožul, Žena u samoupravljanju, Fakultet političkih nauka, Sarajevo 1973., str. 91.

Na pitanje: „Zašto žene u samoupravnom odlučivanju nedovoljno učestvuju“ u spomenutom istraživanju dobijamo ovakve odgovore:⁵

1. Uzrok je nerazvijeno samoupravljanje – 7,69%;
2. Tradicionalno shvaćanje prema kojem je ženi mjesto u kući, a ne u političkom i samoupravnom životu – 20,17%;
3. Nedovoljno razvijena svijest žena – 14,00%;
4. Opterećenost žene poslovima u braku i porodici – 51,62%;
5. Samoupravljanje i nije „ženski posao“ – 4,78%;
6. Nema o tome svoje mišljenje – 1,36%;
7. Bez odgovora – 0,85%.

Obiteljski, kućanski, neplaćeni rad, seks i biološka reprodukcija elementi su neproduktivnog rada koji su reproducirali opresiju žena čak i ako se društveno-politički sustav zalagao za progresivnu demokratizaciju. Dakle, paralelno s neupitnom egalitarnom agendom koja se u postjugoslavenskom kontekstu nikad neće pojaviti u toj progresivnoj formi i sadržaju, socijalizam ipak nije uspio emancipirati žene. Da bismo razumjeli razloge te činjenice, morat ćemo izaći iz okvira rodno-teorijskog diskursa, razvijajući historijsko-materijalističku argumentaciju koja naglašava bitnu vezu pozicioniranosti spola u sistemu proizvodnih odnosa.

Nominalno, strategije razvoja socijalističke ekonomije i Savez komunista su upućivali na važnost znanstvenih istraživanja o položaju žena, idejno raščišćavanje teorijskih pitanja o položaju žena u društvu i obitelji te poticali na praćenje svjetskih procesa u koje je ugrađena borba za ravnopravne životne i radne uvjete žena. Isticalo se da komunisti „trebaju odlučnije i efikasnije voditi borbu protiv raznih devijacija i otpora i svojim djelovanjem doprinositi da se uspješnije prevazilaze nazadna shvaćanja o ženi, naročito razna konzervativna i patrijarhalna shvaćanja, feministički i ekonomistički pristup i slično“⁶.

Taj tip socijalističkog razumijevanja i prepoznavanja materijalističke fundamentalnosti ženskoga položaja u društvu i obitelji (iako mahom u nominalnom smislu) nakon sloma socijalizma više nikad neće naići na afirmativne „upute“ na liniji historijsko-materijalističke metodologije ženskog pitanja, premašujući svaki kasniji pseudoemancipatorski projekt koji se bazirao na juridičkim i identitetskim koncepcijama egalitarnosti.

Složimo li se s tvrdnjom da je jugoslavensko samoupravljanje veoma jasno detektiralo probleme ženske opresije i „poticalo“ na teorijsko-praktičko bavljenje njime,

⁵ Kožul 1973, str. 114.

⁶ Citirano u Tomšić 1981, str. 75.

pitanje koje ćemo teško zaobići jest: Kako je moguće da uz feminističko-antifašističku tradiciju, socijalističko razvijanje strategija reaproprijacije kućanskog rada i čitavi set artikulacija i mjera koje su trebale emancipirati žene, one i nadalje ostaju u dvostruko opresiranoj poziciji?

Odgovori koji se obično pojavljuju najčešće ponavljaju samorazumljive teze o patrijarhalnosti društva (a u novije vrijeme ta se notornost uviđa i u tobožnjim tezama o repatrijarhalnosti), koje ni na koji način ne objašnjavaju razloge neuspjelih praksi ženske emancipacije. Takvo samo-razumijevanje patrijarhalnosti ima veze s identitetskim teorijama koje rijetko pokušavaju izaći iz okvira deskripcije i ponuditi neku eksplanatornost mimo transhistorijskog razumijevanja muško-ženske binarnosti, a koja bi uključivala strukturnu i klasnu kritiku spolne razlike, te razumijevanje patrijarhata kao sistema proizvodnih odnosa.⁷

Ako uzmemo u obzir da su mahom dva feministička pitanja u jugoslavenskom samoupravljanju razmatrala faktičko neostvarivanje idealtipskih određenja ženske pozicije u obitelji i društvu – ono o neravnopravnosti žena i muškaraca kad je posrijedi radno pravo i ono koje je pokušavalo analizirati stvarno aktiviranje ženskog angažmana u samoupravljanju – jedino na taj način možemo istovremeno ponuditi kritiku predstave o „riješenosti“ ženskog pitanja, ali i kritiku feminizma koji će se od 70-ih godina prošlog stoljeća u depolitizirajućem modusu prestati baviti pitanjima odnosa produktivnog i neproduktivnog rada, strategijama feminističke borbe, klasnom perspektivom spola, fokusirajući se na tadašnje svjetske teorijske trendove i smještajući se u polje akademskog feminizma.

Budući da socijalistička emancipacija nije bila politički aktualizirana, a žene su i nadalje ostale u dvostruko opresiranoj poziciji koja će se napose generirati i kroz novonastale neoliberalističke oblike radne neravnopravnosti i eksploatacije, možemo tvrditi da postoji stanovita konzistencija ženske subordinacije koja se prenosi iz jednog modela političke ekonomije u drugi. U tom smislu, neoliberalizam shvaćamo kao aktivnu ulogu države u organiziranju oligopolije tržišta i komodifikacije socijalnog sektora, čime naracije i mitovi o „minimalnoj“ ili „neutralnoj“ državi onemogućuju validne teze o naravi neoliberalne države čime postaju neupotrebljivom alatkom u analizi stvarnosti.⁸ Čini se da će neuspješnost pretpostavljenog

7 U tom smislu je zanimljiva diskusija Tada Tietzea i Richarda Seymoura koja je uslijedila upravo uoči krize SWP-a tijekom siječnja 2013. radi curenja podataka iz CC-a stranke radi slučaja silovanja, što je uvjetovalo brojne diskusije o odnosu feminizma i ljevice, kao i trockističkoj „suzdržanosti“ kad je riječ o inzistiranju na feminističkim principima, vidjeti: Debate on patriarchy and capitalist mode of production, na: left-flank.org, 15. 01. 2013.

8 O tomu sam više pisala u: „Minimalna država i neoliberalne strategije kapitalizma“, u: Jadžić, Maljković i Veselinović (ur.), Kriza, odgovori, levica, Rosa Luxemburg Stiftung, Beograd 2012, str. 129-149.

obujma socijalizacije kućanskog i obiteljskog rada preći u posve regresivan oblik redistribucije kućanskoga rada, koji će se od kraja 90-ih, s ostalim socijalnim i javnim sektorima, ubrzanim tempom prebacivati na privatizirajući modus. Taj problem uz dugotrajnu tradiciju podjele rada u domu i na tržištu bitno bolje pojašnjava razloge tvrdokornosti socijalne, ekonomske i pravno-političke nejednakosti žena i muškaraca nego li pozivanje na posve neodređeni sadržaj i argument patrijarhalizacije društva.

Dakako, kad je riječ o jugoslavenskom samoupravljanju, pored problema socijalne reprodukcije i činjenice da su žene u stvarnom smislu posve u zanemarioj brojci bile neposredno prisutne u organima samoupravljanja i drugim rukovodećim političkim tijelima važno je spomenuti i treći moment koji je bitno uvjetovao otežanu (ili uopće) emancipaciju žena. Najvažnije ženske organizacije koje su nastale tijekom Drugog svjetskog rata uskoro su bile ugašene.⁹ Iako je programski bio vezan za Komunističku partiju, AFŽ (Antifašistički front žena) od samih početaka djeluje samostalno i autonomnom mrežom organizacija i rukovodstava. Već krajem 1942. godine u Hrvatskoj, Antifašistički front žena okuplja oko 250.000 žena i izdaje svoj list „Žena u borbi“¹⁰. Svejedno, AFŽ je 1953. godine ukinut radi „suvišnog bavljenja političkim radom“ i zato što se smatralo da pitanja koja se neposredno tiču žena ne nastaju na osnovu spola, nego klasne i konzervativne orijentacije.¹¹ Drugim riječima, kada se riješi pitanje od primarne važnosti (radničko-klasno), tek tada možemo razrađivati sekundarne fenomene poput ženske potlačenosti.

U posebnoj Rezoluciji o stvaranju Saveza ženskih društava Jugoslavije, Kongres je obrazložio odluku o ukidanju AFŽ-a uglavnom argumentima koje je u pozdravnoj riječi istaknuo delegat SSRN-a, a konačnim zaključkom da bi postojanje jedinstvene ženske organizacije: „suviše izdvajalo žene iz zajedničkih napora u rješavanju društvenih problema, podržavalo pogrešno mišljenje o tome da je pitanje položaja žene nekakvo odvojeno žensko pitanje, a ne pitanje naše društvene zajednice, pitanje svih boraca za socijalizam“¹².

9 Detaljnije u: Neda Božinović, Ukidanje antifašističkog fronta žena i osnivanje saveza ženskih društava, u: Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku, Devedesetčetvrta i Žene u crnom, Beograd 1996.

10 Za detaljniji opis historijata AFŽ-a pogledati u: Lidija Sklevicky, Konji, žene, ratovi, Ženska infoteka, Zagreb 1996; Žene u ratu – antifašistički front žena, u: Božinović 1996; te Arhiv Jugoslavije, Fond: CK KPJ, Savez ženskih društava Jugoslavije, Konferencija za društvenu aktivnost žena, Socijalistički savez radnog naroda Jugoslavije.

11 Tomšić 1981, str. 85.

12 Citirano u: Božinović 1996, str. 169.

2. RASPAD JUGOSLAVIJE, RAT I TRANZICIJA

Da bismo u nastavku rada tek ugrubo spomenuli što se u Jugoslaviji nakon rata zbivalo i što je u bitnom smislu osiguralo razvoj kapitalističkog modusa proizvodnje, imajući u primarnom fokusu žensko pitanje i feminističke borbe, tek nakratko ćemo se koncentrirati na slučaj Hrvatske, koja je kao i druge države bivše Jugoslavije preusmjerila svoj politički fokus na novonastali režim proizvodnih odnosa. Bitno je podvući da se tzv. tranzicija u državama formiranim nakon raspada Jugoslavije ne odvija na posve identičan način ili istom brzinom. Ritam najefikasnije određuju brze privatizacije i monopolizacije, programi strukturne prilagodbe i pristupni pregovori koje Hrvatska kao kandidatkinja za ulazak u EU (prva nakon Slovenije) vodi s birokratskom procedurom Unije. Jedna od najvažnijih ulaznih točki u pripremi liberalizacije tržišta jest „kreativna destrukcija“ radnih ugovora, a ženska radna snaga je (baš kao i izostanak feminističkog odgovora na krizu) i na ovim prostorima odigrala ključnu ulogu u pripremi prvobitne akumulacije kapitala, baš kako to u svojim radovima opisuju Nancy Fraser.

Nakon ukidanja AFŽ-a, osniva se Savez ženskih društava Jugoslavije koji nastavlja s radom do 1961. godine, kada se formira Konferencija za društvenu aktivnost žena koja se organizira do 1965. godine.¹³ Tijekom 70-ih i 80-ih feminizam na prostoru bivše Jugoslavije, ne bitno različito od trenda na svjetskoj sceni, obilježavaju posve nove pojavnosti u odnosu na postojeću feminističku tradiciju.¹⁴ Pri tomu ne mislim isključivo na neki specifični teorijski trend, aktivističku praksu ili „novonastali“ status žena u društvu, radije bih drugovalni feminizam razumjevala, kako to predlaže Fraser, kao epohalnu društvenu pojavu u njezinoj cjelini.¹⁵ Nije uočljiva samo činjenica da glavna preokupacija grupa prestaju biti prakse, mjere i sadržaji koji tematiziraju socijalni i ekonomski položaj žena, nego se (na prostoru bivše Jugoslavije naglašeno od sredine 80-ih i početkom rata od 90-ih) njihovo preoznačavanje transformira posve istovjetno drugim društvenim pokretima u ključu akademizacije i depolitiziranosti subpolitičkih grupa, pa tako i feminističkih.

Aktivistkinje se od 90-ih godina bave aktualnim ratnim temama poput tjelesnog i strukturnog nasilja, sigurnim ženskim prostorima i mirovnim politikama, a akademizacija feminističke artikulacije uvjetovala je u najmanjem tri stvari: feminizam

¹³ Vidjeti u Isto, str. 171-196.

¹⁴ Usp. Đurđa Knežević, *Kraj ili novi početak? Feminizam od šezdesetih do danas u Jugoslaviji/Hrvatskoj*, u: *Žene u Hrvatskoj. Ženska i kulturna povijest* (prir. Andrea Feldman), Institut Vlado Gotovac i Ženska infoteka, Zagreb 2004, str. 247-260. i Sandra Prlenda, *Prema povijesti jugoslavenskih feminizama*, u: *Kako je bilo... O Zagorki i ženskoj povijesti* (ur. Sandra Prlenda), Centar za ženske studije, Zagreb 2011, str. 191-202.

¹⁵ Nancy Fraser, *Feminizam, kapitalizam i lukavstvo istorije*, u: *Kriza, odgovori, levica*, str. 239-257.

gubi svoje progresivne potencijale, gubi iz fokusa historijski odnos spola i klase te se, uslijed opće pacifikacije prakse, počinje reducirati na teorijsko-identitetsku pozicioniranost, koja će sjajno poslužiti kao poligon za afirmaciju nadolazećeg liberalističko-građanskog feminizma i polimorfne „gender mainstreamizacije“.¹⁶

Kada govorimo o depolitizaciji feminističke agende, zapravo upućujemo na prekid systemske feminističke prakse koja se formirala u Jugoslaviji. To, dakako, ne znači da je postjugoslavenski feminizam bio lišen svih političkih potencijala, ali je zasigurno (uslijed ekstremnosti ratne situacije) napustio svoj socijalno-ekonomski registar i prebacio ga u polje ljudsko-pravaške politike, juridičkih i identitetskih kritika. Ono što se pak s feminizmom u teorijskom i praktičkom smislu konzekventno iz tih političkih polja ispostavilo jest prebacivanje feminizma na reprezentacijsko-identitetski modus teorije kojem manjka socijalno-ekonomskih analiza te afirmacija mainstreamizacije feminističke politike.

Premda bez rodnoteorijskog diskursa nema cjeline feminističke teorije, artikulacija pitanja o odnosu spola i klase ne može biti iscrpljena iz teorije identiteta i to iz nekoliko razloga – nema dostatni pojmovni instrumentarij, niti odgovarajući metodološki okvir, nedostaje joj empirijskih istraživanja za analizu slučaja, kao i nužni eksplanatorno-argumenatcijski model kojim bi se pojasnila strukturna veza kapitalizma i patrijarhata. Uz to, s interdisciplinarnošću identitetskih teorija se dogodio stanoviti paradoks hiperprodukcije teorija roda kojima kronično manjka systemske kritike, a unutar kojih se dogodilo netom spomenuto „preoznačavanje“ feminističke teorije i prakse tijekom drugog vala feminizma. To je nesumnjivo uvjetovalo činjenicu da je feminizam gotovo tri desetljeća ostao bez sustavnih materijalističkih analiza, a u *mainstreamu* se afirmira reakcionarna liberalistička inačica feminizma koja, primjerice, neće biti u stanju prepoznati opasnost prvih tatcherijanskih modela „fleksigurnog“ i *part-time* rada koji su se polako etablirali kao kvazi-emancipatorski potez, a u stvarnom smislu značili su posve novi vid neoliberane eksploatacije radništva, ženskog i muškog.

Iako se tipični neoliberalno-tatcherijanski modeli privatizacije, deregulacije i liberalizacije u Hrvatskoj implementiraju tek s 90-ima i ratom, Ustav FNRJ-a iz 1963. u „Osnovnim zakonima o radnim odnosima“ i aktu „dopusta bez naknade“, gdje se određuju „principi zaštite, odnosno prava i dužnosti žene-radnice“, već tada omogućuje ženama i fleksibilni rad: „Zatim, uz razmatranje pravnog statusa žene-radnice treba imati na umu i mogućnost rada sa *nepunim radnim vremenom*...

16 Usp. *on line* zbirku radova “Women Recollecting Memories: Center for Women War Victims Ten Years Later”, dostupno na: women-war-memory.org, datum zadnjeg posjeta 15. 03. 2013.

Možda bi ovo bila veoma pogodna mogućnost i za ženu da se zaposli, da ima svoje radno vrijeme izvan kuće, a i radnim organizacijama bi to bila prilika da fleksibilnije utvrđuju svoje potrebe i organizaciju rada. Takvim oblikom zapošljavanja žena koriste se mnoge zemlje u pokušaju usklađivanja različitih funkcija žena¹⁷.

Čini se da su upravo žene na globalnom tržištu rada afirmirale fleksibilne radne ugovore, koji će bitno označiti novu epohu proizvodnih odnosa od sedamdesetih naovamo. U tome se sastoji najveći paradoks borbe za ženska prava i nespремnost feminističkih grupa uopće da ponude odgovore na novonastale promjene zakona o radu ili da artikuliraju emancipatorne izlazne strategije. To jednako tako nisu učinili ni sindikati ili drugi subpolitički otpori, radi čega mi se čini nužnim sagledavati feminizam kao epohalnu društvenu pojavu u cjelini, koju u jednom trenutku elementarno počinje obilježavati pacifikacija društvenih pokreta, njihove teorije i prakse. Kad je riječ o ovoj specifičnosti radnog zakonodavstva, ono se u Hrvatskoj s proeuropskim politikom, ubrzanim procesima liberalizacije i privatizacije počinje odvijati sredinom devedesetih. Iako je SSSH-a u tom periodu odigrala veoma važnu ulogu u sprečavanju deregulacije tržišta, s ekonomskom krizom od 2009. i decentralizacijom sindikata, ta se pozicija počinje ubrzano mijenjati.¹⁸

Pokušajmo u nastavku detaljnije pogledati koje konzekvence uvjetuju rušenje socijalnih i radničkih prava, te što se zbiva s položajem žena na tržištu rada i kućanskoj sferi uslijed neoliberalnih politika štednje.

3. ŽENSKI PROBLEM U VRIJEME MJERA ŠTEDNJI

Pored kraćeg skiciranja historijske specifičnosti socijalističkog bavljenja ženskim statusom u jugoslavenskom samoupravljanju, također se pokušalo konstituirati strukturno-ideološki okvir unutar kojega bi se mogla smjestiti i analiza aktualnog položaja žena na tržištu rada i u kućanstvu koja, po mom sudu, bitno izostaje iz tekućih feminističkih diskusija.¹⁹ Jedan od najvažnijih razloga tomu jest onaj koji upućuje na činjenicu da ne postoje ozbiljna istraživanja o utjecaju trenutne ekonomske krize na žene ili obitelj, napose ako je riječ o ortodoksnim pristupima u

17 Kožul 1973, str 43, istaknuo Kožul.

18 Od siječnja 2013. prva promjena Zakona o radu primjenjuje se u provedbi Zakona o kazalištima („Narodne novine“, Zagreb, broj 71/06): „Radi omogućavanja veće fleksibilnosti u angažiranju kazališnih umjetnika, predlaže se izmjena Zakona o kazalištima na način da se odredi zaključivanje ugovora o radu... u trajanju do pet godina, a prema potrebi projekta ili programa“.

19 Jedna od iznimno problematičnih, tobože emancipatornih, praksi je fenomen „ženskog poduzetništva“ koji se predstavlja kao feministički jer brine o ženama i otvara im nove mogućnosti. Dobar recentni primjer koji to ilustrira je onaj HGK-a koji radi na „ženskom projektu“, a cilj mu je „promovirati žensko poduzet-

ekonomiji, pa čak i kada je riječ o heterodoksnim pristupima ili metodologijama koje involviraju feminističku epistemologiju. Kad je riječ o radu i nadnicama, taj se dio u istraživanjima lakše pokriva i mjeri, ali nedostaju feminističko-materijalističke interpretacije slučaja.²⁰

Drugi pak aspekti ekonomske krize, poput krize socijalne reprodukcije ili restrukturacije obitelji, koje ću barem pokušati artikulirati u nastavku, nisu ozbiljno istraživani. Također, utjecaji krize se razlikuju ovisno o konkretnom geopolitičkom kontekstu, što također treba uzeti u obzir kada se govori o nedostatku feminističkih analiza krize od 2008., a i podaci kojima se koristimo mahom se tiču SAD-a, Britanije, odnosno europskih zemalja centra. U tom smislu može se učiniti da neke teze o mjerama štednje ostaju na spekulativnoj razini, što dakako rezultira i izostankom adekvatnog teorijskog instrumentarija ili okvira unutar kojega bi se trebala smjestiti suvremena feministička analiza kapitalizma.²¹ No, to nikako ne znači da artikulacije odgovora na krizu treba zaobilaziti, upravo suprotno, one nam trebaju poslužiti kao ulazna diskursna točka unutar koje je potom moguće formirati strukturiraniji feminističko-teorijski okvir.

Paralelno sa socijalističkim naporima u istočnom dijelu Europe javljaju se i socijalne varijante feminističkog marksizma koje su obilježavale svijet i zapadnu Europu – od talijanskih modela „welfare mothers“ do američkih „wages for housework“.²² Zapravo se zahtjevi marksističkih feministkinja kad je riječ o „nadnicama za kućanski rad“ (wages for housework) donekle preklapaju s onima u samoupravnoj Jugoslaviji, prije svega radilo se o redukciji kućanskog posla i njegovoj reorganizaciji, potom

ništvo u jugoistočnoj Europi zajedničkim naporima javnog i privatnog sektora, promovirati najbolje prakse politika za žensko poduzetništvo“. – Usp. projekt „Žene poduzetnice – pokretači otvaranja novih radnih mjesta u jugoistočnoj Europi, (internet) dostupno na: hgk.hr, 20. 02. 2013.

Dakako, u takvim i sličnim „feminističkim“ projektima se zapravo radi o još jednom elegantnom ulazu fleksivnog rada u kapitalistički način proizvodnje, koji usput afirmira esencijalistički mit o „ženskoj“ poduzetničkoj specifičnosti. Posrijedi je zapravo ženska opresija kao fino upakirani instrument reprodukcije eksploatacije, koji se pritom predstavlja kao emancipirajući pothvat.

20 Usp. primjerice: Maria Stavropoulou and Nicola Jones, *Off the balance sheet: the impact of the economic crisis on girls and young women*, dostupno na: plan-international.org, datum zadnjeg posjeta 15. 03. 2013. Ovaj izvještaj organizacija Plan i ODI istražuje utjecaje ekonomske krize na djevojke i žene diljem svijeta i nudi mnogo podataka o dugoročnim ekonomskim trendovima i njihovim afirmacijama rodne nejednakosti, o mjerama štednje koje teret krize prebacuju na žene i njihove obitelji, o smanjenju pristupu socijalnim uslugama i slično, ali ono što izostaje nakon podataka jest nužna sustavnija feminističko-materijalistička analiza podataka.

21 Taj problem ima i svoj historijsko-ekonomski background – usp. Ben Fine and Dimitris Milonakis, *From Political Economy to Economics: Method, the Social and the Historical in the Evolution of Economic Theory*. Routledge, London 2008.

22 Usp. Silvia Federici, *Revolution at Point Zero*, PM Press, San Francisco 2012, napose prva dva poglavlja: „Theorizing and Politicizing Housework“ i „Globalization and Social Reproduction“.

redistribuciji posla uslijed tzv. „broken home sindroma“ i „sharing the housework“ modela koji je istovremeno omogućio ženama boravak izvan kuće, ali i veću produktivnost, i u konačnici se pojavljuje i treći zahtjev – podruštvljenje kućanskog rada.

Tako Silvia Federici piše: „Kada se borimo za nadnice za kućanski rad, mi se borimo nedvojbeno i direktno protiv naše društvene uloge... Ipak treba biti jasno da kada se borimo za nadnice, mi se ne borimo za ulazak u kapitalističke odnose, jer mi nikada nismo ni bile izvan njih... Reći da želimo nadnice za kućanski rad, znači razotkriti činjenicu da kućanski rad već predstavlja novac za kapital, tj. da je kapital izvlačio i izvlači novac iz našeg kuhanja, smijanja, jebanja“²³.

Paradoksalno, ono što možemo vidjeti kod zemalja zapadne Europe sedamdesetih kad je riječ o distribuciji kućanskog rada nije bilo njegovo podruštvljenje, nego komodifikacija. Upravo se za taj vid tržišno orijentiranog sustava priprema teren u zemljama sa socijalističkom tradicijom od 90-ih, čiji puni zamah pratimo od 2008. s ekonomskom krizom.

Od rata, točnije od 90-ih u Hrvatskoj se ustanovljuje tzv. „tranzicijski period“ prelaska na kapitalistički način proizvodnje, koji razbijanjem sindikalne centralizacije, prvobitnom akumulacijom kapitala, tj. monopolizacijom tržišta, liberalizacijom i privatizacijom i deindustrijalizacijom etablira agendu neoliberalne ideologije u ovom dijelu periferije. Zato se u posljednjih 20 godina „tranzicije“ zbiva mahnita i brza desocijalizacija javnih usluga i sektora, otkada kreće snažna kontrolirana tržišna integracija ovog dijela periferije u svjetsku ekonomiju. Kada su se mjere štednje počele provoditi ne bi li stabilizirale krizu državnih dugova perifernih zemalja (ponajprije onih koje EK, ECB, MMF kontrolirano uvode u euro-svjetsku ekonomiju), uslijedili su prepoznatljivi ishodi koji nadalje bitno određuju smjer kretanja ekonomske politike: nadziranje nacionalnih proračuna (usprkos činjenici da ne postoji ozbiljniji ekonomski program koji bi pažljivije razradio plan monetarnog ujedinjenja različitih nacionalnih privreda), smanjenje „tradicionalnih“ radničkih prava i širenje siromaštva, privatizacija javnog sektora, rezanje troškova unutar njega, tj. racionalizacija broja zaposlenih, deindustrijalizacija, uglavnom meta su ostaci *welfarea*, tj. troškovi socijalnog sektora.

Budući da u poslijeratnoj Hrvatskoj u naizmjeničnim mandatima dviju vlada (vlada Hrvatske demokratske zajednice i socijaldemokratska opcija) nije bilo pretjeranih odstupanja u orijentaciji ekonomskih preferencija, štoviše obje aktualiziraju slobodno-tržišnu političku ekonomiju u duhu Trojka-drila (EK, ECB, MMF) a inicijalna demontaža socijalne države dobro je pripremila teren za komodifikaciju

23 Federici 2012, str. 19.

javnih/zajedničkih dobara. Primjerice, s krizom započinje napad na javno obrazovanje, uvode se poduzetnički principi u odgojno-obrazovne politike, kao i naplaćivanje studija i školarina. Ista tendencija se pojavljuje i u vrtićkom sektoru koji se polako prebacuje na privatne licencirane servise dadilja, što je napose aktualno od 2012. godine.

Kad je riječ o feminističkim reakcijama na zatjeve za komercijalizacijom obrazovanja, one nisu bile artikulirane kao specifični vid borbe primjerice unutar studentskog pokreta iz 2008. godine. Ulazne diskursne točke i analize problema obrazovnih politika ili drugih pitanja koja se tiču napada na socijalne resurse države susrećemo na razini nekih manjih samoedukacijskih feminističko-marksističkih grupa koje se pojavljuju tek 2012. godine. Spomenuti Zakon o dadiljama kod ženskih i feminističkih grupa prolazi posve neopravdano neopažen. Dakako, razlog izostanka systemske kritike ili bavljenja političkom ekonomijom u feminističkih organizacija ima veze s tezom Fraser o „preoznačavanju” feminističkih fokusa koje započinje s 80-ima i – ako izostavimo spomenute čitalačke grupe – traje do danas. Problem postaje dvostruko jači ako u njega ubrojimo i činjenicu da se ne rade niti historijsko-problemska istraživanja o ženskom položaju u samoupravljanju. A ona su nam važna jer tek na temelju njih možemo validno ustanovljivati prelazak na građansko-liberalističku orijentiranost u feminizmu, što nije tek neka apstraktna tvrdnja. Njome, zapravo, ukazujemo na gubitak tema o ženskom položaju unutar postojećih proizvodnih odnosa, nedostatak kategorijalne aparature i metodološkog okvira koji bi reflektirao materijalna prava žena.

Mjere štednje se ne tiču samo rezova i financijskog povlačenja države, radi se i o tomu da je pružanje financijske pomoći komodificirano, uvedeni su troškovi subvencija, kao i konkurencija unutar sektora socijalnih usluga koje su okrenute primarno prema tržišnoj logici. Individualizacija kolektivne potrošnje znači napad na one o kojima ovisi klasni nerazmjer plaća, na siromašne, etničke manjine, umirovljenike, osobe s invaliditetom, žene.

Odnos rada i kapitala u svjetskoj ekonomskoj politici utječe na dva paralelna procesa. U razvijenim zemljama se ekonomska restrukturacija odvija alokacijom resursa, što posebno pogađa mušku radnu snagu (prebacivanje industrijske proizvodnje u zemlje jeftine radne snage gdje su uvjeti rada u fizičkom smislu loši, uz izrazito problematičan pravno-društveni odnos prema strancima i migrantskim radnicima), i ekspanzijom uslužnoga sektora u kojem mahom rade žene, a u zemljama periferije na snazi je proces popuštanje ograničenja radnoga zakonodavstva i prekarizacija, što najviše pogađa žensku radnu snagu u vidu *part-timea* poslova i neizbježnosti fleksibilizacije rada.

Iz lijevo-feminističkog konteksta i posve ugrubo govoreći, udar na javni sektor znači nekoliko stvari: rušenje materijalnih prava koja su žene stekle izlaskom na tržište rada, krizu društvene reprodukcije, krizu reprodukcije klasa, financijsko opterećenje kućanstava, promjenu intimne razine odnosa između (bračnih) partnera i osnažvanje patrijarhalnosti. Svih šest razina utječe na promjenu postojećeg tradicionalnog okvira obitelji, a uloga se žena pomalo vraća na onu u predindustrijskoj fazi kapitalizma. To je problem, rekla bih, i esencijalne i egzistencijalne naravi. Kada su žene postale dijelom tržišta rada, taj je pomak automatski transformirao suštinu „ženskog“ života, dotadašnju strukturiranost svakodnevlja obitelji i ulogu žena u društvenoj reprodukciji. Budući da su žene mahom zaposlene u javnom sektoru, deindustrijalizacija, deregulacija, privatizacija, rezovi se direktno tiču njihovih moderno-stečenih modusa života u kojima su izborile konkretna materijalna prava. Žene čine 72% radne snage u javnom sektoru u Irskoj, 54% u Španjolskoj, 63% u Latviji, 53% u Rumunjskoj i 65% u Velikoj Britaniji. Dodajmo i činjenicu da žene kreću s pozicije više stope nezaposlenosti nego li muškarci ako gledamo ukupnu sliku radne snage. Također, vjerojatnije je da će one prije odustati od posla ako su uvjeti na tržištu rada, ali i tržištu uopće, napeti. Prema nedavnom istraživanju Europskog ženskog lobija i Oxfama, ženska stopa zaposlenosti u 22 zemlje se vratila na razinu one iz 2005. godine.²⁴ Egzistencijalno govoreći, kriza je uvjetovala snažan udar na život žena radi ponovnog reduciranja ženskog rada na neproduktivni koji obavljaju u domaćinstvu/obitelji. S jednu stranu, „feminizacija rada“ u javnim i uslužnim djelatnostima govori o spolnoj podjeli rada, ali, s drugu stranu, taj analitički fokus nije potpun ako paralelno ne uzima u obzir klasnu predisponiranost rada.

Bez obzira na promjene klasičnog nukleusa obitelji, žene i dalje obavljaju neplaćeni dio rada u kućanskoj sferi života, bez kojega akumulacija viška vrijednosti ne bi bila moguća. Budući da funkcija kućanstva nije samo potrošnja, nego i proizvodnja, žene u dvosistemskom smislu – kao radnice i prema spolnoj osnovi – zapravo reproduciraju klasu u tijelu radne snage žene.

S obzirom da tradicionalno žene vode brigu o „mikrogospodarstvu“, tj. troškovima kućanstva i o obitelji, načini suočavanja s teretom krize koji trpe domaćinstva, u cijelosti mijenjaju mikrofunkcionalnost obitelji, a unutar nje i restrukturaciju uloga muškaraca i žena.²⁵ Snalaženje u „krpanju dugova“ kao stanovita

24 Usp. The European Women's Lobby and Oxfam International, Women's poverty and social exclusion in the European Union at a time of recession: An Invisible Crisis?, (internet) dostupno na: ifuw.org, datum zadnjeg posjeta 15. 03. 2013.

25 Usp. Public Services International, Impact of economic crisis and austerity measures on women, (internet) dostupno na: world-psi.org, 20. 07. 2012; Adrienne Roberts, Financing Social Reproduction. The gendered relations of Debt and Mortgage Financing in 21st Century America, (internet) dostupno na: academia.

mikroekonomija kućanstva pretpostavlja dodatna neformalna zaposlenja i zaduženja (primjerice žene iz tekstilnih industrija koje nakon otkaza rade u svojim kućama, frizerke, kuharice, spremačice i sl.), rjeđi boravak muškarca u sferi doma koji nerijetko radi „na crno“, sve češće ostajanje žene u okruženju doma, još veću snalžljivost u organiziranju ekonomije kućanstva bez dostatnih materijalnih sredstava. Tako Međunarodna organizacija rada (International Labour Organisation /ILO/) navodi: „Žene čine 70% ukupne svjetske populacije siromašnih. One zarađuju manje nego muškarci, imaju manje kontrole nad vlasništvom, više su fizički ranjive i više su izložene fizičkom nasilju. One su češće zadužene za poslove njege i brige o kući i porodici, one upravljaju resursima i one zarađuju novac. Imajući u vidu kombinaciju ranjivosti i odgovornosti za dobrobiti njihovih porodica, žene imaju jedinstvenu i pritiščuću potrebu za upravljanjem rizicima“²⁶.

Na koncu, u tako shvaćenoj mikroekonomskoj sredini fizički i psihosocijalni razlozi (od umora, stresa, sve lošije prehrane) utječu na slobodno vrijeme i seksualnost među partnerima, kao i porast muškog nasilja prema ženama, o čemu, primjerice, izvještavaju grčke aktivistkinje.²⁷

Bavljenje konkretnim statistikama i učincima neoliberalne politike na postjugoslavenske zemlje navlastito iz feminističke vizure je veoma problematično. Razlog je dakako što mjerljivih podataka o utjecaju mjera štednji specifično na žensku populaciju nemamo. Ako se feminizam na prostoru bivše Jugoslavije sustavno ne bavi pitanjima ekonomije i ne razvija svoj diskurs o njoj u okviru heterodoksnog pristupa, teško ćemo moći formirati feminističke zahtjeve koji bi trebali poboljšati materijalni status žena na ovim prostorima. To je, dakako, najvećim dijelom rezultat spomenutog procesa preoznačavanja feminističkih ciljeva nakon rata i 90-ih, ali i prelaska na novi političko-ekonomski režim nakon raspada samoupravljanja i Jugoslavije. Osim što je feminizam na određeni način napustio metodologiju sistemske materijalističke kritike i uglavnom se prebacio na modus teorije identiteta, on se također formirao u vidu liberalističke inačice koja se ne bavi klasnom analizom ženske opresije.

Upravo će to preoznačavanje feminizma 80-ih i 90-ih bitno onemogućiti feminističku analizu neoliberalne ideologije koja se u elementarnom smislu ne tiče samo

edu, 23. 04. 2012; Christine Vanden Doelen, Žene plaćaju, (internet) dostupno na: slobodnifilozofski.com, 8. 03. 2013.

²⁶ ILO, Women in Labour Markets: Measuring Progress and Identifying Challenges, International Labour Organization, Geneva 2010.

²⁷ Usp. Mhairi McAlpine, Violence, Activism and Resistance, (internet) dostupno na: internationalgreen-socialist.wordpress.com, 20. 12. 2012.

racionalizacije odnosa države i tržišta, nego osigurava i fetišizam individualizma i transformacije obitelji, koji u strateškom smislu označavaju i parcijalizaciju otpora, ruše koncepte zajedništva i zajedničkih dobara, taktiziraju s kompetitivizmom. S obzirom na to da liberalizam računa na obitelj i njezine pojedinačne članove kao na temeljne društvene jedinice (i prema toj logici obitelji snose teret krize), u konačnici se zbivaju tri ne posve istovjetna slučaja: a) kriza zapravo funkcionira kao moment reprodukcije konzerviranja muško-ženskih uloga unutar obitelji i dodatnog osnaživanja nikad prekinute linije patrijarhalnosti kao tipa proizvodnih odnosa koji prethode kapitalističkom načinu proizvodnje, b) budući da je treću fazu kapitalizma (kako to u historijskoj analizi faza odnosa kapitalizma i obitelji predlaže Ben Fine)²⁸ obilježio porast broja razvoda, samohranih roditelja i jednočlanih domaćinstava, nezaposleni muškarci veoma teško uspostavljaju veze s praksama društvene odgovornosti i c) s obzirom na financijalizaciju tržišta i zaobilaženje klasične proizvodnje u tržišnom sistemu, sve veći broj žena emigrira, obavljajući negovateljske poslove (starijih i bolesnih), što nezaposlene muškarce stavlja u ponešto novu poziciju u kojoj ovisi o radu svojih supruga/partnerica. S krizom i nezaposlenošću pratimo i porast čitavoga niza psihosomatskih bolesti, neuhranjenosti djece i odraslih, kraćeg životnog vijeka siromašnijih i rasta stope samoubojstava u prvom redu kod muškaraca.

Već prepoznatljivi napad na javni sektor i socijalne servise možemo pratiti od 70-ih naovamo, uz ranu neoliberalnu ideologiju i svjetsku ekonomsku stagnaciju. Posljedično su otada njega djece i odraslih sve manje socijalizirane, a žene ponovno samorazumljivo postaju zadužene za obavljanje *careworka*. Dakako, to postaje velikim opterećenjem za žene koje su pritom i zaposlene. Konkretno, to znači da se ili traže privatne usluge njege/čuvanja ili netko od roditelja radi pola radnoga vremena, najčešće majka. Ova situacija je možda najočitija u Velikoj Britaniji, gdje su obitelji spremne u prosjeku potrošiti trećinu svojih neto prihoda na skrb o djeci.²⁹ Slična je stvar posrijedi i kada imamo u vidu mirovinske reforme – budući da žene najčešće imaju prekide u radnom vijeku, uz skraćeno radno vrijeme i plaće niže od plaća muških radnika, ciklus ženske eksploatacije sve je očitiji u aktiviranju neoliberalnih reformi.

Kad se „brižni rad“ tretira kao posao koji se tiče beneficija ili ekstra-troška, jer je on „po naravi“ stvari ili tradicionalno ženski i neproduktivan, znači da se on ne

28 Ben Fine, *Women's Employment and the Capitalist Family*, Routledge, London/New York 2002.

29 Usp. Andreas Hoff, *Families, care and work: changes and challenges*, (internet) dostupno na: beyonddcurrenthorizons.org.uk, 02. 2009.

razmatra kao nužan dio društvene reprodukcije.³⁰ Pitanje društvene reprodukcije u kapitalističkom načinu proizvodnje kao odnos klase i spola pratimo na liniji nekolicine historijsko-materijalnih elemenata koji su uvjetovali ulazak žena na tržište rada: demografske promjene, uloga nuklearne obitelji i njezine promjene u trima fazama kapitalizma, historijski faktori masovne potrošnje koji slijede iz ekspanzije tvorničke proizvodnje. Budući da feministički pokret nastaje uporedo s industrijskom revolucijom i ulaskom žena na tržište rada, dakle, žene su postale dio formalne radne snage, treba pratiti kako je taj vid „oslobođenja“ žena od privatne sfere uzrokovao i drugu „slobodu“, onu od vlasništva nad sredstvima za proizvodnju. Paradoksalno, s borbom koja je trebala prouzrokovati ekonomsku emancipaciju žena, istovremeno počinje novi val formalizacije ženske opresiranosti. Budući da svjedočimo promijenjenim oblicima tržišta rada i strukturama obitelji, paralelno uviđamo da su se modeli žene kućanice i supruga hranitelja promijenili. No, bez obzira na taj tip promjene, tradicionalni oblici brige, kao i deficit brige, njege i skrbi nisu se promijenili. Razlog zašto je njegovateljski rad povezan s opresijom nad ženama se vidi i u činjenici da je sama sklonost prema brizi uvjetovana opresiranim uvjetima koji počinjavaju na koncepcijama ekonomije darivanja.³¹

Specifičnost problema ženskoga rada najvidljivija je u odnosu produktivnog i neproduktivnog rada, gdje o kućansko-obiteljskom radu mislimo kao neproduktivnom. Pod njime podrazumijevamo rad što izravno ne proizvodi višak vrijednosti, a koji nastaje tijekom radnog vremena koje traje više od vremena potrebnog za reprodukciju radne snage i njezino pokrivanje troškova. Tako, primjerice, radnik može dnevno raditi osam sati vremena, ali su potrebna samo tri sata za proizvođenje vrijednosti koja će biti dovoljna za pokriće troškova nadnice. U onih preostalih pet sati proizvodi se višak vrijednosti za kapitalistu, koji čini osnovu za stvaranje profita. No, puno radnika ne stvara višak vrijednosti, primjerice većina onih koji rade u javnom sektoru ili bankari. U tom slučaju se višak vrijednosti stvara negdje drugdje u kapitalističkom sustavu gdje je moguće ispumpavanje radne snage u procesu proizvodnje.

30 Vidi: Lise Vogel, *Domestic Labor Revisited*, (internet) dostupno na: clasco.edu.ar, datum zadnjeg posjeta 15. 03. 2013.; Gary Blank, *Gender, Production, and the Transition to Capitalism. Assessing the Historical Basis for a Unitary Materialist Theory*, u: „*Journal of Marxism and Interdisciplinary Inquiry*“, Vol. 4, No. 2, 2011, str. 6-28; Ursula Huws, *The reproduction of difference: gender and the global division of labour*, u: „*Analytica Publications in association with Merlin Press*“, Vol. 6, No. 1, 2012, str. 1-10; Kathi Weeks, *Life Within and Against Work: Affective Labor, Feminist Critique, and Post Fordist Politics*, u: „*Ephemera*“, Vol. 7, No.1, 2007, str. 233-249.

31 Kao primjere afirmacije koncepcije ekonomije darivanja koja ne kritizira njezine patrijarhalne i kapitalističke pretpostavke usp. npr. Genevieve Vaughan, *Women and the Gift Economy*, Inanna Publication and Education, Toronto 2007. ili Genevieve Vaughan, *For-Giving. A Feminist Criticism of Exchange*, 2002 edition, Anomaly Press and Plain View Press.

Neproductivna radna snaga je neophodna za funkcioniranje kapitala, osobito u javnom sektoru kao što su npr. zdravlje i obrazovanje. Uz to, i neplaćeni ženski rad, shvaćen kao neproductivni, iznimno je važan za tržišnu ekonomiju. Da bi se kapitalizam reproducirao, nije dovoljno samo osigurati eksploatirajući nadnički rad, nužan je i neproductivni besplatni rad u kućanskoj sferi koji reproducira radnu snagu. Uslijed činjenice da ženska radna snaga devalvira cijenu rada i da se historijski pojavljuje kao jeftinija, da žene imaju manja očekivanja od ishoda u radnom procesu i da je ženski sindikalizam u još težoj poziciji od muškog, to postaju dobre ulazne točke za prebacivanje ženskoga rada na produktivni modus i potom njegovu eksploataciju. Adrienne Roberts slično tumači razloge ulaska žena na tržište rada u okvirima makroekonomske razine: „Ovo se dogodilo točno u vrijeme kada su tržišta rada ubrzano postajala prekarnim, a kada su strukturne promjene otvarale prostor za inicijative kompanija da zaposle žensku radnu snagu koja bi u poređenju sa muškom, bila spremnija da prihvati niže nadnice i prekarnije uslove rada“³².

Za analizu problema ženskoga rada moramo uzeti u obzir činjenicu da na tržištu rada postoje mehanizmi društvenog isključivanja, koji se ne aktiviraju na isti način kako to čine izvan njega, i da postoji tvrdokorna tradicija zanemarivanja empirijskih podataka o nejednakom položaju muške i ženske radne snage. Uz to, strukturni uzroci podjele na ženska i muška zanimanja i sektore (*occupational segregation*), feminizacija siromaštva, privatizacija neplaćenog rada, troškovi alokacije slobodnog vremena, egzogeni faktori koji utječu na elemente strukturne diferencijacije radne snage i transformacijski modusi kapitalističkog sistema proizvodnje bitni su u analizi nejednoznačnih uzroka dvostruke subordinacije ženske radne snage.

Svi elementarni utjecaji mjera štednje na materijalni status žena – od rada, socijalne reprodukcije i uloge kućanstva u kapitalističkom načinu proizvodnje – bitno se odnose na hrvatski kontekst i ostale postjugoslavenske zemlje. Kada je riječ o feminističkoj borbi koja bi trebala biti usmjerena na dokidanje dvostruke ženske opresije, ona bi se u lijevo-feminističkom smislu trebala fokusirati na afirmaciju socijalnih resursa države kao primarnom instrumentu aktivacije redistribucije *care worka*. Ono čemu trenutno-vladajuća hrvatska socijademokracija tendira je komodifikacija i privatizacija javnih dobara, koja je u cijelosti suprotna socijalističkim i samoupravljačkim prijedlozima ženske emancipacije. Premda smo u tekstu ukazali na aporije ženskog pitanja i borbe u jugoslavenskom samoupravljanju, ono je bilo daleko od trenutnog stanja proizvodnih odnosa koji uvjetuju dublju dvostruku

32 Adrienne Roberts, Financial crisis, financial firms... and financial feminism? The rise of „Transnational Business Feminism“ and the necessity of marxist-feminist IPE, u: „Socialist Studies / Études socialistes“, Vol. 8, No. 2, Autumn 2012, str. 94.

opresiranost, njezinu reprodukciju i ukidanje socijalnih i materijalnih prava žena. Budući da je redukcija feminističkog polja djelovanja i njegova kritika uvjetovala i izostanak organizirane feminističke borbe na prostoru bivše Jugoslavije, pored zadatka metodološko-teorijske naravi koji bi trebao artikulirati lijevo-feminističku agendu, predstoji nam i terenski rad koji se tiče istraživanja položaja žena na tržištu rada i njihovo radničko i sindikalno organiziranje. Osim što posljednjih 20-ak godina svjedočimo partikularizaciji sindikata koji teško mogu utjecati na promjene zakona o radu ili deregulaciju tržišta, velikim problemom ostaje ženski sindikalizam kojega zapravo u Jugoslaviji, tranziciji i Hrvatskoj kao budućoj članici EU-a nema. Dakako, ne postoji niti veza radnica i feminističkih grupa, što je svakako jedno od ključnih odnosa koji bi trebali oblikovati ideju nove feminističke borbe.

Kao primjer koji bi dobro ilustrirao nužnu vezu ženske radničke klase i feminističke borbe, mogla bi nam poslužiti pobuna radnica tvornice Kamensko 2010. godine. S procesom deindustrijalizacije i financijalizacije hrvatskoga gospodarstva, koji snažno pogađa radničku klasu, specifične se posljedice odražavaju i na žensko radništvo zaposleno u tipično „ženskoj industriji“, poput tekstilne. U tom su smislu gore navedeni generalni opisi mjera štednje, deregulacija tržišta i privatizacija kao elementi reprodukcije postojećih proizvodnih odnosa, koji uvjetuju žensku materijalnu pozicioniranost, u cijelosti primjenjivi i na hrvatski kontekst. Slučaj tvornice Kamensko je važan iz dva razloga – jednim se upućuje na primjer tipično-hrvatskog tranzicijskog modela privatizacije (korupcijsko uništavanje proizvodnje koja je do 2010. bila uspješna, uz postupno dokidanje radničkih i socijalnih prava, da bi tvornicu usprkos pobuni na koncu zatvorilo) na specifičnom primjeru „ženske industrije“, a drugim na organiziranu pobunu radnica koja nije bila rezultat strukturiranog ženskog sindikalizma, nego samoorganizacije radnica. Primarni cilj radnica je bio zadržati svoj posao i normalizirati svoje živote, pa teško da bismo ovdje mogli govoriti o klasnoj osviještenosti koja je u vidu imala direktnu antikapitalističku borbu, a još manje o feminističkoj predisponiranosti štrajka. Svejedno, ovaj primjer ukazuje na nužno involviranje progresivne feminističke strategije (uključujući vlastite resurse) u borbe za radnički svijet žena (u produktivnom i neproduktivnom smislu), koje napuštaju koncept liberalističke rodne dematerijalizacije veoma uskog kruga žena „srednje“ klase za koje vežemo teme poput staklenog stropa, kvota ili ženskog poduzetništva. Ako govorimo o nekom konkretnom vidu nove feminističke borbe u Hrvatskoj i na prostorima bivše Jugoslavije, ona će se zasigurno remodelirati oko pitanja ženskog rada, socijalnih prava i financijalizacije tržišta.

ZAKLJUČNE RIJEČI

Čini se da na koncu treba podvući temeljnu dilemu: treba li ići na promjenu koja će ženama omogućiti da se bolje snađu u postojećim ekonomskim uvjetima ili na promjenu ekonomije i njezinog diskursa koji bi funkcionirali prema feminističkim principima? Jedina ispravna feministička politička strategija „ženskog pitanja“ je njegovo smještanje u antikapitalistički okvir i napore historijskog materijalizma, kao i nužno kretanje u okvirima heterodoksne ekonomije. U tom smislu su pitanja prekarizacije, privatizacije javnih i zajedničkih dobara, otplate dugova i daljnjih zaduživanja, financijalizacije tržišta, strukturnih programa prilagodbe, tek neke od tema koje raspravu o spolnoj i klasnoj jednakosti smještaju u kontekst kritike globalnog kapitalizma iz feminističke perspektive. Da bismo u epistemološko polje tih pitanja smjestili hrvatski kontekst, najuputnije je istražiti i analizirati historijat feminističkih borbi na ovim prostorima, ne bi li popunili rupe kolektivne memorije kad je riječ o antifašističkom frontu žena, socijalističkom samoupravljanju i napose ulozi i statusu žena u tom modelu jugoslavenske političke ekonomije, koja je na način kako sam to pokušala prikazati pripremila teren za pojavu tehnomenadžerske klase na prostoru bivše Jugoslavije u formaciji kapitalističkog načina proizvodnje.

Zato smo u radu kanili ponuditi kraću historijsko-materijalističku skicu ženskog pitanja od radničkog samoupravljanja preko tranzicije do vremena mjera štednji, imajući u vidu odnos društvene reprodukcije i kapitalizma. Intencija je bila ukazati i na kritiku redukcionističkog pristupa problemu ženske opresije koji se ne razmatra kao integralni dio kapitalizma. Upravo stoga su koncepcije dvosistemske teorije važne jer upućuju na dva režima, jedan koji upravlja društvenom reprodukcijom i drugi koji upravlja režimom produktivnog rada. Treba naglasiti, postoje velike poteškoće u eksplanatornosti veze tih dvaju režima, posve slično i kad je riječ o analitici patrijarhata i njegovog odnosa prema kapitalizmu koji često završava u transhistorijskim zaključcima.³³ Skraćeno govoreći, u radu smo se fokusirali na temu obiteljsko-kućanskog sistema kao ključa za razumijevanje ženske opresije. Unutar njega razumijevamo organizacijski model socijalne strukturiranosti i ideologiju obitelji kao dva paralelna momenta na kojima se temelji društvena reprodukcija.

Na kraju nam ostaje zaključiti, budući da je sistem obiteljsko-kućanskoga rada nužan za cirkulaciju, akumulaciju i reprodukciju kapitala, da ženska emancipacija nije moguća u kapitalističkom načinu proizvodnje. No, to nije sve, ona nije moguća ni u bilo kojem drugom sistemu, bilo da je riječ o samoupravljačkom (kako se u tekstu prikazalo) ili onom koji se temelji na principu nužne klasne borbe ako se u nju ne

33 Johanna Brenner i Maria Ramas, Rethinking Women's Oppression, u: „New Left Review“, I/144, March-April 1984.

upisuje ženska opresija, a materijalističke analize rodne ideologije ukazuju kako su klasne borbe upravo učvrstile spolnu podjelu rada.³⁴ Feministički zadatak je ovdje dvostruk – raščistiti teorijski spekulativizam rodnih teorija i inzistirati na historijsko-materijalističkoj metodologiji analize veze spola i klase, odnosno patrijarhata i kapitalizma, koja kreće od tehnologije obiteljsko-kućanskoga rada i zaključuje se u modelima rodnog jaza u plaćama. Gorući je problem taj što se u krizama ženska dvostrukost opresije još više produbljuje, radi čega su nam istraživanja ekonomske krize od 2008. godine elementarna ulazna diskursna točka za feminističku analizu kapitalizma, a tek otuda i za strateško savezništvo s drugim klasnim borbama.

Što bi takav zahtjev značio u konkretnom smislu formiranja novog feminističkog pokreta nakon raspada Jugoslavije? Jedna je razina uperena prema epistemološkom registru o kojem sam govorila kritizirajući liberalističku i kulturno-identitetsku agendu feminizma. Druga je reafirmacija historijskog naslijeđa socijalizma koja je inzistirala na redistribuciji obiteljsko-kućanskog rada. Drugim riječima, neki feministički odgovori na eksploatacijski modus kapitalističkih proizvodnih odnosa, već su ponuđeni u samoupravljačkom sistemu i naporima AFŽ-a. Sada ih treba aktualizirati u odnosu na situiranost u neoliberalnoj fazi kapitalizma. Otuda se nazire i treća razina slučaja, a to je istovremena borba za aktivaciju socijalnih resursa države, a protiv njezine komodifikacije. U tom zahtjevu se trenutna feministička borba u hrvatskom okviru ne bi trebala bitno razlikovati od onih u drugim državama bivše Jugoslavije. Štoviše, feministička pitanja Balkana i europske periferije se fundamentalno presijecaju s pitanjima centra, i kad je riječ o ženskoj emancipaciji, ali i radničke klase uopće. Istovjetnost zahtjeva ne nalazimo samo na razini geopolitičkog konteksta, nego i kad je riječ o širem subpolitičkom kontekstu borbe protiv politike neoliberalizma. Govorimo o savezništvu feminističkih antikapitalističkih nastojanja s lijevo-orijentiranim, primjerice, studentskim, sindikalnim, radničkim otporima, borbama za *commonse*. Dakle, svi oni koji djeluju kao reakcija na iskustvo prvobitne akumulacije kapitala, gubitak stečenih materijalnih prava kao konzekvence politika štednje i koje organizirano rade na progresivnim strategijama emancipacije.

Riječima Juliet Mitchell: „Mi treba da postavljamo feministička pitanja, ali trudeći se da ponudimo marksističke odgovore“³⁵.

34 Isto, str. 37.

35 Citirano u: Lise Vogel, *Marxism and Feminism: Unhappy Marriage, Trial Separation or Something Else?, Women and Revolution. The Unhappy Marriage of Marxism and Feminism. A Debate on Class and Patriarchy*, Lydia Sargent (ed.), Pluto Press, London 1981, str. 206.

LITERATURA:

- Arhiv Jugoslavije, Fond: CK KPJ - Savez ženskih društava Jugoslavije, Konferencija za društvenu aktivnost žena i Socijalistički savez radnog naroda Jugoslavije
- Blank, Gary: Gender, Production, and the Transition to Capitalism. Assessing the Historical Basis for a Unitary Materialist Theory, u: „Journal of Marxism and Interdisciplinary Inquiry“, Vol. 4, No. 2, 2011, str. 6-28.
- Božinović, Neda: Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku, Devedesetčetvrti i Žene u crnom, Beograd 1996.
- Brenner, Johanna - Ramas, Maria: Rethinking Women's Oppression, u: „New Left Review“, No. 1/144, March-April 1984.
- Čakardić, Ankica: Minimalna država i neoliberalne strategije kapitalizma, u: Jadžić, Maljković i Veselinović (ur.), Kriza, odgovori, levica, Rosa Luxemburg Stiftung, Beograd 2012, str. 129-149.
- Dunayevskaya, Raya: Rosa Luxemburg, Women's Liberation, and Marx's Philosophy of Revolution, Harvester Press, Sussex 1981.
- The European Women's Lobby and Oxfam International, u: Women's poverty and social exclusion in the European Union at a time of recession: An Invisible Crisis?, (internet) dostupno na: ifuw.org, datum zadnjeg posjeta 15. 03. 2013.
- Federici, Silvia: Revolution at Point Zero, PM Press, San Francisco 2012.
- Fine, Ben - Milonakis, Dimitris: From Political Economy to Economics: Method, the Social and the Historical in the Evolution of Economic Theory, Routledge, London 2008.
- Fine, Ben: Women's Employment and the Capitalist Family, Routledge, London/New York 2002.
- Fraser, Nancy: Feminizam, kapitalizam i lukavstvo istorije, u: Jadžić, Maljković i Veselinović (ur.), Kriza, odgovori, Levica, Rosa Luxemburg Stiftung, Beograd 2012, str. 239-257.
- Hoff, Andreas: Families, care and work: changes and challenges, (internet) dostupno na: beyondcurrenthorizons.org.uk, 02. 2009.
- Huws, Ursula: The reproduction of difference: gender and the global division of labour, u: „Analytica Publications in association with Merlin Press“, Vol. 6, No. 1, 2012, str. 1-10.
- ILO, Women in Labour Markets: Measuring Progress and Identifying Challenges, International Labour Organization, Geneva 2010.
- Kardelj, Edvard: Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja, IC „Komunist“, Beograd 1978.
- Knežević, Đurđa: Kraj ili novi početak? Feminizam od šezdesetih do danas u Jugoslaviji/Hrvatskoj, u: Žene u Hrvatskoj. Ženska i kulturna povijest, prir. Andrea Feldman, Institut Vlado Gotovac i Ženska infoteka, Zagreb 2004, str. 247-260.
- Kožul, Franjo: Žena u samoupravljanju, Univerzitet u Sarajevu – Fakultet političkih nauka, Sarajevo 1973.
- McAlpine, Mhairi: Violence, Activism and Resistance, (internet) dostupno na: internationalgreensocialist.wordpress.com, 20. 12. 2012.
- Public Services International, Impact of economic crisis and austerity measures on women, (internet) dostupno na: world-psi.org, 20. 07. 2012.
- Prlenda, Sandra: Prema povijesti jugoslovenskih feminizama, u: Kako je bilo... O Zagorki i ženskoj povijesti, ur. Sandra Prlenda, Centar za ženske studije, Zagreb 2011, str. 191-202.

Roberts, Adrienne: Financial crisis, financial firms... and financial feminism? The rise of 'Transnational Business Feminism' and the necessity of marxist-feminist IPE, u: „Socialist Studies / Études socialistes“, Vol. 8, No. 2, Autumn 2012, str. 85-108.

Roberts, Adrienne: Financing Social Reproduction. The gendered relations of Debt and Mortgage Financing in 21st Century America, (internet) dostupno na: academia.edu, 23. 04. 2012.

Sklevicky, Lidija: Konji, žene, ratovi, Ženska infoteka, Zagreb 1996.

Stavropoulou, Maria - Jones, Nicola: Off the balance sheet: the impact of the economic crisis on girls and young women, (internet) dostupno na: plan-international.org, datum zadnjeg posjeta 15. 03. 2013.

Tietze, Tad - Seymour, Richard: Debate on patriarchy and capitalist mode of production, (internet) dostupno na: left-flank.org, 15. 01. 2013.

Tomšič, Vida: Žena u razvoju socijalističke samoupravne Jugoslavije, Jugoslovenska stvarnost, Beograd 1981.

Vanden Doelen, Christine: Žene plaćaju, (internet) dostupno na: slobodnifilozofski.com, 8. 03. 2013.

Vaughan, Genevieve: For-Giving. A Feminist Criticism of Exchange, Anomaly Press and Plain View Press, 2002 edition.

Vaughan, Genevieve: Women and the Gift Economy, Inanna Publication and Education, Toronto 2007.

Vogel, Lise: Domestic Labor Revisited, (internet) dostupno na: clasco.edu.ar, datum zadnjeg posjeta 15. 03. 2013.

Vogel, Lise: Marxism and Feminism: Unhappy Marriage, Trial Separation or Something Else?, Women and Revolution. The Unhappy Marriage of Marxism and Feminism. A Debate on Class and Patriarchy, Lydia Sargent (ed.), Pluto Press, London 1981.

Zakon o kazalištima, u: „Narodne novine“, Zagreb, br. 71, 2006.

„Žene poduzetnice – pokretači otvaranja novih radnih mjesta u jugoistočnoj Europi, hgk.hr, 20. 02. 2013.

Weeks, Kathi: Life Within and Against Work: Affective Labor, Feminist Critique, and Post Fordist Politics, u: „Ephemera“, Vol. 7, No. 1, 2007, str. 233-249.

Women Recollecting Memories: Center for Women War Victims Ten Years Later, (internet) dostupno na: women-war-memory.org, datum zadnjeg posjeta 15. 03. 2013.

ĐURĐA KNEŽEVIĆ

FEMINIZAM I LJEVICA – MAINSTREAMOM UDESNO

– APSTRAKT:

Feminizam, tamo gdje nalazimo sličnost s ljevicom, djeluje na fundamentalnoj promjeni društva pa ima kritičku distancu spram vladajućih struktura i vladajuće ideologije, gdje se generira i održava neravnan odnos rodova. Te dvije komponente impliciraju nužnost savezništva žena i muškaraca. Neravnan odnos spolova nije sukob dviju biologija, nego povijesno kreiran i permanentno podržavan kao odnos u kojem su žene podređene. To kapitalizam nije skrivio, već naslijedio. Razlika između dvaju spolova je socijalna konstrukcija, a predstavlja se kao prirodna i stoga legitimna. Stoga je nužna kritika transhistorijske nepromjenjivosti odnosa spolova, koja se reproducira putem obitelji, crkve i obrazovnog sistema. I feminizam i ljevica danas se povlače prema liberalizmu ili političkom centru. Liberalna strategija feminizma, u osnovi usmjerena na legislativne promjene u korist spolne ravnopravnosti, ograničena je jer previđa problem(e) uzroka podređenosti žena i ne donosi istinsku promjenu politike. Stoga dolazi i do kooptiranja feminističkih grupa u pripitomljen i neefikasan društveni međusloj.

– KLJUČNE RIJEČI:

feminizam, ljevica, esencijalizam, mainstreaming, NGO-izacija

LJEVICA I FEMINIZAM: ZAKON SPOJENIH POSUDA

Oznakama „lijevo“ i „desno“ u posljednja se dva stoljeća pripisivalo sve i svašta, a s protokom vremena ta mnogoznačnost se nije smanjivala, nego je vjerojatno i rasla. Lijevu političku poziciju razumijemo kao onu kojoj je u osnovi fundamentalna promjena društva, proizvodnih i društvenih odnosa i posljedično odgovarajućih institucija. Ili, najsajetije izraženo u Marxovoj rečenici iz *Priloga kritici Hegelove filozofije prava*, „kategoričkim imperativom: da se sruši sve odnose u kojima je čovjek poniženo, ugnjeteno, zanemareno, prezreno biće.“ U tom smislu, feminizam i ljevica unekoliko funkcioniraju po zakonu spojenih posuda, odnosno nužno su u (produktivnom) međuodnosu. Poput ljevice, feminizam bi i sam trebao imati kritičku distancu spram zadatih struktura vladavine, kao i prema vladajućoj ideologiji, gdje se generira odnosno održava neravnopravan odnos rodova. Takva pozicija s izvoris- tem u lijevoj političkoj opciji u stvari je, ili bi trebala biti, polazište za daljnju artikulaciju specifičnih problema kojima se feminizam bavi na planu odnosa spolova.

Takva povezanost implicira nužnost savezništva žena i muškaraca, točnije, savezništva kroz zajedničku lijevu politiku, što se ipak ne događa po nekom povijesnom automatizmu. Naime, odnos feminizma i ljevice odlikuju sličnost politike i nesporazumi po spolu. Puno je problema na toj relaciji i feminizam bi upravo tu trebao odigrati važnu ulogu na artikulaciji kako problema, tako i razloga za solidarnost i zajedničko djelovanje. Naime, činjenica je da, kada je u pitanju odnos u društvu koji odlikuje dominacija prema spolu (neke/i to zovu i *ratom spolova*), ljevica po tom pitanju nikako nije imuna, niti nevina. Unatoč činjenici koja više nije nikakvo otkriće, da se ne radi o sukobu dviju biologija, već da je taj sukob povijesno kreiran i permanentno podržavan te da za posljedicu ima podređeni položaj žena, još se nađu neki ljevičari, pa i oni koji se smatraju osviještenima kada je u pitanju odnos spolova, koji ne smatraju vrijednim truda pozabaviti se i tim pitanjima na način da se i sami, ako ih i ne stave u centar svojih teorijskih interesa, barem potrude oko rezultata koji su već decenijima u optičaju u feminističkoj teoriji.

Tješi da ta poteškoća i nije presudna ako se ima na umu da simboličko nasilje (a dominacija jednog spola nad drugim jest simboličko nasilje) ionako ne može biti otklonjeno pukom pojedinačnom voljom, jednostavnom konverzijom mistificirane svijesti. To se može dogoditi tek radikalnom preinakom zbilje i shvaćanja povijesno nastalih društvenih uvjeta koji strukturno određuju da podređeni preuzima stajalište nadređenog o njemu samom, ali i o sebi. Ili, ne može se misliti i djelovati na radikalnoj preinaci društva ispuštanjem polovice njegovog korpusa, jer u tom slučaju ne radi se o preinaci, pogotovo ne radikalnoj.

Jedna od rijetkih stvari koje kapitalizam nije skrivio, već naslijedio, jest upravo spolna nejednakost. Uspostavljeni društveni poredak kroz praktički cijelu povijest reproducira i održava mušku dominaciju. U tom smislu, budući da spolna dominacija ima vlastitu, nezavisnu tradiciju, za dominantne su uloge u strukturi ekonomske i političke dominacije bili na raspolaganju pripadnici dominantnog spola. Dominacija se potvrđuje kroz podjelu rada prema spolu, iz čega u nekim periodima slijedi strukturiranje prostora u kojem se ta podjela odvija, to jest, suprotstavljanjem javnog prostora (okupljališta, tržišta) rezerviranog za muškarce i privatnog, zatvorenog od javnosti (dom, obitelj), određenog za žene. S razvojem klasne (ekonomske i političke) podjele društva strukturiraju se funkcije dominacije, pa muškarac koji je „glava“ porodice, te je u porodici jedini ovlašten voditi odnose s drugima, izvan porodice, jedini može zauzimati dominantne pozicije, a tamo gdje postoji javnost — sudjelovati u aktivnostima koje nju čine.

To nadalje određuje „prirodne karakteristike“ spolova, tako da se muškome pripisuje dominaciju, a ženskome submisivnost. Na temelju primarnih, spolom uvjetovanih uloga (rađanje, dojenje) dalje se dalje se nadograđuju, konstruiraju socijalne razlike, pa se u društvenoj svijesti događa obrat u kojem tako društveno konstruirane razlike postaju „prirodne“. Drugim riječima, socijalni konstrukt pojavljuje se kao „prirodan“, da bi se iz njega potom izvela argumentacija koja podupire sam taj isti socijalni konstrukt. Ovakav *circulus vitiosus* je upravo osnova žilavosti i uvriježnosti stavova o prirodnim razlikama tamo gdje su one oslonjene na stvarne, društveno *proizvedene* razlike. Ideologija, pa i ukorijenjene predstave o rodnim razlikama, nije puka kriva svijest, nego je zapravo autentična svijest iskrivljenih odnosa. Tada govorimo o stereotipima.

Upravo zbog svega toga nužna je kritika transhistorijske nepromjenjivosti odnosa spolova, koja se kontinuirano proizvodi i reproducira putem triju klasičnih društvenih institucija: obitelji, crkve i obrazovnog sistema. Društveni je dakle svijet realno podijeljen odnosima dominacije i k tome ideologijski podijeljen socijalnom konstrukcijom razlike između dvaju spolova, i ta se podjela uzima kao prirodna i stoga legitimna, sa svim nebrojenim implikacijama toga.

Zakon spojenih posuda feminizma i ljevice s početka izlaganja očituje se u situacijama kada ljevica napusti kritičku poziciju i politiku koja teži fundamentalnoj promjeni društva, a feminizam, kao specifični dio lijeve politike, i sam gubi istu političku poziciju. To ni u kom slučaju ne znači prebacivanje krivice na ljevicu kao tobože višu, nadređenu instancu političkog mišljenja i djelovanja. Tom promjenom počinje se razvijati liberalna strategija feminizma, sada već vrlo ograničena, koja napušta projekt fundamentalne društvene promjene (još uvijek je moguće propitivati da li ga je uopće imala) i u osnovi se i najvećim dijelom usmjerava

na neposrednu, pojedinačnu zaštitu žena od nasilja ili na legislativne promjene u okviru zadate društvene paradigme u korist spolne jednakosti. Djelovanje gotovo isključivo u tom pravcu previđa, propušta vidjeti problem(e) *uzroka* podređenosti žena. Bavi se, međutim, aktivnostima kojima se udovoljava nekim društvenim zahtjevima, koje država nema volje ispuniti, a još je manje spremna za istinsku promjenu politike. Međutim, prihvaća da te poslove odradi netko drugi, u ovom slučaju ženske nevladine organizacije.

Takva se tendencija posebice jako očituje u zemljama u transformaciji, u kojima neke socijalne institucije i usluge ranije nisu postojale, neke su postojale ali su „demontirane“ skupa s totalitarnim poretom čiji su bile dio, a neke su i preživjele i ostale jednako birokratske. Sa socijalno neodgovornom državom, ambicioznim nevladinim organizacijama i inozemnim pomagačima koji su ipak uglavnom radili na transferu modela koji su djelovali u njihovim matičnim zemljama, nastaje specifična konstelacija. Stoga dolazi do interesnog približavanja određenih ženskih organizacija i vlasti, koje odlikuje poslovni, marketinški odnos. Slično se prethodno dogodilo i nadalje događa sa stranim donatorima, to jest, njihova se agenda osigurava vezivanjem organizacija putem donacija. Naime, što se tiče države, jednako kao i donatora, oni se pojavljuju kao naručitelji usluga, pa tako dolazi do svojevrstne kupovine, dok s druge strane neke grupe i organizacije koje sebe također razumiju kao feminističke na toj tržnici nude projekte i/ili *produkte*, izraz koji je u oficijelnoj upotrebi. Jednako uostalom kao i ostale NVO. Budući da su država i vanjski donatori oni koji konačno određuju agendu, imajući pri tom moć novca, odnos u koji su organizacije time dovedene jest neravno pravan i ovisnički, nasuprot raširenom shvaćanju da se radi o partnerstvu. Pristanak na te odnose, a vidimo da je on na djelu, ima za posljedicu pretvaranje feminističkih grupa u međuklasu, jedan pripitomljen, kontrolabilan (upravljiv) i neefikasan društveni međusloj. Takav konformirani feminizam time postaje konzervativan.

U kontekstu općeg povlačenja prema liberalizmu, točnije bijegom ljevice i od termina i svakog mogućeg povezivanja s idejom fundamentalne društvene promjene, odnosno u klasičnoj verziji, revolucije, osobito nakon neuspjeha komunističkog projekta, pokušat ću skicirati što se događa s feminizmom danas, osobito u zemljama bivše Jugoslavije. Činjenica, koju je lako pratiti kroz intelektualnu i političku, javnu (pisanu) produkciju (točnije rečeno: njezin nedostatak) u Hrvatskoj (no niti prostor cijele bivše Jugoslavije ne razlikuje se previše) jest da ono što se vodi pod pojmom feminizma od devedesetih godina naprosto napušta kritičku poziciju odnosa prema cjelini društvenih kretanja i razvijanje alternativnih političkih koncepcija za društvene promjene. Nakon povijesnog doba otvaranja pitanja i borbe za ljudska prava žena, barem u „prvom“ i „drugom“ svijetu — kasnije, kada je zaslugom upravo te borbe dobar dio temeljnih ljudskih prava žena ostvaren (krajem

Drugog svjetskog rata vrlo velik broj zemalja uvodi pravo glasa i za žene, postižu se i druga formalna prava kao što je pravo na obrazovanje, dostupnost svih zanimanja pa i bavljenje politikom), nastala je svojevrсна conceptualna praznina. Procese u kojima su do izraza došli ne mali problemi s formuliranjem teme, to jest, onoga čime se feminizam uopće bavi, moglo se detektirati još u osamdesetima, no to bi ovdje tražilo (i uzelo) previše prostora za elaboraciju.

OD POKRETA, PREKO HUMANITARNOG AKTIVIZMA DO KOLEKTIVNOG IDENTITETA

U postjugoslavenskim zemljama, izrazito i nesputano transformiranje feminizma u humanitarni aktivizam desilo se tijekom posljednjeg rata. Nema političkog programa; ne znači da nema i političkog stava, kao što je u to vrijeme jasno i javno odbijanje nekih organizacija da se svrstaju u nacionalističku politiku, te načelno odbijanje patrijarhalnih normi, ali to još uvijek ne doseže razinu političkog programa. Feminizam sve manje funkcionira kao, barem, kritički korektiv vlasti i postupno se pretvara uglavnom u servis vlasti. U takvim se okolnostima, dakako, drugo gotovo i nije moglo ili je bilo suviše zahtjevno. Međutim, pod ratnim okolnostima je vođen i „rat“ za autoritarnu dominaciju nacije nad pojedincem, države nad društvom, etničke većine nad manjinama, ali i patrijarhata nad ženama. Bilo je i u tim teškim uvjetima, a osobito u kasnijem postupnom labavljenju i normalizaciji, i te kakve potrebe da se cijeli taj sklop kritički dekonstruira i da se potraži oslonce za drugačiju politiku.

Ako je aktivizam u najgorim vremenima i morao ostajati na obrambenim reakcijama protiv vulgarnog, često i nasilnog patrijarhalnog primitivizma, nije se i u promišljanju tog stanja, njegovih uzroka i perspektiva moralo ostajati na puko obrambenoj poziciji „nas, ženā“, s neizbježnim esencijalističkim implikacijama. Stoga se pažnja okrenula kolektivnom identitetu i zastupanju kolektivnih prava žena kao posebne grupe, a ne, recimo, poopćavanju onih prava koja su formalno opća, ali su u postojećim socijalnim, ekonomskim, političkim i kulturnim uvjetima više-manje uskraćena ženama. Ono što se iz svega toga razvilo i što imamo danas jest, u kratkim crtama, nedostatak konzistentne kritike društvenog sistema u cjelini i odnosa u društvu iz kojih se on sastoji, upravo iz perspektive odnosa spolova i nejednakosti građanki i građana bazirane na spolu, te kakvog takvog političkog (u širem smislu pojma politike kao javne stvari, koja se ne svodi na stranačku borbu za vlast) programa koji bi nadilazio puko „bavljenje“ ženama. Ili, drugačije rečeno, događa se, odnosno dogodilo se, prvo svođenje feminizma na njegov aktivistički dio (u smislu neposrednog djelovanja u društvenom okruženju), pa potom njegovo prevođenje u glavne tokove, to jest, *mainstreaming*.

Kako to u stvarnosti izgleda? Imamo, kao nikada prije, cijeli niz ženskih organizacija (ponekad i feminističkih po samoodređenju, pa čak i radikalno feminističkih po samorazumijevanju), organiziranih na profesionalnom principu, s jasnom menadžerskom strukturom i, naravno, plaćenim radnim mjestima. Svaka od njih nastoji što jasnije (i što šire) definirati vlastiti djelokrug. To ipak ne znači da, ukoliko se na donatorskim agendama pojavi neka aktivnost kojom se još ne bave, neće nastojati osvojiti i taj prostor. Svojedobno su nastale prave „tučnjave“ za prostor aktivnosti, primjerice oko svojevrzne mode vezane uz problem „traffickinga“. Stvar je tako dovedena do apsurdna, pa se nastojalo, ako je ikako moguće, imati i „svoju“ trafikiranu žrtvu. Slično je i s problemima Roma (romske organizacije su to već shvatile, pa se razumljivo, ali politički pogrešno, zatvaraju u vlastiti socijalni prostor); nasiljem nad ženama uopće bave se gotovo sve, u rasponu od primarne zaštite (skloništa i SOS telefoni) preko pravnih savjeta i pravne zaštite, do obrazovanja. Već neko vrijeme proširen je trend „edukacije“ i savjetovanja raznih vrsta, što ima logike, jer je to u datom sistemu i političkim okvirima jedino što je kako-tako propulzivno i politički neškodljivo. Neobično rašireno „educiranje“ od strane svih, za svakoga i za svaku priliku djeluje kao univerzalan lijek za „rješavanje“ praktički svakog problema u društvu. Osobito je prikladno i prihvatljivo za donatore, jer ne traži razmišljanje i istraživanje potrebno za iznalaženje stvarnog rješenja. Svaki društveni problem, bez obzira koliko je kompleksan i koliko je teško naći mu uzroke i rješenja, „rješava“ se prečicom po kojoj će sve biti riješeno samo ako ljudi usvoje odgovarajuća znanja i ideje. Kao da se problemi ne događaju uslijed složene strukture i interesnih razlika i suprotnosti, nego samo zbog toga što ljudima nitko nije objasnio što su prave vrijednosti i ispravni postupci.

Prava je pošast svih vrsta obučavanja, s beskrajnim perpetuiranjem treniranja trenerica/trenera. U posljednjih nekoliko godina, a osobito u razdoblju prije izbora, veliku popularnost je steklo treniranje političarki, što rado podupiru strani donatori, ali i neke nacionalne stranke. Ono može biti i korisno sredstvo, kada se politički još nedovoljno vješte žene podučava kako da čvrsto brane svoje stavove i zalažu se za ljudska prava žena. Ali osobito su omiljeni opći treninzi o tome kako se držati pred medijima i slično, u čemu je dvojbeno što je težište takvih aktivnosti na onome „kako“, a ne „što“, što je svejedno koji su i kakvi stavovi u pitanju i kakav je u tome domašaj ljudskih prava.

Upravo ovo potonje pitanje, „što?“ pitanje je o sadržaju temeljenom na kritičkoj poziciji, koja pak ne može postojati bez intelektualne produkcije. Govoreći o potonjoj kao *conditio sine qua non*, jer intelektualna je produkcija pretpostavka za feminizam da razumije vlastite osnove i nakane, ponovo nailazimo na paradoks.

Po cijeloj regiji prvi put unatrag deset, petnaest godina imamo centre za ženske studije, koji bi po definiciji bili mjesta upravo feminističke intelektualne produkcije. Istovremeno, intelektualna produkcija je sadržajem beznačajnija, a niti obimom ne nadmašuje, ako uopće nadmašuje, onu iz, recimo, razdoblja 1970-ih i 1980-ih u tadašnjoj Jugoslaviji. Dogodilo se naime da namjesto intelektualne produkcije, namjesto alternative vlada tek okupiranost tzv. ženskim identitetom, kao da je neravnopravnost moguće razriješiti u nekom zasebnom, „ženskom“ svijetu odnosno društvenom prostoru.

Takav zasebni (ženski) prostor s identitetom (ili, još gore, programom) „mi žene“ neugodno nalikuje zamišljenoj zajednici (pojam koji je uveo Benedict Anderson), s mnogo jasnih znakova da je velikoj većini prihvatljiv, pa i neupitan. S time je primjerice u skladu trenutni intelektualni domašaj recimo zagrebačkih ženskih studija, bavljenje produkcijom predstave *Vaginini monolozi*, biologističke bludnice drugorazredne američke glumice, ili pak njegovanjem lika i djela hrvatske popularne književnice i napredne novinarka sa kraja 19. i početka 20. stoljeća, kojoj se jedino ne može poreći da je u svoje vrijeme bila napredna. (Interesantno je spomenuti da se nedavno pojavilo i „umjetničko djelo“ *Vaginin zid*, autora Jaime McCarty-a, koje se sastoji od 400 odlijeva vagina. Bilo bi zanimljivo o tome čuti komentator poštovateljica *Vagininih monologa*.)

Ista organizacija, koja se bavi ženskim studijima, kojima je pak posao istraživanje, obrazovanje, objavljivanje i slično, primjerice, bavit će se uz to i raznim drugim, ponekad i važnim ali sa studijima i proučavanjem nepovezanim stvarima, recimo, ženama na tržištu rada, preprodajom žena, nasiljem, književnim domjencima, problemima lezbijki, recitiranjem... svime, uostalom, kako je gore navedeno, kao i sve ostale. Dovoljno je pogledati web-stranice većine ženskih organizacija (bez zavaravanja i eventualne zluradosti, NGO-i opće prakse ne izgledaju nimalo bolje), i naći će se svi problemi s kojima se žene susreću, oblikovani, upakirani i ponuđeni kao program i projekt rada te grupe. Gledajući to, čini se da se radi ili o genijalnim ljudskim resursima i neiscrpnim kapacitetima ili o zadivljujućoj neskromnosti i/ili neugodnoj političkoj dezorijentaciji dotične organizacije.

S druge strane, i također kao nikada prije, imamo cijeli niz vladinih i/ili parlamentarnih institucija kao što su Vladin ured za ravnopravnost spolova, saborski odbor za ravnopravnost, pravobraniteljski ured za ravnopravnost spolova. Suočeni smo s paradoksom. Uz toliki broj nevladinih ženskih organizacija, nalazimo još i popriličan broj državnih ureda, odbora, pododbora, tijela i ustanova za žene, oko žena, a usprkos svemu tome — nikada manje kritike vlasti i kritičnih pitanja upućenih državi i zahtjeva da se ta pitanja i rješava.

NGO-IZACIJOM U MAINSTREAM

Takva gotovo harmonična, svakako nekonfliktna kohabitacija vlasti i *de facto* konzervativnih feminističkih organizacija (za druge, ako i postoje, nažalost ne znamo), koja za posljedicu ima smještanje potonjih u poziciju među-sloja (između vlasti i zainteresirane/ih pojedinaca/ki i/ili grupa građanki/a) je opasna. Takva situacija u stvari otežava djelovanje u pravcu mogućeg drugačijeg političkog razumijevanja stvarnosti i pristupa, postavljanja drugačijih pitanja i ukazivanja na drugačije probleme, drugačijeg formuliranja feminističke politike i slično. Napokon, otežava i razvoj drugih organizacija i eventualnih inicijativa koje nisu dijelom tog umreženog i prilično petrificiranog sistema. Jednostavnim, naime programskim obilježavanjem cijelog prostora djelovanja i spektra aktivnosti, te povezanošću (vrlo često i personalnom) s osobama iz politike i medija te osiguranim kanalima financiranja kroz različita vladina tijela odnosno od strane „njihovih“ donatora, okupira se, cijeli javni prostor. Ta etablirana NGO- struktura i nije izraz šireg pokreta, niti mu ostavlja prostora (bilo ga ili ne). Ipak, nije sva odgovornost samo na NGO-ima, jer ono što kritiziramo nije samo stvar njihovog djelovanja, nego i društvenih uvjeta u kojima se aktivno državljanstvo pojavljuje kao nešto egzotično, bez baze u vlastitom društvu, što ne može bez donacija i druge pomoći izvana i odozgo, pa teško da i može biti drukčije.

Upravo zbog te dominirajuće, kontrolne pozicije, gužva i natjecanje da se zauzme, odnosno zadrži mjesto u tom prostoru velika je i često okrutna. U takvim okolnostima, naravno, realno pada i broj „aktivistkinja“, jer se u takvom sistemu svaka nova inicijativa, nova grupa pa i puki pojedinačni glas doživljava kao prijetnja, potencijalna opasnost, prije svega s mogućnošću nekontroliranog unošenja novih ideja i praksi, a potom i kao puka poslovna konkurencija. Tako dolazimo do paradoksa u kojem je stvorena slika o velikom broju organizacija, govori se o mrežama i slično, dok je realno broj aktivnih pojedinaka iznenađujuće malen. Također je stvoren privid o osobito velikim aktivnostima feminističkih grupa u javnosti, dok se u stvarnom društvenom okruženju dešava malo ili ništa. Primjeri za to su brojni; jedan, svakako paradigmatički, vezan je uz već niz godina mučne proslave 8. marta. Prije svega, već godinama nije moguća jedinstvena organizacija, već svaka „jača“ grupa (koja je uglavnom za to dobila financijsku potporu) nastoji organizirati svoju proslavu. Pred koju godinu, samo je u Zagrebu izbrojano 16 različitih proslava u organizaciji što raznih grupa, što vladinih tijela za odnose spolova. Bilo bi dobro kad bi to bilo izraz pluralizma, a ne međusobnog animoziteta i nevoljkosti da se međusobno surađuje. Ako ignoriramo eventualne osobne animozitete, koji u politički kako tako profiliranom pokretu postoje, ali nisu presudni, razlog nevoljkosti za suradnju je u konkurenciji na marketinškoj osnovi (borbi za javni prestiž, koji je oslonac za poslove s državom i za donacije). Ovo treba razumjeti kao nastojanje da se time poradi na vlastitoj 'vidljivosti' na tržištu, ukratko, nije riječ o obraćanju

građankama i građanima u povodu važnog datuma iz povijesti ženskog pokreta, već — donatorima raznih vrsta.

Ukratko, vlast je kupovinom dobila socijalni mir, barem što se tiče (gušenja) feminističkog potencijala, a konzervativni, *mainstreamovski* feminizam je dobio nešto para za održavanje vlastitih ureda i sebe samih. Neki dan na *Facebooku* našao se *post* koji je poslala ugledna feministkinja iz ove regije, a glasi ovako:

„MAMA AFRICA again :))) — [zemlja...] this time!! Nature, colorful birds, papaya, avocado, summer breeze at [...] lake... about to start workshop with amazing group of women's activists from [...]!!! Not to mention always charming company of [...] and tasty local coffee and cool beer on summer breeze :)))“

Da mi nije blizak kontekst i poznata osoba, pomislila bih da je to izjavila recimo Angelina Jolie. Malo glumata, malo hoda po Africi i skuplja djecu, mada mi se čini da bi i ona bila nešto suzdržanija u iskazivanju nesputanog hedonizma. Mogao bi biti i Charlie Sheen, kojem, barem tako pišu tabloidi, ni užici *amazing groups of women*, pa i *charming company of one*, nisu strani. I to je paradigmatička slika starije stvari *mainstream* feminizma u nas. Slučaj nije usamljen, tek je jedan od mnogih. Vile na jadranskim otocima u kojima se ljetom odmaraju „aktivistice“ prije jesenskog ili proljetnog putovanja u New York ili za Božić i Novu godinu u Amsterdam itsl., *retreatovi* umornih „aktivistica“ u vidu jednotjednog jedrenja Jadranom... Niti jedan primjer/slučaj na žalost nije izmišljen, kao ni brojni drugi koji su morali biti izostavljeni.

ZAKLJUČAK

U prethodno opisanim okolnostima ukazano je na nastajanje, uostalom kako vidimo i sasvim dobro stojećeg, međusloja profesionalnih feminističkih organizacija, financijski interesno povezanog s vlašću. Taj međusloj predstavlja u stvari prilično nepropusnu branu u oba pravca, kako prema (neumreženim, nepovezanim) građankama/građanima tako i prema vlasti. To nadalje stvara opasnu situaciju u kojoj su građani/ke ponovo stavljeni u poziciju privida da ih, njihove interese, netko (koga nisu birali) zastupa prema vlastima (koju ipak, ma što mislili o njoj, jesu izabrali) i time ih efektivno pasivizira u njihovu (direktnom) političkom djelovanju. To nadalje uvjetuje, ne samo unutar feminističkih organizacija već na razini *svih* građanki, izostanak kritičkog bavljenja i djelovanja na odnose moći koji vladaju u politici, privredi, kulturi i njezinoj proizvodnji, a koji generiraju i perpetuiraju postojeće odnose nejednakosti i neravnopravnosti, kako građanske uopće tako i specifično rodne.

LITERATURA:

Anne Phillips: Zagreb, *(O)rađanje demokracije*, Tenska infoteka, 2001.

Benedict Anderson: *Zamišljena zajednica*, Zagreb, Školska knjiga, 1993.

Carol Pateman: Zagreb, *Spolni ugovor*, Tenska infoteka, 2000.

Đurđa Knežević: Zagreb, „Kraj ili novi početak? — Feminizam od 60-ih do danas u Jugoslaviji/Hrvatskoj“, u: *Žene u Hrvatskoj — ženska i kulturna povijest* (zbornik), Tenska infoteka i Institut Vlado Gotovac, 2004.

Elizabeth Frazer i Nicola Lacey: UK, *The politics of community — A feminist Critique of the Liberal-Communitarian Debate*, Harvester Wheatsheaf, 1993.

Hannah Arendt: *Vita Activa*, Zagreb, August Cesarec, 1991.

Judith Squires: UK, *Gender nad political Theory*, Polity Press, 1999.

K. Marx — F. Engels: Zagreb, *Rani radovi*, Naprijed, 1967.

Nira Yuval Davies: *Human/Women's Rights and Feminist Transversal Politics*, in: *Transnational Feminisms: Women's Global Activism and Human Rights*, New York, University Press, NY, 2006.

Nira Yuval Davies: *Intersectionality and Feminist Politics*, in: *European Journal of Women's studies*, 2006. vol. 13:3, pp. 193 — 221.

Pierre Bourdieu: UK, *Masculine Domination*, Polity Press, 2001.

Zygmunt Bauman: UK, *Modernity and Ambivalence*, Polity Press, 1991.

3.

LEVI IMPULSI

B. Budućnost i perspektive levice

Frank Deppe: Socijalizam u XXI veku – više od utopije?

Toni Prug: Direktna demokracija – od protesta do šire političke borbe

Razgovor sa Rastkom Močnikom: Bez organizacije nema revolucije

Manifest Inicijative za demokratski socijalizam

FRANK DEPPE*

SOCIJALIZAM U XXI VEKU – VIŠE OD UTOPIJE?¹

U uvodu za „Tibingenšku filozofiju“, Ernst Bloh (Ernst Bloch, 1996:95) napravio je razliku između „apstraktnih utopija“ i „utopija koje postaju konkretne“. One ostaju apstraktne utoliko što se „njihove šeme ne mogu povezati s raspoloživim društvenim tendencijama i mogućnostima... one moraju ostati apstraktne sve dok dolaze prerarno“. S druge strane, „konkretne utopije“ razmišljaju o životu bez straha i prinude, što je zaista moguće i neophodno, kao negacija postojećih odnosa. S jedne strane, XX vek je bio „vek socijalizma“,² a s druge – kada se završio – vek poraza i izneverenih nada,

* Frank Deppe je studirao sociologiju, političke nauke i ekonomiju od 1961. na Univerzitetu Johan Wolfgang Gete u Frankfurtu na Majni, a od 1964. na Univerzitetu u Marburgu. Bio je član SDS-a u 1964. i Centralnog komiteta kampanje za demokratiju i razoružanje. Između 1968. i 1971. bio je docent na Institutu za sociologiju Univerziteta u Marburgu. Godine 1972. počinje da radi na Institutu za političke nauke, a počasni profesor postaje 2006 godine. Član je partije Die Linke. Politička teorija, istorija i politika nemačkog i međunarodnog radničkog pokreta su među prioritetima u njegovom istraživačkom radu.

1 Ovaj tekst zasnovan je na predavanju koje sam, na istu temu, održao 26. juna 2010, u Berlinu, na konferenciji u organizaciji *wissentransfer* („prenošenje znanja“) i Fondacije Rosa Luxemburg.

2 *Opšta deklaracija o ljudskim pravima* – koju je 10. decembra 1948. usvojila i objavila Generalna skupština Ujedinjenih nacija – sasvim je prikladna ilustracija ove teze; naime, ona dokumentuje globalni konsenzus postignut posle Drugog svetskog rata – posle „doba katastrofa“ – oko modela suživota ljudi, čije su glavne crte mirno rešavanje sukoba, rat protiv siromaštva, pravo na ličnu slobodu, demokratski poredak i obrazovanje. Pored klasičnih ljudskih prava (koja sežu sve do dveje deklaracije o ljudskim pravima iz američke i francuske revolucije, krajem XVIII veka), tu, odmah pored prava na ličnu svojinu, nailazimo i na osnovna socijalna prava; na primer, u Članu 22, pravo na socijalnu sigurnost ili u Članu 23, paragraf 1, „Svako ima pravo na rad, da slobodno bira zaposlenje, na pravedne i prihvatljive uslove rada i zaštitu od nezaposlenosti.“ Najzad, u Članu 25, paragraf 1: „Svako ima pravo na životni standard koji će pogodovati zdravlju i blagostanju njega lično i njegove porodice, uključujući hranu, odeću, stanovanje, medicinsku zaštitu i neophodne socijalne usluge, kao i pravo na sigurnost u slučaju nezaposlenosti, bolesti, nesposobnosti,

koje su se vezivale za socijalizam. Svet koji se raspao krajem 1980-ih, prema Eriku Hobsbaumu iz knjige „Doba ekstrema“ (Eric Hobsbawm, *Age of Extremes*, 1998: 18), bio je „svet oblikovan posledicama revolucije u Rusiji 1917. Svi smo bili obeleženi time“.³ Nekoliko godina kasnije, u svojoj autobiografiji, podsetio nas je – imajući u vidu mišljenje koje je prevladalo posle 1991, da nema apsolutno nikakve alternative društvu individualističkog kapitalizma i političkom sistemu liberalne demokratije – da su „tokom većeg dela XX veka... takve pretpostavke delovale potpuno neverovatno. Izgledalo je da se sam kapitalizam nalazi na ivici provalije. Ma koliko to danas zvučalo apsurdno, između 1930. i 1960. godine razumni posmatrač je pretpostavljao da državno kontrolisani ekonomski sistem Sovjetskog Saveza, s njegovim petogodišnjim planovima, koji su čak i najnaklonjeniji posetioci smatrali primitivnim i neefikasnim, predstavlja globalnu alternativu zapadnom modelu 'slobodnog preduzetništva'. U to vreme, reč 'kapitalizam' nailazila je na isto onoliko malo odobravanja kao i 'komunizam' danas. Trezveni posmatrači verovali su da će na duže staze taj sistem prevazići kapitalizam po proizvodnim kapacitetima. Nisam nimalo iznenađen time što sebe još jednom zatičem u generaciji koja je postala skeptična prema kapitalizmu, iako ona ne veruje ni u našu alternativu“ (Hobsbawm, 2002: 46).

1.

Početak XXI veka, postajalo je sve jasnije da se epohalni poraz socijalizma podudara sa isto tako epohalnim procesom transformacije globalnog kapitalističkog sistema. To se, opet, podudarilo sa Velikom krizom iz 2007, koja je društvenu formaciju globalnog finansijsko-tržišnog kapitalizma dovela do ivice provalije i suštinski delegitimisala ideologiju i politiku „neoliberalizma“. Glavne tendencije u političkom razvoju društva očigledno ne ukazuju na obnovu socijalizma kao „stvarnog pokreta“, niti kao na odgovor na Veliku krizu:

udovištva, starosti ili drugog razloga za nemogućnost zarađivanja, u okolnostima koje su van njegove kontrole.“ Ta Deklaracija ukazuje na dve stvari: 1) pravo na slobodu i osnovna socijalna prava čine jedinstvo; 2) Prava koja definišu „dobru zajednicu“ (u skoro svetskim razmerama) – za razliku od utopija iz ranog moderniteta – nisu shvaćena kao daleki ideal, već kao objektivna mogućnost, kao nužni i ostvarljivi ciljevi. Najzad, ta prava bi trebalo da imaju univerzalnu vrednost; ona tako čine legitimni standard za kritiku društvenih i političkih uslova koji taj standard ne zadovoljavaju ili ga ugrožavaju.

3 Ralf Miliband, marksistički naučnik i socijalista s levog krila britanske Laburističke partije, osnivač godišnjaka *Social Register*, koji sada uređuju Leo Panič (Leo Panitch) i Kolin Lis (Colin Leys), u svojoj poslednjoj knjizi (*Socijalizam za doba sumnje; Socialism for a Sceptical Age*, 1994) potvrđuje da je „model boljševičke revolucije bio odlučujući za sve revolucije iz XX veka“. Ta revolucija je za sebe vezala nade ljudi iz celog sveta u skori kraj patnje potlačenih. „Od Pariza do Kalkute, od Njujorka do Johanesburga, ljudi koji su se ubrajali među najposvećenije, najborbenije i najnesebičnije aktiviste levice jačali su svoje snage; bezrezervno su prihvatili Staljinovu tezu, izraženu još 1927, da je „revolucionar neko ko je spreman da zaštiti i odbrani SSSR — bez oklevanja[...], otvoreno i iskreno; zato što je SSSR osnova svetskog revolucionarnog pokreta, a taj revolucionarni pokret se može odbraniti i podstaći samo ako se odbrani SSSR“ (Miliband, 1994: 43–44).

1. U starim kapitalističkim metropolama (Severna Amerika, Zapadna Evropa) reakcije na krizu više teže na desno, nego na levo.⁴ Slabost levice nije prevaziđena kroz krizu; ojačala je tendencija „autoritarnog kapitalizma“⁵ (Deppe et al. 2008).
2. Na periferiji – u nekim južnoameričkim zemljama – nekoliko režima (Venecuela, Bolivija, Ekvador) sprovode projekat „socijalizma XXI veka“ (Boris et al. 2005; Boris 2007). Tamo je pomak u levo, između ostalog, bio posledica katastrofa izazvanih vojnim diktaturama iz 1970-ih i neoliberalnim režimima iz 1980-ih i 1990-ih. Taj socijalizam se razvija na demokratski način; njegov cilj je prevazilaženje bede masa, da bi one postale sposobne za samoupravljanje. To zahteva uspostavljanje kontrole nad nacionalnim resursima, promene vlasničkih odnosa (agrarna reforma) i podizanje barikade prema ekonomskoj i političkoj sili SAD i transnacionalnih korporacija. Nejasno je kako bi takav projekat mogao preživeti.
3. U Istočnoj Aziji – s Narodnom Republikom Kinom kao centrom – došlo je do eksplozivnog razvoja izvozno orijentisanog kapitalizma, kojim upravlja autoritarna država predvođena Komunističkom partijom Kine. I dalje je otvoreno pitanje da li će se pre ostvariti nade u novi tip „tržišnog socijalizma“ (Arrighi, 2009) ili strah da bi Zapadne države mogle kopirati taj model finansijsko-tržišnog kapitalizma podržanog autoritarnom državom. U svakom slučaju, taj problem će u XXI veku biti u središtu glavnih sukoba kako unutar društava, tako i na međunarodnom planu.

To da se svet posle okončanja hladnog rata i konkurencije između sistema (1917–1991) našao u epohi burnih i krizama izazvanih lomova, bilo je snažno potvrđeno i krizom u Grčkoj posle 2007. godine – ali i povećanom upotrebom sile u međuna-

4 Na novembarskim izborima 2008, predsednik Sjedinjenih Država, Barak Obama (Barack Obama) bio je pozdravljen od mnogih kao reakcija na neuspeh „nove desnice“, grupisane oko Džordža Buša mlađeg (George W. Bush), i na krizu finansijskog tržišta, ali i kao zaokret u levo; od tada su takva očekivanja ustuknula pred mnogo trezvenijim viđenjima, posebno kada je reč o Obaminoj spoljnoj politici. Danas, 2010. godine, još uvek ne možemo izričito reći da li je njegov program za rat protiv siromaštva na domaćem terenu i za kontrolu finansijskog tržišta doneo makar delimične rezultate (videti, između ostalog, Solty 2009). U svakom slučaju, opozicija Obami se pomerila radikalno u desno – pokret Čajanka (Tea Party). Uspeh Die Linke u Nemačkoj ostaje sasvim izuzetan, u poređenju sa izbornim rezultatima u drugim evropskim zemljama.

5 David Harvey (2010: 218): „Nema znakova koji govore da ljudi u razvijenim kapitalističkim zemljama (osim, naravno, nezadovoljni) teže radikalnoj promeni u svom načinu života, iako mnogi shvataju da se, tu i tamo, moraju lišiti nečega ili štedeti.“ On podseća da su „na primer, bile potrebne tri ili četiri godine pre nego što je slom tržišta akcijama 1929. proizveo masovne socijalne pokrete (kako progresivne, tako i fašističke), od 1932. na dalje.“

rodnoj politici (Roth, 2009). Izgleda kao da se kapitalizam rešio svih protivnika.⁶ Socijalistički kontramodel kapitalističkoj svetskoj dominaciji – prevazilaženje logike privatnog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju, akumulacije kapitala i slobodnog preduzetništva – takođe ostaje slab. Mogući aktivni subjekti takve transformacije – klase najamnih radnika i mase prekarijata, koji u celini posmatrano čine većinu svetske populacije, koja bi se mogla smatrati „bloknom potčinjenih“ (ranije poznat kao „prezreni na svetu“) – ponašaju se prilično pasivno i/ili njihova borba u raznim delovima sveta nije koordinirana ili ujedinjena. Dejvid Harvi (David Harvey, 2010: 66) kaže: „... danas je glavni problem činjenica da je kapital suviše jak, a radnički pokret suviše slab – a ne obrnuto!“

S obzirom na tu slabost „kontrahegemonog bloka“, scenariji negativnih utopija se nameću sami od sebe. S jedne strane, sa usponom Istočne Azije (posebno Kine, videti Miqui Li, 2008), dolazi do pomaka u strukturama moći svetskog poretka (sa zapada na istok), što bi svakako moglo značiti kraj kapitalističkog svetskog sistema (kao i „američkog veka“). Ipak, u isto vreme, razvijaju se novi sukobi oko raspodele ekonomske i političke moći unutar međunarodnog sistema, koji sa sobom nose i potencijal za nove vojne konfrontacije. S druge strane, u kapitalističkom svetskom sistemu jačaju krizne tendencije, kao i spremnost da se imperijalistički interesi – ili u religiji umotana dominacija – nametnu silom. Ta pesimistička dijagnoza o „gvozdenom kavezu zavisnosti (okovanosti)“, koju je Maks Veber početkom XX veka dao o modernim kapitalističkim sistemima, poprima sve konkretniji oblik tendencije ka autoritarnom kapitalizmu, koji obezbeđuje dominaciju finansijskih tržišta i (navodne) „slobode“, i otvorenosti tržišta pomoću državne intervencije, pri čemu unutar sebe, preko države i tržišta, sistem uspostavlja „društvo kontrole“ (Foucault), s namerom da u korenu saseče potencijal društvenih protesta i otpora i otvaranje potčinjenih ka socijalističkim alternativnim programima.

Ipak, u osnovi je reč o otvorenoj istorijskoj konstelaciji, u potpunosti karakterističnoj za prelazne periode, ali i za one predrevolucionarne: nezadovoljstvo ljudi raste, stari režim je uzdrman lančanim krizama (na unutrašnjem i međunarodnom političkom planu), vladajući blok se raspada. Priča o „nemogućnosti upravljanja“ ukazuje na približavanje političke krize, u kojoj država mora stalno da primenjuje sve više nasilja da bi održala postojeći poredak. Ali prelaz od krize „vladajućeg bloka“ ka (revolucionarnom) narodnom pokretu odozdo često je bio dugačak; po pravilu je pretpostavljao urušavanje državnog aparata starog režima ili njegov gubitak

6 To je još početkom 1990-ih govorio i Francis Fukujama (Francis Fukuyama), kada je izneo tezu o „kraju istorije“, to jest, da su kapitalistička tržišna ekonomija i predstavnička demokratija odolele napadima boljševizma i fašizma. Nema više izazivača – odatle „kraj istorije“.

kontrole nad društvenom stabilnošću. Tek kada intelektualci pređu na radikalnu kritiku starog režima, a niže narodne klase odustanu od nade u poboljšanje svojih životnih uslova u okvirima postojećeg ekonomskog i političkog poretka, nastupa čas za „revolucionarni“ udar, koji je konačno, od 1989 do 1991, ubrzao (iako uz inverziju sadržaja glavnih revolucionarnih tendencija iz XIX i XX veka) svetsko-isto-rijski ustanak ka epohi previranja i novog poretka.

2.

U *Predgovoru za Kritiku političke ekonomije* (1859/60), Marks je – posle iskustva revolucija iz 1848. godine u Evropi – sažeo uslove prelaza iz jedne društvene formacije u drugu na sledeći način: „Nikada neka društvena formacija ne propada pre no što budu razvijene sve proizvodne snage za koje je ona dovoljno prostrana, i nikad novi, viši odnosi proizvodnje ne nastupaju pre no što su se materijalni uslovi njihove egzistencije rodili u krilu samog starog društva. Stoga čovečanstvo postavlja sebi uvek samo one zadatke koje može da reši, jer kad preciznije posmatramo, uvek ćemo naći da se sam zadatak rađa samo tamo gde materijalni uslovi za njegovo rešenje već postoje ili se makar nalaze u procesu svoga nastajanja“ (MEW 13: 9). Marksova filozofija istorije bila je usmerena na prosvetiteljski idealistički koncept progresa. U *Manifestu*, prelaz iz feudalizma u buržoasko kapitalističko društvo, ostvarenje „buržoaske epohe“, bilo je slavljeno kao progres: „Sve što je čvrsto i ustaljeno pretvara se u dim, sve što je sveto skrnavi se i ljudi najzad bivaju prisiljeni da na svoj životni položaj i na svoje međusobne odnose pogledaju trezvenim očima“ (MEW 4: 465). Dok je to govorio, bio je savršeno svestan da će se taj prelaz desiti potpuno drugačije i u različitim trenucima u različitim zemljama i regionima (na primer, u Engleskoj, Rusiji, Indiji ili Kini).

U analizi političkih revolucija svog doba (Deppe, 2008 a), Marks nije samo izbegao njihovo pogrešno tumačenje, već je u isti mah prepoznao njihov izrazito nepredvidljivi karakter, to jest činjenicu da se tokovi revolucije, kao i ishod klasnih odnosa moći i uslovi za uspeh nikada ne mogu savršeno proračunati. U *Osamnaestom brimeru Luja Bonaparte* (1852), Marks je pisao:

„Buržoaske revolucije, kao što su one iz XVIII veka, idu brzo od uspeha do uspeha, njihovi dramatični efekti nadmašuju jedni druge, ljudi i stvari izgledaju uokvireni plamenim brilijantima, ekstaza postaje duh svakodnevice; ali, one su kratkog veka, brzo dostižu svoj vrhunac i onda dug mamurluk obuzima društvo pre nego što nauči da trezveno usvoji rezultate svog perioda *Sturma-und-Dranga*. Naprotiv, proleterske revolucije,

kao što su revolucije XIX veka, stalno kritikuju same sebe, neprestano se prekidaju u svom vlastitom toku, vraćajući se na ono što je prividno svršeno da bi ga iznova započele i ismejavaju, s okrutnom temeljitošću, sve polovičnosti, slabosti i nedorečenosti svojih prvih pokušaja; one kao da svoga protivnika obaraju samo zato da bi on iz zemlje crpeo nove snage i divovskije se ispravljao prema njima; tako neprestano iznova uzmiču pred neodređenom gorostasnošću svojih vlastitih ciljeva, sve dok ne nastane situacija koja onemogućuje svaki povratak i dok same okolnosti ne kriknu: *Hic Rhodus, hic salta!*“ (MEW 8: 18).⁷

Ipak, Marks je bio uveren da se „polovičnosti“ i „porazi“ proletersko-socijalističkih revolucija mogu prevazići u meri koliko im to sami odnosi dopuštaju, to jest, da je „stepen zrelosti“ razvijenih kapitalističkih proizvodnih odnosa taj koji promenu postojeće društvene formacije čini mogućom i nužnom. Nije želeo da se izričito izjasni u prilog nekog određenog oblika tog prelaza niti o njegovom trajanju – da li će biti nasilan ili miran, „revolucionarni prekid“ ili postepeni prelaz.

Posle iskustva Oktobarske revolucije u Rusiji 1917. godine i masovnih revolucionarnih pokreta u Evropi posle Prvog svetskog rata, V. I. Lenjin je u delu *Dečja bolest „levičarstva“ u komunizmu* (1920 [Kultura, Beograd, 1949]) na sledeći način formulisao osnovni zakon revolucije:

„Nije dovoljno da eksploatisane i potlačene mase postanu svesne nemogućnosti daljeg življenja na stari način i da zahtevaju promenu; ... za revolucije je neophodno da ni eksploatatori ne mogu više živeti i vladati na stari način...; tek onda, kada 'niži sloj' više ne želi staro, a 'gornji sloj' ne može da nastavi na stari način, tek onda revolucija može pobediti... to jest, revolucija je nemoguća bez totalne nacionalne krize (i eksploatisanih i eksploatatora)...“ (Lenin, 1964: 453).

Ovi citati iz takozvanih „klasika“ skreću nam pažnju na dve dimenzije prelaznog perioda. S jedne strane, prelazni periodi između društvenih formacija obuhvataju

⁷ Godine 1916. – usred Prvog svetskog rata i u kontekstu „kolapsa Internacionale“ u avgustu 1914. godine – Roza Luksemburg je u svojoj brošuri *Kriza socijaldemokratije (Junius brochure)* još jednom zaoštrila svoju tezu o proleterskoj revoluciji kao mukotrpnom procesu učenja. „Nijedna unapred zacrtana šema, koja važi za sva vremena, nijedan nepogrešivi vođa ne može pokazati [...] modernom proletarijatu [...] put kojim treba da ide. Istorijsko iskustvo je jedini učitelj, njegova trnovita staza samooslobodenja nije popločana samo neizmernom patnjom, već i brojnim greškama. Dostizanje cilja putovanja – oslobođenja – zavisi od toga da li će proletarijat steći sposobnost da uči na sopstvenim greškama. Samokritika, odlučna, nemilosrdna samokritika, koja ide duboko do suštine stvari, predstavlja sam vazduh i svetlost proleterskom pokretu.“ (Luxemburg, 1966: 21)

dugačke istorijske periode; s druge strane, političke revolucije predstavljaju kratke prekide, koji (kao munje) ubrzavaju taj prelaz ili – u slučaju poraza – učvršćuju stari režim. One predstavljaju jasne prekide u cikličnom toku klasnih borbi. Postojala je duboka svest unutar marksizma Druge internacionale (između 1889. i 1914.) o tome da je „stepen zrelosti“ razvoja kapitalističkih proizvodnih odnosa preduslov za mogućnost prelaza na novu formaciju. Ipak, u politici je ta svest i dalje imala kontradiktorne posledice; naime, s jedne strane, veći deo socijaldemokratije, koji je računao na objektivne zakone razvoja kapitalizma (to jest na njegovu „sklonost kolapsu“), sledio je politiku „sačekajmo da vidimo“, koja je i dalje govorila revolucionarnim jezikom.⁸ S druge strane, prisutna je očigledna kontradikcija da u XX veku (posle Oktobarske revolucije u Rusiji) revolucionarne snage koje su se oslanjale na Marksa i Lenjina nisu nikada pobedile u razvijenim centrima kapitalizma. U tom delu sveta, reformističke snage socijaldemokratije su uvek dominirale radničkim pokretom. S druge strane, komunisti su pobeđivali na periferiji, u industrijski nerazvijenim, agrarnim, polufeudalnim bivšim kolonijama ili polukolonijama,⁹ u kojima je seljaštvo bilo mnogo brojnije od industrijskog proletarijata. Ruski boljševici su se sve do 1923. mogli nadati da bi im „revolucija na Zapadu“ (pre svega u Nemačkoj) mogla doneti olakšanje. Zatim su se našli pred džinovskim zadatkom – nerešivim, prema Lavu Trockom – izgradnje „socijalizma u jednoj zemlji“, koja je posebno zaostala, agrarna i opustošena ratom i građanskim ratom, i koja se u svemu tome još brani od stalne vojne i političke pretnje spoljašnjih imperijalističkih sila.

Istovremeno, bilo je jasno da se koncept „revolucionarnog prekida“ kao političkog uslova za prelazni period – koji se pojavio tokom XIX veka i posle Prvog svetskog rata – teško može generalizovati u uvek važeći „zakon revolucije“. Uslovi u zemljama koje su pretrpele vojni poraz (kao što su Nemačka, Austro-Ugarska i Rusija), a onda i kolaps državnog aparata, odgovarali su više nego drugde zakonu revolucije koji je Lenjin formulisao 1920. godine. U drugoj polovini XX veka – u uslovima konkurencije između sistema – u razvijenim kapitalističkim društvima nije bilo takvih katastrofa i kolapsa. Naprotiv, ta društva su razvila najrazličitije alate za bavljenje klasnim sukobima i kriznim tendencijama svojstvenim kapitalu, kao i sredstva za njihovo oblikovanje. Socijalističke modifikacije, koje su bile moguće, na primer, između 1944. i 1948. godine (opet, dakle, na kraju rata), ali i u periodu između 1968. i početka 1970-ih, u Zapadnoj Evropi, nisu nastale iz kolapsa starog

⁸ Videti doprinose najvažnijih teoretičara Druge internacionale – Karla Kauckog (Karl Kautsky) i Rudolfa Hilferdinga, čija je teorija o „organizovanom kapitalizmu“ određivala program i politiku nemačke socijaldemokratije i u međuratnom periodu (videti Deppe, 2003: 277 ff)

⁹ Posle Drugog svetskog rata, u srednjoj i istočnoj Evropi uspostavljeni su režimi pod dominacijom komunističkih partija i uz zaštitu Sovjetskog Saveza i Crvene armije.

režima, već su bile posledice uspona klasnih pokreta i masovnih štrajkova, kao i novih društvenih pokreta, mobilizacije intelektualaca i umetnika, jačanja militantnih sindikata, ali i socijalističkih, radikalno demokratskih i komunističkih snaga u parlamentima, kao što su savezničke konstelacije raznih društvenih, političkih i kulturnih snaga itd. Neuspesi takvih projekata zapravo iznova odražavaju osnovna pitanja revolucionarne transformacije, a iznad svega pitanje pristupa odlučujućim polugama ekonomske, političke i sve važnije moći pristupa medijima.

3.

Perspektiva socijalizma u XXI veku mora pre svega poći od činjenice da živimo „u svetu koji je bio zahvaćen, preokrenut i iskorenjen džinovskim procesom ekonomskog i tehničko-naučnog razvoja kapitalizma“ (Hobsbawm, 1988: 719). S druge strane, opstanak kapitalizma zavisi od njegove sposobnosti za stalno prevazilaženje ili zaobilaženje ograničenja i slabosti akumulacije kapitala, koje dolaze do izražaja u periodima kriza (Harvey, 2010: 66). Prema tome, kapitalizam se ne može razvijati bez kritike, to jest bez izazova od strane antikapitalista, socijalističkih pokreta i teorija (Boltanski i Chiapello, 2003: 68 ff). Ta kritika je uvek – u svojoj elementarnoj moralnoj formi – vezana za „težnju ka pravdi“. Civilizujuća tendencija kapitala (ustavnost, parlamentarna demokratija, izgradnja socijalne države i ostvarivanje „socijalnih građanskih prava“, obrazovne reforme, borba protiv siromaštva i marginalizacije) jeste posledica „probni procesa“, u kojima je „vladajući blok“ reagovao na kritiku kapitalizma. Ona uvek teži „poboljšavanju stanja pravde“, ali i neutralizaciji sile na osnovu prvenstva zakona. Ipak, čim se kritika potisne, uklanjaju se i granice koje kontrolišu krizne tendencije kapitalističkog oblika proizvodnje i nasilni potencijal kapitalističke klasne dominacije i njene interesne politike.

Velika kriza, koja je počela 2007. godine, otkrila je ograničenja globalnog finansijsko-tržišnog kapitalizma. U isto vreme, razvoj krize, političko upravljanje krizom, kao i karakter društvenih i političkih borbi, učinili su promene jasno vidljivim, kao i to da se one veoma razlikuju od promena koje su proizašle iz „Velikih kriza“ XX veka poznih 1960-ih i kasnije), što je duboko uticalo na strateška razmatranja socijalističkih snaga. U tome se, u isto vreme, odražavaju promene u strukturi modernih kapitalističkih društava i kapitalističkog svetskog sistema. Izdvojmo pet aspekata tih promena:

1. *Kontradikcija između najamnog rada i kapitala* i dalje zauzima centralno mesto u kapitalističkom obliku proizvodnje: hegemonija „neoliberalizma“ je značila da je udeo nacionalnog prihoda u obliku nadnica bio drastično redukovano, uz istovremenu sveobuhvatnu preraspodelu sa prihoda od nadnica, na prihode od imovine i

kapitalnih profita – što je bilo podsticano i poreskom politikom. Na nivou radnog mesta, broj zaposlenih je smanjen kroz racionalizaciju; u isto vreme, porastao je broj „marginalno zaposlenih“ (radnici pod ugovorom, radnici plaćeni na sat itd). Slabljenje sindikata bilo je neminovna posledica tih promena u odnosu snaga između kapitala i rada. Ipak, u ključnim oblastima proizvodnje i uslugama, te kontradikcije se još uvek mogu kontrolisati i regulisati. U svakom slučaju, dalji kompleks protivrečnosti prepliće se i povezuje sa onim „bazičnim“: sa ogromnim porastom ženske radne snage (na svetskom nivou),¹⁰ rodni odnosi postaju karakteristični za sistem kapitalističke eksploatacije. U isto vreme, s porastom globalnih migratornih tokova (iz siromašnih u bogatije sektore svetskog društva), etnička segregacija eksploatisanih klasa i podele unutar klasa se zaoštravaju. Ekološka kriza (klimatska katastrofa) povezana je kako sa dinamikom kapitalističke akumulacije (rast/destrukcija životne sredine), tako i sa sve većom „slamifikacijom“ (*slummification*) sveta. (Davis, 2006) U tome se vidi pojačavanje tendencije isključivanja: sve više ljudi se izbacuje iz sistema standardne „oplodnje“ kapitala (uključujući i korišćenje najamnog rada) i reprodukuje se u „sivoj ekonomiji“ ili u odnosima proste robne proizvodnje. Taj kompleks kontradikcija, svojstven razvoju kapitalizma u XXI veku, više se artikuliše kao kriza civilizacije neko kao krizom izazvana (i politički radikalizovana i zato revolucionarna) konfrontacija najamnog rada i kapitala u ključnim sektorima proizvodnje i usluga.

2. To već otvara pitanje uloge „radničke klase“ u socijalističkoj politici u XXI veku. Makar u glavnim zapadnim metropolama, politika vladajuće klase – na nivou država, kao i na nivou pogona i materijalne proizvodnje – bila je usmerena na ukidanje uloge radničke klase kao „revolucionarnog činioca“ (kao što je to bilo formulisano u programima socijalista i komunista). To da se njena „istorijska misija“ (prema formulaciji mladog Marksa) sastojala u istovremenom prevazilaženja uslova sopstvene egzistencije i društva u celini (MEW 1: 472) do sada je bilo uspešno blokirano u razvijenim kapitalističkim centrima. U isto vreme, u poslednje tri decenije došlo je do dubokih strukturnih promena u sastavu radničke klase. Radno zahtevne oblasti proizvodnje izmeštene su u zemlje na obodu; uspon kapitalizma u Istočnoj Aziji (uključujući i Narodnu Republiku Kinu), podudario se sa snažnim procesom proletarizacije i premeštanjem regionalnih centara klasne borbe (na primer, u Južnu Ameriku, ali sada i u Kinu).¹¹ U starim centrima, jezgro industrijske radničke klase se smanjilo; „masovni fordistički sindikati“ spadaju u grupu političkih gubitnika u

¹⁰ „Najveći deo nove proleterske populacije čine žene.“ (Harvey, 2010: 62)

¹¹ Beverli Silver (Beverly Silver, 2003) analizirala je taj proces kretanja kapitala u kapitalističkom svetskom sistemu i odgovarajuće izmeštanje centara globalne klasne borbe u dužem vremenskom periodu.

velikoj transformaciji koja se dešava od početka 1970-ih.¹² Nove uslužne delatnosti samo su manjim delom preraspodeljene među novom „aristokratijom zaposlenih“ u finansijskom i informatičkom sektoru, a zatim i u masi nekvalifikovanih i prekar-nih delatnosti, u trgovini i privatnom sektoru; u oba sektora, sindikati su jedva prisutni – uprkos visokom stepenu eksploatacije i prilično bednim radnim i životnim uslovima. „Socijalno pitanje“ na prelasku u XXI vek pre svega je određeno rastom prekarizata, socijalnom degradacijom i isključivanjem (Castel/Dörre, 2009). „Najvažnija socijalna transformacija koja odlikuje našu epohu može se sumirati u sledećoj statistici: udeo prekarnih narodnih klasa je (u poslednjih pola veka) porastao sa manje od četvrtine na više od polovine svetske urbane populacije – pri čemu se taj fenomen pauperizacije u velikoj meri vratio i u same razvijene centre“, kaže Samir Amin u predgovoru za svoju knjigu *Rad i izazovi globalizacije* (Samir Amin, *Labour and the Challenges of Globalisation*, 2008: xix).¹³

3. Odnosi između ekonomije i politike, između tržišta i države, nisu bili preoblikovani samo neoliberalnom politikom (privatizacija, deregulacija, fleksibilizacija), već i posledicama finansijsko-tržišnog kapitalizma. Odnos između nacionalnog prostora (uključujući i ulogu nacionalne države) i transnacionalizacije ekonomije (svetsko tržište) i politike (EU, MMF, NATO itd.) temeljno je promenjen – posebno

12 Iako sindikat IG Metall (Industriegewerkschaft Metall; Industrijski sindikat metalskih radnika) i dalje ima snažno uporište (naročito preko radničkih saveta) u velikim fabrikama automobilske industrije (i pratećim sektorima), Tomas Hajpeter (Thomas Haipeter, 2009: 67) ukazuje da je on postao slab u sistemu pogađanja oko nadnica i industrijskih odnosa. On to objašnjava „opštim trendovima“, kao što su „unutrašnja tercjarizacija industrije ili gubitak značaja sindikata kao reformističke društvene sile“. Sindikat se može, „na osnovu rezultata globalne reorganizacije, podičiti samo manjim uspehom u pogađanju u korist svojih članova [...] Pored toga, sigurnost zaposlenja je sada glavni interes članova [...] čije ostvarenje mogu ugroziti ugovori o nadnicama. Položaj sindikata je posebno delikatan u preduzećima u kojima članovi i fabrički saveti, zajedno sa upravom, u 'nezvaničnoj saradnji', teže snižavanju sektorskih normi za nivo nadnica.“

13 U svojoj analizi novih crta globalne ekonomije na prelazu u XXI vek, Peter Diken (Peter Dicken, 2007: 478 ff) prvo je u starim metropolama (Severnoj Americi, Zapadnoj Evropi i Japanu) uočio „dramatičan porast stope nezaposlenosti“, od sredine 1970-ih, kao i jasan porast nejednakosti (na osnovu poređenja između 10% najviše i 10% najniže plaćenih najamnih radnika). Na primeru šire oblasti Njujorka i Londona, on na sledeći način sumira spacijalnu i socijalnu polarizaciju:

1. *Trendovi u zapošljavanju*: i u Londonu i u Njujorku, udeo zaposlenih u industriji je između 1977. i sredine 1990-ih opao s više od 20% na manje od 10%.
2. *Društvena raspodela prihoda* (nejednakost): tokom 1990-ih, nejednakost je upadljivije rasla u Njujorku nego u SAD u celini. Na nivou SAD, Njujork se odlikuje najvećim razlikama u приходima. Slično tome, razlike u приходima u Londonu su značajno porasle od sredine 1980-ih do kraja 1990-ih.
3. *Delimična zaposlenost i nezvanično tržište rada*: u Njujorku, kao i u Londonu, delimična zaposlenost, kao i nezvanični rad, značajno su porasli. Pored toga, puna zaposlenost je pretvorena u delimične poslove ili vremenski ograničene radne odnose. U većini slučajeva reč je o slabo plaćenim poslovima.
4. *Etnicitet („rasa“) i nacionalnost na tržištu rada*: U Njujorku, Crnci i Latinoamerikanci (imigranti iz Južne Amerike) povećali su svoj udeo u ukupnoj zaposlenosti, dok je udeo belih radnika opao. U Londonu se to pre svega odnosi na imigrante iz Azije i afro-karipskih oblasti...“ (Ibid. 458/ 6)

kada je reč o regulaciji odnosa između kapitala i rada. Politika – kako ona vladajuća, tako i ona socijalističkog kontraprojekta – odvija se na svim nivoima sistema (globalnom, regionalnom, nacionalnom, lokalnom). Ti nivoi se međusobno ne isključuju, već formiraju novo, složeno jedinstvo, koje zahteva stalno posredovanje, ali i transnacionalnu koordinaciju, ne samo kada je reč o ciljevima levičarske politike već i o političkim i sindikalnim aktivnostima.

4. Te promene, kao i istorijsko-političko iskustvo od poslednje četvrtine XX veka do danas, prirodno su otvorile ceo niz političkih pitanja. Ona nisu uvek išla ruku pod ruku sa odnosom između društvenih pokreta i političkih organizacija. Političko organizovanje društvenih interesa i dalje će biti potrebno da bi se artikulirali interesi potčinjenih – kao što je, na primer, artikulacija ljudskih prava u političkoj areni – zatim, da bi se učestvovalo u borbama za reforme, da bi se poboljšali radni i životni uslovi potčinjenih klasa i da bi se odvratili reakcionarni i fašistički diktatorski projekti. Takvo organizovanje je potrebno i radi posredovanja u strateškom usmeravanju borbi, asimilaciji i prevazilaženju poraza, kao i rada na unapređivanju znanja i kritičke svesti („klasne svesti“) potčinjenih. Ipak, težnja ka preuzimanju predvodničke uloge u obliku kadrovske partije, naspram klase (ili masa) i ka monopolu nad istinom, bila je temeljno osporena tokom XX veka. Drugim rečima: u konfrontaciji i kretanju ka „svetu koji nije roba“ (odatle potiče stara parola Svet-skog socijalnog foruma), organizacije, pokreti i intelektualci, koji su sledili veoma različite interese i političko-filozofske prioritete, sada će sarađivati jedni s drugima. Projekat „mozaičke levice“, na primer, ne odražava samo tu istorijsku svest već i činjenicu da „kapitalistička društva prolaze kroz procese društvene diferencijacije, iz kojih počinju da izranjaju jedinstveni sistemi delovanja i akcije... nijedan činilac iz ma koje od tih zasebnih oblasti ne može tvrditi da poseduje ili da je u stanju da poseduje neki sveobuhvatni, totalni koncept“ (Urban, 2010: 21).¹⁴

5. Kriza modernih društava i mogućnosti za društveni i politički preobražaj koje se u njoj kriju, strateški se teško mogu promišljati u skladu sa modelom kolapsa (August Bebel je uvek govorio o „velikom *Kladderadatsch*-u“ [„sлом“, naziv političkog časopisa osnovanog 1848; prim. ur.]). Moderni kapitalizam raspolaže brojnim – i veoma efikasnim – strategijama samoregulacije, za obuzdavanje ili smirivanje tih kriznih potencijala koji izviru iz kontradikcije između kapitala i rada, kao i iz klasne borbe (i revolucionarnih težnji radničkog pokreta). Klasični model revolucije iz XIX i početka XX veka zasnivao se na ideji da će, da tako kažemo, unutrašnje

¹⁴ Promene do kojih je došlo u političkoj areni tokom 1970-ih, Dejvid Harvi (Harvey, 2010: 252) opisuje kao „pomak na terenu političkog organizovanja sa tradicionalnih političkih organizacija i partija najamnih radnika u fabrikama (iako one, naravno, i dalje postoje) na manje fokusiranu dinamiku društvene akcije u celom spektru građanskog društva“.

kontradikcije „eksplozirati“ iznutra ili ka površini društva i politike. Krize razvijenih kapitalističkih društava, koje stalno izazivaju njihov kapacitet za delovanje uprkos periodičnim ekonomskim i finansijskim krizama, pre su sledile model implozije nego revolucije. Drugim rečima, te funkcionalne smetnje ne ispoljavaju se samo u obliku svakodnevnog saobraćajnog haosa ili povremenih raspada elektroenergetskih sistema, već i kroz povećanu psihološku podršku, kao i kroz društveni i moralni „nehat“, koji određuju svakodnevni život u isključenim sektorima društva (u getima i siromašnim predgrađima) i na koje država sve više uzvraća policijskom kontrolom. Pored toga, nakon neuspešnih revolucija na zapadu, Antonio Gramsci (Gramsci) je kroz koncepte hegemonije, građanskog društva i pozicionog rata već ukazao na stratešku perspektivu, koja nije usmerena na kolaps starog aparata vlasti i „preuzimanje državne vlasti“ od strane male grupe odlučnih revolucionara („juriš na Zimski dvorac“), već na dugu bitku za nametanje hegemonije progresivnih društvenih snaga – kao uslov i preduslov za preuzimanje vlasti (Deppe, 2003: 245 ff). Ta bitka se može voditi samo unutar institucija demokratskog poretka i uključuje odbranu prava i ustavnosti. Ta nastojanja se moraju ograničiti na sadašnji nivo „socijalizacije“ kapitalizma i osiguravanja njegove vlasti.¹⁵

Ovaj spisak centralnih pitanja – o razvoju socijalističke politike i programa – nije potpun. On bi se sigurno mogao dopuniti pitanjem današnjih uslova za formiranje subjektiviteta, to jest, pitanjem medijacije društvenog iskustva sa interpretativnim modelima svakodnevnosti svesti, kao i sa najširim političkim pogledima. U tom smislu, moralo bi se postaviti pitanje uloge onoga što se nekada zvalo „industrijom kulture i zabave“, medija i promenjenih oblika komunikacije. Odgovori na ta pitanja neće se pronaći za radnim stolom nekog intelektualca i oni se mogu samo preliminarno i delimično artikulirati kroz debatu više aktera. Ono što će imati veći značaj su političko obrazovanje i borbe, u kojima levičarske snage uspešno deluju (ali uvek spremne da prihvate i poraz), u kojima protagonisti postižu promenu u odnosima snaga u korist kritike kapitalizma i u kojima se na kraju konkretizuje i perspektiva socijalističke transformacije. Prethodno navedeni kompleks kontradikcija zahteva proces strateškog obrazovanja, u kojem novi kvalitet socijalističke politike poprima oblik, koji sada zna kako da – teoretski i praktično – gradi mostove, stvara sponu između onih kontradikcija koje izviru iz antagonizma

¹⁵ Peri Anderson (Perry Anderson, 2010), u briljantnom članku o dve velike revolucije iz XX veka, ruskoj i kineskoj, pokazuje kako je duga borba (između 1926. i 1949) kineske KP – pre svega za kontrolu nad „crvenim oslobođenim zonama“, uz civilizujući i obrazovni značaj Crvene armije – uticala na činjenicu da se odnos između države i društva, čak i u maoističkom periodu, uvek razlikovao od diktature koja je posle 1920. uspostavljena u Sovjetskom Savezu. Anderson smatra da se tu postavlja pitanje preduslova za a) konačni kolaps tradicije „Oktobarske revolucije“ u Rusiji i b) za transformaciju one Mao Ce Tungove, to jest, za ekonomski i politički uspon Kine na prelazu u XXI vek.

između kapitala i rada i onih koje izvire iz rodničkih odnosa i ekološke krize. Njihova unutrašnja veza se uvek postiže akumulacijom kapitala (to jest, na osnovu imperativa proizvodnje profita) i zakonitostima konkurencije. U istoj meri, socijalistički program i politika suočavaju se sa zadatkom političke artikulacije i povećanja efikasnosti zajedničkih interesa različitih grupa – intelektualaca iz srednjeg sloja, najamnih radnika i grupa nasilno potisnutih u prekarijat ili na marginu.¹⁶ Najzad, strateška inteligencija će se meriti i po tome koliko daleko je u stanju da sagleda različite nivoe borbe protiv kapitalizma (od lokalnog do globalnog), kao celine i da posreduje između njih, ne ukidajući njihovu relativnu autonomiju na svakom od tih nivoa. Kada se to tako izrazi, to znači u isto vreme ukazati na središnji problem programske debate moderne socijalističke partije, koja sebe ne vidi kao zaštitnika ugrožene tradicije već koja sprovodi kritičko, ali i sigurno, prisvajanje istorije socijalizma, svesna da je u svetlosti teških poraza i skretanja socijalizma iz XX veka, ali i dubokih promena u strukturi kapitalističkog svetskog sistema, danas potrebna jednako dalekosežna „obnova“ socijalističke teorije i prakse.

4.

U intervjuu za *New Left Review* (2010) Erik Hobsbaum je izjavio da je od objavljivanja knjige *Doba ekstrema (Age of Extremes)* 1991. godine – to jest, posle kolapsa „zlatnog doba“ – u svetu došlo do pet suštinskih promena: 1. premeštanje svetskog ekonomskog centra iz priobalja severnog Atlantika u južnu i istočnu Aziju; 2. svetska kriza kapitalizma, koja se dugo najavljivala, ali koja je zaista postala aktuelna tek početkom novog veka; 3. spektakularni kolaps, posle 2001. godine, pokušaja SAD da uspostavi sistem unilateralne svetske hegemonije; 4. uspon bloka zemalja sa oboda (BRIC ili „Velika četvorka“: Brazil, Rusija, Indija, Kina), koje se sve više ističu i na političkom nivou; 5. osipanje i sistematsko slabljenje autoriteta nacionalnih država – kako na sopstvenoj teritoriji, tako i u velikom delu sveta. U maju 2009. godine, u intervjuu za *Stern*, Hobsbaum je govorio o dramatičnoj prirodi sadašnje krize i nije isključio mogućnost inicijalnih katastrofa i ratova: „Sve je moguće. Inflacija, deflacija, hiperinflacija. Kako će ljudi reagovati ako nestane svaka sigurnost, ako se izmeste iz sopstvenih života, ako se njihovi životni snovi brutalno unište? Moje istorijsko iskustvo mi govori da se krećemo ka tragediji – ne mogu da isključim tu mogućnost. Krv će teći; štaviše: reke krvi, ljudska patnja će

¹⁶ Bieler i drugi autori (2008: 266) sumiraju rezultate jednog istraživanja o posledicama globalizacije po radničku klasu i radnički pokret na sledeći način: „Neophodno je artikulirati odgovore na tu situaciju, kada je reč kako o privilegovanijim segmentima radničke klase, tako i onim osiromašenim. Neophodno je povezati i odgovore urbanih radnika sa strategijama ruralnog proletarijata, kako u sferi proizvodnje, tako i u sferi potrošnje.“

se povećati, kao i broj izbeglica. I postoji još nešto, što se ne može isključiti: rat – između SAD i Kine, koji bi se pretvorio u svetski rat.“

Naravno, perspektiva socijalizma upisana je u previranja ove prelazne epohe, određene krizom. S jedne strane, u dva tesno povezana procesa preovlađuju tektonski pomaci u strukturi svetskog poretka, ne samo kada je reč o svetskom tržištu, već i o sistemu političko-vojnih odnosa snaga. Opadanje „kapitalističkog svetskog sistema“ (Wallerstein), čiji se centar približno petsto godina nalazio u oblasti Atlantika, deo je opadanja Zapadne – što je u XX veku značilo američke – dominacije tim sistemom. Još uvek je otvoreno pitanje da li se „američki vek“ definitivno završava u prvoj četvrtini XXI veka; Leo Panič (Leo Panitch) i drugi marksistički analitičari imperijalizma, i dalje insistiraju na „centralnom značaju američke države za globalnu kapitalističku ekonomiju“ (Albo et al. 2010: 125). U svakom slučaju, pomak u odnosu snaga u korist Istočne Azije praćen je sukobima; naime, „stari centar“ kapitalističkog svetskog sistema neće se dobrovoljno odreći profita koji su bili i jesu deo njegove dominacije – pri čemu funkcionisanje njegove vlastite ekonomije zahteva kontrolu nad resursima (ako ne želi da propadne), transportnim pravcima i komunikacionim prostorima u globalnim razmerama. Ipak, „kraj kapitalizma“, onakvog kakvog znamo (Altvater, 2005), najavljen je „krajem doba nafte“, kao i sve većom cenom koju on plaća zbog korišćenja fosilnih goriva, ekološke krize i klimatskih promena.

S druge strane, proces krize globalnog kapitalizma u sve većoj meri poprima sistemski karakter. To, *pre svega*, znači: kapacitet za rešavanje raznih kriza (krize rasta, prekomerne akumulacije, finansijskih kriza, krize hrane, ekološke krize, krizā izazvnih klimatskim promenama itd), u okviru logike profita, na osnovu takozvanih „autoregulacionih sila tržišta“ i državnih pozajmica, postaje sve ograničeniji. Upravljanje političkim krizama se stalno suočava sa ograničenjima političke kontrole – ne samo zbog ograničenih resursa već i zbog ograničene efikasnosti. Prosti je rečeno, ako se rupe na jednom mestu zakrpe, na drugom mestu izbijaju nove pukotine.¹⁷ Sve manji ugled političke klase u javnosti i bezbrojne ostavke istaknutih, konzervativnih političara odraz su te strukturne dileme koju sama konzervativna elita ima oko prirode ekonomije koja se pokazuje nemogućom za upravljanje.¹⁸ Sukobi u društvu i samoj državi do kojih dolazi zbog razlika u strategijama i prioritetima u upravljanju krizom otkrivaju, na drugom mestu, ne samo odnose snaga

17 Džordž Soros (George Soros), jedna od vodećih ličnosti finansijskog sveta, izjavio je – za vreme takozvane „Grčke krize“ u maju 2010. – u intervjuu za *Stern*: „U ovom trenutku, Nemci vode svoje susede u deflaciju... A to vodi u nacionalizam, socijalne nemire, u ksenofobiju – to ugrožava demokratiju.“

18 „Druga faza“ krize – prema Joakimu Bišofu (Joachim Bischoff, 2010: 20) – sastoji se u stabilizaciji finansijskog tržišta pomoću državnih pozajmica, koje se sada prebacuju na narod preko „programa štednje“.

između klasa, već predstavljaju i tenziju između privatnih rešenja vezanih za profit (na primer, između energije ekonomije ili banke i finansijskog sektora) i društvenih rešenja, usmerenih na intervenciju u vlasničkim odnosima, kao i u materijalnoj strukturi same proizvodnje (potrošnja energije, emisija gasova). Drastični programi za uspostavljanje kontrole nad ekonomijom ili mere za stabilizaciju tržišta rada, na koje se oslanjaju vlade većine zemalja, bili su motivisani brigom da dramatični rast masovne nezaposlenosti ne dovede do društvenih nemira i, na kraju, do jačanja snaga kritičkih prema kapitalizmu. Centralni problem leži u činjenici da su a) divovski javni i privatni dugovi, koji su se sada nagomilali, obezvređeni i da je b) strukturna kriza prekomerne akumulacije, za koju se tokom 1970-ih mislilo da se može prevazići otvaranjem globalnog finansijskog tržišta (za kapital u potrazi u investicijama), dovela do toga da finansijsko tržište postane autonomno u odnosu na realnu ekonomiju što je na kraju proizvelo spekulativne mehure džinovskih razmera (Brenner, 2009). „Na kraju, kapitalističke zemlje mogu okončati dominaciju finansijskog kapitala ako obezbede način za izlazak iz dužničke krize, a taj izlaz se ne može napraviti bez restrukturiranja realne ekonomije.“ (Bischoff, 2010: 22)

Sistemska karakteristika krize se u isto vreme odražava i u razvoju i organizaciji samog društvenog rada. Kapitalizam mora da nastavi sa akumulacijom na nivou koji se stalno proširuje. Ta prinuda je posledica stalnog pritiska za daljim razvojem proizvodnih snaga – i, uporedo s tim, rasta produktivnosti rada i mogućnosti, na osnovu ovog poslednjeg, smanjivanja „nužnog rada“. „Isključivanje“ sve većeg dela svetske populacije iz ekonomskih tokova i proizvodnih procesa kojima dominira kapital, s jedne strane, predstavlja izraz činjenice da „ograđivanje“ (Dörre et al. 2009: 21 ff) još nije u potpunosti ostvareno u prostornoj dimenziji. S druge strane, u tome se – kroz hronološki uvećavanu masu nezaposlenih, kao i kroz rapidno rastakanje „normalnih radnih uslova“ (prekarijat) – održava tendencija, prisutna čak i u kapitalističkim metropolama, da se „oslobađanje rada“ (i od prinude na rad) ne podudara sa skraćivanjem radnog vremena, uvođenjem osnovnog osiguranja za sve, otvaranjem novih polja aktivnosti u kulturi, socijalnim uslugama, obrazovanju i nauci, koji nisu potčinjeni potrebi za valorizacijom najamnog rada, kroz „stvaranje velike količine vremena van neophodnog radnog vremena“ (Marx 1953: 595); naprotiv, ta tendencija isključuje sve više ljudi iz društva i osiromašuje ih. U isto vreme, kapital se sve više okreće ka „isključenim društvenim grupama“, pre svega u sektoru usluga (na primer, ka imigrantima, ljudima koji traže azil ili su bez državljanstva). Među njima se regrutuje izuzetno jeftina radna snaga, koja zamenjuje domaću (onu čije su nadnice i radni uslovi definisani sindikalnom i socijalnom politikom). Tako su „dostignuća“ fordističkog radničkog pokreta iz „zlatnog doba“ dovedena u pitanje. U isto vreme, tako se priprema teren za desničarske

populističke agitatore, koji čak koriste i kritiku kapitala (iako s nacionalističkih i „narodnjačkih“ pozicija) i tako nailaze na prijem kod radnika i njihovih porodica pogođenih krizom. U tim kompleksima kontradikcija, koji se odnose na organizaciju i razvoj društvenog rada, materijalizuje se glavni izazov za socijalističku teoriju i politiku u XXI veku.¹⁹

Najzad, kontekst krize, koji uključuje logiku kapitalističkog rasta, uništavanja životne sredine i iscrpljivanja resursa, pokreće i „krizu civilizacije“, koja je značajna kako za izgled kapitalističkog razvoja, tako i za izgled socijalizma u XXI veku. Ta tema je već privlačila pažnju javnosti tokom 1970-ih, s prvim studijama Rimskog kluba („Granice rasta“). Jedan od vodećih političara ekološkog opredeljenja u SAD, Džejs Spet (James Speth)²⁰, u zaključku svoje poslednje knjige, *Kapitalizam i životna sredina (Capitalism and Environment)*, razvio je tezu da je „moderna kapitalizam uništio životnu sredinu – i to ne malo, već na način koji ugrožava planetu“. U „najbogatijim društvima kapitalizam više ne doprinosi ljudskom blagostanju“, a „kraj hladnog rata otvara prostor za preispitivanje savremenog kapitalizma“ (navedeno u Foster 2009: 62/63). Tu vidimo ne samo da je kontekst krize nastao zbog rasta i ekološki destruktivnog otpada, već i da je početkom XXI veka postao još akutniji, zato što su troškovi bavljenja ekološkom krizom i posledicama ekonomskih i finansijskih kriza (uključujući i sve veću nezaposlenost i bedu) vrtoglavo porasli. U svetlu sve većeg državnog duga u metropolama, granice rasta, ali i granice kapaciteta države da kontroliše moderni kapitalizam, postaju sve očiglednije. Tome treba dodati i svest o tome da se „doba nafte bliži kraju“ (Altwater 2005: 141 ff).

19 U *Grundrisse* („Ranim radovima“) Marks je dodatno izostrio tu ideju. Karakter rada se menja u zavisnosti od stepena primene nauke u proizvodnji. Težak fizički rad, karakterističan za rani period industrijalizacije, sve više gubi na značaju. Ljudsko biće se sve više ponaša kao „nadzornik i regulator procesa proizvodnje“; ono stoji „uporedo s njim, pre nego što je njegov glavni činilac“ (Marx, 1953: 592-3). Sa usponom produktivne snage (u doba automatizacije i „mikroelektronske revolucije“), radno vreme koje kapital koristi je smanjeno; ipak, na taj način on smanjuje i „višak rada“, čije proizvode kapital prisvaja kao višak vrednosti. U tom procesu, kako je mislio Marks, „rad u direktnom obliku prestaje da bude veliki izvor bogatstva“. I tako se „proizvodnja zasnovana na razmenskoj vrednosti urušava“. Sam kapital je „kontradiktorni proces“, koji, s porastom produktivne snage društvenog rada i prodorom nauke u proizvodnju, stvara uslove za „slobodan razvoj individualnosti“, za „smanjivanje neophodnog rada društva na minimum, što onda omogućava umetničko, naučno itd. formiranje pojedinaca u vremenu oslobođenom za njihovo dobro i pomoću stvorenih sredstava“. (Ibid. 593) Ipak, stvaranje „raspoloživog vremena“ u kapitalističkim uslovima je rezultat masivnog i sve većeg „oslobađanja“ radne snage od samih najamničkih odnosa. Tako se nezaposlenost, prekarizacija i marginalizacija još jednom pokazuju kao trajni fenomeni unutar razvijenih kapitalističkih zemalja. U svoje vreme, Marks je bio uveren da će se tako stvoriti ne samo materijalni uslovi već i društvene pretpostavke koje će „razneti“ te uslove. (Ibid. 594)

20 Džejs Spet (James Speth) je u vreme predsednika Kartera (Carter) bio Predsednik saveta za kvalitet životne sredine u Izvršnoj predsedničkoj kancelariji, a zatim predsednik Instituta za svetske resurse iz Vašingtona; predavao je na nekoliko univerziteta i autor je brojnih knjiga za koje je dobio nekoliko nagrada.

Resurs bez kojeg se ne mogu zamisliti razvijene kapitalističke ekonomije postaje sve oskudniji. Njegova cena će nastaviti da raste, a obezbeđivanje snabdevanja nafom nalazi se u centru „nacionalnih bezbednosnih strategija“ (Ibid: 152).

Ipak, taj problem se razrešava tako što se onaj kapitalizam čiji rast počiva na potrošnji fosilnih goriva, posebno nafte, kao i samo doba fosilnih goriva, bliži kraju. Sukobi oko „zelenog Nju dila“ (Candeias, 2009: 28 ff) već su jasno pokazali da se i u toj oblasti prelaska na ekološki oblik proizvodnje (kao odgovor na ekološku krizu i krizu rasta u razvijenim kapitalističkim ekonomijama) sudaraju oprečne strategije i interesi: s jedne strane, na profit usmerena strategija, koja se uglavnom zanima za nove investicione mogućnosti, nove tehnologije, organske proizvode itd; s druge strane, snage koje zagovaraju vezivanje novog oblika proizvodnje i potrošnje za aktivnu kontrolu od strane vlade, osnaživanje javnih investicija i infrastrukture, u celini usmerene na javnu, demokratski legitimisanu kontrolu ekonomije, to jest na značajne intervencije u kapitalističkim vlasničkim odnosima, koje bi kontrolu akumulacije pomoću tržišta i profitne stope zamenile demokratski kontrolisanim sistemom društvenog i političkog planiranja.

5.

Istorija XX veka sadrži kontradiktornu lekciju da ciljevi socijalizma – u smislu *Opšte deklaracije o ljudskim pravima* iz 1948. godine – izgledaju, na prvi pogled, relativno „prsto“²¹, ali da je njihovo ostvarenje uvek zavisilo od veoma složenih uslova i da je bilo plod žestokih klasnih borbi. Snaga utopije o pravednom društvu, u kojem ljudi žive solidarno i bez straha, biće u stanju da se održi u sukobu sa postojećim društvenim odnosima, koji nisu dorasli ovim vremenima. „Društvo ili društveni uslovi“, pišu Boltanski i Kjelapelo (Boltanski i Chiapello, 2003:74), „mogu se definisati prirodom testova koje nameću, kao i sukobima koji mogu izbiti oko onih aspekata tih ispitā koji imaju veze s pravdom“. Iako se još ranije uhvatio u koštac s porazima socijalizma u svetu krajem XX veka, Ralf Miliband je u svojoj poslednjoj knjizi, *Socijalizam za doba sumnje* (Ralph Miliband, *Socialism for a Sceptical Age*,

21 Godine 1985, Ernest Mandel je objavio članak „Aktuelnost socijalizma“ (Actuality of Socialism), u kojem je definisao ciljeve kojima teže njegove pristalice: to „nije ni raj na zemlji [...] niti stvaranje savršene harmonije između pojedinca i društva ili između ljudi i prirode. Nije reč ni o 'kraju istorije', niti o kraju kontradikcija, koje su odlika ljudske egzistencije. Ciljevi kojima teže pristalice socijalizma su zapravo prilično skromni: rešavanje šest ili sedam kontradikcija koje su vekovima izazivale ljudsku patnju masivnih razmera – eksploatacija i tlačenje čoveka od strane čoveka, ratovi i nasilje između ljudi moraju se okončati. Glad i nejednakost moraju se ukinuti zauvek. Institucionalizovanoj i sistematičnoj diskriminaciji žena, rasa, etničkih grupa, nacionalnih i verskih manjina, smatranih za 'inferiorne', mora doći kraj. Ne sme biti novih ekonomskih i ekoloških kriza.“ (Mandel, 1985: 147)

1994: 194), izrazio nadu da će se, u svetlu stalnih kontradikcija svetskog kapitalizma, u budućnosti pojaviti „ljudi koje će voditi vizija novog društvenog poretka, u kojem će demokratija, jednakost i saradnja – suštinske vrednosti socijalizma – formirati određujuća načela društvene organizacije.“ Tu nadu je zasnivao na činjenici da „većina ljudi živi u zemljama kojima vlada divlji kapitalizam, u kojima je socijalna sigurnost minimalna ili ne postoji, u kojima je pijaća voda luksuz nedostupan masama, a sanitarni uslovi zastrašujući, gde nezaposlenost pogađa veliki deo stanovništva, gde veliki broj dece mora da radi već od šeste ili devete godine, gde je smrtnost dece izuzetno visoka, gde je dečja prostitucija svakodnevna pojava itd.“

Prema tome, socijalistički projekat, kao i društveni pokreti i organizacije koji kritikuju postojeće uslove i nastoje da ih prevaziđu iz socijalističke perspektive, neće nestati iz agende za XXI vek, kao što su se njihovi neprijatelji ponadali u svojoj pobedničkoj euforiji tokom 1990-ih. Južnoamerički projekat „socijalizma XXI veka“ odavno je poprimio nezavisan profil. Kritika postojećih uslova – povezana s projektom solidarne ekonomije, pravednog društva i samoniklih demokratskih oblika samoupravljanja – artikulisana je u raznim pokretima i organizacijama, koje sebe često čak i ne nazivaju „socijalističkim“.²²

U *Manifestu* (1848), Marks i Engels su nazivali komunistima one ljude koji „razumeju ograničenja, slabosti i destruktivne tendencije kapitalističkog poretka, kao i bezbrojne ideološke maske i lažna opravdanja koje kapitalisti i njihove apologete (posebno u medijima) proizvode da bi održali svoju ekskluzivnu klasnu vladavinu“ (Harvey, 2010: 59). U XXI veku, to više nije stvar borbe oko naziva, koji je možda diskreditovan, već borbe za stratešku konsolidaciju različitih društvenih i političkih pokreta širom sveta, koji predstavljaju reakciju na „ekonomiju privatnog prisvajanja“ i njenu kritiku. „Kapitalizam se nikada neće sam ukinuti; on se mora okončati. Kapitalistička klasa se nikada neće dobrovoljno odreći svoje vlasti. Ta klasa se mora razvlastiti“ (Ibid: 260).

²² U poslednjem poglavlju svoje nove knjige *Enigma kapitala* (*The Enigma of Capital*, 2010: 252 ff), Dejvid Harvi razlikuje pet tokova misli i pokreta/organizacija: 1) veliki broj nevladinih organizacija, ograničenih na pojedinačna pitanja (životna sredina, siromaštvo, prava žena, antirasizam itd.); 2) autonomni, samonikli demokratski pokreti; 3) organizacije radničkog pokreta (iznad svega, sindikati); 4) pokreti protiv privatnog prisvajanja (protiv džentrifikacije, industrijskog razvoja, izgradnje brana, protiv ukidanja društvenih servisa i smanjivanja pristupa javnom obrazovanju itd.); 5) oslobodilački pokreti, fokusirani na pitanje identiteta (žene, deca, homoseksualci, etničke i verske manjine).

LITERATURA:

- Albo, Greg / Gindin, Sam / Panitch, Leo (2010), *In and Out of Crisis. The Global Financial Meltdown and Left Alternatives*, Oakland.
- Altwater, Elmar (2005), *Das Ende des Kapitalismus, wie wir ihn kennen. Eine radikale Kapitalismuskritik*, Münster.
- Amin, Samir (2008), „Foreword: Rebuilding the Unity of the 'Labour Front'“, in: Bieler, Andreas et al. (Eds.), *Labour and the Challenge of Globalisation*, London.
- Anderson, Perry (2010), „Two Revolutions“, in: *New Left Review*, 61, January / February 2010, pp. 59—96.
- Arrighi, Giovanni (2009), „The Winding Paths of Capital“, Interview by David Harvey, in: *New Left Review*, 56, March / April 2009, pp. 61—94.
- Bieler, Andreas / Lindberg, Ingemar / Pillay, Devan (2008), „What Future for The Global Working Class?“ In: *Labour and the Challenges of Globalization*, London, pp. 264—285.
- Bischoff, Joachim (2010), „Der Euro, Griechenland und die zweite Phase der großen Krise“, in: *Sozialismus*, 6/2010, S. 19—27.
- Bloch, Ernst (1996), *Tübinger Einleitung in die Philosophie*, Frankfurt am Main.
- Boltanski, Luc / Chiapello, Ève (2003), *Der neue Geist des Kapitalismus* Konstanz.
- Boris, Dieter / Schmalz, Stefan / Tittor, Anne (2005), *Lateinamerika: Verfall neoliberaler Hegemonie?*, Hamburg.
- Boris, Dieter (2007), „Linkstendenzen in Lateinamerika“, *Supplement der zeitschrift Sozialismus* (Hamburg), 7—8/2007.
- Brenner, Robert (2009), „Der Fall der Profitrate als Kern der Krise“, in: Candeias, Mario / Rilling, Rainer (Hrsg.), *Krise. Neues vom Finanzkapitalismus und seinem Staat*, Rosa-Luxemburg-Texte 55, Berlin, S. 96—98.
- Candeias, Mario (2009) „'The party is so over ...' Krise, neuer Staatsinterventionismus und grüner New Deal“, in: Rilling, Rainer (Hrsg.), *Krise*, Berlin, S. 10—37.
- Castel, Robert / Dörre, Klaus (2009), *Prekariät, Abstieg, Ausgrenzung. Die soziale Frage am Beginn des 21. Jahrhunderts*, Frankfurt / New York.
- Davis, Mike (2006), *Planet of Slums*, London / New York.
- Deppe, Frank (2003), „Organisierter Kapitalismus und Wirtschafts-demokratie.“; „Rudolf Hilferding und die Sozialdemokratie zwischen den Kriegen“, in: *Politisches Denken im 20. Jahrhundert, Vol. 2: Politisches Denken zwischen den Weltkriegen*, Hamburg, S. 277—322.
- Deppe, Frank / Schmitthenner, Horst / Urban, Hans-Jürgen (2008), *Notstand der Demokratie. Auf dem Weg zu einem autoritären Kapitalismus?* Hamburg.
- Deppe, Frank (2008a), „Demokratie und Sozialismus. Karl Marx und die politischen Auseinandersetzungen seiner Zeit“, in: Hirsch, Joachim / Kannankulam, John / Wissel, Jens (Hrsg.), *Der Staat der bürgerlichen Gesellschaft. zum Staatsverständnis von Karl Marx*, Baden-Baden, S. 41—62.
- Dicken, Peter (2007), *Global Shift. Mapping the Changing Contours of the World Economy, 5th Edition*, New York / London.
- Dörre, Klaus / Lessenich, Stefan / Rosa, Hartmut (2009), *Kapitalismus-Kritik*, Frankfurt am Main.
- Dörre, Klaus (2010), „Landnahme und soziale Klassen. zur Relevanz sekundärer Ausbeutung“, in: Thien., Günther (Hrsg.), *Klassen im Postfordismus*, Münster, S. 113—151.
- Foster, John Bellamy (2009), *The Ecological Revolution. Making Peace with the Planet*, New York.

- Haipeter, Thomas (2009), „Erosion der industriellen Beziehungen? Die Folgen der Globalisierung für Tarifsysteem und Mitbestimmung in der deutschen Automobilindustrie“, in: Lehndorff, Steffen (Hrsg.), *Abriss, Umbau, Renovierung? Studien zum Wandel des deutschen Kapitalismusmodells*, Hamburg, S. 47—80.
- Harvey, David (2010), *The Engima of Capital and the Crisis of Capitalism*, London.
- Hobsbawm, Eric (1998), *Das zeitalter der Extreme. Weltgeschichte des 20. Jahrhunderts*, München.
- Hobsbawm, Eric (2002), *Gefährliche zeiten. Ein Leben im 20. Jahrhundert*, München.
- Hobsbawm, Eric (2010), „World Distempers“, in: *New Left Review*, 61, January / February 2010.
- Lenin, W. (1964), „Der 'linke Radikalismus', die Kinderkrankheit im Kommunismus“, in: *Ausgewählte Werke in drei Bänden*, Berlin, ovde: Band 3: S. 389—485.
- Luxemburg, Rosa (1966), „Die Krise der Sozialdemokratie“ (1916), in: *Politische Schriften, Band 2*, hrsgg. von . K. Flechtheim, Frankfurt / Wien, S. 19— 57.
- Mandel, Ernest (1985), „The Actuality of Socialism“, in: Nikolic, Milos (Ed.), *Socialism on the threshold of the Twenty-First Century*, Belgrad/London, S. 146—162.
- Marx, Karl (1953), *Grundrisse der Kritik der Politischen ökonomie*, Berlin.
- Mew, *Marx-Engels Werke in 40 Bänden*, Berlin 1961 ff.
- Miliband, Ralph (1994), *Socialism for a Sceptical Age*, Cambridge.
- Minqui Li (2008), *The Rise of China and the Demise of the Capitalist World Economy*, New York.
- Roth, Karl-Heinz (2009), *Die globale Krise*, Hamburg.
- Silver, Beverly (2003), *Forces of Labor. Workers Movements and Globalization since 1870*, Cambridge.
- Solty, Ingar (2009), „Kampf um Hegemonie. Die Gesundheits-reform in den USA“, in: *Luxemburg*, 2/2009, S. 27—38.
- Urban, Hans-Jürgen (2010), „Lob der Kapitalismuskritik. Warum der Kapitalismus eine starke Mosaik-Linke braucht“, in: *Luxemburg*, 1/2010, S. 18—29.

Izvornik: POLICY PAPER 4 / 2010 of the Rosa Luxemburg Foundation, Berlin

Link: <http://www.rosalux.de/>

Sa engleskog preveo: *Aleksa Golijanin*

TONI PRUG*

DIREKTNA DEMOKRACIJA – OD PROTESTA DO ŠIRE POLITIČKE BORBE

Kada u najvećoj političko-ekonomskoj sili svijeta 45 od 312 milijuna ljudi prima socijalnu pomoć za hranu,¹ a još k tome veliki broj istih radi tj. od plaće se ne mogu prehraniti,² kada se maksimalna dužina primanja pomoći za nezaposlenost nekoliko godina za redom produžuje unedogled, čini se logično da je ekonomska kriza centralni uzrok vala prosvjeda koji se pojavljuju na gotovo svim kontinentima. Od studentskih pobuna koje se redaju još od 2009. godine (trenutno su najveći protesti u Čileu),³ preko arapskog proljeća 2011. godine, do Grčke, Španjolske, SAD-a, Izraela – svijet su zapljusnuli valovi masovnih protesta u kojima se traži više ekonomske pravde i demokracije. U Hrvatskoj smo također vidjeli prve

* Toni Prug (1972) – doktorski kandidat na School of Business and Management, Univerzitet Queen Mary. Diplomirao je sociologiju na fakultetu Goldsmiths, Univerzitet u Londonu. Bavi se istraživanjem uloge fikcije u kreiranju stvarnosti, otvorenim procesima i hakiranjem kao metodama, objektima komunizma i komunomijom – sve u cilju osmišljavanja egalitarne i direktno demokratske proizvodnje, distribucije, potrošnje i političko-ekonomskih institucija. Objavio tekstove u časopisima Ephemera, Zarez, Borec, Radical Philosophy, The Guardian, Novosti, zbornicima 24th Chaos Communication Congress, Node.London Reader, Node.London Reader II, te na portalu <http://www.slobodnifilozofski.com>. Učestvovao u aktivizmu i antikapitalističkim protestima 1999–2003, bavio se teorijom i praksom otvorenih organizacija <http://www.open-organizations.org>. Pokrenuo platformu za izdavaštvo otvorenih procesa <http://gcommons.org>.

1 Alisha Coleman-Jensen et al., *Household Food Security in the United States in 2010*, Econ. Res. Serv (September 2011), <http://www.ers.usda.gov/publications/err125/>.

2 Kristina Cooke, "USA becomes Food Stamp Nation but is it sustainable?," Reuters (August 22, 2011), <http://www.reuters.com/article/2011/08/22/us-usa-poverty-foodstamps-idUSTRE77L45Z20110822>.

3 Mario Kikaš, "Kad je narodu dosta čuda - o rezultatima čileanskog eksperimenta" (Kolovoz 2011), <http://www.slobodnifilozofski.com/2011/08/mario-kikas-kad-je-narodu-dosta-cuda-o.html>.

značajnije masovne prosvjede od pada socijalizma, dok su u Engleskoj zadnju godinu svako nekoliko mjeseci na različite načine protestirali studenti, veliki sindikati i siromašni slojevi mladih.⁴ Velika većina prosvjeda i pobuna bila je eksplicitno protiv neke od neoliberalnih ekonomskih mjera, no iznenađujuće velik broj je imao direktnodemokratsku političku crtu. Trgovi su iskorišteni za podizanje privremenih naselja u kojima je narod raspravljao i glasanjem ili konsenzusom odlučivao na licu mjesta. Radne grupe i plenumi⁵ su oformljeni po potrebi, priključiti se mogao tko je htio, dok nitko nije imao pravo govoriti u ime svih. Neke su pobune bile i protiv zastupničkog parlamentarizma koji se više ne drži demokratskim, dok je organiziranje kroz direktnodemokratske metode i direktnu akciju izvedeno bez vođa opozicijskih političkih partija, NGO-a ili sindikata. Ovaj posljednji aspekt najviše je zatekao vladajuće političke elite. Suočeni samo sa samoorganiziranim pobunjenim narodom,⁶ pregovaranje iza zatvorenih vrata, negativna kampanja protiv vođa i vodećih organizacija ili potkupljivanje istih od strane vlasti i stranih zainteresiranih država nije moguće.⁷

Bez obzira na ohrabrujuće dizanje najčešće samoorganiziranog naroda širom svijeta, dugoročno, isti elementi samoorganiziranja koji prosvjednicima i pobunjenicima u ranoj fazi daju prednost predstavljaju velik problem za razvoj, širenje i konstruktivnu institucionalizaciju direktne demokracije. Vidjelo se to najbolje u Egiptu. Zauzeti veliki trg i postaviti šatore, kampirati dok vlast ne odluči otići efektan je način za pobunu, slično smo vidjeli i u desetinama gradova u Španjolskoj. No što kada vlada padne kao u Egiptu? Ili, što da je vlada u Španjolskoj odlučila poslušati pobunjenike i za početak uvesti elemente direktne demokracije tako smanjujući utjecaj neoliberalnih korporacijskih lobija i utjecaja kapitala na državne odluke generalno? O tome se malo raspravlja i piše, mada raskorak (pogotovo u slučaju Egipta) između nezadovoljstva naroda i mogućnosti da se isti razvije u vlast koja bi bila više direktnodemokratska te stoga i ekonomski pravednija – bode oči.

4 David Harvey, "Divlji kapitalizam na ulicama," trans. Marina Kelava, *H-alter*, kolovoz 2011., <http://h-alter.org/vijesti/europa-regija/divlji-kapitalizam-na-ulicama>.

5 "Španjolska: skrivena fronta," MASA, lipanj 2011., <http://www.masa-hr.org/content/%C5%A1panjolska-skrivena-fronta>.

6 Dobar pregled Španjolske pobune: p2p Foundation, "15. May Movement in Spain", 2011, http://p2pfoundation.net/15M_Movement_-_Spain.

7 Za obrazloženje korisnosti anonimnosti, vid. Studenti Filozofskog fakulteta u Zagrebu, *Blokadna kuharica ili kako je izgledala blokada Filozofskog fakulteta u Zagrebu*, (2009), 27–28, 49–52, <http://anarhizam.hr/downloads/blokadna%20kuharica.pdf>.

Direktna demokracija se najčešće povezuje sa referendumima, a primjer koji se koristi je Švicarska.⁸ Međutim, taj model je samo minijaturan produžetak predstavničkog liberalnog parlamentarizma. U njemu stanovništvo ima dodatnu mogućnost da glasa nekoliko puta godišnje o pitanjima za koja se izbore sami skupljanjem potpisa ili koje im političari postave. Elementi direktne demokracije su prisutni i u 27 država u SAD-u, pogotovo u Vermontu (cjelodnevni skupovi stanovnika jednom godišnje na kojima se raspravlja o prioritetima)⁹ i Kaliforniji.¹⁰ No kada ovdje govorimo o direktnoj demokraciji, govorimo o neposrednoj upravi naroda u kojoj nema autonomnih, nikome odgovornih parlamentarnih predstavnika. Ako pogledamo cijeli zapadni svijet, našu istočnu Evropu ili arapske zemlje, sasvim je jasno da oni koji budu izabrani u parlament zastupaju svoje vlastite interese i interese krupnih kapitalista. Na izborima budu vidljive samo one grupe koji si osiguraju ogromne financije potrebne za plaćanje rada na kampanji i medijskih reklamiranja; masovni mediji su u rukama kapitalista i države koji služe kao njihova danonoćna propagandna mašina;¹¹ na kraju svega, izabrana strana baš ničim nije obvezana ispuniti ono što im je stajalo u izbornom programu. Takav sistem možemo zvati demokratskim samo ako ga usporedimo s apsolutističkim vladanjem monarha.

Na mikro razini, odlučivanje u firmama ili pojedinačnim državnim institucijama, praksa direktne demokracije nije teško zamisliva. Pobune studenata u Hrvatskoj od 2009. godine izvedene kroz plenum i radne grupe,¹² te novi direktno-demokratski sindikat Akademska solidarnost¹³ bliski su nam i aktivni primjeri. I u kapitalizmu, čija je priroda da kontinuirano proizvodi nejednakosti te blokira uvođenje demokratskih procesa, postoje mnogobrojni manjinski primjeri demokracije na radnom mjestu kroz radničko suvlasništvo i zajedničko upravljanje

8 Za pregled referenduma na lokalnom nivou u Evropi pogledajte: Theo Schiller, *Local Direct Democracy in Europe*, 2011.

9 Frank Bryan and John McClaughry, *The Vermont Papers: Recreating Democracy on a Human Scale* (1990).

10 Za pregled u SAD-u, pogledajte *Initiative & Referendum Institute na University of Southern California*, <http://www.iandrinstitute.org/>

11 Mate Kapović, "Mediji kao organ tranzicije", *Zarez*, Siječanj 2010, <http://www.slobodnifilozofski.com/2010/04/mate-kapovic-mediji-kao-organ.html>; Robert McChesney, "Novinarstvo, demokracija, ... i klasna borba," trans. Ruža Lukšić, *Slobodni Filozofski* (ožujak 2011), <http://www.slobodnifilozofski.com/2011/03/robert-w-mcchesney-novinarstvo.html>.

12 Studenti Filozofskog fakulteta u Zagrebu, *Blokadna kuharica ili kako je izgledala blokada Filozofskog fakulteta u Zagrebu*, 2009.

13 Izvor Rukavina, "Izvor Rukavina: Direktnodemokratska Akademska solidarnost", *Zarez* XIII, no. 307, *Direktnodemokratski modeli* (Travanj 2011): 30-31, <http://www.slobodnifilozofski.com/2011/08/izvor-rukavina-direktnodemokratska.html>.

firmama.¹⁴ No na makrorazini (gradovi, regije, države) kritičari ga odbacuju kao neizvodiv i utopijski.

Branitelji predstavničkog parlamentarnog sistema obično pitaju zašto se stanovništvo ne organizira u drugačije političke stranke. Jednostavan odgovor bi bio: zato što moraju prodavati svoju radnu sposobnost da bi živjeli ili možda zato što vide da je sama struktura političkog i ekonomskog uređenja prepreka brojnom sudjelovanju i upravljanju od strane naroda. David Ellerman, američki matematičar i ekonomist, detaljno je razradio usporedbu nedostatka demokracije na radnom mjestu s robovlasništvom. Nije slučajno što su kroz povijest, tvrdi Ellerman, baš liberali najviše branili robovlasništvo, argumentirajući to kao pitanje privatnog vlasništva, tj. kao pravo robovlasnika na posjedovanje robova. Po istoj osnovi liberali danas brane kapitalizam – vlasnici kapitala imaju pravo upravljati svojim privatnim vlasništvom, što uključuje oduzimanje demokratskih prava radnicima na radnom mjestu – što je po Ellermanu suprotno demokraciji.¹⁵ Ellen Meiksins Wood obrazlaže kako je predstavnička demokracija izdaja grčkih demokratskih ideja i praksi. Očevi američke federacije izveli su subverziju temeljnog principa grčke demokracije, neotuđivost i neprenosivost prava na sudjelovanje svih u upravi bez obzira na ekonomski status (to se nije odnosilo na žene i robove, koji nisu u grčkoj pa tako ni u američkoj verziji dugo vremena imali ravnopravan status), otuđujući demokratsko samoupravljanje naroda predavši ga u ruke manjine.¹⁶ Uspjelo im je, tvrdi Wood, naizgled neizvedivo: antitezu demokracije su prikazali kao novu demokratsku ideju, ustoličivši je kao državnu ideologiju uzdignutu do nivoa mitologije. Alexandar Hamilton je tako u danima rađanja federacije zapisao da su sposobnosti naroda, s nekoliko iznimaka, većinom beskorisne za donošenje odluka na raspravama i skupštinama; ali da narod zna da su trgovci, superiorni u svojim sposobnostima uvjeravanja, njihovi prirodni zaštitnici i prijatelji; „stoga moramo trgovce držati prirodnim predstavnicima svih klasa u zajednici“.¹⁷

Kako trenutno potpuno odbacivanje predstavničkog sistema nije moguće preko noći, treba sagledati postojeće povijesne primjere mogućeg korištenja trenutnog

14 [www.inc.com/redovito/objavljuje o firmama u kojima radnici samoupravljaju i suvlasnici su npr. John Case, "Every Worker An Owner?," Inc., May 1, 1987, http://www.inc.com/magazine/19870501/6280.html](http://www.inc.com/redovito/objavljuje-o-firmama-u-kojima-radnici-samoupravljaju-i-suvlasnici-su-npr.-John-Case-Every-Worker-An-Owner-20180701/6280.html); Hannah Clark Steiman, "A Socialist Grows Up - employee-owned company", Inc., July 1, 2008, <http://www.inc.com/magazine/20080701/a-socialist-grows-up.html>.

15 David P. Ellerman, *Property and Contract in Economics: The Case for Economic Democracy, illustrated edition.* (1993), <http://www.ellerman.org/Davids-Stuff/>.

16 Ellen Meiksins Wood, *Democracy Against Capitalism: Renewing Historical Materialism* (1995), 204–238.

17 Alexandar Hamilton, "Liberty Letters", *Federalist Papers*, January 5, 1788, <http://www.themoralliberal.com/2011/07/21/the-federalist-papers-no-35-alexander-hamilton/>.

sistema za uvođenje elemenata direktne demokracije. Primjeri mnogih država u Latinskoj Americi (Bolivija, Peru, Ekvador, Venezuela, Brazil) i Indiji (prvenstveno Kerala) pokazuju da uvođenje odlučivanja o budžetima i prioritetima na lokalnom nivou može donijeti više jednakosti i bolju kvalitetu života.¹⁸ Mada se tu u pravilu radi samo o modifikacijama postojećeg predstavničkog modela, za očekivati je da bi proučavanje istih bilo korisno. Odmah upada u oči da je u svim slučajevima presudna bila uloga političkih stranki koje su ulaskom u vlast omogućile promjene. Razvikani primjeri participativne demokracije poput Porto Alegra u Brazilu te World Social Forumu u koje su pobornici horizontalnog aktivizma godinama polagali nade, bili su mogući isključivo zbog pobjede lijeve političke stranke na izborima koja je sve to, u suradnji sa širokim slojem aktivista, pokrenula i izvela. Istina o realnoj povijesnoj i trenutnoj važnosti borbe svim sredstvima, pa tako i kroz političke stranke, izbore i sve ostale postojeće mehanizme, istina je koju pobornici direktne demokracije teško sagledavaju na štetu širenja vlastitih ideja i praksi.

Osim financija i pristupa masovnim medijima, glavni problem u našem post-SFRJ kontekstu jest nedostatak vjere u mogućnost postojanja političke stranke koja neće biti vođena privatnim interesima. Kada zakoni izabranim zastupnicima daju apsolutnu autonomiju, tako da ih nitko ne može za ništa držati odgovornim u toku mandata, kada se to u gotovo svim parlamentarnim sistemima i dešava, sumnje su itekako opravdane.

Zbog svega ovoga čini se da se u borbi za direktnu demokraciju mora nužno raditi na zadovoljavanju tri kriterija. Prvo, da bi se ravnopravno omogućilo sudjelovanje svima, mora se raditi na onemogućavanju diskriminacije svih oblika te na izradi modela sistematske preraspodjele društvenog bogatstva. Drugo, preraspodjela mora uključiti zamjenjivanje kapitalističke antidemokratske ekonomije i ekonomske politike (koja uključuje i državnu monetarnu i fiskalnu politiku) novim modelima koji će kombinirati interese i direktno odlučivanje cijelog stanovništva s direktnodemokratskim radničkim upravljanjem firmama. Treće, da bi se moglo učestvovati u borbi za vlastite ciljeve kroz postojeće kanale raspodjele političke moći mora se pronaći način da se kombinira razvoj direktne demokracije s formom političke stranke. Osim internog direktnodemokratskog ustroja na svim razinama, ključno za takvu stranku jest da se pronađe legalni mehanizam zbog kojeg

18 Michelle Williams, *The Roots of Participatory Democracy: Democratic Communists in South Africa and Kerala*, India (2008); Donna Lee Van Cott, *Radical Democracy in the Andes*, 1st ed. (2008); Kenneth M. Roberts, *Deepening Democracy: The Modern Left and Social Movements in Chile and Peru* (1999); William C. Smith, *Latin American Democratic Transformations: Institutions, Actors, Processes* (2009); Manali Desai, *State Formation and Radical Democracy in India* (2009); Jean Drèze and Amartya Kumar Sen, *India, development and participation* (2002).

bi svi koji dobiju na izborima bili prisiljeni sprovoditi odluke baze: idealno bi bilo da ih baza može bilo kada opozvati, da odgovaraju vlastitom materijalnom imovinom ili nešto slično. Bez ulaska u izborne borbe, iz relativno ugodne političke pozicije vanjskih kritičara, gubi se na nekoliko fronti: gigantski društveni resursi kojima država raspolaže se ostavljaju simbiozi postojećih političkih elita i kapitalistima na raspolaganje unedogled; simpatizerima se ne omogućava da na izborima daju svoj glas direktnoj demokraciji; gubi se mogućnost drastično većeg prisustva u medijima oko izbora te se gubi mogućnost uključivanja novodobivenih simpatizera u rad.

U moru romantičnih oduševljenja izvanstranačkim aktivizmom i protestima koji na Zapadu vlada među zagovarateljima direktne demokracije, lakše nam je zauzeti poziciju autsajdera koji političke stranke i izbore odbacuje kao neprikladan, neefikasan i nužno korumpirajući oblik borbe. No analiza povijesnih i trenutno postojećih napredaka k ciljevima direktne demokracije pokazuje kako isti daleko najčešće proizlaze iz borbi koje kombiniraju političke stranke i elemente direktne demokracije. Mada su navedeni latinskoamerički i indijski primjeri limitirani iz perspektive direktne demokracije o kojoj ovdje govorimo, okolnosti su drugačije. U malim, i još uvijek relativno razvijenijim, državama poput naših, direktna demokracija u čitavoj stranci na svim nivoima je od samog početka sasvim zamisliva, a sudeći po iskustvima aktivizma u Hrvatskoj u zadnjih nekoliko godina, pogotovo po rapidnom rastu direktnog demokratskog sindikata Akademska solidarnost, i izvodiva.

Borba radnika za osmosatno radno vrijeme pet dana u tjednu je bila desetljećima duga, no i dalje to nije standard u mnogim državama, slično kao i sa pravom glasa. Švicarska je tek 1971. godine dala ženama pravo glasa, Kuvajt 2005. godine, a Ujedinjeni Arapski Emirati tek 2006. godine. Demokracija, vladavina naroda, ne može postojati dok ne postoje uvjeti za kontinuirano ravnopravno sudjelovanje svih. Kapitalizam, vladavina privatnog bogatstva sitne manjine nad ogromnom većinom te dužničko ropstvo kojem nas isti podvrgava, jest daleko najveća, ali ne i jedina, prepreka u borbi za direktnu demokraciju.

Integralno objavljen tekst na: <http://www.slobodnifilozofski.com/2011/10/toni-prug-direktna-demokracija-od.html>. Prenosimo uz dozvolu autora.

BEZ ORGANIZACIJE NEMA REVOLUCIJE

U subotu, 15. listopada¹ bit će globalna revolucija. Ljudi će protestirati na ulicama protiv nepravedne raspodjele na siromašne i bogate u svijetu. Mladi posebno zbog ukradene budućnosti. Pokret “ogorčenih” raširio se Evropom i Amerikom. Radi li se tu o jasnom pokazatelju kraja kapitalizma?

Pokazatelj kraja kapitalizma kriza je sama. Koliko će dugo trajati, drugo je pitanje. Samir Amin upozorava da postoje dva modela izlaska iz sadašnjeg stanja. Prvi znači unutarnju razgradnju što se, recimo, zbilo s Rimskom Carstvom, dok je drugi put revolucija. One su rjeđe. U pravilu do njih dolazi na periferiji. Ali ne uvijek. Francuska revolucija, koju držimo paradigmatском, dogodila se u trenutku kad je Francuska izgubila prevlast u svijetu od Velike Britanije. U položaju otprilike sličnom ondašnjoj Francuskoj nalazi se današnja Amerika. Sadašnji mi se protesti čine zasad samo kao pobuna ogorčenih, ali ta je pozornica nužna za politički otpor. Ljudi su ljuti, na ulicama žele govoriti ono što misle, a nemaju drugih kanala za izražavanje. Ipak, još nisu organizirani, što je važan uvjet za promjene.

Okupacija gradskih prostora u nekim gradovima Amerike i Evrope ukazuje na dobru organiziranost, iako ih ne podupiru klasične institucije civilnoga društva. Osim u SAD-u, gdje ih je podupro jedan od vodećih sindikata,

* Rastko Močnik je slovenački sociolog, književni teoretičar, prevodilac i politički aktivista. Zajedno sa Slavojem Žižekom i Mladenom Dolarom, smatra se jednim od ko-osnivača Ljubljanske škole psihoanalize.

1 Misli se na 15. oktobar 2011. godine, dan globalne akcije solidarnosti sa „Occupy“ pokretom u SAD-u.

demonstranti drugdje nisu dobili podršku. Ali ni ne žele je, jer ne vjeruju etabliranim političkim strankama, kao ni sindikatima. Može li se išta bitno postići bez takve podrške?

Dosad nije bilo revolucije bez revolucionarne stranke. Pitanje treba li surađivati s organizacijama sistema zapravo je pogrešno. Iako je istina da je sam sistem korumpiran, to još uvijek ne znači da se organizacije unutar njega ne mogu promijeniti. Takvo pitanje za pokret trebalo bi biti taktičko, a ne strateško.

Također, postoje jasna razmimoilaženja. Američki demonstranti žele srušiti kapitalistički sistem, dok evropski, osim nekih marksističkih i anarhističkih grupacija, vjeruju da je moguće otvoriti polje unutar Europske unije kao transnacionalnog tijela. Otkud te razlike?

Riječ je o staroj dilemi, još iz vremena ruskog socijalističkog pokreta. Tada su se sukobljavali oko pitanja da li učestvovati u radu carske Dume ili ne. Lenjin je bio za, jer je držao da će Duma biti "naša propagandna tribina", dok su druge socijaldemokratske radničke partije bile protiv. Bili su čistunci, puristi. U današnjem Evropskom parlamentu postoji stranka Evropske ljevice koja je protiv kapitalizma, koja se zalaže za javno školstvo, javno zdravstvo, protiv je bolonjske reforme i, recimo, ne izjednačava komunizam s nacifašizmom. Ili, primjerice, za ulazak u francuski parlament bori se Nova antikapitalistička partija, koja se unatoč tome što u svom imenu sadrži riječ antikapitalizam, koristi institucijama sistema. Dakle, odgovor da li ići u institucije sistema ili ne jest – da, ali s revolucionarnom političkom praksom.

Izgleda da je razlika i u tome što američki prosvjednici napadaju centre finansijske moći, dok bi u Evropi radije korigirali postojeći ekonomski i politički sistem?

Razlika i značajki američkih i evropskih političkih borbi toliko je da bi se o svemu tome mogla napisati posebna knjiga. Moramo znati da radikalni pokreti u Evropi zapravo nikada nisu prestali djelovati. Vrlo utjecajna i intelektualno snažna je Četvrta internacionala, trockistička, koja se zove Savez revolucionarnih komunista. S druge strane, radnički pokret u SAD-u na samom svom početku doživio je gadan poraz. Uništili su ga mafijom. Također, u SAD-u je značajna tradicija civilnodruštvenog organiziranja i jača je od civilnog društva u Evropi, odnosno, ako sam dobro informiran, u neprotestantskim zemljama. U jednoj Grčkoj, Italiji ili Španjolskoj praktički nema tradicije civilnog društva, pa su tamo, posebno u Grčkoj, jake radikalne političke grupacije koje nerijetko poistovjećuju s terorizmom.

Zanimljivo je da u nas nema radikalnih grupa, iako smo zemlja s katoličkom tradicijom. Dakle, postoje različite tradicije u SAD-u i Evropi. U euroatlantskom svijetu na političku pozornicu pristižu nove skupine. Probudila se srednja klasa, baš zato jer je ona najviše na udaru. Budući da je srednja klasa zapravo nosilac ideološke hegemonije, njihova radikalizacija je vrlo važna.

Ako sam vas dobro shvatio, zasad pojam revolucije nije relevantan. Dakle, što bi danas, na ovom stupnju razvoja kapitalističkog sistema, a s obzirom na povijesno iskustvo i dosadašnju teoriju i praksu revolucije, zapravo bila revolucija?

Revolucija je promjena sistema, ali to zasad nije na dnevnom redu. Drago mi je da se riječ revolucija koristi, jer se tako ona rehabilitira i postaje ponovno dio naše retorike. Inače, revolucija zahtijeva trajnu organizaciju, trajnu ideološku pripremu i iznimne razmjere. Za ovo posljednje u skorašnje se vrijeme brine SAD, dok za samu revoluciju SAD nema ideološku tradiciju, a posebno ne organizaciju.

Kakvu revoluciju trebamo i kakva je moguća?

Da budem bombastičan, treba nam politička organizacija koja bi jasno rekla da kapitalizam treba okončati. Da ga treba otpariti. I to što prije. Naime, što se takav program pojavi kasnije, to će biti radikalniji i posljedično teže ostvariv. I žrtve će biti veće. Kako će to konkretno izgledati, to će biti stvar određenog povijesnog položaja onih koji će biti u situaciji da odlučuju. Čim se prije donese radikalni program i postavi organizacija, tim bolje, jer planet sve teže podnosi kapitalizam. Ja se osobno zauzimam za mirne promjene. Čak i ako zanemarimo druge stvari, jasno je da stalna i beskrajna akumulacija jede prirodu, jede planet. Ne može se baš sve pretvoriti u višak vrijednosti, jer ćemo onda ostati bez ičega. Nećemo imati ništa za jesti, ništa za piti, niti za disati.

Klasične radničke klase koja bi provela takvu revoluciju danas nema. Kako zapravo nastaje revolucionarna klasa, da ostanemo pri toj terminologiji?

Istina je da danas više nemamo industrijski sistem unutar kojeg bi se oblikovala tradicionalna radnička klasa. Danas imamo prekarijat, nezaposlene, podzaposlene i zaposlene, s tim da su ovi posljednji ugrožena vrsta. Pitanje je, dakle, kako povezati ljude koji različito misle, ne rade u istom trenutku na istom mjestu, odnosno ne dijele zajednički radni prostor. Zato je nedavni štrajk u Luci Kopar vrlo važan. Naime, tada se povezala radnička aristokracija, mislim na kraniste, s onima koji su najiskorištavaniji i koji se najteže organiziraju.

Dakle, mislite da bez političke organizacije ne ide. Vidite li u sadašnjem revolucionarnom vrenju zametke organiziranosti, koji bi u potrebnom trenutku prerasli u moćnu političku silu?

Pokret je apsolutno pozitivan i sigurno predstavlja temelj za tako nešto. Alterglobalisti su, iako smo u početku mislili da su slabi, u međuvremenu postali tako jaki da im na demonstracije dolaze i predsjednici vrlo moćnih država. Pokret koji bi promijenio politički sistem morao bi biti planetaran. U ovom se trenutku stvara planetarna ideologija i povezuju se različiti pokreti u svijetu. Čini se da se stvaraju materijalne pretpostavke za transverzalni društveni pokret. U njemu bi svoje mjesto trebale naći i tradicionalne stranke i sindikati i ekološke organizacije. To će biti transverzala, neka nova planetarna narodna fronta.

Novi pokreti nastaju i žive prije svega na internetu i kao takvi su fleksibilniji od staromodnih sindikata. Osim toga, s njima ne uspijevaju naći zajednički jezik, iako su dio iste fronte.

Organizacije koje se temelje na govoru statusne su i hijerarhične. Takve postoje od neolitika do danas. Organizacije koje se temelje na pisanoj riječi, poput sindikata ili tradicionalnih političkih stranaka, imaju administrativnu strukturu. Iako ne podliježu statusno-položajnoj hijerarhiji, muči ih birokratska hijerarhija. Moć je u njima inače ograničena, ali je još uvijek hijerarhično raspoređena. Što se događa s onim organizacijama koje se temelje na internetskim vezama, zanimljivo je promatrati. S jedne strane, ta tehnologija omogućava policijski nadzor kakav dosad nismo poznavali, ali s druge omogućuje horizontalni način organizacije koji je demokratski i posebno intelektualan, na način kakve su nekada bile revolucionarne stranke. Stalno debatiranje oznaka je pravog revolucionara. Internet je u svojem sadržaju inherentno demokratski, za razliku od stranačkog sistema, koji danas uzalud nazivamo demokratskim.

Stoga bismo se trebali nadati promjenama odozdo, iz politike “života”, iz područja izvanparlamentarne politike, jer srednja struja ne omogućuje promjene?

Već vam sam izraz “izvanparlamentarna politika” puno govori. Recimo to da parlamentarna politika nije više produktivna. Da se zatvorila u sebe i nema novih ideja. Problem nije samo ideološki, nego i sociološki i institucionalan. Recimo, u Njemačkoj je izvanparlamentarna opozicija bila toliko jaka da je na vlast dovela socijaldemokrate. Slično se desilo i u Francuskoj. Onda su došli zeleni. Nakon jednog mandata, njemački su se zeleni pretvorili u vrlo tradicionalnu stranku. Ne zato jer

su bili pokvareni, nego zato jer institucije djeluju po svojoj logici koju ne možete promijeniti samo dobrim namjerama. Toga su bili posebno svjesni komunisti, koji su bili ljudi posebnog kova. Kad su im dozvolili, sudjelovali su u radu parlamenta i cijelo su vrijeme debatirali, barem oni koji nisu postali staljinisti. Ali je istovremeno i u samim komunističkim strankama trajala debata i to je omogućavalo da nikada ne smetnu s uma program. Ukratko, ostali su revolucionarna stranka, iako su ušli u sistem. Današnji problem je u tome da možete organizirati ulične demonstracije, pa čak i biti vrlo radikalni, ali ako doista želite napraviti istinske promjene, morat ćete raditi sistemski, odnosno biti u instituciji. Nije nužno da to bude buržoaski parlament, ali neka institucija svakako mora biti. Dosad su sve institucije, od sovjeta do jugoslavenskih radničkih savjeta, s vremenom postajale prilično vampirske. Ubrzo su počele raditi po svojoj logici, koja nije bila demokratska, a bila je ideološki senilna.

Kakav bi onda mogao biti sutrašnji svijet, ako se sve ovo potvrdi?

Nikada nismo bili bliže kraju kapitalizma nego što smo sada. Nisu sada na sceni nekakvi intelektualni ludaci iz Dostojevskog, nego svakog poštovanja vrijedno mnoštvo radnika, radnica i pripadnika srednje klase. Sada su čak i "stupovi društva" svjesni da je nešto trulo u sistemu. Pritisak odozdo jača. To uvijek pokreće političku birokraciju. Prema promjenama. Na institucije sistema treba pritiskati izvana. Pritom suvremena tehnologija može biti od iznimne pomoći.

Ako se, s obzirom na gore navedeno, pogleda slovenačka društvena scena, može se i kod nas primijetiti veliko nezadovoljstvo političkim elitama. Nastaju nova politička i socijalna gibanja koja otvaraju političko polje.

U posljednje vrijeme Slovenija klizi prema periferiji. Problem perifernih društva jest da su njihove političke klase zastupnici kompradorske klase. Kako je rekao Che Guevara, periferna buržoazija je posljednja karika lanca koji počinje na Wall Streetu: kompradorska buržoazija dobiva mrvicu s bogataševa stola. Andre Gunder Frank je za njih smislio teoretski koncept: lumpenburžoazija. To je buržoazija koja sama nije u stanju pokrenuti i upravljati produkcijskim procesom. To nisu kapitalisti Adama Smitha. To su, kako ih je svojedobno nazvao nekadašnji direktor Elana Dolge Vojske, predatori. Vrlo prikladno i vrlo okrutno imenovanje. U Sloveniji imamo dodatni problem jer naša politička klasa i naše političke stranke zastupaju taj muktaški, parazitski i neproduktivni sloj. Zato je dobro da se pojavljuju novi pokreti. Međutim, dosad još nitko nije postavio dovoljno radikalna pitanja o potrebi društvenih promjena, između ostaloga i zato jer nitko nema dovoljno temeljitih analiza. A ne mogu ih ni imati ako za probleme Slovenije kao konceptualni okvir

uzmemo Europsku uniju. Taj okvir je preuzak i ako sada postavimo pitanje što napraviti sa Slovenijom, onda valja razmišljati na globalnoj razini. Naime, možete u Sloveniji pravično razdijeliti bogatstvo, riješiti siromaštvo, osigurati javno školstvo i javno zdravstvo i dati ljudima prikladne mirovine. Sve se to dade napraviti. Međutim, time ne možete promijeniti sistem. Igrač koji bi mogao promijeniti svjetski sistem je Europska unija. Ali, njezine strukture su neoliberalne. Dovoljno je politički, vojno i ekonomski moćna da bi mogla pokrenuti program promjene svjetskog sistema. Za početak bi bilo dovoljno da, prema evropskom socijalnom modelu, zahtijevaju da Kinezi dobiju dopust, porodiljski i bolovanje, pa da i tamo, baš kao i ovdje, bude ukinuto sužanjstvo. Zatražimo da se NATO povuče iz Afganistana, kao i to da kad se počne dijeliti libijska torta, ona pripadne Libijcima a ne Europskoj uniji.

Razgovor vodio: *Marjan Horvat* (Objavljeno u časopisu *Mladina*, broj 41/2011.)

Sa slovenačkog preveo: *Rade Dragojević*

MANIFEST INICIJATIVE ZA DEMOKRATSKI SOCIJALIZAM*

Doba samorazumljivosti kapitalizma se približava kraju. U drugoj polovini 70-ih godina 20. veka, kada se u "razvijenom" svetu završilo doba brzog i stabilnog ekonomskog rasta, počeo je napad sila kapitala na radnička prava, koji traje i danas. Osnova za opravdanje kapitalizma je počela opadati, stoga su apologeti kapitala sve više bili prisiljeni pravdati postojanje kapitalizma púkom činjenicom njegovog postojanja. Pomoću činjenice da se kapitalizam, nasuprot realno postojećem socijalizmu, nije srušio, iako su ga često morale spašavati fašističke bande i vojne hunte, oni brane tezu da alternative jednostavno nema i da u ime daljnje akumulacije kapitala moramo biti spremni na svaku žrtvu: rastuću nejednakost, siromaštvo većine svet-ske populacije, teror diktatora i opustošenje prirode.

Pokušaji rešavanja tekuće krize potvrđuju da, u kapitalizmu, privreda nije sredstvo za povećanje kvaliteta života, već je ljudski život sredstvo za širenje akumulacije kapitala. Kriza nije izuzetak u delovanju kapitala, nije smetnja u samoregulaciji tržišta i nije posledica naglog rasta brojke lenjih, korumpiranih, nepreduzumljivih i generalno nekonkurentnih pojedinaca, nego je sredstvo sa kojim kapitalistička

* Inicijativa za demokratski socijalizam (IDS) je politička inicijativa koja ima za cilj uspostavljanje društveno-ekonomskog sistema zasnovanog na direktnoj demokratiji u politici i ekonomiji i demokratskom planiranju razmene dobara. Inicijativa je, stoga, za sistem proizvodnje i raspodele koji će biti u skladu sa potrebama svakog pojedinca i svake pojedinke i društva u celini, uzimajući u obzir kapacitete i obnovljivost životne sredine. Nastala je u Ljubljani, u kontekstu protestnih mobilizacija u Sloveniji u zimu 2012/13. Program IDS-a je predstavljen 1. maja 2013 na konferenciji za štampu, u okviru Prvomajske škole u organizaciji Delavsko-punkerske univerze. Više o Inicijativi za demokratski socijalizam potražite na <http://www.dpu.si>

privreda ostvaruje svoju prevlast nad društvom i prirodom. Nemamo posla sa privrednom krizom, nego sa periodom koji normalno delovanje kapitalizma zahteva – da se u ime očuvanja profita reši poslednjih ostataka bremena demokratskog nadzora, radničkih prava i javnih službi. Političke elite ne raspravljaju o tome kako upregnuti privredu ne bi li se postigao što puniji razvoj svakog pojedinca/ke i kako bi se zadovoljile društvene potrebe, nego nagađaju koje još žrtve zahtevaju sile koje ne možemo nadzirati niti razumeti.

No, mistične sile, koje obitavaju na finansijskim i drugim tržištima, ne crpe svoju moć ni iz čeg drugog do iz ljudskog rada u kontekstu određenog uređenja društvene produkcije. Zbog ovakvog uređenja koje pojedince/ke otuđuje kako jedne od drugih tako i od proizvoda svoga rada, ti proizvodi se osamostaljuju i stoje naspram nas kao tuđa, nerazumljiva i nesavladiva sila koja zastrašuje čas u obliku finansijskih derivata, čas u obliku kamatne stope na državne obveznice. Razvoj nauke i obrazovanja već danas nudi tehnološke mogućnosti za iskorenjivanje siromaštva, skraćenje radnog vremena i održivi razvoj, ali će to sve ostati samo gole mogućnosti ako se društvene moći budu iscrpljivale u konkurentskom ratu i ostajale podređene slepom diktatu uvećanja profita. Vreme je da zacrtamo drugačiji put razvoja u kojem će demokratsko upravljanje privredom biti sredstvo za dostizanje društvenih ciljeva, a ne obratno, i u kojem će vodeće načelo biti solidarnost a ne konkurentnost.

ŠTA JE DEMOKRATSKI SOCIJALIZAM?

Naš cilj je uspostavljanje društveno-ekonomskog sistema utemeljenog na neposrednoj demokratiji u politici i ekonomiji, te na demokratski planiranoj proizvodnji. U pitanju je, dakle, sistem proizvodnje i raspodele koji će biti u skladu sa potrebama svake pojedinke i svakog pojedinca, te društva kao celine, i koji će uzimati u obzir nosive kapacitete i uslove regeneracije okoline.

Demokratski socijalizam ne razumemo kao utopijsko društveno stanje u neodređenoj budućnosti, nego kao proces prevazilaženja kapitalizma demokratskim sredstvima, koji sledi viševekovnu tradiciju emancipatorskih borbi radnika, seljaka, žena i starosedeoaca. To demokratsko prevazilaženje kapitalizma se odvija:

- **NA POLITIČKOM NIVOU** oblikovanjem i uvođenjem novih oblika saradnje zajednice u saodlučivanju o javnim pitanjima, kao što su participativni proračun, neposredna demokratija na lokalnoj ravni (sa građanskim skupovima i javnim skupštinama) i zamena predstavničkog sistema neposrednim učešćem u saodlučivanju i delegatskim sistemom;

- **NA MIKROEKONOMSKOM NIVOU** uvođenjem oblika ekonomske demokratije, kao što su zajedničko vlasništvo zaposlenih, su- i samoupravljanje, te zadružništvo;
- **NA MAKROEKONOMSKOM NIVOU** ukidanjem tržišta i konkurencije kao društvenih mehanizama koji u kapitalizmu prouzrokuju stalne krize i sa uspostavljanjem alternativnih načina koordinacije proizvodnje i raspodele dobara kao što su saradnja između proizvodnih jedinica umesto konkurencije i demokratsko planiranje umesto "slepe" tržišne proizvodnje;
- **U ODNOSU PREMA OKOLINI** planiranjem obima privrede u skladu sa nosećim i regeneracijskim sposobnostima okoline, te sa održivim i stabilnim privrednim rastom utemeljenim na redistribuciji već postojećeg bogatstva i istovremenom uvođenju ekološki prihvatljivih tehnologija; za to treba na globalnoj ravni obezbediti jednakopravan pristup svake pojedinke i svakog pojedinca vodi za piće, obradivom zemljištu i drugim prirodnim resursima koji omogućavaju pristojni život;
- **U ODNOSU PREMA KLASNOM PITANJU I IDENTITETSKIM PITANJIMA** ukidanjem kako klasnih razlika između rada i kapitala tako i svih drugih oblika nejednakosti i podređenosti na društvenom nivou, naročito diskriminacije na osnovu rase, pola, polne usmerenosti, nacionalne ili etičke pripadnosti i hendikepa.

Svesni smo toga da ova politika ne može opstati u samo jednoj državi i zalažemo se za internacionalizam. Zauzimamo se za ukidanje svetskog kapitalizma, te se stoga nadovezujemo na emancipatorske pokrete i partije iz celog sveta. Naša borba se smešta u svetski protivkapitalistički pokret, kako ga oblikuju evropski Indignados, platforma ¡Democracia Real YA!, grčka Syriza, nemačka Die Linke, francuski Front de Gauche, španska Izquierda Unida, zapatisti i bolivarski revolucionari Latinske Amerike, i na kraju, ali ni u kom slučaju manje važni, egipatski sindikalisti i kineski radnički pokret.

Emancipatorski pokreti za promenu sistema se naime organizuju na dva načina. S jedne strane se organizuju kao partije koje žele dobiti političku moć i protivsistemski delovati, a s druge strane kao pokreti koji se bore za promenu sistema bez želje za preuzimanjem političke vlasti. Idealna pozicija je jednakovredno udruživanje obe protivsistemske strategije za dostizanje istog cilja: onih koji deluju odozdo, i ukidaju dosadašnje društvene odnose, i onih koji u formalnom političkom prostoru menjaju politike odozgo.

PROGRAM INICIJATIVE ZA DEMOKRATSKI SOCIJALIZAM

Inicijativa za demokratski socijalizam je politički projekat čiji je cilj postizanje gore navedenih ciljeva. Načela demokratskog socijalizma ne mogu biti dostignuta preko noći nego zahtevaju postepeno uvođenje i razvoj. Naše neposredne smernice su reformskog tipa, ali pri tom ne zaboravljamo da želimo da prevaziđemo kapitalizam i uspostavimo solidaran, tolerantan i održiv sistem. To nije utopijski oblik društvenog uređenja već konkretan zahtev cele radničke klase, zahtev svih nas, koji zarad preživljavanja moramo prodavati vlastitu radnu snagu.

Kratkoročni predlozi su:

1. Dalji razvoj kvalitetnih javnih usluga za sve stanovnice i stanovnike.

Zdravstvo, obrazovanje, socijalna zaštita, javni prevoz, kulturna dobra, pravna pomoć, te starosne i invalidske penzije moraju se obezbediti iz javnih i neprofitnih institucija, ujedno garantujući potpuno finansiranje tih usluga iz javnog budžeta.

2. Uvođenje i razvoj savetodavnih oblika neposredne političke demokratije,

koje će omogućiti strpljivo saodlučivanje o zajedničkim potrebama po principima ljudskih prava i socijalne pravde istovremeno debirokratizujući sve institucije političkog predstavnštva i socijalne države. Mora biti garantovano učešće zajednice, zaposlenih i „korisnika/ca“ pri odlučivanju, jer samo institucije koje sve uključuju mogu pružiti usluge na osnovu stvarnih potreba.

3. Uspostavljanje ekonomske demokratije. Pravo na suupravljanje i suvlasništvo u preduzećima su temeljna demokratska prava zaposlenih, jer zaposleni moraju imati mogućnost odlučivanja na svim nivoima, kako u privatnom tako i u državnom sektoru.

4. Privredna politika koja će se zalagati za punu zaposlenost, kao i socijalni i ekološki održivi razvoj, zasnovan na socijalnim i ekološkim uslovima proizvodnje. Preusmeravanje ekonomskih prioriteta u razvoj privrednih ogranaka obnovljivih izvora energije, energetske efikasnosti, strateških prirodnih resursa (kao što su šume, vode, semena, obrađiva zemlja), prehrambeno samosnabdevanje; uz paralelno uvođenje progresivnih ekoloških poreza.

5. Puna zaposlenost i skraćivanje radnog dana. Četrdesetočasovna radna nedelja u okviru današnje produktivnosti i automatizacije proizvodnje je prevaziđena, te je jedan od glavnih uzroka nezaposlenosti. Zauzimamo

se za skraćivanje radnog vremena do granice koja bi omogućila punu zaposlenost.

6. Podizanje nivoa minimalne plate na minimum 70% prosečne plate.

Treba okrenuti trend rasta društvene nejednakosti i odrediti maksimalne razlike u platama.

7. Transformacija sistemski važnih banaka u javni servis po ugledu na sistem javnog obrazovanja i javne zdravstvene zaštite. Banke moraju služiti javnom a ne privatnom interesu.

8. Promena poreske politike u pravcu progresivnog oporezivanja do granice koja će omogućiti gore navedeni nivo i kvalitet javnih usluga. Potrebno je podići poreze na dobit pravnih lica i porez na finansijske transakcije, kao i porez na zemljište i slične imovine što dosledno treba da obuhvati sve vlasnike (uključujući i verske zajednice) koji prelaze određenu granicu prihoda.

ABSTRACTS

BIOGRAFIJE

ABSTRACTS

– GORAN MUSIĆ

HISTORY OF ECONOMIC CRISIS IN CAPITALISM

Abstract: *This article gives an overview of the basic concepts used by Marxist researchers to analyze the economic crisis in capitalism. It will try to distinguish the cyclical crises from the general crisis of capitalism and describe the two traditional approaches to the subject from the Marxist perspective – the underconsumption theory and theory of the tendency of the rate of profit to fall. Additionally, the article will present the commonly used periodization of post World War II development of world capitalism, namely the period of “Golden Age of Capitalism”, lasting from the end of the war until the early 1970s, and the “Long Downturn”, stretching from the energy crisis of the 1970s until the present. The article concludes with an examination of some of the main perspectives Marxist authors have given for the future development of capitalism so far, after the latest global crisis of 2008.*

Key words: *cyclical crisis, crisis of capitalism, underspending, average rate of profit decline, epochs of capitalist development, global hegemony*

– MISLAV ŽITKO

MONETARY THEORY OF PRODUCTION AND CRISIS OF CAPITALISM

Abstract: *The global crisis of capitalism is the outcome of a particular dynamic that was established in advanced capitalist countries at the beginning of the 1980s. The slowdown of the accumulation and the rise of finance were the two components which simultaneously marked capitalist dynamics. Marxian research on money and finance, by describing the barriers that capital places upon itself, accentuates that the causes of the crisis are to be found in the contradictions of the capitalist economy. Emphasis on the inherent instability of the capitalist system is a feature which Marxian theory shares with the growing body of Post-Keynesian research. Besides the insistence on the inherent instability of capitalism, these analytical traditions share an assumption of the monetary basis of capitalist production which highlights the principal role of money in the analysis of contemporary capitalist formations. Through the examination of fictitious capital we shall discuss to what extent the exposition of the financial instability can be found in the work of Minsky, assisting us in making Marx’s unfinished analysis from volume III of Capital more conclusive and more pertinent to the contemporary accumulation regime as the object of investigation.*

Key words: *Marx, Keynes, capital, finance, Post-Keynesian economics*

– ANKICA ČAKARDIĆ

MINIMAL STATE AND THE NEOLIBERAL STRATEGIES OF CAPITALISM

Abstract: *When Tom Hagen in The Godfather says: “This is business, not personal,” he concisely expresses what the British neoliberal Prime Minister Margaret Thatcher claimed ten years later when she argued that “There’s no such thing as society. There are individual men and women and there are families”. This popular statement lucidly indicates the socio-political issues of public-private dichotomy, which appears after the transformation of the modern nation-state. What we have here are paradigmatic preconditions for creating the concept of a minimal state and the neoliberal ideology that formed deregulatory practices and a decentralized market, which nominally and actually extend the previous framework of capitalism. We will try to (a) evaluate what would be essential for defining neoliberalism in relation to liberalism, then (b) discuss whether it is possible to speak of a “second wave” of neoliberalism, and (c) open a thesis that an important element of the neoliberal ideology (just like in capitalism) is its biopolitical nature.*

Key words: *minimal state, nation state, liberalism, neoliberalism, capitalism, political economy, biopolitics*

– DRAŽEN ŠIMLEŠA

ECOLOGISATION OF CAPITALISM: GREEN NEW DEAL OR JUST ANOTHER COMMON DEAL?

Abstract: *The paper aims to analyze different approaches for solving the global financial crises, which are best known under a common concept – green new deal. Initially, the author provides an overview of the starting point of the financial crisis, how the world reacted to this shock, and what leading people from politics and business have been providing as solutions on crisis. Following this, the author will explore what is behind different green new deals, namely those from UNEP, The New Economics Foundation, and political parties of European greens. In doing this, the author argues that any deal focusing solely on the technological aspect, no matter how ecological, cannot be a ‘real’ new deal, because for that we should make transformations in the areas of politics, economy, quality of living and others.*

Key words: *green new deal, crisis, technology, public*

– SREĆKO HORVAT I IGOR ŠTIKS

WELCOME TO THE DESERT OF TRANSITION!
POST-SOCIALISM, EUROPEAN UNION
AND BALKAN NEW LEFT

Abstract: *Social and political events in the post-socialist Balkans cannot be fully comprehended without an analysis of the 20-year-old experiment in political, social and economic engineering called Transition. Nowhere are its consequences so painfully obvious as in the post-socialist Balkans today. The state of this region, encompassing almost 60 million people, allows us to question the whole teleological narrative of the Transition and its underlying political and economic ideology. In this colossal transformation with equally colossal social and economic consequences, the leading role was reserved for the European Union. This huge enterprise with neo-colonial undertones is in deep crisis today across*

the Balkans. To understand the crisis and its possible ramifications, one has to take into account the wide sway of mechanisms used by the EU to pacify, stabilize and incorporate (without necessarily fully integrating) the Balkans. In this analysis we offer a tour of the EU's Balkanpolitik. The case of Croatia appears symptomatic and the ongoing protests rocking this future "28th EU member" are illustrative of the general mood in the post-socialist Balkans. Something else is worthy of our attention here. A completely new, original and inventive movement of the Left came to the forefront in these sometimes chaotic protests, having no parallel in the rest of Eastern Europe, where the left still struggles with the post-1989 political anathema, and bringing new methods and energy to the subversive politics of our time.

Key words: *Balkans, post-socialism, transition, European Union, the new left*

– TIHANA PUPOVAC

THE APORIAE OF DIRECT DEMOCRACY

Abstract: *According to many, the spring of 2009 in Croatia represents the breaking point in both political activity and political articulation. Students of the Faculty of Philosophy in Zagreb – at the time when the Croatian government decided to make an assault on the educational system, the last stronghold of social rights, with new reforms and legislation – occupied the faculty building and halted lectures, issuing a simple and clear demand: free education for all. Although the struggle for free education available to everyone has not yet been won, and continues, the shutdown of the Faculty of Philosophy was not ineffectual.*

Moreover, through their announcements, analyses, texts and press releases, students have articulated and reintroduced political concepts, which the destructive processes of Yugoslavia's dissolution and the making of separate nation states sent into the ash heap of history. First and foremost, these are direct democracy and plenum. In student articulation direct democracy and plenum refer to the organization of egalitarian politics. In this text we will try to pose a question of how philosophy can engage with this event. Thereby we will attempt to resist falling into the trap of political philosophy and be guided by the idea that politics is one of philosophy's conditions. Here we will first deal with the question of direct democracy and its articulation in the struggle for free education. Going back to the original thinker of direct democracy, J. J. Rousseau, we will make an attempt to place this event within the context of contemporary discussions on democracy.

Key words: *democracy, direct democracy, plenum, organization, equality*

– ANDREJA ŽIVKOVIĆ

BACK TO THE FUTURE: BALKAN TRANSITION

Abstract: *This article rejects the concept of "transition economies" and the associated idea that there has been an "incomplete transition" to the market in the Balkans. The economic crisis, it is argued, is not due to a "lack" of the market but to dependency on the world market, taking the form of a debt crisis. As the Balkan debt crisis is now over three decades old, its causes must be sought in the long-term contradictions of the turn to the market from the 1950s in ex-Yugoslavia. The result of opening to destructive flows of foreign finance has been ever-deeper debt crisis. In Serbia and Croatia in the 2000s, the high interest rates demanded by foreign capital fed growth based on imports, but at the same time destroyed industry. The crisis in Slovenia, we argue, is a crisis of EU*

integration – exactly like that of Greece, Ireland and Spain. Unable to compete in Europe, Slovenia has been forced to finance import-led growth through the same pyramid of debt. Therefore, the Slovenian experience is a warning to other ex-Yugoslav nations of the costs of further EU integration. The article concludes that the alternative to EU debt slavery and regional disintegration is a Balkan federation that would promote welfare through regional investment and integration. Politically, the idea of a Balkan federation is revealed to be the *sine qua non* for effective regional resistance to market destruction and the rebirth of progressive forces across the region.

Key words: *transition, state capitalism, Serbia, Croatia, Slovenia, debt crisis, EU, Balkan federation*

– PRIMOŽ KRAŠOVEC

NEVER TRUST A HIPSTER – CRITIQUE OF CREATIVE PETIT BOURGEOISIE AND A CONCEPT OF NEW CLASS

Abstract: *The concept of class features in today's mainstream sociology as an intersection between income status and lifestyle, that is it emancipates itself from the concept of exploitation and becomes more akin to identity. This is especially apparent in the case of le grand retour of the concept of class to the academic stage with Florida's creative class. We begin with a general overview of the recent proliferation of creative and cultural industries, continue with a short critical theoretical review of the theory of the creative class, to which we add an analysis of creative and cultural industries in Ljubljana with a short case study of Kino Šiška. We conclude with some political questions regarding new forms of exploitation and new class composition.*

Key words: *class, identity, creative class, cultural and creative industries, technical and political class composition.*

– ĐURĐA KNEŽEVIĆ

FEMINISM AND THE LEFT: MAINSTREAMING TO THE RIGHT

Abstract: *Feminism, in its similarity with the left, operates towards a fundamental change of society, thus having a critical distance from ruling structures and ruling ideology, where unequal gender relations are generated and sustained. The two components imply the necessity of the alliance between women and men. Unequal relations between the sexes are not the conflict of two biologies, but a historically created and continually maintained relation, where women are subordinated. It is not the wrongdoing of capitalism, but merely its inheritance. The difference between the two sexes is a social construct, however it is presented as something natural, and thus legitimate. The critique of transhistorical invariability of the relations between the sexes, reproduced through family, church and educational system, is therefore exigent. Both feminism and the left are inclining towards liberalism and the political center at present. A liberal strategy of feminism, in its core directed towards legislative changes in favor of the equality of the sexes, is limited, since it fails to see the problem(s) of the cause of women's subordination, and does not bring about a genuine change of politics. Consequently, feminist groups are co-opted and turned into a tame and inefficient social interstratum.*

Key words: *feminism, the left, essentialism, mainstreaming, NGOization*

BIOGRAFIJE¹

– GORAN MUSIĆ (1981),

je ekonomista, historičar i dugogodišnji aktivista u studentskim i radničkim inicijativama. Rođen u Beogradu gde je diplomirao na Ekonomskom fakultetu. Na master studijama bavio se komparativnom analizom pokreta 1968. u Meksiko Sitiju i Beogradu. Trenutno je na doktorskim studijama istorije u Italiji (Evropski univerzitetski institut u Firenci), gde istražuje štrajkački pokret u poznom jugoslovenskom socijalizmu. Oblasti interesovanja uključuju: globalizaciju, uticaj kriza na društvene pokrete i paradigme ekonomskog razvoja, istoriju radničkih pokreta, razvoj samoupravljanja u socijalističkoj Jugoslaviji, tranzicione procese u Istočnoj Evropi.

– MISLAV ŽITKO (1982),

apsolvent filozofije i kroatistike u Zagrebu, aktivista, autor više tekstova iz sfere političke ekonomije i filozofije. Jedan od organizatora kružoka čitanja Marksovog *Kapitala* u Zagrebu.

– ANKICA ČAKARDIĆ (1977),

rođena u Rijeci, radi i živi u Zagrebu. Diplomirala je filozofiju i kroatistiku na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu 2003. godine, gdje je i doktorirala 2008. godine. Od svibnja 2010. godine zaposlena je na

Odsjeku za filozofiju Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu kao docentica na Katedri za socijalnu filozofiju, čija je predstojnica. Voditeljica je obrazovnoga programa u Centru za ženske studije. Područja istraživanja kojima se bavi su socijalna filozofija i filozofija politike, filozofija roda i feministička teorija, filozofija kulture i teorija anarhizma.

– DRAŽEN ŠIMLEŠA (1976),

rođen u Bjelovaru, na Filozofskom fakultetu u Zagrebu diplomirao, magistrirao i doktorirao na Odsjeku za sociologiju. Zaposlen je kao viši asistent na Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar u Zagrebu. Područje rada je globalizacija i održivi razvoj. Aktivan na civilnoj sceni i trenutno volontira kao tajnik udruge Zelena mreža aktivističkih grupa (ZMAG); dopredsjednik je saveza udruge Mreže ekosela Balkana (MEB).

– SREČKO HORVAT (1983),

je filozof koji živi i radi u Zagrebu. Objavio je šest knjiga o radikalnoj teoriji i semiotici na hrvatskom jeziku. Preveo je nekoliko knjiga s njemačkog i engleskog, od Norberta Eliasa do Slavoj Žižeka. Dobitnik više nagrada. Član uredništva *Zareza*, *Tvrđe*, *Europskog glasnika*. Trenutno je umetnički direktor Subverzivnog filmskog festivala u Zagrebu.

– TIHANA PUPOVAC (1984),

nakon studija filozofije i sociologije u Zagrebu, upisuje doktorski studij filozofije na ZRC SAZU u Ljubljani gdje trenutno živi i radi. Doktorski rad piše na temu *Ideja*

1 Biografije autora i autorki koji/e su imali/e izlaganja na letnjoj školi „Krizna, odgovori, levica“. Redosled autorskih biografskih priloga sledi redosled tekstova u zborniku.

jednakosti u djelu J. J. Rousseaua. Područja rada i interesovanja obuhvaćaju dijalektički materijalizam, marksističku epistemologiju, teoriju ideologije, psihoanalizu, strukturalizam, političku i socijalnu teoriju, teorijski antihumanizam, klasični njemački idealizam, lijevi feminizam, radikalnu politiku.

– ANDREJA ŽIVKOVIĆ (1972),

sociolog, na doktorskim studijama na Univerzitetu u Kembridžu. Objavio veliki broj radova na temu političke ekonomije tranzicije u Jugoistočnoj Evropi, istorije socijalističke misli o nacionalnom pitanju na Balkanu i sociologije medija, konkretno o novim informaciono-komunikacionim tehnologijama. Među značajnijim radovima su *The Balkan Socialist Tradition* (posebno izdanje, *Revolutionary History Journal*, 8:3, 2003) i *Revolution in the Making of the Modern World* (Routledge 2007, sa Džonom Foranom i Dejvidom Lejnom). Redovan je saradnik mesečnog lista *Solidarnost* (Srbija).

– PRIMOŽ KRAŠOVEC (1979),

živi u Ljubljani, nezaposleni doktor sociologije, preživljava *free lance* prevođenjem, uređivanjem, organizacijom teorijskih skupova i pisanjem (znači radi isto kao i uvek, samo ga više ne štiti zakon).

– ĐURĐA KNEŽEVIĆ (1952),

mesto rođenja Jastrebarsko, stalno boravište Nerežišći (o. Brač), Hrvatska. Diplomirala povijest i arheologiju na Sveučilištu u Zagrebu. Književnica je i publicistkinja. Uz romane, redovno piše kolumnu za portal *Zamirzine*. Polja interesa su joj feminizam, politika, kultura. Od 2007. djeluje kao slobodna autorica.

– UREDNIŠTVO

– MILOŠ JADŽIĆ (1983),

apsolvent sociologije, živi i radi u Beogradu. Poslednjih deset godina je bio uključen u rad različitih levih inicijativa i kolektiva. Nakon angažmana u marksističkom kolektivu CRužok, radio kao saradnik fondacije Rosa Luxemburg. Danas je član Centra za politike emancipacije.

– DUŠAN MALJKOVIĆ (1975),

filozof, publicista i prevodilac. Završio *Ženske i Istopolne studije*. Objavio i mnogobrojne teorijske i književne radove u zemlji i inostranstvu. Uređivao prvu književnu homoerotsku ediciju *Kontrabunt* u izdavačkoj kući RENDE, međunarodno nagrađivanu emisiju na Radiju Beograd 202 *Gayming* i prvi domaći ne-strejt web-site *Gay-Serbia.com*. Autor i saradnik mnogobrojnih umetničkih projekata i projekata u domenu ljudskih prava. Saradnik sajta *b92.net*, Trećeg programa Radio Beograda i časopisa *NIN*. Urednik-saradnik u izdavačkoj kući *Karpos* i član sveta časopisa *Novi plamen*. Trenutno koordinira dvosemestralni seminar kvir studija na Institutu za filozofiju i društvenu teoriju u Beogradu i uređuje časopis za kvir teoriju i kulturu QT.

– ANA VESELINOVIC (1983),

diplomirala sociologiju na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Tokom studija bila aktivna u studentskom pokretu i u levom kolektivu CRužok. Od 2010. godine, politička radnica u Rosa Luxemburg Stiftung, u okviru koje je, pored koordinacije projekata iz Makedonije, Hrvatske, Bosne i Hercegovine i Srbije bila članica uredništva zbornika „Izgubljeno u tranziciji“ (2011) i redakcije brošure „Šta je socijalizam“ (2012).

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

338.124.4"19/20"(082)

316.334.2/.3"19/20"(082)

KRIZA, odgovori, levica : prilozi za
jedan kritički diskurs / uredili Ana
Veselinović, Miloš Jadžić, Dušan Maljković ;
[prevod Dušan Maljković ... et al.]. - 2.
dopunjeno izd. - Beograd : Rosa Luxemburg
Stiftung, Regionalna kancelarija za
jugoistočnu Evropu, 2013 (Beograd : Standard
2). - 365 str. : ilustr. ; 22 cm

Tiraž 500. - Str. 2-3: Predgovor drugom
izdanju / Ana Veselinović. - Str. 4-8:
Predgovor prvom izdanju / uredništvo. -
Biografije: str. 364-365. - Napomene i
bibliografske reference uz tekst. -
Bibliografija uz pojedine radove.

ISBN 978-86-88745-07-9

a) Економска криза - 20-21в - Зборници б)
Левица (политичке науке) - 20-21в -
Зборници с) Капитализам - 20-21в - Зборници
COBISS.SR-ID 199966476

Dve godine nakon Letnje škole „Krizna, odgovori, levica“ u julu 2011. i godinu dana nakon objavljivanja prvog izdanja zbornika čini se da je kriza u Evropi još dublja, a negativne posledice nepreglednije.

Rastuća socijalna polarizacija, nezaposlenost i siromaštvo, deficit demokratskog odlučivanja o državnim prihodima i masivni budžetski rezovi – posebno u sferi socijalnih davanja – uz pritisak za daljom privatizacijom, atak na radništvo kroz smanjenje cene rada i fleksibilizaciju radnih odnosa i javna i privatna prezaduženost važni su elementi socio-ekonomskog konteksta u kojem se, više ili manje, nalazi većina evropskih zemalja.

Strategijom oporavka na snazi, kojom se predviđa da se oštrim merama štednje obnove posr- nule evropske privrede, se ne računa na strukturnu grešku u samoj njenoj biti. Na evropskoj levisi se odvijaju žive rasprave o alternativnim rešenjima izlaska iz krize. Konsenzus oko toga da ona moraju biti izvan kapitalističke logike je tu, ali postoje razmimoilaženja u dijagnozi glavnih i presudnih uzroka evropskog ekonomskog kolapsa i sa tim povezanog redosleda konkretnih političkih mera koje treba preduzeti kako bi se krenulo prema „demokratskom, participativnom, feminističkom ekosocijalizmu“.

Ovaj zbornik pokušava dati odgovore na ova i mnoga druga povezana pitanja. Nastao je kao jedan od rezultata Letnje škole „Krizna, odgovori, levica“, održane u Andrevlju na Fruškoj gori, 21-23. jula 2011. godine, u organizaciji Rosa Luxemburg Stiftunga. Tema Škole bila je aktuelna ekonomska kriza, njeni uzroci i posledice po kapitalistički sistem i njegovu političku ideologiju, kao i kritička analiza potencijala levice da krizu iskoristi za sopstvena preispitivanja, teorijske (re)artikulacije i jačanje političkih kapaciteta.